UDK - 008 ISSN 0459 - 1070

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

LV

Лесковац 2015

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LV

UDC - 008 YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
LV

Editor in chief
MR VLADIMIR ĐORĐEVIĆ

Redaction committee
mr Vladimir Đorđević, prof. dr Momčilo Pavlović, prof. dr Dušan Janjić, prof. dr Aleksandar Kadijević, dr Ivica Todorović, dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Veroljub Trajković Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2015.

УДК - 008 YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LV

Одговорни уредник
МР ВЛАДИМИР ЂОРЂЕВИЋ

Редакциони одбор
мр Владимир Ђорђевић, проф. др Момчило Павловић, проф. др Душан Јањић, проф. др Александар Кадијевић, др Ивица Тодоровић, др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Верољуб Трајковић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2015.

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

Владимир Стојанчевић, СРПСКА ВОЈСКА И БЕЖАНИЈА
КРОЗ АЛБАНИЈУ И НА КРФУ 7

Мирослав Радивојевић, БУГАРСКА И ЈУЖНА СРБИЈА УОЧИ
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 19

Милан Ж. Трајковић, БУГАРСКА ПРОПАГАНДА У ЈУЖНИМ
ДЕЛОВИМА СТАРЕ СРБИЈЕ УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 35

Добросав Ж. Туровић, УЧЕШЋЕ ЈАБЛАНИЧАНА У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918. 49

Слађана Здравковић, ПОЧЕТАК ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ОБИЧНОГ ЧОВЕКА 73

Небојша Ђокић, Драгана Јањић, ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ МАЊЕ
ПОЗНАТИХ МАНАСТИРА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊАНСКОМ
КРАЈУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 85

Љубодраг Поповић, ЛЕСКОВАЧКО ШКОЛСТВО И ЦРКВА
У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 113

Хранислав А. Ракић, ГЕНЕРАЛ ЈОВАН НАУМОВИЋ И СМЕДЕРЕВСКИ БОЈ 125

Верољуб Трајковић, ЂОРЂЕ ЦЕКИЋ ЛЕШЊАК – ЧЕТОВОЂА
ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА 1917. 141

Јасмина Милановић, ХУМАНИТАРНИ РАД И ЗАДУЖБИНЕ
ОДБОРА ГОСПОЂА „КНЕГИЊА ЉУБИЦА“ 153

Иван М. Бецић, РАТНА ШТЕТА НАЧИЊЕНА ЛЕСКОВАЧКОЈ ПРИВРЕДИ
У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 167

Данило Шаренац, УДРУЖЕЊЕ НОСИЛАЦА АЛБАНСКЕ СПОМЕНИЦЕ
И ЈУЖНА СРБИЈА 183

Славољуб Станковић, МИХАЈЛО ТОШИЋ (МИКА ЂОРИНСКИ)
ИЗ ПУКОВЦА, (НЕ)ЗАБОРАВЉЕНИ НОСИЛАЦ
КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА 195

Славиша Д. Недељковић, ПРОШЛОСТ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ
У 19. ВЕКУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ 207

Владимир Петковић, АГРАРНО-ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ НАРОДА У ЛЕСКОВАЧКОМ ПАШАЛУКУ ОД 1829. ДО 1842. ГОДИНЕ 217

Небојша Озимић, Бојана Симовић, ИЗБЕГЛИЦЕ У НИШУ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ (1941-1944) 233

Драгомир Бонџић, ИСТРАЖИВАЊЕ РУДЕ УРАНА У ЈУЖНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА 247

Живан Стојковић, НЕДЕЉА ЛЕСКОВЦА У ВЕРВИЈЕУ У БЕЛГИЈИ 261

Небојша Димитријевић, УТИЦАЈ КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА НА ДРУШТВО И КЛИМАТСКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ У АРХЕОЛОГИЈИ 279

Владимир Стевановић, УЛОГА МУЗЕЈА У РАЗВОЈУ НАУЧНЕ ПИСМЕНОСТИ ЂАКА – ПРИМЕР АРХЕОЛОГИЈЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ЛЕСКОВЦУ 295

Јана Глигоријевић, КОМПЛЕКС ЛЕСКОВАЧКОГ САЈМА 309

Владана Путник, АРХИТЕКТУРА СОКОЛСКОГ ДОМА У ПРОКУПЉУ 325

Јасмина Ковачевић, Александра Столић, ИКОНОГРАФИЈА СВЕТИХ РАТНИКА У МАНАСТИРУ СВЕТОГ ЈОВАНА БОГОСЛОВА У ПОГАНОВУ 335

Татјана Здравковић, Марина Павловић, УСЛОВИ СТАНОВАЊА И ЖИВОТА У РОМСКОМ НАСЕЉУ ЧИФЛУК МИРА 351

Дејан Вељковић, ОПШТИНСКИ ЛИСТ „НОВИНЕ ЦРНОТРАВСКЕ“ 361

Александар Динчић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, РАД НА ПРЕЗЕНТАЦИЈИ МЕМОРИЈАЛНОГ КОМПЛЕКСА „12. ФЕБРУАР“ И ЊЕГОВИХ ЗБИРКИ ОД 1967. ДО 2014. ГОДИНЕ 371

Бојана Миленковић, ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА ОБРАЗОВНОГ ЦЕНТРА I ФАЗЕ СРЕДЊЕГ УСМЕРЕНОГ ОБРАЗОВАЊА „БОШКО КРСТИЋ“ У БОЈНИКУ 385

ПРИКАЗИ

Драган Крсмановић, ЖРТВЕ ЛАГЕРА НИШ 401

In memoriam, САША ХАЏИ ТАНЧИЋ 1948 – 2014. 403

Владимир Стојанчевић
Академик
Београд

УДК 821.163.41.09-992 Динић С.

СРПСКА ВОЈСКА И БЕЖАНИЈА КРОЗ АЛБАНИЈУ И НА КРФУ

АПСТРАКТ: У раду је дат приказ ратног путописа Сретена Динића, родољуба и патриоте, народног просветитеља, објављеног 1922. године. У путопису који представља изузетно дело ратно-избегличке књижевности Динић описује сопствене доживљаје и импресије о избегличком путу Српске војске и српског народа преко Албаније и на Крфу 1915/16. године. Путопис је намењен будућим генерацијама, које нису биле савременици великих и страшних догађаја приликом повлачења, да виде с каквом се муком стицала слобода и чувала држава Србија.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: ратни путопис, Сретен Динић, бежанија, повлачење преко Албаније, патриотизам, родољубље

У спомен
оцу Миши и стричевима Михајлу и Милораду-Мики,
Стојанчевићима који су преживели Албанску голготу

Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу – Ратни путопис и забелешке – представља својеврсно дело српске ратно-избегличке књижевности. Његов аутор Сретен Динић, познати проучавалац друштвено-културних прилика у којима се нашло и живело становништво пространих предела југоисточне Србије за време Првог светског рата и у послератном периоду. У Предговору, као основном мотиву за своје писање послужио се – уз навођење почетних стихова познате Змај-Јовине песме: „Узо деда свог унука, мет(н)у га на крило“, алегоричном поучном причом „за будуће поколење“, под насловом Јуче, Данас и Сутра, желео је да кроз паралелу две – историјске ратне и поратне генерације назначене као Јуче, Данас и Сутра, које су суочене пред проблемом да се, могуће, ментално и психички нађу одвојене међусобно, уопште, у погледу на нове прилике које је рат за собом оставио. Конкретно Јуче симбол је прошлости, Данас – садашњости, Сутра – будућности, и то не само у историјско-хро-

нолошком, него, *mutatis mutandis,* и у персоналном, социолошком и културолошком погледу, условљених новим, и другојачијим развојем историјских околности.

„Не тиче ми се ништа за сутра, рече (симболички брат) Данас. Мени је главно данас да проживим а после мене макар и потоп. Али зли суседи не чекаше потоп него јурнуше на његову кућу чим га видеше усамљенога, развалише је и опљачкаше, а њега оставише на развалинама да оплакује своју судбину. Погледа десно, да ли га има старији брат Јуче да му притекне у помоћ, њега нема. Погледа лево, има ли млађега брат (Сутра). Ни њега нема! И тако средњи брат Данас, који је хтео да живи само за данас, пропаде. И нити пита за њега Јуче нити се заплака за њим Сутра.

О свему овоме ауторов (С. Динића) закључак је био: „Да и данас (године 1922) има много таквих људи, који живе само за данас, а неће да знају ни за јуче ни за сутра. Такви су људи што и средњи брат. Ништа се њих не тиче што је неко пре њих пролио море крви само да би они могли слободно живети. - Има и читавих народа који живе као средњи брат. Данас немају никаквих идеала ни сећања за прошлост, али такви народи нису били дуга века. Зато се радујемо кад видимо људе који живе за јуче, данас и сутра, а плачемо када видимо оне који живе само за данас, јер за њих неће радити никаква сутрашњица, нити ће од њих земља видети какве користи. - Зато и ми читамо књиге и листове, да знамо шта је било јуче, да се из тога поучимо за данас и побринемо за сутра. Зато ми и имамо наше Косово и наше гусле и славимо Видов-дан јер је то наш старији брат јуче, који нам је помогао да ми постанемо оно што смо данас и са којим се заједно старамо за млађега брата, који ће за нама доћи и који се зове Сутра. И зато носимо име народа, који не живи само за данас, већ народ који живи за јуче данас и сутра“.[1]

За овај свој књижевно-историјски рад, истовремено дидактичког карактера, аутор Сретен Динић, убеђени српски патриота и родољуб, у закључку је казао како га: „ намењујем нашим будућим генерацијама, које нису били савременици оних великих и страшних догађаја, што их ми преживесмо за ових неколико година, а које ће о свему томе, или слушати из наших уста, или читати из наших књига, да виде с каквом се муком стекла ова слобода и држава данашња. Јер оставити у мраку и забораву оно што је било, значи покривати пепелом жар, који греје душу сваком народу.

Знано вољено,
незнано непитано!“[2]

[1] Страна 5.
[2] С. 6.

Слично Доситеју Обрадовићу и Јовану Стерији Поповићу, али ипак на себи својствен начин, потомак старе педагошке школе Сретен Динић, писац више оваквих дела, - није могао да не иступи са поукама, саветима и добронамерним обраћањем генерацијама које нису преживеле страшну бежанију кроз беспутну, планинску и напуштену албанску земљу и непријатељски расположену према Србији и Србима.

II

Своје путописно излагање у вези са правом и потпуном бежанијом, Сретен Динић је започео тек пошто је „...отпочела српска патња од дана, када су Србију напали заједно Немачка и Бугарска. Слегла се цела бежанија и војска у Крушевац, Краљево и Чачак, мислећи у почетку да се даље неће ићи и да ће савезници стићи у помоћ, али се убрзо увидело да се мора даље продужити...[3] – Напуштају се питоме и плодне равнице око Ниша, Краљева, Чачка и Ужица и хватају гудуре и камените клисуре. Са нама је ишло све, почевши од Краља и Министра па до надничара и просјака. И то нас је тешило и храбрило. Људи, жене, деца, војници, попови, старци, младићи, комор̨ије, рањеници, коњи, волови, кола, фијакери, аутомобили све се то помешало и гмрца по житком блату, претичући једно друго и журећи као да иде на бербу винограда, Војници са обешеним пушкама о раменима, као соколи са поломљеним крилима, бежанија се упртачима и завежљајима, који на коњу, који на колима. Још се нису одмакли од вароши и лепога пута, а већ почиње ломљење кола и остајање у блату, већ почињу патње... а регрути и последња одбрана младића, прикупљени из целе Србије, као птице селице за далеки пут... - Пут се све више закрчује и застаје по читав сахат два, док се тамо негде напред не прокрчи“.[4] Овако тешку ситуацију још из првих дана бежаније компликовала је и додатна маса нових бегунаца. Аутор то пореди као „три божја мравињака, три колоне мравињака, које куљају као лава са три стране света: Качаника [одакле надиру Бугари], Преполца [одкуда се бежи од Немаца], и Новог-Пазара [одакле надиру аустро-мађарске трупе] и то – како аутор закључује „право Косову, на гилотину своју, јер наша права патња почиње од Косова... јер дотле беше и путева и хлеба, а одатле ни једно ни друго...“ Несавладиве тешкоће као да нису имале излаза „јер непријатељи продиру у срце, кроз ибарске, лабске и кочаничке дубодолине, са три стране у стопу за нама. То нам показују митраљези и топови наши иза нас, који као рањени брод на мору, дају још знаке живота српске војске нападнуте са четири стране.“

[3] С. 8.

[4] С. 9-10.

Успомене на јунаке Косовске битке из 1389. године, непрекидно у континуитету обичајне народне и историјске традиције („су чим ћемо изић' пред Милоша, и пред друге српске витезове" није дозвољавало срамну предају српске војске и народну бежанију: „јер ми још требамо оном нашем робљу што је тамо, остало".[5] Тај дубоко урођени императив у души и мисли сваког српског човека и народном песмом пренет са гусала, давао је исколинску моралну и психичку снагу да се истраје до краја, све до поновног васкрснућа народне слободе. Отуда је и узет, као мото за овај путопис, познати двостих

„ Сунце зађе да се опет роди
Народ гине да се ослободи".[6]

И не само то, него је урођена самосвест, да је: да „то је самопрегоревање, то је пркошење судбини",[7] све ради одбране часати и слободе, оличене у стиховима песника Ђуре Јакшића које С. Динић наводи као потврду о спремности чак и на сваку

"Падајте браћо, плинте у крви,
....
Стресте са себе ропство и срам"[8]

Слично овом исказивању менталног и карактерног склопа народног бића, има још пуно других примера у овом путопису.

Куда је све водио изгнанички и пећенички пут ове српске бежаније увелико - сличне Великој сеоби из 1690. године, али у инверсном правцу и из сасвим других историјских узрока и разлога – види се из ауторовог итинерера у даљем излагању путописа. Тако после напуштања Косова са основне базе у Митровици, где су се сакупиле избегличке колоне из правца Краљева, Рашке и Новог-Пазара;[9] Вучитрна, Приштине и Урошевца, главнина бежаније (у којој је управо био и аутор, делимично и из Призрена) – ишла је за Пећ, главно место Метохије;[10] па преко Рожаја на правац Беране–Андријевица;[11] и Подгорицу; Тузи; Кастрати; Скадар; Љеш; Сан Ђовани (di Medua)[12] И свуда овуда опште околности биле су исте или сличне; али теренске и посебно смештајне прилике, као и скоро потпуна оскудица у људској и сточној храни повећавали су смртност у оба случаја. Неколико примера илустровали су ово ауторово казивање: „Турци су владали овим крајем 500 година и ниједан пут нису саградили,

[5] С. 11.
[6] С. 7.
[7] С. 8.
[8] С. 9.
[9] С. 11, 13.
[10] С. 12.
[11] С. 28.
[12] С. 36.

већ по гдегод још стоје трагови старих српских путова и мостова. Ево највећег сведока томе, моста на Ситници, творевине неимара деветоро браће Војиновића... – Стало све и чека сахат, два, три, четири, ноћ, дан, да се прокрчи пут. Посустали волови, подлегли под јармом и преживљу или почивају, ложе се ватре крај пута, и врте цицваре и качамаци, проноси се јаук од рањених и болесних крај ватре... – Сад се више не огледа херојство ни на бојној линији, већ сад је херој онај ко себе, стоку и товар извуче из блата јаруге, ко нађе дрва за гориво и хлеб за утољавање глади. За преноћиште треба дрва, вода, а треба и сено за стоку а све се то не нађе свуда... – И где се нађе једва за скупе паре под великом давијом. Једино чега има доста то је камење, блато и трње. Заноћи се уморно и гладно, па се тако и продужи пут са великим натезањем".[13]

Колико су путеви, односно право безпуће причињавали тешкоће бежанцима види се и по томе што су „војници на рукама извлачили топове из блата, али је рђав пут био јачи од свију", односно да су топови преношени „на рукама из долине на брдо". Колона избеглица у којој је био и аутор, „за три дана и три ноћи прешли смо три километра док се опет не дохватисмо тврђег пута кроз Метохију равну, шумовиту и пусту".[14] А на путу до Пећи ову поворку пратио је – како духовито примећује аутор – „наш северни гост, који нас сваке године у ово доба посећује стиже нас; снег нас завеја... Пространо пећско поље прекрила војска. Ту су се слегле три армије. Пећ закрчена од бежаније и војске... Цела се Србија слегла у Пећи. А Арнаути се запањили од толиког света и војске, па позатварали дућане и тек по који кроз прозорче пружа војницима по који фишек дувана, кестења или још штогод за скупе новце. Нигде дрвцета у близини да се озебле руке и ноге загреју. Људи и коњи дрхћу на мразу и последњу топлоту крви стављају на расположење своме животу у борби са немилостивим мразом".[15] Но и Пећ се морала напустити, а наредба је гласилиа кратко: „Сеци кола и даље предај огњу!"

Пластичан је опис растанка са овим значајним местом српске историје: „У један мах чаршија пећска поста телалница: ћебад, чизме, цокуле, шињеле, веш, фијакере, аутомобиле, пошто хоћеш да купиш. А самари, коњи и проја најскупљи, једна проја 15-20 динара, - а самар 60 динара, коњ пре од 200 динара сада 600 динара. Један аутомобил се нуди у замену за магарца, а цео во - за пројy или самар. Па се ипак одвојило и понело оно што је најважније и што се могло понети. Правац нове маршруте гласио је: Чакор, Ругова и Жљеб. Ругова! Дреница! Љума! шта значе те речи за време турске владавине. Значе: убиства, пљачке, разбојништва,

[13] С. 15.
[14] С. 15.
[15] С. 16.

дивљаштво, анархију арнаутску. А ми грозећи се некада само од тих имена, идемо њима под кров за заштиту, као овце вуковима у госте.“

На овом простору, управо „На подножју планине Жљеба беше се слегло и снело све што је из Србије могло ићи и што је могло собом понети. Управо у селу Радојевцу под Жљебом беше цела Српска Држава са својом имовином.“ На улазу у планински теснац пробијала се густа колона „20 километара дужине и 4 км. ширине“. Ту је под отвореним небом залогоровала сва бежанија од 20. до 23. новембра 1915. године, са свом својом, и ту прикупљеном државном – војном опремом.[16] „За 3 дана 3 оделења лакше артиљерије једва прогураше кроз кланац. Сва остала комора стоји упрегнута и гладна и чека на ред, нада се још да може проћи тим сломним, тесним и кршним усеком планинским. Тешка артилерија би осуђена на уништење. Ми смо чекали на ред, улогорили се по просторијама где је ко могао и докусуривали оно мало јестива, што се још код кога затекло,“[17] и тако све до нове наредбе о даљем повлачењу.

У новонасталој ситуацији, ауторов опис душевног стања целокупне бежаније спада, свакако, међу најпотпуније и сугестивније. „Наједанпут наредба као муња из ведра неба: „...и остатак кола (двоколице) спалити па понети на коњима и пешке што се може.“ Сад настаје оно што је најжалосније: бацање и сагоревање. Сад нико не жали имовину своју. Прегорело се све, прежалило се све, умртвљени су живци и осећаји и ради се све по жељи случаја и судбе. У таквој душевној утучености и обамрлости војници даваху пламену најдрагоценије своје ствари...[18] -Војници и бежанија сад личе на оне мајке, којима епидемија покоси сву децу и оне од претеране жалости шену с памети... Јаук, крв, бол, вапај то је све... А непрекидан пуцањ и дању и ноћу бомби, граната и пушчане муниције, коју војници сагореваху да је неби непријатељу оставили, беше почасна паљба целом том призору. А кроз тај пуцањ и страховити тресак бомби и граната беличасто плави дим куљаше, као дим из вулкана и испуњаваше целу долину овога Содома и Гомора, на чијем крематоријуму сагореваше материјално Србија.“[19] На овом призору паклених мука и страдања, аутор Сретен Динић, додаје и стравичан призор непокопаних страдалих српских војника: „Ми смо били последњи који смо имали да се извучемо из овога згаришта. Ватре се пушаху и догореваху остатак што је њима намењено, а крај њих овде онде лежаху војници, једни сагорени, печени и потпуно угљенисани, други још живи без свести, трећи болни и преболни, траже помоћ, а четврти, рањеници, очекују да их нека болница натовари на кола! Осташе сви арнаутима...“[20]

[16] С. 18.
[17] С. 19.
[18] С. 18.
[19] С. 19-20.
[20] С. 19-20.

Слику ову допуњавао је големи крш свакојаког материјала напуштеног од беспомоћне и дубоко исцрпљене бежаније. Чак и некада угледних представника цивилне власти: инспектора „који није ни у канцеларију долазио пешке“ и начелника некадашњих није мимоишла судбина осталих. Но тек је била стравичнија слика погибије и смрти заосталој колони бежаније дуге 20 кмилометара, затечене на подножју планине Жљеба у дубоком кланцу опседнутом арнаутским заседама – бусијама. „А то по целом биваку и згаришту стоји сручено цело српско богатсво: аутомобили, топовске каре, гвожђурија од сагорелих кола, седла, амови, конопци, шатори, узде, улари, синџири, ћебад, џакови, торбе, блузе, шињели, гомиле брашна. Пасуља, муниције, пушке, свештеничке одежде, сагореле архиве и књиге, колани, ремици, ножеви, чекићи, сандуци, куфери, сицеви, тигањи, кашике, виљушке, казани, мањерке, порције и т.д.“[21] Стрме падине и оштре литице, при свему томе отежавале су брзи проход кроз дубодолине планинске обавијене и кишовитим облацима магле.

Посебан утисак, и слику страха и страве описан је кроз више примера арнаутских злочина и крајње негативном суду који аутор износи, како по појединачним случајевима тако и по масовним сценама догађаја. Тако се (у подножју Жљеба) наводи како „неке коморџије стигоше голе душе опљачкани од арнаута (који) им одузели волове, све товаре и све што у џеповима има. И да није била у близини туда српска војска, побили би их.“[22] Затим пример: „Чекали вукови да овце наиђу у овај склоп планински, па онда кидисали. Мало им била онолика имовина, остављена у Родејевцу и успут довде, него треба и ово ресто да оставе, што су понели за одржавање живота свог, треба их гонити до голе душе, треба их побити! (и то управо наше брзометке у њиховим рукама). Наши им војници одговарају, погођени падају. Борба, јаук, запомагање, комешање, бежање, али се нема куд. Тајац! На милост судби!... - Неке чете пешадије враћају се натраг у сусрет Арнаутима да заштите збег и наилазе на безброј лешева војничких и бежанијских, огољених до голе душе. Све је поскидано са њих па и кошуље. Војници, официри, чиновници, жене, деца леже потпуно наги, без икаквог реда, жене још са распуштеним косама, јер су Арнаути и у косама тражили скривено благо... неке мајке погубиле децу у шипрагу па цвиле и траже их. По неко само дете стоји на стази и плаче, не зна куд су му родитељи. По неко мало и залутало дете војници воде за руку, чији су родитељи погинули...“[23] Једна баба иде боса и скоро нага, пошто су јој Арнаути и обућу с ногу скидају, благодареће Богу што је остала жива, а шта да кажемо за оне јаднике, који остадоше на Качанику, Преполцу и другим бојиштима...“[24]

[21] С. 20-21.

[22] С. 23.

[23] С. 26.

[24] С. 27.

На другом месту – поводом ових и оваквих нељудских поступака према неборачком становништву из ове опште српске бежаније, дугачке неколико стотина километара – аутор поставља питање. „Има ли што грешније, бездушније и свирепије, него напасти гладан, уморан и ненаоружан свет, па даје одговор, да су то Арнаути из крајева Старе Србије, тек ослобођени од турске вековне власти 1912. године, то је: „Онај народ који је живео под највећим империјама светским: Римском, Византијском, Српском и Турском и није био способан ниједну њихову културу да прими, који је за владе Турског Царства убијао и уништавао српски народ у Старој Србији и опустео и подивљао ту целу некада културну земљу...“[25] Пун срџбе и гнева на Арнауте, српске поданике на Косову и Метохији, аутор Сретен Динић, напротив, када је преко Црне Горе доспео до арбанашког племена Кастрати, насељеним на западним обронцима планине Проклетије, наишао је на сасвим другојачији сусрет, чак и сасвим пријатељски.

У месту Иванај „који је био центар Вандеје скадарских католичких Арбанаса, већином католика (на јутарњој миси) свештеник Арбанас говори Арбанасима овакву беседу (коју је лично слушао сам аутор): „Браћо Арбанаси! Бог се расрдио на један миран, храбар и племенит народ, то је српски народ и довео га у нашу земљу да тражи заштиту и гостопримство... Знате ли да тај народ гледа у пуне наше кошеве и хамбаре жита и умире од глади. Има ли теже смрти, гледати у хлеб, а умрети од глади! Сваки би народ зверски кидисао гладан на пуне кошеве без икаква обзира. Један народ, који је први пример у историји такав дао, да је пристао пре да умре, него ли туђу имовину да дира, јесте Српски Народ. Такав честит народ заслужује да му се изађе у сусрет. Позивам вас да у име Језуса своју хришћанску дужност испуните – „ О Језусе, Језусе! Један Српски Народ! – ридају старци и љубе земљу. И одмах поврвеше са пројама код цркве у (српску) војну станицу да се њиховим хлебом прихвати гладна и уморна Српска Војска“. Сем тога, С. Динић наводи како је „Краљ Петар I... у арнаутским кућама спава(о) и све муке и тешкоће мучнога путовања подноси(о) заједно и подједнако са својом војском“, (како за време вишедневног боравка у Скадру тако и у другим местима северне Албаније).[26]

Међутим прелазак кроз Црну Гору није био ништа погоднији ни лакши за путовање, а поготово за прехрану и преноћиште. Њена војска херојски је бранила надирање аустријске војске долином Лима и, посебно Ловћен и цетињску околину. У таквој ситуацији јако је пострадао цивилни део српске бежаније упркос жеље да се помогне избеглицама. Један пример

[25] С. 25.

[26] С. 41-42.

за то био је карактеристичан. „Ко је имао замотуљак чаја у торби, попио је чај, дохватио парче двопека или проје, ко није имао ни то, он се задовољио само одмором... Али проја, и ако је 20 дин. кгр., кад би је било у изобиљу и по тој цени не би се нико пожалио на глад. Већ тек што је по нека сељанка изнела по неку пројy, колико да се каже да то место није без хлеба. Војници се одмах купе око ње као око животворне воде и отимају. Могла би сељанка да узме и по 50-60 динара за пројy да нема у себи искре помисли на Бога, кад види да је и та цена грех по којој продаје тако рећи залогај хлеба за 20 динара.“[27] Ни у Беранама ни у Андријевици бежанија се није задржавала. Кроз Васојевиће, Братоножиће и Пипере - „Три светла имена у историји Црне Горе. Три племена која се ни за живу главу нису дала покорити...“[28] Од Братоножића до Подгорице растојање је износило 90 км, али је пут био добар - аутор каже: „као добар ручак“, упркос томе што је време било влажно, а „влага, студ пробијају до коже а они немају ни једно ни друго“. Пет дана је требало бежанији да пређе пут од Андријевицце до Подгорице.

У Подгорици, препуној од бежаније, где се сместила и Краљевска Влада и Врховна команда, ни довољно хлеба ни довољно смештаја, како за људе тако и за стоку, а време кишовито и хладно. Невоље су повећавали аустријски авиони који су свакодневно надлетали и уносили „муње и громове, страх, трепет и смрт“. А хране је било све мање: „кило проје 6, кило сена 1 и једно преноћиште 5 перпера“.[29] Подгоричко гробље почело се попуњавати и помрлим српским избеглицама.[30]

Ново поглавље у бежанији настало је када је донета одлука да се, преко Скадарског језера, Тузи, Проклетија и Кастрата пређе у Албанију, и „да се не падне непријатељу у руке.“[31]

Скадар (-под којим је боравила српска војска при крају Првог балканског рата-) била је последња етапна станица велике бежаније и наде за повратак у своју домовину. Од Скадра па надаље тек је почињало право изгнанство и пука неизвесност о даљој судбини и народа и државе. У овом погледу аутор је у два последња поглавља приказао шта се дешавало са бежанијом, заправо голготом српског народа. Наслови тих поглавља показују, истовремено, и маршруту од преко стотину и педесет километара надчовечанских патњи, напора и истрајности, док се није прешла Албанија, земља препуна беспутних планина у унутрашњости земље, а баровитих и подводних приобалних путева којима је пролазила изгнанички пут српска бежанија.

[27] С. 29.
[28] С. 30-31.
[29] С. 37-38.
[30] С. 36.
[31] С. 38.

И свуда овде била је иста слика исополинске трагедије, са додатком да се опасност стално повећавала: од Скадра до Драча и Валоне од бомбардовања аустријских авиона, а од Драча и Валоне па до Крфа и од непријатељских подморница пре свега. Погибија и смрт били су стални пратиоци ове бежаније, за које су донети многи примери, а посебно онај да је од 40.000 регрута Албанију преживело само 5000 младића.[32] Или да је на острву Виду умирало „...пунећи широке ископане раке, по 100-200 дневно“.[33] Или, по ауторовом навођењу: „А и Крф се за кратко време напуни гробљима српских војника, на чијим крстовима стоји натпис:

„На хумкама у туђини
Неће српско цвеће нићи,
Поручите нашој деци
Нећемо им никад стићи“.[34]

Па ипак, није изгубљена свака нада. У подужој „ратничкој молитви“, пуној усрдног обраћања Богу и његовој „правди, истини и милосрђу – да „све намучено и поробљено Српство,“ – „цео народ српски од силе вражје и непријатељске избави и спаси,“[35] аутор помиње поред Косова још и Марков Прилеп и Царски град Скопље, и истиче жељу „да скоро дочекамо и прославимо дан васкрсења свеколиког Српства“.[36]

У кратком закључку о овом путописном делу Сретена Динића објављеном 1922. у Лесковцу, у штампарији Ж. Д. Обреновића (стр. 63) може се слободно иказати да – иако обимом није велико –спада у најбоље и најимпресивније у читавој ратној и путописној литератури о трагичном и масовном избеглиштву српског народа крајем 1915. и почетком 1916. године.

Кроз један реалистички начин излагања, али пун емотивне инспирације и мисаоних рефлексија о збивањима која су се дешавала око њега, аутор је не само описивао и „сликао“ него и дубоко и надахнуто понирао у свест и душу, у колективну психологију како избеглице – појединца тако и читавих група бежанијске масе српског народа који се нашао у туђинској и при томе не само непријатељској него и „крвожедној“ и инородној средини. Ко је и шта је тај народ, Србе из Србије нагонио да напусти своја родна огњишта и свој толико вољени завичај и (скоро) већом половином свог националног бића крене у „далеки свет“, пун неизвесности и саме егзистенционалне опасности!? Ауторов одговор је био. „Народ један потпуно свестан своје судбе и страдања, /који/ сасвим

[32] С. 50.
[33] С. 49.
[34] С. 50-51.
[35] С. 52.
[36] С. 53.

спонтано испуњава једну по једну тачку њеног програма то јест своје судбе).“[37] А тај програм је „велика С р п с к а м и с а о као анђео хранитељ који лебди над њима...“ [38] (т.ј. Србима) „који се боре и умиру за свету Народну Слободу“. Народ „честит“ и „поносан“, „и само што је такав, сноси ове муке и грозоте, јер неће да буде роб туђ, а високо цени и љуби своју слободу,“[39] – и „да је Србе баш тај понос довео до ових подвига и мучења“.[40]

И баш због тог моралног осећања људског и националног поноса, српски војник, поникао из чисте, човекољубиве и родољубиве, народне средине, устао је против Аустро-Немаца (фигуративно оличених у личностима њихових царева Фрање Јосифа и Виљема) „што раде, отимајући малу имовину малога и храброга народа.“[41] За њихову моралну карактеристику аутор је – поредивши је са лисичјом препреденошћу – синтетизовао у три речи: „притворност, лаж и безочност“,[42] као што је становништву Ругове, Дренице и Љуме приписивао својства: убиства, пљачке, разбојништва, дивљаштво, анархију арнаутску“,[43] односно „да су увек противни били свакој управи и под турском владавином и који су обожавали само једни једину власт – безвлашће“.[44] Насупрот овако изреченим судовима о непријатељу, аутор истиче високохуманитарни „прихват на француској лађи „Савоја“ /који/ никада српска војск неће заборавити“ када су „племенити морнари“ прихватили болне и немоће српске избеглице у Валони и несебично им пружили пажњу, удобност, смештај и храну „топлу и свежу“, и такве превезли до Крфа,[45] где се, уопште „опорављала и целокупна избегличка српска војска, све до пролећа 1916. године када је, добро опорављена и опремљена новим француским наоружањем била упућена у Солун, где се већ формирао чувени Солунски фронт, и одакле је потекла савезничко-српска офанзива 15. септембра 1918, која је довела до ослобођења поробљене не само Србије већ скоро целог југословенског простора до тада под влашћу Аустро-Угарске.“

На крају да истакнемо још једном велики допринос горе наведеног путописног дела Сретена Динића о једном значајном периоду српске прошлости чија се стогодишњица пада управо у овој 2015. години.

---

[37] С. 32.
[38] С. 33.
[39] С. 34.
[40] С. 35.
[41] С. 46.
[42] С. 47.
[43] С. 17.
[44] С. 43.
[45] С. 50-51.

Summary

Vladimir Stojančević
SERBIAN ARMY AND RUNAWAY THROUGH ALBANIA
AND ON CORFU

Attacked simultaneously by the Austro-Hungarians, Germans and Bulgarians, the Serbian army in the winter of 1915/16. year was forced to retreat across the Albanian mountains, to Durres and Vlora on the Sea, whence, then, Allied ships transferred it to Corfu. Together with the army, retreated and the people, as well as all state institutions. This withdrawal and National runaway occurred in very harsh weather conditions, and passed through the wasteland full of dangers. Among the soldiers who retreated was Sreten Dinić, Leskovac's writer and educator, who wrote diary notes about this unique folk's exodus, which he published in 1922. under the name of *Serbian army and runaway through Albania and on Corfu*. Since Dinić was a folk's educator, his worth paper of war-travel literature is full of patriotic messages and teachings directed to young people and future generations.

Мирослав Радивојевић
докторанд на Филозофском
факултету у Београду

УДК 94:327(497.2:497.11)“1913“(093.2)

БУГАРСКА И ЈУЖНА СРБИЈА УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА*

АПСТРАКТ: Рад се тиче међународног аспекта односа Бугарске према југу Краљевине Србије у периоду од краја Другог балканског рата до почетка Првог светског рата. Софија је од склапања Букурешког мира тежила његовој измени и у томе је користила различите методе. У европске престонице су слате делегације и меморандуми о Македонији, док је дипломатска активност имала за циљ да покрене велике силе на ревизију. Поред тога, Софија је развила јаку пропагандну акцију о наводним злочинима и терору у новим крајевима Србије, посебно у руској јавности. Делатност на међународном плану је била праћена спремањем чета и тежњом да се стање у Македонији учини нестабилним, како би се изазвала интервенција сила. Бугарска је као таква представљала стални фактор опасности и озбиљну претњу за територијални суверенитет Краљевине Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Бугарска, Србија, српско–бугарски односи, међународни односи, Македонија, јужна Србија, нови крајеви Србије, Никола Пашић, Васил Радославов, Сергеј Сазонов

Односе у балканском савезу након Првог балканског рата помутило је питање поделе Македоније. Покушаји Руске империје, као покровитеља балканског блока држава, да се спор реши арбитражом руског цара, били су неуспешни. Бугарски напад на положаје српске и грчке војске, крајем јуна 1913, означио је крај балканског јединства. Ситуацију су искористиле Румунија и Османско царство, који су такође напали Бугарску, приморану да тражи примирје. Мировним уговорима у Букурешту и Цариграду она се повукла из целе Вардарске и Егејске Македоније, јужне Добруџе и источне Тракије.

Пораз у Другом балканском рату доживљавао се у Бугарској као национална катастрофа, а стање настало Букурешким миром као „гажење народносног принципа на Балкану“.[1] Званични представници ове др-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

[1] Олег Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи 1801-1914 гг*, Москва

жаве кренули су у дипломатску акцију за ревизију одлука Букурешке конференције већ током њеног трајања. Састав бугарске делегације на мировним преговорима од стране осталих учесника оцењен је као „другоразредни“, са намером за одуговлачење, „пошто ће се делегати изговарати тражењем инструкција“. Један од њених главних циљева било је постављање питања аутономије Македоније. Како би то постигле, бугарске дипломате су тежила да се најпре закључи примирје, а каснији преговори о миру што више развлаче.[2]

Аустроугарска дипломатија, на подстицај Бугарске, прва је покренула акцију у правцу ревизије и добила делимичну подршку Русије. Председник Министарског савета и министар иностраих дела Краљевине Србије Никола Пашић је 8. августа 1913. упозорио посланике у Петрограду, Паризу и Лондону на такву иницијативу Двојне монархије, уз став како је Србија решена да не попушта. У питању је била припадност Штипа и Кочана, за које је Аустро–Угарска сматрала како би требало да се сједине Бугарској. Министар иностраних дела Русије, Сергеј Сазонов, умирио је Београд изјавом да Русија сматра српско–бугарску границу билатералним питањем две државе.[3] Поставио је резерву једино у вези са Кавалом, наводећи да је и српски интерес у њеној припадности Бугарској. Иницијатива није успела услед незаинтересованости осталих великих сила. Француска и Немачка су биле против ревизије, Велика Британија блиска ставу Париза, а Италија испрва на руско–аустроугарском гледишту, да би се касније повукла. Сазонов је 13. августа српском посланику у Петрограду Димитрију Поповићу саопштио како Русија „одустаје од ревизије у опште па и у питању Кавале, зато што је Аустро–Угарска тражила ревизију српско–бугарске границе“. Тиме је Беч остао усамљен у овој иницијативи.[4]

”” ”

2006, 575–576; *За балканскими фронтами Первой мировой войны*, редколлегия В. Н. Виноградов ... и др, Москва 2002, 22–24; *Очеркъ на дипломатическата история на балканскитѣ държави. Резюме на лекцитѣ, четени отъ Д-ръ С. Даневъ*, София 1931, 128.

[2] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914 (=ДСПКС)*, Књига VI, Свеска 3 (1/14. јули - 31. децембар 1913/13. јануар 1914), приредио Климент Џамбазовски, Београд 1983, документ број 132, 135.

[3] Сазонов је још изјавио како „он више воли велику Србију него велику Бугарску, јер се Русија може ослонити на Србију а на Бугарску не увек“.

[4] Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела (=МИД), Политичко одељење (=ПО), 1913, ролна 384, Фасцикла I, досије 9, 714 и об; р. 386, Ф. II, д. 7, 695; ДСПКС, VI–3, док. бр. 211, 212, 213, 216, 221, 223, 228, 230, 234, 235, 246, 259; *Дипломатически документи по намьсата на България въ европейската война 1913-1915 (=ДДН)*, София 1920, док. бр. 15, 16, 20, 21, 22, 25, 27, 58, 76; *България в Първата световна война. Германски дипломатически документи. Сборник документи в два тома (1913-1918 г.)*, Т. 1, (1913-1915), научен редактор Цветана Тодорова, съставителство и превод Цветана Тодорова ...и др, София 2004, док. бр. 15, 16, 17, 18.

Бугарска дипломатија, ипак, наставила је рад на ревизији Букурешког мира. У европске престонице послата је делегација, састављена од универзитетских професора пореклом из нових српских и грчких крајева, ради агитације за аутономију Македоније. Делатност мисије у Лондону постала је излишна након изјаве државног секретара за иностране послове Велике Британије, Едварда Греја, како „енглеска влада неће узимати иницијативу за предлог о аутономији Маћедоније, а такође да такав предлог не би имао никаквих шанси за успех".[5] Министарство иностраних дела Аустро-Угарске, с друге стране, примило је депутацију „са љубазношћу" и саслушало је „врло пажљиво".[6] У Петрограду, почетком септембра 1913, делегација је наишла на промењене околности у односу на период пре Другог балканског рата. Јавност је већ прихватила решења Букурешке конференције и врло негативно реаговала на аргументе о потреби аутономне Македоније. Начелник Министарства иностраних дела Русије Анатоли Нератов одбио је да прими чланове бугарске мисије и упутио их нижем чиновнику. Представници Бугарске убрзо су констатовали да је у дипломатским круговима, поводом иницијативе за ревизију, наступило мртвило.[7]

Бугарска влада и разне организације, све до почетка Првог светског рата, на адресе великих сила слали су многобројне меморандуме о Македонији. Њихов садржај састојао се превасходно у доказивању њеног бугарског карактера, потреби ревизије Букурешког мировног уговора, потенцирању денационализације и наводних репресија („зулума", „терора") над становништвом, затварања бугарских цркви и школа, прогањања свештеника и учитеља итд. Посланик Краљевине Србије у Бечу Јован Јовановић Пижон крајем децембра 1913. дошао је у посед једног таквог документа. Поред већ наведене аргументације о злочинима и денационализацији, мемоар бугарске владе је био праћен етнографском картом на француском језику. На њој је Македонија представљена као земља у којој је највише Бугара. Представљене су и друге народности, али према карти на тој територији нема Срба. Софија је од великих сила тражила да се умешају, како би се поштовали бугарска црква и језик у школама. Много оштрији био је извештај бугарског пресбироа из априла 1914. Према аргументацији у том тексту, српске власти су форму разоружавања користиле за „страшно истребљење становништва", те се широм Македоније „крви, затвара и пали". Па, „чак и најмањи српски чиновник је један неодговоран и неограничен сатрап и тешко ономе, који се не покори његовим наређењима".[8]

[5] *ДДН*, док. бр. 47; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 232, 240, 280.

[6] *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 257.

[7] Исто, док. бр. 285, *ДДН*, док. бр. 118.

[8] АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 3, 224 и об; 1914, р. 417, Ф. IV, д. 10, 633–637; Государственный архив Российской Федерации (=ГАРФ), Фонд 579, Павел Н.

Упоредо, у бугарској јавности питање Македоније готово да се није скидало са дневног реда. Такав став имао је за циљ да одржи јавно мњење у мишљењу како је тренутно решење само привремено. Новински ступци били су пуни „насртљивих“ чланака о „српским и грчким злочинима и гоњењу бугарског становништва“, због чега је дипломатски заступник Србије у Софији, Бошко Чолак Антић, указивао на потребу одговора српске штампе. Бугарски државни врх подстицао је ревизионистичка расположења, што се најочигледније видело приликом прославе празника Ћирила и Методија, маја 1914. На Александровом тргу у Софији, испред дворца, разне корпорације и друштва су дефиловали носећи на великим таблама натписе са именима „одузетих бугарских градова“.[9] Манифестацији је присуствовао и краљ Фердинанд, који је свечано поздрављао заставе и натписе учесника. По Чолак Антићу, циљ је био да се од празника „начини дан протеста за изгубљеним `бугарским` покрајинама и да се код масе појача осећај и нада за општи реванш“.[10]

Бугарски посланик у Петрограду, Стефан Бобчев, непосредно након Букурешког мира, сматрао је како његова земља своје циљеве може најлакше да оствари у савезу са Србијом, као словенском државом, уз покровитељство Русије. Краљ Фердинанд, ипак, спољну политику замишљао је на другачијим основама. Врло је карактеристична његова изјава аустроугарском посланику у Софији грофу Тарновском, средином јула 1913, да је балкански савез уз ослонац на Русију био потез тактичке природе, јер „након победе над Турском он рачуна да уз аустријску помоћ угуши Србију и туче Грчку“.[11]

Већ у току Другог балканског рата формирана је нова влада од аустрофилски расположених либералних странака, под председништвом Васила Радославова. Пошто није имала ширу подршку, ни стабилну скупштинску већину, позицију је темељила на вољи краља Фердинанда. Као и код претходних кабинета, један од њених главних идеала била је санстефанска Бугарска. У ревизионистичкој политици тражила је наслон на Аустро–Угарску и Немачку. Зато се у наредном периоду, до из-

Милюков, Опись 1, единица хранения 1688, 1724; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 257, 307; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914 (=ДСПКС)*, Књига VII, Свеска 2 (1/14. јануар - 30. април/13. мај 1914), приредили Владимир Дедијер, Живота Анић, Београд 1983, док. бр. 173.

[9] Између осталих наведени су Силистрија, Добруџа, Кавала, Серез, Солун, Штип, Кочане, Битољ и др.

[10] АС, МИД ПО, 1913, р. 386, Ф. III, д. 4, 279; 1914, р. 416, Ф. IV, д. 8, 512 и об-513; р. 417, Ф. IV, д. 10, 633–637; *България в Първата световна война, док. бр. 43; ДСПКС*, VI–3, док. бр. 487; VII–1, док. бр. 55, 164, 418.

[11] Živko Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile 1914–1918*, Beograd 1985, 12; С. С. Бобчевъ, *Страници изъ моята дипломатическа мисия въ Петроградъ (1912–1913)*, София 1940, 221–222.

бијања Првог светског рата, отворено нудила Централним силама. Да је Софија загазила у отворено аустрофилство, сведочила је прослава „дана аустријског цара“ 18. августа 1913. Поред првог ађутанта краља и маршала двора, на прослави у католичкој цркви појавили су се сви бугарски министри, председник софијске општине и војни врх државе. Неколико месеци касније, средином новембра, краљ Фердинанд имао је своју „Каносу“ пред Фрањом Јосифом. Аустроугарски цар замерио му је због лошег вођења државе и одбрамбеног савеза са Србијом, усмереног и против Двојне монархије. Фердинанд је „скрушено примио“ све приговоре аустроугарског монарха и молио за заштиту у будућности. У разговорима са министром иностраних послова, грофом Берхтолдом, бугарски монарх је уверавао да је његова земља „напустила несрећну русофилску политику“, „да жели само ослањање на Аустро–Угарску“ и отворено нудио савез.[12]

Беч је на почетку био резервисан према таквим понудама, због савезништва са Румунијом. Ипак, у тежњи да се Србија укљешти непријатељским суседима, поруке су примљене са симпатијама. У наредном периоду, у плановима дипломата са Балхаусплаца, Бугарској су намењивани територијални добици на њен рачун. Аустро–Угарска је излазила у сусрет Софији кредитима за наоружавање и подстицала агресивност њених војних кругова. До представника Краљевине Србије на страни стизали су упозоравајуће поруке о намерама Аустро–Угарске и Бугарске. Бугарске дипломате, попут представника у Цариграду и Риму, отворено су исказивали планове да се у што скорије време поново зарати са Србијом. Између осталог, учестале су се посете бугарских политичких делатника Бечу, а ратна струја је врло радо примала реваншистичке намере Софије. У тамошњим дипломатским круговима посланику Јовану Јовановићу Пижону, новембра 1913, сугерисано је како те две државе имају за циљ стално узнемиравање и држање македонског и албанског питања отвореним. Нарочита пажња се саветовала у верским питањима, како се не би изазвало мешање Велике Британије, што је Двојна монархија прижељкивала. Обазривија према реваншизму Софије била је Немачка, која је тек пред избијање рата, у тежњи за јачом позицијом на Балкану, пристала на новчани зајам и укључивање Бугарске у интересну сферу Централних сила.[13]

---

[12] *България в Първата световна война, док. бр. 62; ДСПКС*, VI–3, док. бр. 212, 213, 255, 474, 499; Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile*, 16; О. Айрапетов, *Внешняя политика Российской империи*, 575–577; *За балканскими фронтами Первой мировой войны*, 22–24; Юрий А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, Москва 1985, 183–185.

[13] АС, МИД ПО, 1913, р. 385, Ф. II, д. 3, 208 и об; р. 386, Ф. III, д. 3, 203, 213; 1914, р. 421, Ф. VIII, д. 1, 29 и об; р. 422, Ф. VIII, д. 10, 755; *България в Първата*

Русија је распад балканског савеза примила као пораз своје политике и све до 1915. покушавала је да оствари помирење између две словенске државе, како би створила брану против аустроугарског продора. Њена акција у том правцу кренула је врло брзо након склапања Букурешког мировног уговора. Царска дипломатија препоручивала је Београду и Софији да оснаже међусобне везе, најпре кроз добросуседске односе, који би били основа за будући савез.[14] У бугарски политички врх Сазонов је имао врло мало поверења, али се надао да ће на крају победити национални интереси. Бугарима је приписивао кривицу за распад савеза, претеране територијалне аспирације и шуровање са Аустро–Угарском.[15] Представници Бугарске, у разговорима са руским дипломатским представницима, на таква резоновања одговарали су пребацивањем одговорности на Србију, „као главну препреку за било какав споразум“. Западног суседа су кривили због „посрбљавања, противбугарске политике у Македонији“ и непоштовања „елементарних човекових права“. Шеф руске дипломатије је почетком новембра 1913. обећао да ће утицати на Пашића како би се становништву у Македонији дала нека школска и црквена права. Србији је замерао што је „прешла преко Вардара“ и саветовао „блажи однос“ према становништву у Македонији. Посланик Србије у Петрограду Димитрије Поповић одговарао је како би ситуација била иста и да је договорена другачија граница са Бугарском и како је „Србија најтолерантнија у погледу националном и религиозном“. Министарству иностраних дела пренео је поруку Сазонова за додатно попуштање и зближење са Бугарском, како „не бисмо пали у положај као они“.[16]

Међу дипломатским представницима Русије постојале су различите концепције о балканској политици Петрограда. Посланик на Цетињу Але-

световна война, док. бр. 13, 18, 32, 56, 58, 70, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 113, 116, 120; *ДДН*, док. бр. 141; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 298, 308, 315; ДСПКС, VII–1, док. бр. 28, 80; VII–2, 25, 41, 124, 187, 200, 281, 384; *За балканскими фронтами Првој мировој войны*, 25–26; Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile*, 15–19; Андреј Митровић, *Продор на Балкан. Србија у плановима Аустро–Угарске и Немачке 1908–1918*, Београд 2011, 201–205, 244–250; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, 185–187.

[14] Русија је имала кључну улогу и у обнови дипломатских односа фебруара 1914, али и решавању спорних граничних питања између Србије и Бугарске.

[15] Занимљива је изјава начелника Првог департмана Министартва иностраних дела Русије, Григорија Трубецког, посланику Бугарске у Петрограду Радку Димитријеву. Он је осудио Данева, који није хтео да слуша руске савете, што је довело до ужасних последица у Другом балканском рату. Руска дипломатија, према уверавању будућег руског посланика у Србији, у арбитражи би деловала на страни Софије. Србији би се уступио мали део око Охридског језера, ради територијалне везе са Грчком, али би Бугарска добила компензације око Прилепа.

[16] *ДДН*, док. бр. 127, 128, 130, 134, 142, 151; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 432, 456, 463, 491; VII–1, док. бр. 156, 226, 545, 550; *България в Първата световна война*, док. бр. 65, 67.

ксандар Гирс сматрао је како ће балканске словенске државе неминовно напустити ослонац на Русију. Због тога је био против помагања великодржавних тежњи Бугарске, али и српског или југословенског уједињења. Залагао се за очување Аустро–Угарске и руски ослонац на Османско царство, као противтежу Бугарској и Србији на Балкану. Николај Хартвиг, руски посланик у Београду, посматрао је Србију као главни ослонац руске политике на Балкану. Он је фебруара 1914. дошао у сукоб са послаником у Софији, Александром Савинским, који је бранио бугарске позиције. Сматрајући да у Бугарској нема русофобије и било каквих подстрекавања од Аустро–Угарске, Савински је у депешама истицао како би било пожељно да Русија заступа бугарске интересе у Македонији. Мишљење да би такав став требало да изражава и посланик у Београду, изазвало је код Хартвига оштру реакцију и одговор „како се Русија не треба упетљавати у српске унутрашње послове“.[17]

Министар иностраних дела Русије је најотвореније исказао свој став о балканској политици Петрограда при првој аудијенцији новопостављеног посланика Краљевине Србије, Мирослава Спалајковића, јануара 1914. Тада је изјавио како ће „отворено и безусловно подржавати“ сваки покушај приближавања Србије и Бугарске. Суштина његовог плана била је да Србија уступи Бугарској Штип и Кочане, док би јој у перспективи било обезбеђено уједињење са Црном Гором и будуће ширење према Јадранском мору. Спалајковић није био гибак дипломата као Поповић, те је директно одбио помисао на уступке Бугарској, наводећи као аргументе стратегијски значај два поменута места и недостатак снажне националне свести становништва. Пробни балон руске дипломатије изазвао је негодовање и у Београду.[18] Хартвиг је дао за право таквој реакцији наводећи да је измирење могуће, „тек када се Софија одрекне освете за сопствена злочиначка дела“. Против тог плана устали су и Румунија и Грчка, сматрајући да би свака промена Букурешког мира утицала на међусобно савезништво, али и дала за право ревизионистичким тежњама Софије. Руске дипломате су због тога морале да демантују постојање било какве иницијативе у том смислу, иако нису одрицале њену могућност у евентуалним промењеним околностима у будућности.[19]

[17] *ДСПКС*, VII–1, док. бр. 545, Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, 193–195; Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене. Књ. 1, део 1-2*, Београд 2009, 248.

[18] За поједине дипломатске представнике Србије, попут посланика у Атини Живојина Балугџића, говорило се да нису противни овој комбинацији, иако су је сматрали преурањеном. Карактеристично је да се од руских дипломата за идеју Сазонова, поред Савинског, посебно залагао управо посланик у Атини, кнез Демидов.

[19] АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 3, 163 и об-164; д. 4 195–197, 344; р. 422, Ф. VII, д. 8, 427 и об-428 и об, 429 и об; *ДДН*, док. бр. 155, 186; *ДСПКС*, VII–1, док.

Током јуна 1914, у дипломатским круговима Беча и Цариграда, због нестабилне ситуације у Албанији, појавиле су се комбинације о њеној подели између Србије и Грчке, уз територијално задовољење Бугарске. За такво решење залагао се и посланик у Бечу, Јован Јовановић Пижон. По њему, у случају српско–грчке поделе Албаније, давање компензација Бугарској направило би „прави територијални еквилибар“. Због компликација у међународним односима након Сарајевског атентата и агресивног држања Аустро–Угарске, међутим, Пашић је упозорио представнике на страни да не третирају ово питање. То и будући догађаји нису дозволили развијање ове концепције, за коју су посебно интересовање показали дипломате Италије, Велике Британије и Румуније.[20]

Бугарска је своје територијалне претензије представљала као тежњу за национално уједињење, руковођена ставом да је становништво јужне Србије бугарске народности. У дипломатском и пропагандном раду, посебно у Русији, истицан је наводни терор српске власти у Македонији и њена кривица за немогућност помирења две државе - пошто Србија није пристајала на „разумне територијалне уступке“. Софија је подршку у својој акцији имала у Павлу Миљукову, вођи кадетске странке и главном уреднику листа *Реч*. Као ватрени бугарофил, он је већ у извештају Карнегијеве комисије тежио је да сва зверства и злочине у балканским ратовима припише Србији.[21] Миљуков је за пропагандни рад добијао материјал директно од представника бугарске власти и разних организација. Између осталог, поседовао је извештаје егзархијских епископа „о дејствима српске војске и власти“ у новим крајевима, записе разговора са краљем Фердинандом, меморандуме различитих професорских и студентских организација о „несносном стању Бугара на српским и грчким територијама“, као и извештаје бугарског пресбироа о „терору у Македонији“.[22]

бр. 10, 70, 88, 98, 123, 198, 233; VII–2, док. бр. 152; *България в Първата световна война*, док. бр. 77; Василиј Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 246–247, 249–250; Ю. А. Писарев, *Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны*, 195–198.

[20] АС, МИД ПО, 1914, Ф. X, д. 2, 119 и об-121 и об; д. 3, 171 и об-172, 190 и об-191.

[21] Због свог пробугарског става, руски политичар имао је врло негативно искуство у Београду, августа 1913. Том приликом, Пашић је одбио да га прими као члана Карнегијеве комисије, а група студената и омладине избацила из једне београдске кафане.

[22] АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 384 и об-385, 395–397; р. 420, Ф. VII, д. 6, 317–318; ГАРФ, Ф. 579, оп. 1, ед. хр. 1688, 1689, 1692, 1693, 1694, 1695, 1711, 1712, 1716, 1717, 1720, 1724; *ДДН*, док. бр. 139, 142; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 285, 332; VII–1, док. бр. 164, 269; Елена Стателова, Радослав Попов, Василка Танкова, *История на българската дипломация 1879–1913 г*, София 1994, 484–485; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, 222–223.

Најозбиљнији сукоб две стране у руској јавности десио се априла 1914. Тада су посланици Србије и Бугарске ушли у оштру полемику преко штампе о потреби уступања Штипа и Кочана, односа према становништву у Македонији и обнове међусобног савеза. Поред Сазонова, и Никола Пашић је морао да упозорава Спалајковића на правила дипломатског понашања. Српски посланик је за сукоб кривио бугарског дипломатског представника Радка Димитријева, који га је изазвао изјавом како је „Бугарска готова да се измири са Србијом, али да Србија не показује ни мало добре воље за то“ и оптужбама о нетолерантности српских власти „према Бугарима“ у новим крајевима. Руски министар иностраних дела обратио је пажњу на непријатност ситуације, где се два словенска представника у Русији препиру између себе, а „натрљао је нос“ и Димитријеву. Средином наредног месеца *Новое время* објавило је информацију бугарског пресбироа о наводном стрељању регрута из Македоније у Ристовцу, што је поново узбуркало страсти. Намера Софије била је да изазове међународну интервенцију у новим крајевима Србије, због односа „према бугарском становништву“. Спалајковић се овог пута ограничио на официјални деманти у листу *Биржеве вједомости* и указивао на потребу веће будности српског пресбироа.[23]

Крајем јуна, на иницијативу Радка Димитријева и уз помоћ Павла Милјукова, основано је Руско–бугарско друштво. Пошто су заузимањем вође кадетске странке у ову организацију ушли и неки виђенији људи, циљ је био да се „поврате руске симпатије према Бугарској“, те бољи пропагандни рад. Две стране су врло озбиљно схватиле важност руског јавног мњења. Ипак, огроман бугарски утицај, који је раније постојао у руској јавности, умногоме је сузбијен. Осим *Речи*, која је „са великом горчином и жучношћу“ писала о српској управи у Македонији, према наводима Спалајковића, готово сви остали озбиљни листови Србију „узимају у одбрану од напада који долазе с бугарске или аустријске стране“.[24]

Због страха од „формирања српске националне свести“ међу становништвом, Бугари су тежили стварању стања константног нереда у новим крајевима Србије. Циљ је био да се одржи нередовно стање, посредно изазове интервенција великих сила, а у крајњој инстанци исходило би образовање аутономне Македоније и њено припајање Бугарској. Извештаји повереника српских власти сведочили су о спремању Македонске организације за упаде и организовању чета.[25] У свему томе, Комитет је

[23] АС, МИД ПО, 1914, р. 420, Ф. VII, д. 5, 293, 296 и об; д. 6, 302 и об-307, 338 и об-343 и об; *ДСПКС*, VII–2, док. бр. 251.

[24] АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 6, 384 и об-385, 395–397; р. 423, Ф. IX, д. 5, 437–438; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 332; VII–1, док. бр. 657.

[25] Краљ Фердинанд и бугарска влада су преко провладиних листова подстицали непријатељско расположење према Србији и Русији. Петроград је проглашаван кри-

имао помоћ и подршку и бугарских власти, које су давале оружје и новац. Поред тога, омогућено је отварање фабрике експлозива за потребе чета у Горњој Џумаји, јужно од Софије.

Јако присуство војске и мере предострожности у новим крајевима Србије омели су веће акције комита. Ипак, до инцидената је долазило. Први се десио у ноћи 13/14. децембра 1913, када је експлодирала бомба на мосту преко Вардара, између Демир Капије и железничке станице Струмица. Димничар позоришта у Скопљу, у бугарској служби, фебруара 1914, подметнуо је пожар у коме је ово врло важна културна установа изгорела до темеља. Већ наредног месеца, код пограничног места Сливница, јужно од Беровске реке, комитске чете су упале на српску територију и запалиле караулу. Чолак Антић је протестовао у Софији и тражио увиђај. Радославов је одговорност бацио на „неодговорне комите“, које наводно и бугарске власти гоне. Обећао је да ће учинити све да спречи сличне догађаје, као и слање делегата ради увиђаја. Истрагу о поменутом случају, међутим, бугарска страна је одуговлачила. Услед компликација у турско–грчким односима, током јуна 1914, комитска организација појачала је своју делатност. Прве чете су имале за циљ морално–пропагандни и обавештајни рад, како би се створио канал за упаде у Македонију. Посланство Србије у Софији, уочи Сарајевског атентата, обавештавало је како се велики број војвода и комита налази у пограничним местима, чекајући наређење из Софије за акцију.[26]

вцем „за све последње несреће Бугарске“. Због „покровитељства“ над Србијом и Грчком у Другом балканском рату, као и „подстицања Румуније да нападне Бугарску“ челници Македонског револуционарног комитета, повезани са политичким врхом државе, донели су одлуку „да се освете Русији“. На тајној скупштини те организације, августа 1913, говорило се о убиству Хартвига и Сазонова, док је за Некљудова донета одлука „да се прати његово држање“ у преговорима о миру са Турском. О озбиљности претњи говори чињеница да су српске власти почетком октобра у возу из Скопља до Београда, на станици у Куманову, ухватиле двојицу комита који су намеравали да убију руског посланика у Србији. Пошто су били у униформи српских војника, одало их је то што су купили возну карту, иако је превоз железницом за војску био бесплатан. И у наредном периоду Македонска организација је била изразито непријатељски расположена према Русији, а блиско је сарађивала са револуционарним емигрантским организацијама из Царевине. (ГАРФ, Ф. 529, Бюро заведующего заграничной агентурой департемента полиции в Константинополе, Оп. 1, ед. хр. 25, 65а и об, 67 и об-69 и об, 84 и об, 85 и об, 91 и об, 92)

[26] АС, МИД, Строго поверљива архива (=СПА), 1914, Ф. VI, д. 3, бр. 11, 59; АС, МИД ПО, 1914, р. 416, Ф. IV, д. 8, 559 и об; р. 425, Ф. X, д. 9, 515–516, 530 и об-533; ГАРФ, Ф. 529, Оп. 1, ед. хр. 25, 85 и об; *България в Първата световна война*, док. бр. 58; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 281, 335, 348, 350, 359, 362, 422, 450; VII–1, док. бр. 236, 365, 378, 399, 420; VII–2, док. бр. 144, 220, 272, 282, 297; Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 283–288.

Двојна монархија је подстицала заједнички рад турско–бугарско–арнаутских чета против Србије, у циљу њеног што слабијег унутрашњег положаја. Постојале су информације о преговорима између Македонске револуционарне организације и младотурског комитета. Сумње су побуђивале и чести одласци посланика из Софије и Цариграда „на консултације" у своја Министарства иностраних дела. Државни секретар за иностране послове Немачке Фон Јагов скренуо је пажњу посланику Србије у Берлину Милошу Богићевићу на опасности од бугарско–турске акције. Он је чак био „мишљења да је мржња Бугара, а нарочито њихових македонских кругова према нама већа но према Грцима, и да ће Бугари лакше преболети Кавалу но Битољ." Преко повереника, српска влада је добила информацију да је крајем 1913. у околини Цариграда одржан састанак бугарских и турских изасланика. На њему је утврђен план будућег рада и формирање мешовитих одреда са обостраним командовањем, те начин њиховог наоружавања. У наредном периоду, појављивале су се вести о разговорима око савеза између Софије и Цариграда, па чак и сусретима председника министарстава, Радославова и Талаат-бега. Преговори су ушли у завршну фазу јануара 1914. и очекивало се потписивање пакта. Због међусобног неповерења и пограничних спорова договор није постигнут, а и поред преговора два комитета о заједничком деловању чета, није дошло ни до заједничке герилске акције.[27]

И раније током 1914. до српских власти стизали су извештаји о делатности аустроугарских и бугарских агената у Албанији, али је, након што је постало извесно да ће Аустро–Угарска напасти Краљевину Србију, њихов рад интензивиран.[28] Акцијом је руководио аустроугарски члан

[27] АС, МИД, Албански одсек (=АРБ), 1914, А ред 3, Ф. I, д. 4, Пов. А. бр. 347; Ф. III, д. 1, Пов. А. бр. 492, 542, 576, 579; д. 2, Пов. А. бр. 764; АС, МИД СПА, 1914, Ф. VI, д. 3, бр. 25; АС, МИД ПО, 1914, р. 423, Ф. IX, д. 8, 667 и об; р. 424, Ф. X, д. 1, 6, 14–15; р. 425, Ф. X, д. 9, 513 и об-514 и об, 517 и об, 518, 519 и об, 521, 523, 526 и об-527 и об; 530 и об-533, 534, 535, 537; *България в Първата световна война*, док. бр. 71, 75, 76, 99; ДСПКС, VI–3, док. бр. 422; VII–1, док. бр. 54, 109, 161; VII–2, док. бр. 99, 100, 186, 282; Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile*, 17; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 285.

[28] Слање официра из Аустро–Угарске и Бугарске, агитација и дељење новца арбанашким поглаварима за нападе на Србију, бугарска просветна делатност, само су неке од акција које су две државе покретале. Ради координације дејстава маја 1914. основан је Бугарско–арнаутски комитет у Драчу, док је главни центар за аустроугарску пропаганду био Скадар. Постојале су индиције о договору између Македонског и Младотурског комитета о заједничком раду и у Албанији, све под покровитељством Аустро–Угарске. (АС, МИД АРБ, 1914, А ред 3, Ф. I, д. 6, Пов. А. бр. 1161; О ред 12, Ф. III, д. 1, Пов. А. бр. 468, 487, 492, 542, 576; д. 2, Пов. А. бр. 741, 775, 826, 841, 871, 884; АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 2, 96–98, 105 и об-106; р. 425, Ф. X, д. 9, 526 и об-527 и об; АС, МИД СПА, 1914, Ф. VI, д. 3, бр. 16, 20;

Међународне контролне комисије Аугуст Крал, који је још раније успоставио добре везе са косовским исељеницима Хасаном Приштином, Бајрамом Цуријем и Исом Бољетинцем. План је био да се из Албаније изврши упад, који би у новим крајевима Србије изазвао устанак, и у ту сврху масовно су дељени новац, оружје и муниција. Активну улогу у покрету узеле су и бугарске комите, под командом аустроугарског капетана Гиљарда. Протести дипломатског заступника Србије Панте Гавриловића код председника албанске владе, због немогућности кабинета да спроведе ефикасне мере ван Драча и Валоне, нису имали ефекта. Обећања Турхан-паше да ће учинити све како би задржао Бољетинца и Цура, и обраћање италијанском посланству, нису били велика утеха за српску владу. Информација да се око Пишкопеје појавило преко 3500 наоружаних Арбанаса, само је додатно узнемирили Пашића, а могућа очекивања на граници са Албанијом показала се као потпуна непознаница.[29]

Бугарска је имала лоше односе и са другим суседима. Услед територијалних спорова и непоштовања права мањина, Софија није могла да успостави добре везе са Турском. Према Румунији и Грчкој су избијали оштри погранични сукоби, а те две државе нису биле поштеђене ни револуционарних и комитских акција. Београд, Атина и Букурешт тежили су одбрани стања насталог Букурешким миром и повремено су предузимали заједничке протесте у Софији против такве бугарске делатности. Србија и Грчка, такође, фебруара 1914. су постигле договор о сарадњи полицијских власти и заједничком раду против упада чета.[30]

Повремено су се у Бугарској дешавали ксенофобични изливи насиља према припадницима мањина пореклом из околних земаља. Такво расположење подстицала је штампа и кругови око Македонске револуционарне организације. Најпре су приликом прославе Светог Ћирила и Методија (24. маја), уз подстицај државног апарата, избиле велике

България в Първата световна война, док. бр. 43; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 310, 335, 337, 348, 351, 359, 533, 537; VII–1, док. бр. 165, 205, 240, 271, 330; VII–2, док. бр. 36, 64, 146, 248, 374, 391, Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915*, Врање, 1988, 103–105, 111–120)

[29] АС, МИД АРБ, 1914, А ред 3, Ф I. д. 8, 1399; Ф. IV, д. 1, Пов. А. бр. 14, 41, 45, 47, 49, 50, 51, 52. 60, 64; АС, МИД СПА, 1914, Ф. VI, д. 4, бр. 126; д. 5, бр. 138, 141, 142, 144, 146, 147, 152, 167; *ДСПКС*, VII-2, док. бр. 689, 769, 770, 771; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 276; Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне*, 105–108, 121–123, 124–127.

[30] АС, МИД ПО, 1914, р. 421 Ф. VIII, д. 3, 179–180; р. 422, Ф. VIII, д. 7, 541; д. 8, 629 и об, 631 и об-632, 633-636, 637–638, 640–641, 642–643, 644, 645; р. 424, Ф. X, д. 7, 425, 426–427; ГАРФ, Ф. 579, оп. 1, ед. хр. 1690, 1720; *България в Първата световна война*, док. бр. 26, 32, 37, 39, 40, 45, 55, 59, 74, 78, 79, 80; *ДДН*, док. бр. 151, 169, 172, 179, 186, 187; *ДСПКС*, VI–3, док. бр. 280, 366, 367, 393; VII-1, док. бр. 37, 54, 109; VII-2, док. бр. 282, 465, 472, 541.

демонстрације против Србије. Почетком јуна 1914, на Дан краља Константина, изведене су манифестације против Грчке и њених поданика у Бугарској. Неколико дана касније, у више градова маса је напала грчке цркве, школе, трговинске и културне објекте. Пошто изгреди нису на време заустављени, светина је ударила и на поједине грчке, румунске и српске куће и злостављала становништво. Према извештају комесара пиротске железничке станице, поједини трговци из Лесковца, власници фабрика ужарије у Софији, морали су да беже и спасавају живу главу, остављајући на милост и немилост своју имовину. Слично је било и са печалбарима из нишког, пиротског и врањског округа, који су често без своје зараде, под притиском напуштали Бугарску. Влада у Софији је тумачила духовну раздраженост у јавном мњењу „као реаговање бугарске народне свести против прогањања Бугара“ у Македонији.[31]

Атентат у Сарајеву и тешкоће са којима се Београд суочио, у Бугарској су примљени са радошћу. Евентуални рат се сматрао погодним начином за остварење територијалних претензија према суседу. Због несигурног држања Италије, за Централне силе је привлачење Бугарске постало нарочито важно. С друге стране, Русија је упозоравала Софију на држање Румуније и саветовала неутралност. Већ у току Јулске кризе, међутим, Бугарска је постигла тајни договор са Аустро–Угарском о употреби комитских чета против Србије. Улазак у рат, и поред очигледне жеље Бугара и делатности аустроугарске и немачке дипломатије, на почетку је спречио став Румуније и Грчке. Оне су биле на гледишту да би покретање Бугарске представљало повод за укључивање у сукоб. Софија је формално прогласила неутралност, али је на подстицај Централних сила убрзала преговоре о савезу са Турском. На западној граници су се гомилали одреди, спремни на упад у јужну Србију. Помињао се број од чак 10.000 комита, од којих су многи били редовни бугарски официри и војници „на одсуству“. Перспективе за договор нису биле добре, што ће показати и догађаји из 1915.[32]

Након Другог балканског рата односи Србије и Бугарске остали су лоши, а главни камен спотицања за побољшање било је питање Македоније. Док су из Софије гајене територијалне претензије према новим крајевима Србије, став Београда би сликовито могло да искаже

[31] АС, МИД ПО, 1914, р. 421, Ф. VIII, д. 3, 179–180; р. 422, Ф. VII, д. 7, 535 и об-536, 539–540, 542 и об-543.

[32] АС, МИД ПО, 1914, р. 417, Ф. IV, д. 11, 669 и об-670, 689 и об-691; *България в Първата световна война*, док. бр. 109, 111, 112, 114, 118, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133; *ДДН*, док. бр. 192, 193, 195, 196, 199, 201, 210, 213, 223, 227; *ДСПКС*, VII-2, док. бр. 330, 351, 541, 610, 632, 692, 693, 696, 703, 704, 717, 718, 719, 720, 726, 727, 729, 772, 784, 785; Ž. Avramovski, *Ratni ciljevi Bugarske i Centralne sile*, 19–41; М. Јагодић, *Нови крајеви Србије*, 288.

мишљење посланика у Цариграду, Милана Вл. Ђорђевића „да би за сваку српску Владу, уступање Брегалничке долине, засејане гробовима најбољих наших јунака, - а ти су гробови сад једна народна светиња, - било страховито тешка жртва“.[33] Од међународних фактора, насупрот тежњама Русије за помирење између две словенске државе на Балкану, Аустро–Угарска је подстицала међусобно непријатељство. Балкански савезници Србије били су против било каквог мењања стања насталог Букурешким миром, што је додатно отежавало перспективе за компромис. Немогућност договора проузроковала је међусобно непријатељство и дубоке историјске последице, а ревизионистичка и реваншистичка политика Бугарске испољила се у оба светска рата.

Резюме

Мирослав Радивојевич

БОЛГАРИЯ И ЮЖНАЯ СЕРБИЯ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Поражение во Второй балканской войне в Болгарии воспринималось как националная катастрофа. Официалные представители этой державы начали серьезную дипломатическую и пропагандистскую акцию для ревизии решений Бухарестской конференции в связи с принадлежностью Македонии. Поддержку этой инициативы София искала у Централных держав. В то время как Австро-Венгрия сочувственно принимала такие сообщения, Германия только в начале Первой мировой войны согласилась на заключение союза с Болгарией. Дуалистическая монархия подтолкнула болгарский ревизионизм и реваншизм, действуя так против Королевства Сербии. С другой стороны, Россия стремится к примирению и новому союзу между двумя славянскими государствами. План русского министра иностранных дел Сергея Сазонова состоял в том, чтобы Сербия уступила Болгарии Штип и Кочане, в то время как ей в будущем было обеспечено объединение с Черногорией и выход к Адриатическому морю. Эта инициатива провалилась из-за оппозиции Белграда и его балканских союзников, Румынии и Греции. Иногда в российском общественном мнении разгорались острые полемики между сербской и болгарской сторонами, в которых принимали участие официальные представители двух стран. Общественное мнение России в этот период, несмотря на возрастание активности Болгарии и ее уполномоченного, было главным образом на сербской стороне. София занималась организацией комитских

[33] АС, МИД ПО, 1914, р. 424, Ф. X, д. 3, 190 и об.

чет, для того, чтобы дестабилизировать ситуацию в новых районах Сербии и вызвать международную интервенцию. Под эгидой Австро-Венгерской империи велись переговоры о совместной работе болгарско-турецкой отрядов против Сербии и Греции. Кроме того, австро-венгерские и болгарские офицеры и солдаты действовали в Албании, поощряя вторжения на территорию южной Сербии. Из-за ревизионистских и реваншистских намерений Болгария была в плохих отношениях и с другими соседями, что Грецию и Румынию укрепило в убеждении, что вместе с Сербией они должны защищать положения Бухарестского мира. Положительный отклик на намерения Центральных держав привлечь Болгарию на свою сторону, а также подготовка комитских отрядов в начале Первой мировой войны не могли быть признаком изменения позиции Софии.

Милан Ж. Трајковић
дипломирани историчар
Ниш

УДК 32.019.51(=163.2)(497.11+497.7)"1903/1913"(093 .2)
323.1(=163.41)(497.11+497.7)"1903/1913"(093.2)

БУГАРСКА ПРОПАГАНДА У ЈУЖНИМ ДЕЛОВИМА СТАРЕ СРБИЈЕ УОЧИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: Рад се бави деловањем бугарске пропаганде у јужним деловима Старе Србије уочи Првог светског рата. Сам појам Стара Србија је прави историјски смисао добио почетком и у току XIX века, а подразумевао је све области јужно и југозападно од Милошеве Србије, које су се налазиле између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве. Одмах после признања бугарске цркве у Османском царству видело се да бугарски национални програм превазилази бугарски етнички простор. Овлашћена од Порте да организује културно-просветни и црквени живот словенског живља у јужним деловима Старе Србије, Бугарска је покушалиа да своју националну идеју, језик и културу наметне српском становништву у овим деловима Старе Србије. Међутим, захваљујући деловању српске владе и српских чета, бугарска егзархијска пропаганда је знатно умањена, а бугарска влада је приморана да одустане од Сан-Стефанским миром обећане „Велике Бугарске". Рад је написан на основу објављене српске и бугарске документарне грађе, као и објављених српских и бугарских извора и литературе.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: бугарска пропаганда, егзархија, Јужна Стара Србија, ВМРО, српски народ, Османско царство, терор.

***

Стара Србија,[1] као појам и термин, јавља се не само у науци и политици већ и у свакодневном животу. Настао је из животне потребе да се њиме обележи део етничког ентитета и културно-историјског постојања Срба на одређеном географском простору. Границе тога простора, не тако ретко, одређивале су и доста несталне политичке прилике, али и други друштвено-историјски процеси током векова. Прави историјски смисао појма и термина Стара Србија је настао почетком

[1] Значајне податке о појму Стара Србија је дао географ Јован Цвијић: Јован Цвијић, *Географски положај Старе Србије и Македоније*, Говори и чланци, Београд, 1991, 107 – 112.

XIX века, после стварања нове српске државе под Карађорђевићем и кнезом Милошем, Србије, односно Кнежевине Србије, за разлику од неослобођеног дела некадашње Старе Србије, која је и даље остала под турском влашћу, до 1877/78. године, односно до 1912, до коначног ослобођења.[2] Вук Караџић је 1818. године све области јужно и југозападно од Милошеве Србије, које су се налазиле између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве назвао заједничким именом Стара Србија,[3] да би 1852. године овај термин употребио у свом „Српском рјечнику" означавајући Тетово, Кичево, Гостивар, Скопље и Прилеп као градове у Старој Србији. Он каже да је „Стара Србија она територија нашег која је припадала српској држави пре турског освајања Балканског полуострва."[4]

У најужем смислу, Стара Србија се узима као земља етничког језгра и центра српске средњовековне државе немањићког периода, тј. предела: Рашке области, Косова и Метохије, слива Биничке Мораве и Повардарја са Скопљем.[5]

У европским деловима Османске империје је 1870. године из Цариградске патријаршије издвојена и установљена бугарска Егзархија, што је значило признање бугарском народу права на пуну верску и просветну самосталност. Већ током борбе за Егзархију, са бугарске стране је, под видом борбе за народно словенско богослужење против грчког језика, вршена активна пропаганда да се тамошње становништво, првенствено Срби, национално определи као бугарско. Од оснивања ВМРО-а[6] 1894. године, који је од самог почетка био под политичким и финансијским окриљем Кнежевине Бугарске, његово деловање, започето као антитурско, било је и антисрпски усмерено, јер је, према речима једног од оснивача ВМРО-а, иначе некадашњег српског државног питомца школованог у Београду,

[2] Владимир Стојанчевић, *Стара Србија са Мађедонијом*, Срби у Мађедонији, књ. 4, Крушевац, 2004, 17.

[3] Славиша Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 7; *Косово и Метохија у српској историји*, Београд, 1989, 191 – 194.

[4] Владимир Стојанчевић, *нав. дело*, Крушевац, 2004, 17, 18.

[5] Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 36 – 43.

[6] О оснивању ВМРО-а види: *Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*, том 1, част 1, приредили: Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија, 2007; *Исти,* том 1, част 2, Софија, 2007; Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, Софија, 2013; Кирил Пърличев, *Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908*, Софија, 2001.

Дамјана Груева[7] „основен мотив... била мислата на противдеиствие на српската пропаганда.“[8]

Заједнички циљ Бугарске и ВМРО-а је био да се антитурска борба ове организације, или под њеним видом, искористи за бугаризовање целог подручја које је својевремено Русија Санстефанским уговором са Турском доделила новооснованој Кнежевини Бугарској, а европске велике силе га, на Берлинском конгресу, јула 1878. године веома смањиле и вратиле Турској.[9]

Отварање источне кризе 1895. године кроз македонско и јерменско питање, устанак Грка на Криту 1896. године и грчко-турски рат 1897, довели су до погоршања положаја српског народа у Османском царству. Припадници бугарских организација су основали Друштво за убијање Срба 1897. године у Солуну.[10] Након првог убиства српског професора Илије Пејчиновића од стране Бугара у септембру 1897.[11] године лист „Народна права“ је писао да је задатак овог друштва „да огњем и мачем искорене Србе из Македоније.“[12] Исте године је дошло до више привидног него стварног приближавања Србије и Бугарске склапањем Угодбе, постављен је Србин Фирмилијан на место администратора Скопске митрополије Васељенске патријаршије и Порта је дала дозволу за отварање српских школа у Битољском и Солунском вилајету. Стога су се на мети ВМОРО-а и ВМОК-а[13] нашли српски учитељи и свештеници, а њиховим убиствима је требало спречити ширење српских просветних и културних установа,

[7] О Дамјану Груеву види: Светлозар Елдъров, *Дамян Груев – Апостол на волята и мъдростта*, Бележити Българи за обединение на разпокъсаното отечество, приредио: Пламен Павлов, Софија, 2010, 28 – 36.

[8] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књ. II, додатак 1, Организација Српска одбрана 1903 – 1905, приредила: Љиљана Алексић-Пејковић, Београд, 2008, 10.

[9] *Исти*, књ. II, додатак 1, Београд, 2008, 11; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903 -1912*, Београд, 2006, 13.

[10] О друштву за убијање Срба детаљније видети: Урош Шешум, *Друштво против Срба 1897 – 1902, Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897 – 1902*, Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 73 – 104.

[11] Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1930, 53; *Исти*, 1906, књ. 1, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд, 2006, прилог А.

[12] Урош Шешум, *нав. дело*, Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 84.

[13] ВМОК (Врховен македоно-одрински комитет) бугарска је терористичка организација настала у Софији. Како би избегли сукобе са припадницима ВМРО-а, споразумели су се да ВМОК добије Косовски и Битољски, а ВМРО Једренски и Солунски вилајет. Овај споразум је био мртво слово на папиру, пошто су, ради пљачке, једни другима залазили у терен. Једино у чему су се слагали је била србофобија; види: Красимир Каракачанов, *ВМРО – история на една борба*, София, 2013, 21 – 32.

те тако принудити становништво да не прихвата српско национално име, односно да га се одриче.[14]

Српска организација за одбрану интереса српског народа у Старој Србији,[15] обликовала се почев од 1902. године, мењајући своје називе и називе својих органа. Настајала је као спонтана и појединачна приватна иницијатива на самом терену, најпре за набавку оружја и стварање малих, самосталних чета за одбрану Срба од насиља у Турској, посебно од насилне бугаризације у јужном делу Старе Србије.[16] После пропасти Илинденског устанка,[17] у лето 1903. године, ова, како је касније назва-

[14] Владимир Илић, *нав. дело*, Београд, 2006, 14, 15; Милош С. Јагодић, *Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године*, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 111, 112.

[15] О стварању Српске организације види: Предраг Пејчић, Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918, Крагујевац, 2007; Душан Ж. Путниковић, *Ратни мемоари*, књ. 1, Ниш, 1938; Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд, 1930; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 1933; Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији*, Београд, 1928; Владимир Илић, *Српска четничка акција 1903 – 1912*, Београд, 2006; Владимир Стојанчевић, Српско-бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу, *Вардарски зборник*, бр. 2, Београд, 2003, 31 – 68; Исти, Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском, *Вардарски зборник*, бр. 8, Београд, 2012; Миодраг Д. Пешић, *Стари четници*, Крагујевац, 2000; Урош Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903 – 1908. Теренска организација, *Српске студије*, књ. 2, Београд, 2011, 239 – 260; Биљана Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, *Историјски часопис*, LIII, Београд, 2006, 359 – 374.

[16] *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књ. II, додатак 1, Организација Српска одбрана 1903 – 1905, приредила: Љиљана Алексић-Пејковић, Београд, 2008, 9; *Бележити Българи за обединение на разпокъсаното отечество*, приредио: Пламен Павлов, Софија, 2010; Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013; Милан Матов, *Най комитата разказва.../живот за Македония/*, Софија, 2002; *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909*, приредили: Михајло Миноски, Ђорђе Стојчевски, Скопље, 2002; *Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904 – 1910)*, приредили: Ђорђе Стојчевски, Петар Стојчевски, Скопље, 2005; *Руски документи за Македонија и македонско прашање (1859-1918)*, приредио: Александар Трајановски, Скопје 2004; *Британски документи за историјата на Македонија (1901 – 1904)*, том VI, приредили: Александар Трајановски, Зорица Божиновска, Скопље, 2012; *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903-1908*, приредио: Драги Ђорђиев, Скопље, 2007.

[17] О Илинденском устанку види: Јарослав Валеријанович Вишњаков, *Македонски покрет и превратy у Србији 29. маја 1903*, Токови историје, 3, Београд, 2011, 7 – 23; Јован М. Јовановић, *нав. дело*, Београд, 1941, 147 – 154; Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914)*, Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914), Београд, 2010, 283, 284; Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013, 55 – 70.

на „приватна иницијатива“ израсла је у незваничну друштвену организацију, у чију се активност постепено укључују и Министарство иностраних дела и други државни органи. Од јула 1905. године формално је организована и стављена под контролу посебног органа у поменутом министарству – Врховног одбора или Врховне главне управе.[18] Пун замах Организација је достигла током следеће две године, али је под притиском европских великих сила средином 1907. године влада била приморена да привремено стиша њену акцију.[19]

У 1908. години европско јавно мњење је све више било против Срба и њихових акција у Старој Србији јер су, према њима, наставили да чине зверства и покоље над невиним становништвом. Овоме је допринела пропаганда коју су посебно вршили Бугари и све чешће обраћање бугарских депутација свим конзулатима у Скопљу, а исто тако и званичне жалбе бугарске владе Порти, у којима су износили детаље неповољне по Србе. Организација, реорганизована, ставља се почетком 1908. године у непосредну оперативну надлежност Генералног конзулата у Скопљу, али је услед младотурске револуције у лето те године потпуно распуштена.[20]

У пролеће 1908. године, због притиска великих сила, у првом реду Аустрије, која је прва почела, затим Русије и најзад и Енглеске, српска влада је издала наређење „да српске чете не смеју апсолутно ни једно бугарско село напасти и да ко противно учини строго ће се казнити, пошто је сврха стварање и одржавање организације тамошњих крајева, а никако спаљивање села противничких, односно да се српске чете морају разликовати од бугарских, управо што избегавају насиље.“[21]

Прогласом уставности у Османском царству 23. јула 1908. године[22] окончан је један период српско–бугарске активности. Чете Срба и Бугара

[18] Милош С. Јагодић, *нав. дело*, Ниш, 2012, 111; Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд, 1941, 156 – 159; Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд, 2009, 71 – 73; Владимир Илић, *нав. дело*, Београд, 2006, 21 – 27.

[19] Исти, књ. II, додатак 1, приредила: Љиљана Алексић-Пејковић, Београд, 2008, 9.

[20] Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013, 99 – 102; *Исти*, књ. II, додатак 1, приредила: Љиљана Алексић-Пејковић, Београд, 2008, 9.

[21] Предраг Пејчић, *нав. дело*, Крагујевац, 2007, 90, 91.

[22] Јозеф фон Хамер, *Хисторија Турског (Османског) царства*, 3, Загреб, 1979, 504 – 509; Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013, 99 – 102; Васиљ Поповић, *Источно питање - историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд, 1996, 213; *Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*, том 1, част 1, приредили: Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија, 2007, 42, 43; Момчило Златановић, *Комитски покрет пред Први балкански рат*, Историја и традиција, Врање, 2006, 131, 132, 133.

су се августа 1908. године предале новим властима Царевине користећи амнестију коју су оне прве дале свим политичким кривцима. У циљу потпуног онемогућења реактивирања било каквих организација, власти су септембра 1909. године донеле „Закон о сузбијању четничке акције у румелијским вилајетима“. Овај закон је давао широка овлашћења војсци и полицији у античетничким акцијама, а одговорност за сукобе војске са четама, по слову закона, сносило је село у чијем је атару примећена чета. Закон је донео злу крв између становништва и чета јер први нису више били склони да се излажу ризику покоља и обескућења зарад љубави четника.[23]

Положај српског становништва је био изузетно тежак јер су их Бугари убијали уколико нису прихватали да се побугаре. Македонско одринска револуционарна организација (МОРО) која је представљала лево крило ВМРО-а прерасла је у политичку Народну федеративну партију која се залагала за стварање такозване Источне федерације, то јест Савеза Турака са балканским народима, док је десно крило ВМРО-а, односно Савез бугарских конституционих клубова, Софија и Егзархија, уз средства добијена из Бугарске, наставило бугарску пропаганду и терор над српским становништвом.[24] Обустава српског четовања је ишла на руку бугарским четама које су у све већем броју продирале. Мешовита српско-бугарашка села у којима је 1907. године спроведена српска организација, после 1908. године под притиском бугарског терора и пропаганде су почела да се колебају. На том удару су се нашла кумановска села: Орах, Руђинце и Канарево; у Паланачкој кази села: Милутинце, Гиновце, Баштево, Осиче, Огут, Подржи Коњ, Голема Црцорија, Лука, Дубровница. Све ово је вршено под великим притиском бугарских крстарећих чета на чијем удару су првенствено били сеоски прваци, српски свештеници и учитељи. У овој години је од Бугара убијено 35 Срба.[25]

У периоду 1908 – 1910. године положај српског народа се погоршао и у политичком и у економском погледу. Посебно је било тешко у кумановском крају. Знајући да су Срби у кумановском крају снажнији и опаснији по турску власт од Бугара, Турци су се вратили пракси подржавања слабијег против јачег. Велику подршку Бугари су добијали од Турака и у виду разоружавања српских села. Турске власти су биле наклоњеније Бугарима, што се огледа у решавању спорова на штету Срба. Бугари су на све могуће начине настојали да оборе црквено-школску аутономију и да се школе подвргну под муарафат, што је значило отезање издања дозвола

[23] Урош Шешум, *Четници у првом балканском рату 1912. године*, Српске студије, књ. 3, Београд, 2012, 64; Владимир Илић, *нав. дело*, Београд, 2006, 139; Јован М. Јовановић, *нав. дело*, Београд, 1941, 179.

[24] Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013, 104.

[25] Владимир Илић, *нав. дело*, Београд, 2006, 140.

за рад у школама у местима која су после 1903. године прешла на српску страну.[26] Због насиља и под младотурским режимом, Српска одбрана се од 1910. године полако обнавља. Све изразитија убијања, пљачке од стране Бугара довеле су до поновног активирања српских чета. О овим догађајима Јован Бабунски пише: „... и поче стари занат као и пре: борба и истребљење један другога.“[27]

Пред крај 1911. године утихнула је моћ Егзархије, док су се Бугари повукли пред српским четама. Бугарска дипломатија је настојала да се са Турском споразуме на рачун Србије. Званични бугарски владин лист „Мир“ је објавио серију написа у којима се говори како Балкан могу сачувати од непријатеља само Бугарска, Турска и Грчка. Сазнање да Аустро-Угарска помаже Арбанасе да стекну аутономију, остварујући своје планове продирања на Балкан, довело је до приближавања балканских хришћанских држава. Председник бугарске владе Иван Гешов чини заокрет, посебно после турско-италијанског рата, објављеног 29. септембра 1911. године, и жели савез са Краљевином Србијом.[28] Поготово када је Турска објавила мобилизацију у Тракији, а истовремено и по наваљивању руске царске владе да се такав савез што пре постигне. Бугари су сматрали да ће доћи до војног споразума између Турске и Румуније, која је имала извесне аспирације према бугарској територији, као у Бесарабији, а такође желела и Варну на Црном мору.[29] Први почетни бугарски кораци ка зближавању са Србијом „пренети“ су из Софије на терен, али су за конкретну акцију била потребна одобрења српске и бугарске владе.[30] Бугари су замислили да се створи нека врста савезног већа трију револуционарних организација, са представником у Атини, Софији и Београду. Ова идеја је била нарочито подржавана у Софији јер је ситуација на терену била следећа: с обзиром на то да је опао утицај бугарских комита, а порастао утицај српских четника, сеоско становништво више није би-

[26] О бугарском деловању и српском одговору на та деловања види: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914, књ.2, 1/1*, приредили: Љ. Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд, 2006; *Исти, књ.2, 1/2*, Београд, 2006; Исти, *књ.2, 2/1*, Београд, 2006; Исти, *књ.2, 2/2*, Београд, 2006; Исти, *књ. 2, 3/1*, Београд, 2004; Исти, *књ. 2, 3/2*, Београд, 2004; Исти, *књ. 2, 4/1*, Београд, 2008; Исти, *књ 2, 4/2*, Београд, 2008; *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 - 1914, књ. 3, 1/1*, приредили: М. Војводић и Љ. Алексић-Пејковић, Београд, 2010; Исти, *књ. 3, 1/2*, Београд, 2010; Исти, *Организација Српска одбрана 1903-1905, књ. 2, Додатак 1*, Београд, 2008; Исти, *Организација Српска одбрана 1906, године, књ, 2, Додатак 2*, Београд, 2006; Исти, *Организација Српска одбрана 1907, године, књ, 2, Додатак 3*, Београд, 2008.

[27] Владимир Илић, *нав. дело*, Београд, 2006, 140.

[28] Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804 – 1945*, Београд, 2004, 268.

[29] *Исти*, 268, 269.

[30] Јозеф фон Хамер, *нав. дело*, 3, Загреб, 1979

ло заинтересовано за егзархију; бугарска пропаганда је у потпуности зависила од политичких и војних власти који су их снабдевале оружјем, опремом и новцем; бугарске војводе које су се „враћале са терена“ доносиле су врло неповољне вести: поред већ уобичајних да је српска четничка акција и даље јака, још и да, уз отоманизирање са још већом свирепошћу, пропаганду шире и аустријски и италијански агенти; општа жеља Срба и Бугара, а првенствено народа, била је да престане међусобно убијање и да се сви ставе у службу борбе против турске власти.[31] Српско-бугарски преговори били су олакшани чињеницом да је Бугарска одустала од територијалног проширења по Сан-Стефанском миру. Преговори су окончани 13. марта 1912. године „Уговором о пријатељству и савезу између Краљевине Србије и Краљевине Бугарске“. Уговор је предвиђао заједничку одбрамбену акцију „да која велика сила покуша анектовати, окупирати или својом војском посести макар само привремено, ма који део балканске територије који сада стоји под влашћу Турске.“ Уговором се предвиђало закључење „Војне конвенције“. На основу „Тајног уговора“, уз „Савезни уговор“ од 13. марта 1912. године, обе државе, Србија и Бугарска, уговориле су да предузму офанзивну акцију против Турске царевине у случају да у њој избију нереди, било због унутрашњих или пак спољашњих утицаја. Поред овога, потписивањем других међусобних билетаралних уговора између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе формиран је Балкански савез који се одликовао офанзивном садржином и прецизношћу у формулисању добитака.[32]

У предвечерје Другог балканског рата, Бугарска је, иако савезница Србије, развила широку и снажну пропагандну активност према Србији, подгревајући наде за већом територијалном експанзијом. Српска влада је настојала да се према Бугарима, који су све чешће долазили у Битољ и околину, понаша коректно, с обзиром на то да је међу њима било бугарских народних посланика, професора, новинара, појединих начелника из Министарства спољних послова Бугарске, па и неколико група официра. Стари бугарски агенти који су се налазили у битољском крају одржавали су везе са Бугарском, давали наду становништву на скорији

[31] Предраг Пејчић, *нав. дело*, Крагујевац, 2007, 120; Владимир Илић, *нав. дело,* 143.

[32] Васиљ Поповић, *нав. дело*, Београд, 1996, 220; Красимир Каракачанов, *нав. дело*, София, 2013, 103; *Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*, том 1, част 1, приредили: Цочо Биљарски, Ива Бурилкова, Софија, 2007, 50 – 52; Македонски дневник, Спомени на отец Търпо Поповски, София, 2006, 139; Наум Кайчев, *Македонийо, възжелана, Армията, училището и градежът и нацията в Сърбия и България (1878 – 1912)*, Софија, 2006, 250 – 262.

улазак бугарске војске у ове крајеве. Бугарски војвода Матов је слао у егзархијска села позив за сакупљање добровољаца.[33] Бугарски агенти су уверавали да ће организовати револуционарну акцију крвавију него што је икада била под Турцима, ако би Битољ, Прилеп и остали крајеви на југу припали Србима. Сличну пропаганду су бугарски агенти развили и у велешком и скопском крају. Српска влада је била принуђена да чешће упозорава руску царску владу да „у Бугарској постоји организација тајна за шиљање чета у крајеве окупиране српском војском и на које Бугарска има претензија, у циљу убијања представника српске власти.“[34]

У том тренутку Бугари су, у намери да заузму ове територије, држали положаје на Пепелишту, који се налази супротно од Криволака, на левој обали Вардара, где је била стационирана српска војска. Борба је трајала пет дана. Војвода Вук је прикупио све батаљоне, изузев 4. добровољачког батаљона, те је намеравао да код Градског пређе на леву обалу реке Вардар. Бугари нису предузимали напад у правцу Велеса, како се очекивало, те је ојачана Добровољачка бригада 24. јуна овладала Криволаком и затим успешно продирала од Криволака и Пепелишта и затим заузела Орла Бајир. Сутрадан, 25. јуна 1913, потучене бугарске јединице су се повукле преко српско-бугарске границе.[35]

Бугарска пропаганда у јужним деловима Старе Србије[36] се темељила на последицама егзархата и територијама из Сан-Стефанског мира. Као одговор на ту пропаганду и терор, јавља се оружани одговор српског живља у Старој Србији у виду Српске четничке акције. Јако деловање бугарске пропаганде у јужним деловима Старе Србије се осећало у периоду од 1903. до 1908. године, да би од 1908. па све до почетка Првог светског рата настао период смиривања у погледу деловања бугарске пропаганде. Последњи покушај Бугара да остваре већу територијалну експанзију се десио јуна 1913. године и завршио се неславно. На тај начин српска влада и српске чете су успеле да приморају бугарску владу да, барем декларативно, одустане од Сан-Стефанским миром обећане „Велике Бугарске“ и пристане на поделу интересних сфера.

---

[33] Милан Матов, *Най комитата разказва.../живот за Македония/*, Софија, 2002, 126 – 140.

[34] Предраг Пејчић, *нав. дело*, Крагујевац, 2007, 149.

[35] *Исто*, 150, 151.

[36] О јужним деловима Старе Србије детаљније видети: Јован Хаџи Васиљевић, *Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања*, књ. I – V, Београд, 1909.

Прилози

Слика 1. – Војин Поповић – војвода Вук (1881 – 1916)

Слика 2. – Милорад Гођевац (1860 – 1933)[37]

Слика 3. – Дамјан Груев (1871 – 1906)

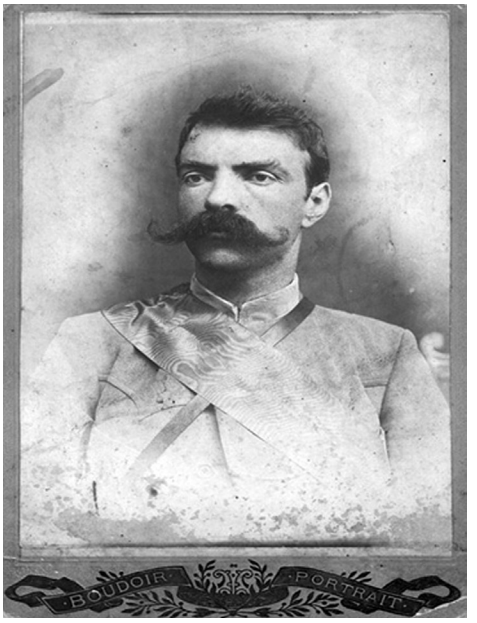

Слика 4. – Милан Матов (1875 – 1962)

[37] Др Милорад Гођевац је рођен 12. марта 1860. године у Ваљево, а умро 21. септембра 1933. у Београду. Био је лекар и национални радник, покретач и организатор српске четничке акције у борби за ослобађање јужног дела Старе Србије.

Слика 5. – карта Старе Србије (Јован Цвијић)

Списак објављених извора

1. Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903 – 1909, приредили Михајло Миноски, Горги Стојчевски, Скопје, 2002.

2. Британски документи за историјата на Македонија (1901 – 1904), Том VI, приредио Александар Трајановски, Зорица Божиновска, Скопје, 2012.

3. Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма), том 1, част 1, приредио Цочо Билярски, Ива Бурилкова, Софија, 2007.

4. Вътрешната Македоно – одринска революционна организация (1893 – 1919 г.), Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма), том 1, част 2, приредио Цочо Билярски, Ива Бурилкова, Софија, 2007.

5. Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904 – 1910), приредио Горги Стојчевски, Петар Стојчевски, Скопје, 2005.

6. Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ.2, 1/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

7. Документи о спољној политици Краљевине Србиј,е књ.2, ½, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

8. Документи о спољној политици Краљевине Србиј,е књ.2, 2/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

9. Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ.2, 2/2, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2006.

10. Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ 2, 3/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2004.

11. Документи о спољној политици Краљевине Србије, књ. 2, 3/2, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2004.

12. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 2, 4/1, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2008.

13. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 2, 4/2, приредили Љиљана Алексић-Пејковић и Ж.. Анић, Београд 2008.

14. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 3, 1/1, приредили М. Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2010.

15. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, књ 3, ½, приредили М. Војводић и Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2010.

16. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана1903-1905, књ. 2, Додатак 1, приредила Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2008.

17. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана 1906, године, књ, 2, Додатак 2, приредили, Љиљана Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2006.

18. Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914, Организација Српска одбрана 1907, године, књ, 2, Додатак 3, приредили, Љиљана Алексић-Пејковић и Ж. Анић, Београд 2008.

19. Руски документи за Македонија и Македонското прашање (1859 – 1918), приредио Александар Трајановски, Скопје, 2004.

20. Турски документи за оружените борби во Македонија 1903 – 1908, приредио Драги Горгиев, Скопје, 2007.

Списак литературе

1. Бележити Българи за обединение на разпокъсаното отечество, приредио: Пламен Павлов, Софија, 2010.

2. Биљана Вучетић, Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века, Историјски часопис, LIII, Београд, 2006, 359 – 374.

3. Васиљ Поповић, Источно питање - историјски преглед борбе око опстанка османлијске царевине у Леванту и на Балкану, Београд, 1996.

4. Владимир Илић, Српска четничка акција 1903 -1912, Београд, 2006.

5. Владимир Стојанчевић, Из мемоара кумановског учитеља Милана Петровића Опашака о Јовану Довезенском, Вардарски зборник, бр. 8, Београд, 2012.

6. Владимир Стојанчевић, Срби у Маћедонији, књ. 4, Крушевац, 2004

7. Владимир Стојанчевић, Српско-бугарски сукоби у Скопском санџаку почетком XX века – према извештају аустроугарског генералног конзула у Скопљу, Вардарски зборник, бр. 2, Београд, 2003, 31 – 68.

8. Душан Ж. Путниковић, Ратни мемоари, књ. 1, Ниш, 1938.

9. Јарослав Валеријанович Вишњаков, Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903. , Токови историје, 3, Београд, 2011, 7 – 23.

10. Јован М. Јовановић, Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења, Београд, 1941.

11. Јован Хаџи Васиљевић, Јужна Стара Србија, историјска, етнографска и политичка истраживања, књ. I – V, Београд, 1909.

12. Јован Хаџи Васиљевић, Четничка акција у Старој Србији и Маћедонији, Београд, 1928.

13. Јован Цвијић, Говори и чланци, Београд, 1991.

14. Јозеф фон Хамер, Хисторија Турског (Османског) царства, 3, Загреб, 1979.

15. Кирил Пърличев, Кюстендилският конгрес на ВМРО 1908, София, 2001.

16. Коста Пећанац, Четничка акција 1903 – 1912, Београд, 1933.

17. Красимир Каракачанов, ВМРО – история на една борба, София, 2013.

18. Македонски дневник, Спомени на отец Търпо Поповски, София, 2006.

19. Милан Матов, Най комитата разказва.../живот за Македония/, София, 2002.

20. Милош С. Јагодић, Српске чете у Македонији 1897 – 1901. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 111 – 130.

21. Миодраг Д. Пешић, Стари четници, Крагујевац, 2000.

22. Момчило Златановић, Историја и традиција, Врање, 2006.

23. Наум Кайчев, Македонийо, възжелана, Армията, училището и градежът и нацията в Сърбия и България (1878 – 1912), София, 2006.

24. Предраг Пејчић, Четнички покрет у Краљевини Србији 1903 – 1918, Крагујевац, 2007.

25. Славиша Недељковић, Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године, Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку, Ниш, 2012, 7 – 24.

26. Станислав Краков, Пламен четништва, Београд, 1930.

27. Стеван К. Павловић, Историја Балкана 1804 – 1945, Београд, 2004.

28. Урош Шешум, Друштво против Срба 1897 – 1902. , Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско – македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897 – 1902, Српске студије, књ. 4, Београд, 2013, 73 – 104.

29. Урош Шешум, Српска четничка организација у Старој Србији 1903 – 1908. Теренска организација, Српске студије, књ. 2, Београд, 2011, 239 – 260.

30. Урош Шешум, Четници у првом балканском рату 1912. године, Српске студије, књ. 3, Београд, 2012, 63 – 82.

31. Чедомир Попов, Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914), Београд, 2010.

Резюме

Милан Трајкович

БОЛГАРСКАЯ ПРОПАГАНДА В ЮЖНЫХ ЧАСТЯХ СТАРОЙ СЕРБИИ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Настоящая работа занимается действием болгарской пропаганды в южных частях Старой Сербии накануне Первой мировой войны. Самое понятие Старая Сербия свой настоящий смысл получило в начале и в теченим XIX в. и понимало все области на юге и югозападе от Милошевой Сербии, которые находились между реками Дрины, Лима и Южной Моравы. Сразу после признания болгарской церкви в Османском царстве видно было что болгарская национальная программа превосходит болгарское этническое пространство. Овластение со стороны Порты организовать культурно – школьную и церковную жизнь словянского населения в южных частях Старой Сербии, болгары попытались свою национальную идею, язык и культуру передать и сербскому населению в этих частях Старой Сербии. Но, благодаря действию сербского правительства и сербских отрядов болгарская экзархическая пропаганда значительно уменьшена, а болгарское правительство было должно отказаться от обещанной Сан - Стефанским миром „Великой Болгарии“.

Настоящая работа написана на основе напечатанной сербской и болгарской исторической документации и напечатанных сербских и болгарских источников и литературы.

Добросав Ж. Туровић
Историчар и педагошки саветник
Лесковац

УДК 94(497.11)“1914/1918“
94(497.11)“1914/1918“:929

УЧЕШЋЕ ЈАБЛАНИЧАНА У ВЕЛИКОМ РАТУ 1914-1918.

АПСТРАКТ: Навршило се сто година од Великог рата 1914 – 1918. и стварања домовине јужних Словена – Југославије. На прелазу из 19. у 20. век капитализам је ушао у монополистичку фазу свог развитка – империјализам. Битно обележје тога периода јесте да је територијална подела света већ била завршена. Велика Британија, Француска и друге земље, које су раније ступиле на пут капиталистичког развоја, образовале су своје колонијалне империје. Немачка, Јапан, Италија и друге државе биле су задоцниле у свом развитку финансијског капитала, отуда је почетком XX века развитак капитализма заоштрио међусобну борбу империјалистичких држава за колоније, сфере утицаја и изворе сировина и за нову поделу света. Те нагомилане супротности империјалистичких сила довеле су до Првог светског рата 1914 – 1918. године.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Јабланичани, одбрана, отаџбина, Солунски фронт, жртве, одликовања, ратна штета.

Први светски империјалистички рат, од 1914. до 1918. вођен је као резултат настојања великих империјалистичких држава за новом поделом света. Савез централних сила (Немачка, Аустро-Угарска и Италија – Тројни савез) борио се за освајање колонија и нових територија, а Антанта (Француска, Енглеска, Русија, Сједињене Америчке Државе, Јапан и Италија (после 1915) и друге мање капиталистичке државе) за очување до тада добијених и подвлашћених територија, али и за њихово проширивање. Интереси два блока су се укрштали и на Балканском полуострву, а нарочито за време балканских ратова 1912. и 1913. године, као и одмах после завршетка српско-бугарског рата.

Србија ни најмање није желела рат, нити је за њега војнички била спремна. Два балканска рата, у две претходне године, и зараза колере и тифуса проредиле су српско становништво. Аустро-Угарска царевина кренула је у „казнену експедицију“ да уништи Србију и српски народ. Србија и Црна Гора су се нашле у рату.

Повод за избијање тога рата био је атентат младог српског родољуба Гаврила Принципа на аустроугарског престолонаследника надвојводу Фрању Фердинанда и његову супругу војвоткињу Софију Хоенберг, на Видовдан, 28. јуна 1914. године у Сарајеву. После сарајевског атентата Аустро-Угарска царевина 23. јула, преко свог министра спољних послова Бертхолда, упућује Србији ултиматум, чије би прихватање значило и капитулацију српског народа и државе. Пошто јој није удовољила захтеву, велика царевина 28. јула упућује Србији телеграм у коме је објавила да се Аустро-Угарска налази у рату са Србијом. Видовдански атентат у Сарајеву послужио је цару и краљу Фрањи Јосифу I да 29. јула 1914. објави ратни проглас и с војском нападне Србију.[1]

У одбрани отаџбине Србије

Српски народ је стао у одбрану своје отаџбине. На проглас владе и престолонаследника српском народу, 12. и 16. јула 1914. у одбрани своје земље нашли су се сви Срби – од сељака – редова до краља Петра Карађорђевића, од војника до прослављених српских војвода. Чак су се у одбрамбеном строју нашли и старци, жене и деца недорасла за пушку. Сви су стали под једну српску тробојку – заставу и пошли у одлучујући бој. Из лесковачког, врањског и топличког краја у српске борбене редове било је преко десет хиљада бораца. На страни Србије стао је братски црногорски народ. Краљ Црне Горе Никола, прокламацијом од 25. јула 1914, позвао је Црногорце у рат, у одбрани „Српства и цијелог Словенства“. Црна Гора је 6. августа 1914. објавила рат Аустро-Угарској. На страни Србије умешале су се у рат и Русија, Француска, Енглеска, а на страни Аустро-Угарске Немачка, а касније и Бугарска, Турска и Италија до 1915. године. Те државе чиниле су Савез централних сила.[2]

Мало је крајева у Србији попут Јабланице, који су масовно учествовали и дали велики допринос у Великом рату 1914 – 1918. године, за ослобођење Србије и уједињење. У Великом рату, у чувеним биткама за слободу отаџбине Србије, Јабланица (општине Лебане, Бојник и Медвеђа) поднела је велике људске жртве и претрпела уништење материјалних добара.

У Великом рату из овог краја учествовало је преко 8.000 војника, од тога 4500 Јабланичана је учествовало у великим биткама српске војске. Из

[1] Архив Војно-историјског института Београд, к.65.2/149; Дедијер, Владимир, Сарајево 1914. стр.17-23, Скоко, Саво, Опачић, Петар, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876-1918.* Београд, II Војводић, Михаило, и Живојиновић, Драгољуб, *Велики рати Србије 1914-1918.* Београд, 1970; *Велики рат за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ.29, Београд, 1937.

[2] Енциклопедија Лексикографског завода, 7, Загреб, 1964, стр. 252-261.

Америке и Канаде у одбрану Србије стигли су добровољци из Јабланице: Аћим Роган, Јован Гудељ, Видак Гудељ и Никола Гудељ (Гудељевић) из Нове Тополе, Јован Миковић из Реткоцера Јовица Гашевић из Гајтана, Милосав Булатовић и Недељко Симоновић из Медевца, Зарија Јанкетић и Миливоје Јанкетић из Тулара и Недељко Караџић из Вујанова.

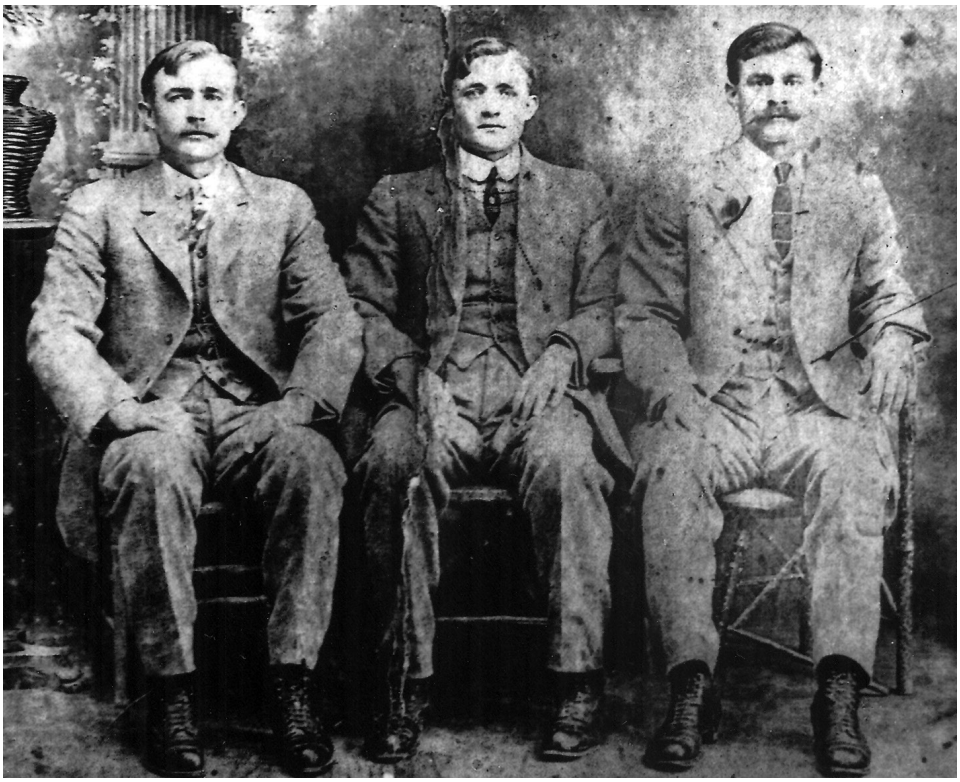

Браћа Гудељевићи: Видак, Никола и Јово, Лос Анђелес 1913. године (Америка)

У почетку рата 1914. године у Европи су образована три фронта. Западни, на коме су вођене борбе између немачке војске, с једне, и француске, белгијске и британске, с друге стране; Источни фронт на коме су Руси водили борбе с аустроугарском и немачком и Балкански фронт где су ратовале српске и црногорске војске с аустроугарским снагама. Пре почетка рата бројно стање војске Антанте износило је 6.311.779, а Централних сила 3.568.250 војника.[3]

Централне силе почеле су 30. јула 1914. против Србије и Црне Горе концентрисати на југоистоку своје монархије, 5. и 6. аустроугарску армију

[3] *Историја српског народа*, књ. VI, други том, Београд, 1983, стр. 7; Андреј Митровић, *Продор на Балкан – Србија у плановима Аустро-Угарске н Немачке 1908 – 1918*, Београд, 1981.

и 2. армију у Срему и Банату. Против војске велике Царевине стајала је српска војска од преко 400.000 војника, под врховном командом регента Александра и начелника Генерал-штаба војводе Радомира Путника. Српску војску чиниле су: Прва армија под командом генерала Петра Бојовића. Друга армија чији је командант био Степа Степановић, Трећа армија под командом генерала Павла Јуришића Штурма, Ужичка војска под командом генерала Милоша Божиновића (касније генерала Вукомана Арачића) и трупе Одбране Београда. Црногорска војска под командом краља Николе I и дивизијара сердара Јанка Вукотића имала је око 45.000 војника.[4]

Објава Првог светског рата затекла је многе Јабланичане у српским војним јединицама. Већ с пролећа 1914. године сви су војни обвезници позвани. Србија је 25. јула објавила општу мобилизацију. Накнадно су мобилисани и борци трећепозивци који су распоређени у Други пешадијски пук.

Поново је дуга колона, преко 4.500 стаситих и храбрих младића из Јабланице кренула излоканим сеоским путем да би се јавила војној команди у Прокупљу. Нису ни слутили да ће у крвавом светском рату оставити своју младост, изгубити све најлепше, своју снагу, па и живот. Ови кршни сељаци су поносно, с мислима како ће сутра, када се врате у свој завичај, о празничним данима и вечерима моћи, као некада стари јунаци, као њихови очеви, да причају млађима о својим ратним доживљајима. Растајући се с породицом и родбином, нису ни сузу пустили, јер су кренули да бране слободу и отаџбину Србију.

Из војне команде били су упућени у јединице Друге и Прве армије, а неки у Ниш. Под врховном командом регента Александра и начелника Генералштаба војводе Радомира Путника српска војска бројала је преко 400.000 војника.

Војници Јабланице храбро су се борили: у Другој армији, у Моравској дивизији, у Првом, Другом и Шестом прекобројном пуку Комбиноване дивизије, у Трећем пуку под командом Тодора Павловића, у допунском батаљону, батаљону Милоша Цветића, шеснаестом пуку, у Другом Гвозденом пешадијском пуку „Кнеза Михаила“, под командом Ћире Даскаловића и другим српским јединицама.[5]

Храбро су се борили и испољили јунаштво у чувеним биткама: у Церској, од 12. до 15. августа 1914. године, Колубарској, од 3. до 15. септембра и 16. XI до 15. XII 1914. године, затим код Еминових вода, Текериша, Мачковог камена, на Дрини, Белом камену, Ваганети, Чавића

[4] Исто.

[5] Бележница народног посланика Јабланичког среза Гаврила Николића Гаја на Крфу 1916.г.

брду, Гучеву, Црној Бари, Великом Поповићу, Лонини испод Љубовије, потом код Мале капије, Самуровића Ади, Костајника, Пецке, Крупња, Кременице, Малог Мокрог Луга, Лопатана и других шумадијских места, затим са Бугарима 1915. године у југоисточној Србији. У Церској бици погинуло је 111 бораца из Горње Јабланице, а само из Гајтана 40, а у Колубарској бици 10 војника. Са бојишта у Јабланицу су стизале вести о погибији и заробљавању српских војника. Било се уобичајило да се код туларске, прекопчеличке, медвеђске, придворичке и гајтанске цркве окупљају сељаци. Уз фотографију погинулог и његову одећу, сељаци су оплакивали покојника, а жене тужбалицма потресним гласом исказивале су врлине погинулих бораца. На српским бојиштима Јабланичани су се храбро борили. Њих 65 је одликовано Карађорђевом звездом. Велики рат је био суров и односио је на хиљаде младих живота.[6]

У чувеним биткама на Церу и Колубари српска армија је до ногу потукла 250.000 војника Централних сила, аустроугарске балканске војске под командом генерала Оскара фон Поћорека. Међутим, јуна 1915. године фелдмаршал Аугуст фон Макензен преузео је команду аустроугарске и немачке армије. Са Једанаестом немачком, 3. аустроугарском и 1. и 2. бугарском армијом (800.000 војника), Макензен је напао 6. октобра 1915. године Србију. Велика концентрична непријатељска офанзива сломила је српску одбрану на Дунаву, Сави и Београду. Удар је био снажан и муњевит на око 300.000 српских војника, скоро три пута мање од непријатеља. На дугачком српском фронту од 1.000 километара дошло је до напредовања здружене непријатељске војске, упркос жилавом отпору српске војске, које су надирале према југу Србије.

Аустро-Угарска монархија напала је Србију 12. августа 1914. године. Њена 5. армија напала је 3. српску армију и приморала је на повлачење, а 6. армија са 16. корпусом напала је 15. августа српски и црногорски фронт. Генерал Степа са својом 2. армијом пошао је према Дрини, а његов 2. прекобројни пук из Комбиноване дивизије 15. и 16. августа започео је битку са Аустријанцима код Текериша. У жестокој бици иа планини Церу, 20. августа српска војска поразила је аустроугарску 5. армију. Српске трупе ослободиле су 24. августа Шабац и присилиле 2. непријатељску армију на повлачење. То је била прва победа Савезника у Првом светском рату. После српске победе, делови 16. корпуса су 19. августа из заузетог Пљевља обуставили офанзиву на црногорском фронту. Рат Србије од самог почетка постао је и борба за ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца, што је касније потврдила и Нишка декларација од 7. XII 1914. године.[7]

[6] Туровић, Добросав, *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 2002, стр.303.
[7] Митровић, Андреј, *Нав. дело.*

Почетком септембра 1914. на захтев Русије и Француске српска војска предузела је офанзиву преко Саве и Срема и преко Дрине у источну Босну, где је дејствовала заједно са црногорском војском. Истовремено, аустроугарска војска предузела је напад: 5. армија преко доњег, а 6. армија преко средњег тока Дрине.

Борбе су настављене 6. септембра 1914. године. Српска 1. армија и Тимочка дивизија I позива форсирале су Саву, а јединице Одбране Београда ослободиле Земун. На Дрини и Сави развила се жестока борба са аустроугарском 5. армијом. Тешке двомесечне борбе су вођене на Гучеву, Црном Врху и Мачковом камену. Уз велике жртве, српска војска успела је да заустави непријатеља на висовима десне обале Дрине, а крајем септембра тај фронт стабилизован је и прешло се на рововски рат. Ужичка и санџачка војска продрле су у југоисточну Босну, Вукотићеве јединице на Јахорину, Пале и Романију, а Дрински одред дивизијара Мартиновића избио је у сектор Калиновика. Аустроугарска војска, у октобру, извела је противнапад на ужичку и санџачку војску и присилила исте да се повуку на десну обалу Дрине.[8]

Аустроугарска балканска војска, 6. новембра, извела је њен трећи и општи напад: 6. армија из сектора Сребреница – Љубовија, а 5. армија са положаја у Мачви. Аустроугарска војска угрозила је српске положаје: 2. армије у Мачви, 3. армије у Јадру и 1. армије код Крупња.[9]

Српска војска, исцрпљена и без довољно муниције, повукла се на десну обалу Колубаре и ка Љигу, а затим на планину Сувобор. Нарочнто су биле жестоке борбе на Сувобору, Врач Брду на Гучеву, Јагодњи, Соколским планинама и Мачковом камену.[10]

Аустроугарске снаге ступиле су у дејство и 16. новембра 1914. године. Отпор српских снага био је знатно јачи. Непријатељ је успео 1. децембра да заузме Београд и појачао напад на Лимску дивизију, која се повукла ка Рудом и Увцу. Српска војска је 3. децембра 1914. извршила противофанзиву на читавом фронту и по други пут поразила непријатеља и за 12 дана га избацила из Србије. Истовремено, црногорска војска, садејствујући српској војсци, водила је врло тешке борбе и извојевала победе над аустроугарском војском на Дрини, Романији, Гласинцу и у Херцеговини. Непријатељска одбрана била је сломљена! Генерал Пођорек наредио је повлачење његових трупа преко Саве. У Србији 15. децембра 1914. није било непријатељских војника, осим заробљених. Борбе су биле жестоке. Пођореков поход на Србију био је катастрофалан: од 12.000 официра и 450.000 војника, колико је повео у рат, из строја је из-

[8] Исто.
[9] Исто.
[10] Исто.

бачено 7.592 официра и 266.212 војника. У Срем се повукло од V и VI Поћорекове армије само 76.000 војника. И Србија је имала велике губитке од 163.557 бораца, од тога: 2.110 официра, 8.074 подофицира и 153.373 војника. Блиставим победама на Церу (12 – 24. VIII), Дрини (8. IX – 16. XI), Колубари (16. XI – 15. XII 1914), Гучеву, Мачковом камену, у одбрани Београда и другим бојиштима српска војска задивила је читав свет.[11]

На Церу, Дрини, Колубари, Мачковом камену, Гучеву, Лозници, затим у одбрани Београда и југа Србије у тим борбама погинуло је 1.250 војника из 15 јабланичких општина: Бањске (општина Сијаринска Бања), Бојничке, Бошњачке, Бувске, Бучуметске, Доњокоњувачке, Косаничке, Лебанске, Медвеђске, Оранске, Оругличке, Равнобањске, Реткоцерске, Слишанске и Туларске.[12]

За Балкански фронт 1915. година била је пресудна. За Централне силе придобијање Бугарске била је погодна околност. На почетку рата Бугарска је прокламовола неутралност. Тајно је преговарала са Централним силама о територијалном проширењу на рачун источне Србије и Вардарске Македоније. Немци, да би се повезали са Турском, одлучили су да униште Србију.

Србија и Црна Гора биле су тешко оптерећене ратом. Њихове привреде биле су крајње исцрпљене за наставак успешног рата. Да би издржала, рат Србија је до пролећа морала да позива па фронт преко 707.000 војника, а Црна Гора више од 50.000 војника. У том времену над Србијом се надвила још већа несрећа – епидемија пегавог тифуса, од које је оболело више од 400.000 људи, од којих 100.00 војника обвезника. Од ове опаке болести умрло је око 100.000 грађана, као и 35.000 војника и 30.000 заробљеника.[13]

У одступним борбама 1915. године

Када Аустроугарској није успело да за тринаест месеци сломи отпор малобројне српске војске, затражила је помоћ од Немачке, коју је одмах и добила. Аустроугарској и Немачкој се придружује и Бугарска, која Србију напада с леђа. Нападнута са свих страна, Србија почиње да попушта и њен отпор слаби. У одбрану Србије 1915. године Јабланица је листом устала. Три генерације су се сврстале у бојне редове српске војске: дед, син и унук. Начелник Војне станице команде Моравске дивизијске обла-

[11] Исто.

[12] Туровић, Добросав, *Јунаци гвозденог пука*, Лесковац, 1990; Скоко Саво, Опачић Петар, *Нав. дело*, стр.504-515, Лесковачки зборник, Лесковац, 1969, св. IX, стр. 185-193.

[13] Исто.

сти у Лебану и народни посланик Јабланичког среза Гаврило Гајо Николић спровео је, од 3. октобра до 8. новембра 1915. године, у 15 општина две опште војне мобилизације људства, као и мобилизацију вуче: коња, волова и кола. За релативно кратко време мобилисано је 500 регрута и око 2.000 трећепозиваца, као и преко 3.000 коња и око 4.000 волова за извлачење рањеника, болесних војника, топова, муниције, оружја и војне опреме на релацији Лебане – Медвеђа – Туларе – Приштина – Призрен. У одступним борбама учествовали су добровољци Јабланице, од којих је 70 погинуло. На путу голготе српској војсци Јабланица је дала и опскрбу у храни.[14]

После Макензенове офанзиве и бугарског напада, октобра 1915. године, на Србију, 2. српска армија водила је највеће одступне борбе новембра са Бугарима и Немцима око Лесковца, у Пустој Реци, на Бојничкој коси, затим у Горњој Јабланици, на Реткоцерским шанчевима, Тулару, Вељој Глави, Црној Чуки и Лисици. У одступним борбама 1915. године, погинуло је преко 500 војника из Јабланице, као и 150 цивила.[15]

После тешких одбрамбених борби, Друга армија под командом војводе Степе Степановића, од 10. до 12. новембра 1915. године, повела је противудар на бугарску Прву дивизију код Лесковца. Одбацивањем бугарских снага око 10–12 километара према Лесковцу, привремено је успорено напредовање бугарске Прве армије, а уједно је осујећена Макензенова група армија да окружи српске снаге у долини Топлице и Јабланице. Осим тога, противудар код Лесковца позитивно је утицао на морал и углед српских трупа. Та операција представља најзначајнија офанзивна дејства у току дуготрајног повлачења српске војске у зиму 1915 – 1916. године.[16]

Међутим, пошто се српске трупе нису могле пробити према Скопљу, као и због пасивног држања англо-француских трупа у долини Вардара, постало је видљиво да ослабљена и исцрпљена српска војска неће моћи да одбрани преостали део земље. Због тога је српска Врховна команда донела одлуку о повлачењу преко Црне Горе и Албаније на јадранску обалу. У наредби Врховне команде од 25. новембра 1915. године истиче се: „Калитулација би била најгоре решење“. У тим најсудбоноснијим тренуцима за српску војску, државу и народ црногорска војска, као једини прави и поуздани савезник, успела је да крајњим пожртвовањем заштити

[14] Архив Војноисторијског института, Београд, к.65, ф.65,2/149; Туровић, Добросав, *Лесковац и Лесковачки крај 1915*, Лесковац, 2006, стр.34-47.

[15] Исто.

[16] Туровић, Добросав, *Лесковац и Лесковачки крај 1915*, Лесковац, 2006, стр.35-47.

северни бок српске војске за време њеног одступања кроз Црну Гору и Албанију. На маршу смрти изгубило је животе 217.455 људа, жена и деце, од чега је 77.400 војника, подофицира и официра.[17]

* * *

Друга српска армија под командом војводе Степе Степановића, октобра и новембра 1915. године пружила је непријатељу жесток отпор у Јабланици, Пустој Реци, на Јужној Морави, на мосту према Власотинцу, код Лесковца, на Хисару, затим у Топлици и Косаници, где је била Врховна команда српске војске са краљем Петром I Карађорђевићем. Српске трупе у Јабланици и Пустој Реци одступиле су правцем Лебане – Медвеђа – Туларе – Приштина.[18]

У жестоким борбама при одбрани Лесковца 24. октобра (5. новембра), штитећи мост на Јужној Морави, на путу за Власотинце, погинуло је 49 српских војника, а седам бораца на прилазу граду. Тимочка дивизија 8. новембра пружила је жесток отпор и на Хисару, а Јужноморавске трупе на Копиљаку, Вељој Глави, Свирцу и дуж старе српско-турске границе.

После заузимања Лесковца, Бугари су потисли Тимочку дивизију на леву обалу реке Јабланице. У повлачењу, српска војска водила је жестоке борбе са бугарским јединицама дуж целог фронта, од ушћа Пусте реке, дуж Јужне Мораве до Грделице, затим долином реке Јабланице и Ветернице, па све до вододелнице изнад Врања, и око комуникација Лебане – Медвеђа – Туларе – Приштина. На сектору фронта Бојник – Доње Коњувце 10. новембра одвијале су се најжешће борбе. На том сектору појавио се краљ Петар и осоколио српске војнике, те су Бугари натерани у панично бекство. Велики број бугарских војника удавио се у набујалој Пустој реци. Ветернички српски одред заузео је Вељу Главу, а Бугари су запосели цео фронт старе српско-турске границе Црна чука – Вељa Глава – Мутивода – Лисица и пресекли српској војсци пут Бујановац – Пропаштица.[19]

За време повлачења и борби које су вођене у Јабланици и Пустој Реци јединице Друге српске армије биле су снабдеване из Лебана и Медвеђе, где су се налазили магацини оружја и муниције, одеће и обуће и хране.

Са српском војском одступало је 2.000 војних обвезника из Јабланице. На Крф је стигло тек 1.360 војника. У одступним борбама српске војске 1915. године погинуло је 139 војника из Горње Јабланице.

[17] Исто.

[18] Исто.

[19] Исто.

Са српском војском одступао је према Албанији и велики народни збег из Горње Јабланице: из слишанске, медвеђске, туларске, реткоцерске и равнобањске општине. Збег се пробио до Подгорице, Скадра и Драча.[20]

Преко 2.000 војника и више регрута и цивила 1915 – 1916. године, одступило је са српском војском преко Косова и Метохије, затим албанским гудурама ка Јадранском мору. Већи број јабланичких регрута и цивила зауставио се у Црној Гори, у старим завичајима. Један број (35) се прикључио црногорским четницима генерала - бригадира Радомира Вешовића, да би се с пролећа 1916. године вратио у Јабланицу и прикључио се српском четничком покрету.[21]

Пошто су Бугари пресекли српској војсци пробој ка Скопљу, српска Врховна команда, 24. новембра 1915. наређује повлачење ка Црној Гори и Албанији, према Јадранском мору, и то: I, II и III српска армија и Народна одбрана Београда са Косова преко Андријевице и Подгорице, затим Врховна команда и Трупе Нове области преко Ђаковице, Призрена, преко Пуке ка Скадру и Љешу и Тимочка војска и коњичка дивизија правцем Призрен, преко Пишкопеје–Дебра–Елбасана за Драч. Прва српска армија и црногорске снаге биле су стална заштитница и обезбеђење левог бока српских јединица у повлачењу од Вишеграда, преко Златибора, Јавора и Марковца. Крајем новембра 1915. године отпочело је повлачење преко Албаније на обалу Јадранског мора правцима: Пећ–Андријевица–Подгорица–Скадар, затим Призрем–Љум–Кула–Спис–Флети–Пука–Скадар–Љеш, потом Призрен–Љум Кула–Пишкопеја–Дебар–Елбасан. Са језгром српске војске, владом и Парламентом повлачио се и део српског становништва. На тешком путу албанске голготе, по најтежем зимском времену, у беспућу албанских гудура, српску војску проредиле су потере и заседе албанских качака, затим болести, глад и зима. На том крвавом али и победоносном путу остало је 143.000 српских гробова и још 77.273 несталих војника. У рејону прикупљања, у Медови, Драчу и Валони, до 9. фебруара 1916. стигло је 169.828 српских војника. У току јануара и фебруара 1916. исцрпљену српску војску, на захтев руског цара Николаја Романова прихватили су савезници и пребацили 151.828 на Крф, 13.000 у Бизерту и 5.000 српских војника у Француску и на Корзику. Касније, од болести, глади и изнурености умрло је 77.400 српских војника. Плава гробница, Видо, Гувија, Агиос Матеос остаће трајно запамћене гробнице храбрих српских војника.[22]

---

[20] Гаврило Николић, *Бележница*, Крф, 1916.

[21] Исто.

[22] *Историја српског народа* VI књ. II том. стр. 101 и *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца*, 12 књига, 1915. година, Београд, 1927.

На Солунском фронту 1916-1918. године

После опоравка и обуке, која је трајала три месеца, 10. априла 1916. године савезници су српску војску пребацили лађама за Солун, у савезнички логор у Микри. Ту је боравила до августа 1916. године, припремајући се за предстојеће борбе. Удружене савезничке снаге, које су сачињавали Французи, Енглези и Срби под командом генерала Сараја, почетком августа 1916. поселе су фронт од Вардара до Пелагоније према јединицама 1. и 2. бугарске, 11. немачке армије и једног аустроугарског корпуса. Британска војска је била на Струми, француска на левој обали Вардара према Дојрану, а Прва српска армија од Вардара до Кожуфа, Друга армија од Ветерника и Доброг Поља до Кајмакчалана и Трећа српска армија од Кајмакчалана до пута Баници – Лерин.[23]

Ратници Јабланице борили су се на Солунском фронту, 1916 – 1918. године, у саставу Прве армије под командом војводе Петра Бојовића, Друге српске армије, под командом војводе Степе Степановића, Југословенске добровољачке трупе у савезничкој војсци Француске, под командом генерала Франшеа Депереа, затим у Моравској, Тимочкој, Првој вардарској бригади југословенске дивизије, Дунавској дивизији, потом Четвртој и Петој и 21. југословенској дивизији. Било их је у Краљевој гарди (2. чета полубатаљона, 1. чета батаљона и краљево митраљеско одељење), у XX инвалидском одреду са четницима војводе Војина Поповића Вука, у батаљону Димитрија Андрејевића, па чак у Првом албанском батаљону. Било их је и у штабу трећег телеграфског одаљења Друге српске армије. Највише их је било у Моравској дивизији, и то: у Првом пешадијском пуку (3. чета I батаљона, 2. чета II батаљона, 1. чета III батаљона, 1. чета I батаљона, пуковско митраљеско одељење и телефонско одељење), Другом Гвозденом пешадијском пуку „Књаз Михаило“ (2. и 3. чета I батаљона, III позива, 1, 2. и 3. чета II батаљона, 3. и 4, чета III батаљона, 3. чета небораца, пуковско митраљеско одаљења, I митраљеско одељења и трупна комора), Трећем пешадијском пуку (2. и 4. чета I батаљона, 3. чета II батаљона, 1. и 3. чета III батаљона и пуковско митраљеско одељење), Четвртом пешадијском пуку (2. чета II батаљона и болничко одељење), у Осмом пешадијском пуку (1. и 3. чета I батаљона, 1, 2, 3. и 4, чета II батаљона, 3. и 4. чета III батаљона, брдска батерија, 4. митраљеско одељење и 10. прот. комора), Дванаестом пешадијском пуку

[23] Алимпић, М, *Солунски фронт*, Београд, 19687; Наумовић, Јован, *Са гвозденим другим пешадијским пуком "Књаза Михаила"* у 192, Цеље, 1923; Опачић, Петар, *Србија и Солунски фронт*, Београд, 1984; Опачић, П, *Солунска офанзива 1918 година*, Београд, 1980.

(3. и 4. чета I батаљона 3. чета II батаљона, 12. митраљеско одељење и 4. моторно одељење), у Тринаестом пешадијском пуку (2. чета III батаљона и друго митраљеско одељење), затим у Четрнаестом пешадијском пуку (2. чета I батаљона, 4. чета II батаљона и пуковско митраљеско одељење), у Шеснастом пешадијском пуку „Цара Николе II“ (1. и 2. чета II батаљона и 1. чета III батаљона), потом у Двадесет и првом пешадијском пуку (4. чета I батаљона, 5. чета III батаљона, пуковско митраљеско одељење и телефонско одељење), Двадесет и другом пешадијском пуку (1. чета I батаљона, 3. чета II батаљона и 3. митраљеском одељењу), Двадесет и четвртом пешадијском пуку (1. чета I батаљона и 1. чета II батаљона) и у Тридесет и првом пешадијском пуку у 4. чети I батаљона.[24]

Било их је и у осталим моравским јединицама, као: у Штабу дивизије, дивизијској комори, штабу артиљеријског пука I позива, војно-санитетској служби, занатлијској чети војне задруге I, II, IV, V и VI брдске батерије, муницијској комори, моравском пуку, III позива, пољ. моравској болници, Трећој батерији моравског пука, Моравској чети I албанског одреда и I завојишту Моравске дивизије. У Тимочкој дивизији били су и у другом одељењу муницијске колоне и првом каобичном батеријском батаљону, у Дринској дивизији (прва брдска и прва каобична батерија) у Вардарској дивизији (трећа брдска батерија, четврто муницијско одељење и шеста пољска батерија) и Дунавској дивизији у седмој коообичној батерији и ауто-команди.[25]

На Солунском фронту савезници су располагали са око 628.000 војника и 1.800 топова и 200 авиона, 1. и 2. српска армија и југосаловенске добровољачке трупе бројале су 150.000 бораца. Бугарско-немачка одбрана имала је на фронту 626.000 људи, 1.600 топова и 80 авиона.[26]

Борбе су биле свакодневне, тешке и исцрпљујуће. Пуне две године српски ратници храбро су се борили у влажним рововима и одолевали сваком невремену: киши, снегу и хладноћи.

На Солунском фронту, који се протезао на око 450 километара, Савезници су располагали са око 628.000 војника, 1.800 топова и 200 авиона. Прву и Другу српску армију и добровољачке трупе сачињавало је преко 150.000 војника. Бугарско-немачка одбрана располагала је са 626.000 војника, 1.600 топова и 80 авиона. Од априла до новембра 1916. Савезници су спроводили оружане акције ограничених размера. Освојен је Кајмакчалан и ослобођен Битољ. Српске јединице поднеле су

[24] Уверења носилаца Албанске споменице 1915. г. Општине Медвеђе и архива Лесковца – Удружења 1914-1918.

[25] Исто. Збирка докумената носилаца Албанске споменице „Горње Јабланице“; Уверење бр. 7120/25. XII 1916. г. и Краљев указ Ф.А.Ђ. бр. 21202 од 12. IX 1918.

[26] Историја српског народа , VI, књ. II том, стр. 246.

највећи терет и имале највише губитака 32.500 погинулих, рањених н несталих војника. Српска војска сукобила се с бугарским јединицама на Бранику блазу Водена, код Репеша, Црне Чуке, коте 12-12, Хасанова, Бача, Полога, Великог Блата, Клобучека, Опсерина, Битоша, Горњег Клештина, Катомоша, Добрована, Војуша, Васана, Петелина, Облаковог брда, Макова, Груништа, Будмирца, Редупа, Старовине, Белог Редупа, Стрвенског, Црвеног брега, коте 10-15, Бањице. Екшису, Црног Дрима, Језера, на Црној Реци, Радевишу, Магленици, Градском, на Кајмакчалану, Кожуфу, Криволаку, Кавадарцу, Броду, Каменој Чуки, Грудилову, Живорењу, Острву, Горничеву, Вошпарану, на Бродској реци, Сакуљеву, Велеселу, код Тепавца, Јаротока, Суходола, Радеша, Броду на левој обали Црне реке и другим местима. Српски војници борили су се, раме уз раме, са француским јединицама и гинули на Чрничеву (30–31. VШ 1916), Кожуху, Црној реци и Криволаку (1917) и приликом пробоја Солунског фронта 1918. године.[27]

На Солунском фронту 1916-1918. године погинуло је 230 војника из Горње Јабланице.

Унапређени у ниже и више официре

Од редова у чин потпоручника унапређени су: Лука Кнежевић из Брајине, Бошко Јововић из Гајтана, Светозар Миловановић из Газдара, Иван Д. Булајић из Дубраве, Илија Мићуновић из Медевца, Вукосав И. Перовић, Илија Т. Лукић, Мирко Ј. Васиљевић и Недељко Перовић, сви из горњојабланичке Стубле, и Милош П. Јовановић из Реткоцера (Спонце), Илија Плавшић из Боровца и Стојан Савић из Црног Врха. У чину поручника из Првог светског рата су изашли: Грујица Перишић из Губавца, Петар Павловић и Машан П. Радовановић из Медевца, Милутин Драговић из Обилића, посланик и сенатор, Крсто Жугић из Реткоцера, Михаило И. Церовић и Ристо И. Перовић из јабланичке Стубле, Станко Влаховић и Вукашин Ћаловић из Тулара, Јордан В. Игњатовић из Речице, Миљан Перовић, посланик из Чокотина и Цветко Н. Стојановић из Црног Врха.[28]

У чин капетана унапређени су: Арсеније Микарић из Богуновца, Ранђел Стојичић из Боринца, Мико Милошевић из Врапца, затим Миладин

[27] *Солунци*, јануар 1985, Београд.

[28] Службени војни лист, за 1915-198, Ниш-Солун; Архив Војноисторијског института, Београд-Операциони дневници пешадијских пукова: 1,2,3. и 6. пука Друге армије, Моравске дивизије 1914-1918. године; Туровић, Добросав, *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990 Добричанин Мирко, *Други топлички пук „Кнеза Михаила“*, Београд, 2010, 2011, 2013 (3. издања); Туровић, Добросав, *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 2002.

Васовић, Максим Ђуровић, Ђуро Перовић и Влајко Петрушић, сви из Гајтана, потом Илија М. Богдановић из Горњег Брестовца, Костадин С. Богдановић и Стојадин Анђелковић из Косанчића, Стеван Т. Соколовић из Лапотинца, Михаило С. Голубовић из Леца, Стеван Смајовић из Мркоње, Михаило Перовић и Новица Перовић из Обилића, Андрија Б. Петровић из Петровца, код Лесковца, Божо Николић из Петриља, Петар Вукадиновић из Пороштице, Михаило Миловановић Геџа из Пустог Шилова, Крсто Михаиловић, Милован Перовановић, Симо Контић и Петар Цветковић, Радован Спасић Спасојевић, сви из Реткоцера, Благоје Николић Раденовић из јабланичког Свирца, Петар Савић из Сијарине, Новак Живковић из Пустог Шилова, Душан Ђ. Поповић и Радосав С. Ћаловић из Тулара, Милош Р. Перовић и Милован Церовић из јабланичке Стубле, Благоје Стаменковић из Шилова, Васо Влаховић из Прпора, Светозар Милчић из Лебана, Драгутин Бутуровић Драго из Пустог Шилова, Мирко Радојевић из Дренца, Зафир Трајковић из Бојника, Милош Перовић из Чокотина, Илија Жугић из Реткоцера, Благоје Додеровић из Маровца, Радивоје Денчић из Лебана, Максим Ђокић из Газдара и Милан Огњановић из Старе Бање.[29]

У чин мајора: Миливоје Јововић и Јеврем Недић из Гајтана, Радивоје Денић Рашко из Медвеђе, Цветко Г. Булајић из Дубраве, Милутин Радојевић и Бајо Милуновић из Мркоња, Стван П. Рајчевић и Петар С. Спасојевић из Реткоцера, а у чин потпуковника Стеван С. Перовић и Сава И. Перовић из јабланичке Стубле, док су Радован Радовић из Тулара и Бошко Кујовић из Стубле произведени у чин пуковника.[30]

Одликовани највишим српским и савезничким одликовањима

Може се слободно рећи да је Јабланица позната као крај у Србији са највећим бројем носилаца Карађорђеве звезде. Њих 133 је са златним и сребрним војничким орденьем, као и официрским Карађорђевим звездама са мачевима. Од тих, 133 су носиоци: 62 златне војничке Карађорђеве звезде, 60 сребрних Карађорђевих звезда, а 26 је са Карађорђевом звездом I – IV реда. Њих 133 носило је 150 највиших српских одликовања, а 10 најхрабријих и француску Легију части, док је шест јунака са руским Крстом Светог Ђорђа. Најхрабријих међу храбрим јунацима српске војске, са две Карађорђеве звезде са мачевима, било је 15: Илија Поп Тоне Илић из Боровца, Ђуро Перовић и Влајко Петрушић из Гајтана, Величко Петковић из Доњег Коњувца, Божо Токовић из Губавца, Стојадин Анђелковић из Косанчића, Стеван Соколовић из Лапотинца, Машан П. Радовановић из Медевца, Милутин Радојевић из Мркоња, Милутин Р. Драговић из Обилића, Михаило Миловановић Геџа из

[29] Исто.

[30] Исто.

Пустог Шилова, Крсто Жугић из Реткоцера, Михаило Перовић Малиша из Обилића, Мирко Минић и Сава Перовић из јабланичке Стубле. Највише француско одликовање, Легију части, носили су: Илија Поп Тоне Илић, Максим Ђуровић, Стеван Соколовић, Миладин Васовић, Симо Контић, Михаило Миловановић Геџа, Новица Лакић Перовић, Иван Милутиновић Ђурашковић, Илија Мазнић и Михајило Тмушић, а руски Крст Светог Ђорђа Мирко Минић, Лука Перовић, Божо Токовић, Михаило Миловановић Геџа, Миладин Поповић и Илија Поп Тоне Илић. Било је и одликованих Крстом Св. Марије и британским и италијанским медаљама за храброст.[31]

Било је села у Јабланици и са више хероја и носилаца Карађорђеве звезде, као што су: Гајтан 18, Реткоцер 10, јабланичка Стубла 13, Туларе 10, а са пет Губавце, Медевце, Обилић, са четири Мркоње, Пусто Шилово, са три Дубово, Каменица, Дубрава, Свирце, са две Боровац, Боринце, Речица, Брајина, Доње Коњувце, Рујковац, Косанчић, Лапотинце, Сијарина, Чокотин, а са по једном Богуновац, Бојник, Врапце, Газдаре, Горњи Брестовац, Вујаново, Драговац, Дренце, Ивање, Кривача, Лебане, Леце, Добра Вода, Нова Топола, Петровац, Петриље, Пороштица, Сијаринска Бања, Славник, Црни Врх и Штулац. О најхрабријим јунацима Другог пука певале су се песме и указивано им је посебно поштовање.[32]

Јабланичани у Топличком устанку

За време Великог рата у Јабланици, у пусторечком селу Обилићу, 8. фебруара 1917. године, подигнута је Јабланичко-топличка буна (Топлички устанак). То је био једини успели устанак српског народа у поробљеној Европи. У устанку из јабланичког среза учествовало је око 5.000 четника, од тога 32 жене и девојке, три попа, три Руса, један Чех, као и 41 Шиптар из Горње Јабланице. У Јабланици су формирана четири четничка одреда (Јабланички, Гајтански, Медвеђски и Реткоцерски), четири батаљона (Туларски „Народна војска“, Бањски и Стубљански), као и 82 сеоске чете. Повод за дизање устанка била је бугарска регрутација српских младића и војних обавезника од 17 до 50 година, 15. јануара 1917. године, за бугарску војску на Солунском фронту.

Српски четници у 1917. години водили су са Бугарима, Немцима и Шиптарима, са Косова, 80 герилских успешних борби: 23 у Пустој Реци,

[31] Службени војни лист за 1915, 1917. и 1918. Ниш–Солун; Архив Југославије Београд – бр. 525, Картони одликованих Карађорђевом звездом и Белим орлом; Туровић, Добросав, *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990; Влаховић, С. Томислав, *Витезови Карађорђеве звезде са мачевима*, Београд, 1989; Туровић, Добросав, *Горња Јабланица кроз историју* Београд, 2002; *Топличка Споменица*, Београд, 1934.

[32] Исто.

21 у Доњој Јабланици и 27 у Горњој Јабланици. Четници су ослободили Туларе, Реткоцер, Сијаринску Бању, Медвеђу, Лебане, Бојник, Житни Поток, као и већи простор Јабланице, до ћеновачке ћуприје. На челу устаничке војске у Јабланици били су поп Димитрије Димитријевић, поручник Димитрије Беговић, капетан прве класе Милинко Влаховић, Ненад Радовић Зеко, Синадин Јанковић Костић, Димитрије Поповић, Милорад Перовић, Живојин Рафајловић, Ђорђе Цекић Лешњак и друге четовође.[33]

Српски устанак је угрозио Бугарима и Немцима железничке и путне комуникације у долини Јужне Мораве, Нишаве и Вардара и позадину њихових војски на Солунском фронту. Непријатељске војске (око 30.000 бугарских и немачких војника), напале су устаничку територију.

После више борби са српским четницима, окупатор је угушио Топлички устанак у крви: убио је: 20.000 Срба и спалио 55 села. Само у Јабланици убијено је 1.911 лица (1.397 мушкараца, 278 жена и 236 детета), од тога у Горњој Јабланици 1.132 људи, 263 жене и 168 детета. Масакр је извршен у Гајтану, Реткоцеру и Тулару. Окупатор је силовао 2.000 жена и девојака, па чак и девојчице.

Такође, у бугарским логорима убијено је 369 Јабланичана. Бугари су батинали 4.229 људи, жена и деце. После гушења устанка Бугари су у Јабланици формирали 50 већих и мањих логора за српске цивиле, где су убили 872 лица.[34]

Бугарска и Немачка војска са Шиптарима у њиховој војсци спалила је у Јабланици 19.241 зграду, од тога 4.061 кућу, затим опљачкали 166.203 грла крупне и ситне стоке. После Великог рата, српски Анкетни одбор је 10. јануара 1920. године проценио причињену ратну штету у Јабланичком срезу од стране Бугара, Немаца и Шиптара у вредности од 55.093.000 српских динара у злату.[35]

---

[33] Архив Војноисторијског института Београд к. 77. ф. 103; Архив Српске академије наука и уметности Београд, бр. 7498; Архив Србије Београд, АНО 1258-1639; *Топлички устанак 1917*, Прокупље, 1997, Васиљевић Јов. Хаџи, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад, 1922. Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, књ. I, Београд 1921. и књ. II, Београд, 1921; Туровић, Добросав, *Гајтан у НОБ*, Београд, 1975; Туровић. Д., *Јабланички комитски покрет 1916-1918*, Лесковац, 1997; *Топлички устанак 1917. године*, Београд, 1997; Перовић Миливоје, *Устанак на југу Србије 1917.* Београд 1954; Перовић, М., *Топлички устанак*, Београд, 1959; Пешић, Новица, Туровић, Добросав, Павловић, Предраг, *Топлица и Јабланица 1917*, Београд, 2006; Добросав Туровић, „Истакнути јунаци Гвозденог пука из Јабланице“, Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – Гвоздени пук“ у ослободилачким ратовима 1912 - 1918, Историјски архив Топлице, Прокупље, 2014, стр. 99 – 125.

[34] Исто.

[35] Исто.

О трагедији Јабланице у Великом рату 1914 – 1918. године, у изборном плакату Одбора Демократске странке Јабланичког среза 1921. године, између осталог, пише: „Попаљеним, опљачканим, испребијаним, осакаћеним и ожалошћеним Јабланичанима. Ни један крај наше отаџбине није дао ни приближно за ову нашу велику отаџбину колико сте Ви Јабланичани дали. Сва бојишта европска посејана су са гробовима јуначких Јабланичана. Све потоке и гудуре у Јабланици покривају лешеви Јабланичана. Сва лепа села јабланичка претворена су у згаришта...“[36]

ПРЕГЛЕД УБИЈЕНИХ ГРАЂАНА ЈАБЛАНИЧКОГ СРЕЗА 1915 – 1918. г.[37]

НАЗИВ ОПШТИНЕ	УБИЈЕНИ				СВЕГА	пол		
	1915.	1916.	1917.	1918.		м	ж	д
Бањска - Сир. Бања	2	2	86	12	102	94	7	1
Бојничка	1	2	114	26	143	123	8	12
Бошњачка	1	-	118	7	126	101	5	20
Бувска	-	2	45	2	49	43	5	1
Бучуметска	1	1	88	3	93	79	13	1
Доњекоњувачка	1	1	44	10	56	51	5	-
Косанчићка	4	13	69	5	91	77	8	6
Лебанска	6	2	306	9	323	282	13	28
Медвеђска	2	12	200	18	232	162	37	33
Оранска	-	2	83	12	97	83	11	3

[36] Исто.

[37] Архив Војно-историјског института, Београд, к. 77, ф. 103; Архив Српске академије наука и уметности Београд. бр. 7498; Архив Србије Београд, АНО 1258, 1529, 1527, 1520, 1497, 1280, 1281, 1576, 1603, 1605, 1606, 1609, 1612, 1614, 1627, 1639, 1415, 1521, 1524; Црквени протоколи умрлих 1915–1918.

Оругличка	1	1	27	-	29	25	3	1
Равнобањска	7	1	40	2	50	45	7	
Реткоцерска	4	-	71	16	91	70	17	4
Слишанска	1	10	312	45	368	115	142	111
Туларска	9	3	308	16	336	275	46	15
Укупно побијено	40	52	1911	183	2186	1625	322	239

Од тога Срба 2104, Шиптара 57, Грка 4 и Рома – Цигана 17.

Убијено од Бугара: Срба 2051, Шиптара 49, Аустријанаца 3 и Бугара и Шиптара у окупаторској војсци 47. Начин на који су Јабланичани убијени 1915-1918. године: стрељан 1659, заклан 251, обешен 23, спаљен 36, убијен мотком 123, удављен 3, прег. коњима 1.

ПРЕГЛЕД УБИЈЕНИХ СТАНОВНИКА ЈАБЛАНИЦЕ ЗА ВРЕМЕ ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА 1917. ГОДИНЕ[38]

Назив општине	Убијени	Пол		
	Свега	Мушки	Женски	Деца
Бањска - Сијар. Бања	86	78	7	1
Бојничка	114	94	8	12
Бошњачка	118	93	5	20
Бувска	45	43	1	1
Бучуметска	88	79	8	1
Доњокоњувачка	44	41	3	-
Косанчићка	69	61	2	6

[38] Исто.

Лебанска	306	267	11	28
Медвеђска	200	130	37	33
Оранска	83	73	7	3
Оругличка	27	23	3	1
Равнобањска	40	35	2	3
Реткоцрска	71	50	17	1
Слишанска	312	82	122	108
Туларска	308	248	45	15
Укупно убијено:	1911	1397	278	236

ПРЕГЛЕД УБИЈЕНИХ И УМРЛИХ ЈАБЛАНИЧАНА У БУГАРСКИМ ЗАРОБЉЕНИЧКИМ ЛОГОРИМА 1915-1918. г.[39]

Назив општине	Убијени и умрли у логорима			
	1915.	1916.	1917.	1918.
Бањска	-	-	-	-
Бојничка	-	3	26	21
Бошњачка	-	2	15	7
Бувска	-	-	-	-
Бучуметска	-	-	62	-
Доњокоњувачка	-	-	-	-
Косанчићка	-	2	33	-

[39] Исто.

Лебанска	-	-	78	3
Медвеђска	-	-	28	-
Оранска	-	-	49	-
Оругличка	-	-	5	-
Равнобањска	-	-	-	-
Реткоцерска	-	-	2	-
Слишанска	-	-	11	2
Туларска	-	1	11	3
Укупно: 369	-	10	320	39

ПРЕГЛЕД БАТИНАНИХ ЈАБЛАНИЧАНА 1915-1918.г.[40]

Назив општине	Батинани - пол			Свега
	Мушки	Женски	Деца	
Бањска	150	45	15	210
Бојничка	-	-	-	-
Бошњачка	1020	800	-	1820
Бувска	50	60	-	110
Бучуметска	150	120	160	430
Доњокоњувачка	-	-	-	-
Косанчићка	-	-	-	500

[40] Исто.

Лебанска	56	20	-	76
Медвеђска	152	171	50	373
Оранска	-	-	-	-
Оругличка	29	29	6	64
Реткоцерска	71	100	7	178
Слишанска	100	134	50	284
Туларска	69	115	-	184
Укупно:	1847	1594	288	4229

ПРЕГЛЕД СПАЉЕНИХ КУЋА И ПОЉОПРИВРЕДНИХ ЗГРАДА 1917.[41]

Назив општнне	Спаљене зграде							
	Куће	Амбари	Штале	Пољ. зграде	Салаши	Кошеви	Воден.	Свега
Бањска-Бања	86	22	453	16	21	-	-	598
Бојничка	404	185	572	269	-	263	-	1693
Бошњачка	58	-	-	178	-	-	-	236
Бувска	286	-	-	1415	-	-	-	1701
Бучуметска	273	150	-	779	200	-	10	1412
Д. Коњувце	227	-	-	685	-	-	-	912
Косанчићка	450	-	-	1290	-	-	-	1740

[41] Исто.

Лебанска	437	46	132	1323	590	-	-	2647
Медвеђска	331	-	-	1783	-	-	-	2114
Оранска	285	152	277	448	-	104	-	1266
Оругличка	29	1 1	-	60	-	-	-	100
Равнобањска	110	2	-	176	1	-	-	289
Реткоцерска	184	-	-	614	-	-	-	798
Слишанска	531	300	-	1190	302	20	20	2343
Туларска	370	213	353	456	-	-	-	1392
Укупно:	4061	1081	1787	10.682	1114	486	30	19.241

ПРЕГЛЕД ОПЉАЧКАНОГ СТОЧНОГ ФОНДА 1915-1918. У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ[42]

Назив општине	Врста опљачкане стоке					
	Коња	Магар.	Говеда	Оваца	Коза	Свиња
Бањска-Бања	150	-	1560	5045	2630	875
Бојничка	285	-	1540	4000	750	1045
Бошњачка	540	-	3000	5965	1779	2372
Бувска	143	-	858	2860	2288	386
Бучуметска	69	-	575	5108	1068	667
Доњокоњувачка	180	-	1135	2270	454	681
Косанчићка	1100	-	2650	10.000	3000	7000

[42] Исто.

Лебанска	133	8	2953	11.520	2931	1315
Медвеђска	336	-	2688	13.440	6720	2016
Оранска	62	-	324	6370	4 247	590
Оругличка	80	-	363	3052	569	304
Равнобањска	71	-	546	1820	2275	455
Реткоцерска	150	-	1560	5045	2630	875
Слишанска	239	-	1232	8124	1424	440
Туларска	93	-	1600	4000	1775	800
Укупно опљач. грла 166.203	3631	8	22.584	88.619	31.540	19.821

У Великом рату из Јабланице одликовано је 149 јунака Карађорђевом звездом, 10 са француском Легијом части, а 6 руским крстом „Св.Ђорђа“. Од обичног војника-редова, током рата, унапређено је 79 у ниже и више официре. Мало је крајева у Србији са толиким бројем витезова Карађорђеве звезде и бројем унапређених војника.

За време Великог рата у Јабланици је 8. фебруара 1917. године дигнут Топлички устанак, у комте је учествовало 5.000 Јабланичана, сврстани х у четири устаничка одреда 82 сеоске чете. Устанак је трајао месец дана. Вођено је 80 устаничких борби, устаници су ослободили: Лебане, Бојник, Житни Поток, Медвеђу, Сијаринску Бању, Туларе и велики део Јабланице, Косанице и Топлице.

Окупаторска војска, 30.000 војника, Немци, Бугари и Арнаути, угушила је Топлички устанак у крви. Окупатор је а Јабланици убјио 3.152 лица, од тога: за време устанка 1.911, у бугарским логорима 369 и сабирним логорима за цивиле у Јабланици 872 лица, Такође, окупатор је силовао 2000 жена и девојака и батинао и мучио 4.229 Јабланичана. Спаљено је 55 села,19.241 зграда и опљачкана имовина и сточни фонд од 186.230 грла. Штета је процењена на 55.093.000 српских динара у злату.

Summary

Dobrosav Turović

PARTICIPATION OF THE PEOPLE FROM JABLANICA
IN THE GREAT WAR 1914-1918.

The paper is dedicated to the centenary of the Great War 1914-1918. and participation of the people from Jablanica in it. This region (present-day municipality Lebane, Bojnik and Medvedja) has made a great contribution to the defense of Serbia, as well as a great human sacrifices for the freedom of Serbia. In the Great War, 5,532 people from Jablanica were killed.

In the Great War participated 8,000 soldiers from Jablanica district. Most of them were in the Second Infantry Iron Regiment "Prince Mihailo". In the famous battles of the Serbian Army on Cer, Drina, Kolubara, defense of Belgrade, then retreatment fighting over the Albanian mountains in 1915 and finally on the Salonica front 1916-1918. year 2,387 soldiers from Jablanica were killed.

Слађана Здравковић
докторанд
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК 94(497.11)"1914/1918"(093.3)

ПОЧЕТАК ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ОБИЧНОГ ЧОВЕКА

АПСТРАКТ: Рад се базира на мемоарским делима домаће и стране провенијенције са циљем проучавања ратне духовне климе, те пружања што реалније слике о поимању Великог рата из угла „малог човека". Циљ истраживања јесте стицање првих импресија људи различитог занимања, порекла, друштвеног статуса и образовања о значају и величини ратног конфликта чији су били сведоци, што се најбоље огледа управо у очима књижевника Француске, Немачке, Русије и Србије чија су запажања сачувана као вредан историјски извор. Истовремено, то је и прилика да се сагледа и однос држава Централних сила и Антанте према рату светских размера и Србији на почетку и током његовог трајања.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Краљевина Србија, Станислав Винавер, атентат, ултиматум, мобилизација.

Пуцњи у Сарајеву, на Видовдан 1914. године, послужили су као повод за избијање највећег сукоба у дотадашњој светској историји, сукоба који су савременици назвали Великим ратом, а који је касније, због избијања још стравичнијег догађаја који је захватио планету назван Првим светским ратом. Мало ко је у моменту избијања рата био свестан размера у којима ће се рат огледати и колико ће трајати, тако да је само невелики број припадника војно-политичких елита износио мишљење да би он могао неограничено трајати. Немачки цар Вилхелм II обећао је војсци: „Вратићете се кућама пре но што лишће почне да пада", а да је овакво мишљење преовладавало у генералштабовима готово свих земаља видело се по томе што ниједан ратни план није направљен за период дужи од неколико месеци.[1]

Мишљење да ће рат трајати до пада првих јесењих листова са дрвећа преовладало је код припадника свих зараћених страна. То је уједно била и нада српских очева и мајки да ће се њихови синови брзо вратити својим

[1] Džon Barnet, *Ilustrovana istorija sveta*, tom IV, Beograd 1983, 218.

кућама. Сходно наведеном, породице су испраћале свој мушки подмладак у рат речима које су пружале утеху, самопоуздање и веру у победу: „Наравно да то не може дуго трајати. На јесен има све да се реши“.[2]

Знатан део људи изван војно-политичких кругова не само да није имао представу о величини сукоба који је предстојао, већ уопште није помишљао на могућност да до њега уопште дође. Убиство престолонаследника у Сарајеву није у Аустро-Угарској изазвало превише жалости услед његове неомиљености, живот је текао даље својим током, а први наговештаји да би се могла предузети нека акција били су новински чланци који су се појавили у новинама, очито синхронизовано, који су српску владу оптуживали за дослух са атентаторима. Ипак, размена нота између две државе и помирљив став српске владе будили су наду да се рат ипак може избећи, па се на могућност избијања рата нико није превише обазирао, тако да се криза није осетила ни у привредном животу.[3] На озбиљност ситуације указивало је упућивање ултиматума, што је изазвало повратак у домовину многих људи који су боравили у иностранству. Натписи у штампи широм Европе о дипломатским и војним потезима влада великих сила повећавали су узнемиреност, али она није предуго трајала у реакцијама људи. Вера да се дипломатски конфликти могу изгладити базирала се на претходним искуствима, будући да сукоба у Европи међу силама није било неколико деценија.

Ипак, ултиматум Србији интензивирао је војне припреме које су вршене и у неутралним земљама, попут Белгије и Швајцарске, тако да су предузимане мере указивале на то да до сукоба ипак може доћи. Вести о извршеним мобилизацијама и међусобним објавама рата претвориле су обичне, наизглед незаинтересоване људе за политику у реке одушевљених људи, испуњене националним заносом, који су парадирајући у униформама по градовима, одједном из сивила живота који су неприметно водили постали део нечега чему се клицало и што се славило. Била је то прилика да се безлични људи из масе малограђана остваре као друштвено биће, идентификују и нађу своје место у историји.

Без обзира на земљу у којој је мобилизација извршена, одзив је био изванредан. За овакав развој ситуације у доброј мери утицало је то да стасале генерације за рат у Француској, Немачкој, Великој Британији или Аустро-Угарској, рат, у његовој суштини нису познавале. О рату се учило у школама као оставштини „славне прошлости“, са њиме се сусретало на изложеним сликама по галеријама или подигнутим споменицима. Овакво поимање рата носило је у себи мит о учешћу у нечему што је херојско,

[2] Стеван Јаковљевић, *Српска трилогија. Књига прва*, Антологија српске књижевности, Београд 2009, 7, http://www.ask.rs./

[3] Stefan Zweig, *Zvjezdani sati čovječanstva. Jučerašnji svijet*, Rijeka 1966, 487.

романтично, нечему што овековечава. Опсесији која се јављала допринело је и свеопште мишљење да је то краткотрајни поход у славу, један победнички марш који ће трајати кратко тако да су насмејани регрути довикивали: „На Божић смо опет код куће“.[4] Чак се јављао страх да се ова мужевна авантура може пропустити, па се стискање уз заставе, клицање и певање у возовима упућеним на фронт са становишта данашњице може окарактерисати као инфантилна заблуда. Мађарске аристократе добровољно су се јављале за рат против Србије и приступале му као да је реч о спортском такмичењу. Као „опрему“ у рат носили су персијске ћилиме и електричне уређаје, а вођени су чак и лични кувари.[5] Цео свет као да се такмичио у броју својих противника, јер вредност је красила парола: „Што више непријатеља, то већа слава!“[6]

Вест о ултиматуму упућеном српској влади тешко је погодила становнике престонице за атентант оптужене државе, који су напросто у хистеричном страху од бомбардовања започели своју селидбу у комшијске подруме, односно само што даље од Београда. Глас који се проломио о мобилизацији, код Београђана је изазивао различита осећања: од усхићења и одушевљења, до неверице, стрепње и страха: „Око Окружне Команде, где иза прозора ужурбано промичу официрске еполете, налазе се честе омање групе и људи нерадо и обазриво прилазе да се обавесте. И ако уверени да не вреди одазивати се, јер нема ни времена да се све изведе по упуту о мобилизацији, они су опет дошли да чују шта други мисле: има ли каквог год смисла пријавити се и отићи тамо на одређена места“.[7]

Министарство спољних послова било је опкољено масом узрујаног народа, који се комешао, међусобно свађао и слутио, те пажљиво ослушкивао коментаре и ишчекивао судбоносну одлуку, тј. одговор који би их смирио и однео лоши предосећај наступајуће ратне олује. Па ипак, једно је било сигурно – како је свако надање и заваравање било апсолутно бесмислено, јер тај кобни ултиматум друго ништа и није могао значити у том маху него рат.

И док су се војници спремали за одбрану територијалних зидина своје државе, на београдској железничкој станици оцртавао се прави одраз психотичног напада једног народа који се нашао у опасности: „Тај грозни метеж, нечувене, одлучне и највеће страсти, тај најпакленији пакао који је икад једна станица доживела да види, тај ужасни, зверски елан, сав у језивој страсти: дочепати се што пре команде, испунити дужност;

[4] *Isto*, 494–495.

[5] Mihály Károlyi, *Vjera bez iluzija, Memoari „crvenoga grofa“*, Zagreb 1982, 69.

[6] Klaus Mann, *Prekretnica. Životopis*, Zagreb 1987, 42.

[7] Драгиша Васић, *Црвене магле*. Антологија српске књижевности, 7–8, http://www.ask.rs./

све то незапамћеном снагом провале и у једном једином значењу: потражити смрт зато што се жели и хоће да живи, одавало је слику анархије којој није било равне. И сав тај лом и урнебес и ужас, пун огња и крваве страсти, па оно заглушујуће, својствено гаменско звиждање прстима, она дивља дрека, гажење, гушање, гужва, трк ка вагонима, отимање о места на крововима и степеницама вагона, па пољупци, песма, шамар и, прашина, псовка и загрљаји, оно трзање срцâ и уздисање, сва та несавладљива и тајна снага побеснелих темперамената слила се била у један пун грознице и неке мутне језе звук и задах смрти“.[8]

Свеопштој хистерији придружила се и интелигенција. Настајале су песме чије су риме славиле рат, а национална култура постала је идеал и била је не само изнад страних култура, већ је на пољу светске баштине порицан значај било којој култури осим оној која је припадала сопственој нацији. Филозофи су рат прогласили „челичном купком“ која народне снаге спасава од малаксалости, а у мобилизацију читавог друштва активирали су се и лекари, чак и свештеници.[9]

У помоћ отаџбини похрлили су и млади српски интелектуалци из свих универзитетских центара Европе. Скопски ђачки батаљон, састављен углавном од студената који су завршили или се налазили при крају својих студија, активно је вршио своје припреме за рат, како би се прикључили борачким јединицама војске Краљевине Србије. Као један од многобројних припадника наведене војне јединице, Станислав Винавер оставио је мемоарски траг о студентском подвигу ових младића, његових ратних другова и идејама које су их страсно водиле у рат из којег се мало њих вратило својим кућама: „Батаљон је принесен на жртву као последње што смо имали. У изучавање новога заната ђаци су унели стари занос. Јер, још од Анексије, ушла је у школску омладину нова свест да се од нас тражи нешто више – препород земље и судбоносно њено увлачење у неумитни круг Европе. Наше генерације сматрале су да време од нас тражи да у школи научимо више но наши претходници. Тако смо схватили рат, као даљу, вишу, продужену школу. Због те чистоте, чедности наше генерације – која је имала само да учи – они који су отргнути – изгледали су преосталим ненадмашним...“[10]

Избијање рата одразило се и на децу. Она која су била далеко од фронта, попут деце богатих људи у Немачкој, приметила су да се нешто озбиљније догађа по одсуству дезерта са јеловника. Ипак, безазлене недостатке ускоро ће заменити несташице хране, а обућа и одећа купљена почетком рата многима је остала једини одевни предмет који се могао

[8] *Исто*, 12,

[9] S. Zweig, *n. d.*, 498.

[10] Станислав Винавер, *Ратни другови*, Београд 2005, 134–135.

сматрати новим. У школама су се ученици сусретали са ратом у излагању наставника, а време да о њему размишљају налазило се на крају дана, када би и њих обухватиле емоције збивања, јер је најгоре било неучествовати у доживљају заједништва.[11]

Па ипак, осећај јединства није био допуштен свима. Док су Јевреји у Немачкој истицали припадност немачком народу и евентуалну немогућност учешћа на фронту заменили пропагандним радом, попут песника Ернеста Лисауера, у Русији је према њима владало неповерење, док је у мађарским јединицама био изражен отворени антисемитизам.

За разлику од позадине, ситуација на фронту била је сасвим другачија. Неспремност, незнање и празни магацини нису обећавали лаку и брзу победу. Руским јединицама недостајали су чак и завоји за рањенике, а у тешким условима команданти су гледали да првенствено збрину војнике из својих јединица, док су се други остављали на путу. Недостатак превозних средстава, импровизоване болнице, неприлагођеност генерала начину ратовања различитим од руско-јапанског 1904. године, лоши системи веза и саобраћаја, нису обећавали. Јавиле су се недисциплина, пљачка, потиштеност због пораза. Веома брзо потиштеност у трупама због неуспеха изазвала је пљачку станова официра по сопственим градовима.[12]

Кривица за сукоб у свим земљама проналажена је на страни противника. Меродавне аустроугарске личности покушавале су да добију само обрачун са Србијом, а уколико се овај задатак буде показао као нерешив, желеле су да погодном „техником“ или пруже изговор бар некој од ривалских сила да се уздржи од уласка у сукоб или, најмање, да створе предуслов за пропагандно супротстављање оптужбама како је Монархија агресор.[13]

Шефови сопствених држава идеализовани су, у њихово поштење и способност се безгранично веровало, тако да, ако је до рата већ морало доћи, за то није био окривљен нико од њихових државника, што је појачавало веру да је и властита жртва била неизбежна. Масе су се окупљале око својих суверена. Када се трећег августа 1914. године цар појавио на балкону Зимског дворца, огромна маса на тргу пала је на колена и певала руску химну. Сваки јавни наступ владара праћен је бацањем цвећа са балкона, звоњавом звона, док је посебно одушевљење обезбеђивао успех да се додирне престолонаследник.[14] Укључивање царске породице у догађаје и њихова преданост у отаџбинском рату огледала се

[11] *K. Mann, н. д., 42–47.*.

[12] Petar Rajevskij, *Moji zapisci (od 1914. – 1918. u Rusiji)*, Zagreb 1920, 9–10.

[13] Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke:1908-1918*, Beograd, 1981, 178–197.

[14] Пјер Жилијар, *На двору последњег руског цара. Личне белешке о последњим данима цара Николаја II и његове породице*, Ниш 1996, 63–70.

и у обиласку рањеника и бризи о њима које су исказале велике кнегиње Марија Павловна и Викторија Фјодоровна, које су чак биле одликоване због тога.[15]

Као кривци за рат, у Немачкој су окривљене „перфидна Енглеска и декадентна Француска".[16] Мржња која се распламсавала ишла је до те мере да су и најчеститији у свеопштој фами ударали жигове на поштанске марке са текстом: „Нека Бог казни Енглеску", док су се жене из отменог друштва заклињале да неће више проговорити француски. Позоришни комади страних писаца прогнани су са репертоара, а чак и лица са најскромнијим образовањем постајала су homo politicus и тумачила међународну политику.[17] Свако ко је размишљао другачије био је дефетиста, постао пример за нови термин који је настао у Француској, а врло брзо прихваћен у целој Европи. Иако се у Русији могла приметити нека неспремност за прелазак у ратно стање, оно је било природно, јер се сматрало да Русија и Словени стоје на путу немачком Продору на Исток (Drang nach Osten) и избором између националне слободе и ропства.[18]

У стању повишеног адреналина, најгора фама претварала се у истину, а најапсурднијој клевети поклањала се вера. Рађао се свет дезинформација и малограђанштине, где је изречена лаж преко ноћи постајала истина, са циљем да себе оправда, а другог оптужи, да себе охрабри, а другог застраши. На сваког ко је на било који начин био другачији (нагласак, страно држављанство) гледало се сумњичаво. Дојучерашњи идоли постајали су непријатељи. Рилкеова библиотека заплењена је у Паризу,[19] а долазак страних држављана у француске луке био је под сталним присмотром. Људи су распоређивани на држављане пријатељских и непријатељских земаља, без обзира на то да ли су били држављани земље која је у том тренутку била у рату са Француском. Сматрани су за ратне заробљенике, за које су формирани заробљенички логори. Импровизација је те логоре често смештала уз улицу, одакле су се могли назрети непријатељски погледи или повици мржње. Ипак, на самом почетку рата цивили су отпуштани из логора уз услов давања часне речи да се неће укључити у рат, а залагањем појединих јавних личности појединци су са мање напора упућивани у неутралне земље. Био је то луксуз који је ускоро укинут.[20] Лажне вести да су истакнути људи убијени ненаоружани имале су за циљ да још више поспеше жељу за осветом, док је одгађање немачког цара да

[15] P. Rajevskij, *н. д.*, 12.
[16] K. Mann, *н. д.*, 42.
[17] *S. Zweig, n. d., 503.*
[18] P. Rajevskij, *н. д.*, 7.
[19] S. Zweig, *n. d.*, 505.
[20] M. Károlyi, *н. д.*, 52–53.

нареди рушење већ миниранога Париза тумачено његовом жељом да дуже буде на месту врховног команданта.[21]

Медији, у то време првенствено новине, преносили су извештаје са ратишта са циљем да окриве противничког војника за страдање и суровост. Постало је јасно да је пропаганда једнако оружје у рату као и авион, топ или пушка. Савремени свет се по први пут сусрео са штампом као експонентом за ширење лажи и прећуткивање важних чињеница, чиме је јавно мњење губило способност самосталног мишљења и расуђивања. Стално подстрекивање повишеног адреналина било је у потпуности у служби интереса, а штампи се веровало и готово све је сматрано истинитим.[22]

Међу питомцима Војне академије Краљевине Србије, које је вест о смрти надвојводе Фердинанда затекла на обуци у Скопљу, Видовдански атентат изазивао је забринутост и осећање неизвесности, прожето жељом за војничком славом: „У наш уједначени и на минуте прорачунати живот ушла је једна дотле непозната узрујаност и узбуђено очекивање. Нико нам сада није спречавао да код кантинера налазимо београдске листове и тражимо, окупљени у групи, новости о последицама сарајевског атентата. Наша два друга из Херцеговине говорила су нам сада стално о тајном револуционарном удружењу омладине из њихових крајева „Млада Босна“, о атентаторима, све још непунолетним младићима, о Гаврилу Принципу, који је испалио своје метке у груди Франца Фердинанда и његове морганатичне супруге, као и о Принциповим саучесницима, које су ова двојица скоро све лично познавали. Из причања наше двојице другова у нашој свести су се оцртавали ликови оних националних фанатика у којима је било и неког нихилизма, као код Достојевскових јунака”.[23]

Опште осећање у српској војсци по избијању рата, занесеној славом смрти за Отаџбину, огледало се у њеном ставу према непријатељским војницима, осмехујући им се са некаквим родитељским сажаљењем, а са уверењем да ће такозване „кржаве младиће“ Немачке и Аустро-Угарске „шамарима туђи“.[24]

„Међутим, како је време одмицало, осећај сигурности у победу заменио је очај као нешто неизбежно. И постајало је очигледно „како лудило људске природе све више подлеже оним мрачним и тајанственим силама, како свом оном неупоредиво снажном и дрхтавом страшћу расте, шири се, избија у пуном бесу ове необичне, ове луде звездане ноћи кад је пена и крв узбуњивала ослепљену машту до помрачења свести и кад је атмосфера, чудна, пуна неке пантерске накострешености, неког страшног треска

[21] K. Mann, *н. д.*, 42.

[22] П. Жилијар, *н. д.*, 60.

[23] Станислав Краков, *Живот човека на Балкану*, Београд 2004, 56–57.

[24] Бранислав Нушић, *Деветсто петнаеста. Трагедија једног народа*, Београд 1965, 16.

и лешинског задаха. који се предосећао, распростирала онај разоран бес живаца и дрхтавицу најстрашније грознице кад неизбежно наступа слом свега, она провала у коју се стропоштавају све ствари света. Звер што је режала, измичући из оних шака, кострешила се и урлала крвожедно".[25]

Народ је преплавио улице градова којима је пролазила војска упућена у рат, машући им, са сузама у очима, војницима су прилазиле девојке и китиле их цвећем, док су они попут машина, победнички „ударали из све снаге ногом о неравну турску калдрму и певали из свег грла да су се улице проламале". Била је то младалачка заблуда, опијеност и глад за славом, која је превазилазила границе разумног и сводила се на приче о величини жртвовања за отаџбину и одолевању разним видовима кукавичлука, изнад којих се ваљало морално и јуначки уздићи. Војници су се одушевљавали својом ратном опремом, нарочито коњима, ношени осећајем узвишеног позива да својим војничким способностима служе својој нацији, влади и краљу: „Био сам веома поносан да сам добио свог коња и то је био један врло лепи кулаш, са белом гривом и пером, на коме сам у галопу одлазио од чете до чете, или до штаба пука, када смо крајем јула изашли да поседнемо положаје дуж Дунава код Градишта". Снажна клицања краљу Петру I и Србији и песме војника у возовима које су привлачиле свет по станицама и дуж пруга, убрзо је заменила права слика ратног сукоба, о којој нико није ни слутио, опијени будућом славом, док је већ у том тренутку на десетине младића „носило невидљиву ознаку блиске смрти".[26]

Жеља за славом била је толико јако укорењена у психи младих, у рату стасалих официра, да су својом највећом срамотом сматрали свој боравак у унутрашњости земље, далеко од фронтовске паљбе на Сави и Дунаву, а ради војничке обуке читавих партија нових регрута који су се слали на линију фронта. „Ми смо постали избезумљени што у тим трагичним часовима седимо у једном далеком мирном гарнизону. Постали смо неподношљиви, „dur des durs". Таваница у мојој соби у касарни била је сва изрешетана пушчаним мецима које сам у часовима очајања испаљивао у њу. По кафанама смо револверским мецима гасили сијалице и остављали госте и кафеџију у мраку".[27]

Први окршаји српске и противничке војске, завршени српским успесима 1914. године, уливали су наду српским војницима у брзу и неизбежну победу над војском немачког цара и аустроугарског краља. У дневнику једног српског војника из октобра 1915. године остало је записано следеће: „Доживели смо историјску част, да се први пут, откад као народ постојимо сретнемо на бојишту са пруском војском, која је, оки-

[25] Д. Васић, *н. д.*, 13.
[26] *Исто*, 58–59.
[27] *Исто*, 63.

ћена победама, дошла са далеких фронтова. Сусрет је тај испао на штету Виљемове победоносне војске. Док је ту војску удаљавала од нас страховита артиљеријска ватра, стрепили смо да иза ње наступа исто тако страховита војска. Ови што смо срели нису војска која је Хинденбургу стекла маршалску палицу, а своме императору славу првог војника новог века. Ово су слаба и недорасла деца и изнурени, кржљави људи. Куд је и камо Пођорекова војска била и угледнија и поузданија. **Побићемо их! Сусрет са њима донео нам је непоколебљиво поуздање, а то је поуздање већ половина наше победе!**“ (истакнуто у оригиналу – прим. аутора).[28]

Једина разонода народа на самом почетку рата, у унутрашњости и на југу земље, сводила се на прикупљање информација са фронта, било на улици, или у кафанама, омиљеним гостионицама српских чиновника, телефониста, политичара и официра, као и припадника старих београдских породица, избеглих од бомбардовања и ратног облака који се, полако али сигурно, надвијао над целокупном територијом Краљевине из правца њеног западног дела територијалног меса.[29]

Да је међу српским народом било оптимизма у току рата сведочи податак о реакцији становника Ниша, Лесковца и Скопља, крајем септембра 1915. године, поводом ширења вести о наводном стационирању француских трупа на територији Ниша. Градови Ниш и Скопље кићени су српским и савезничким заставама, док је народ, неописивог расположења припремао свечани дочек савезничке војске. Лесковачки телефониста је извештавао „да је у Лесковцу такође велико узбуђење, да се чине силне припреме, станица се кити и спрема се част и напојница храбрим савезницима. Заклаће се во и изнети вино бурадима, купују се разнобојна платна те шију савезничке заставе, школска деца журно уче Марсељезу да је отпевају на станици, а девојке, збирају цвеће да оките у борбама већ прослављене француске ратнике.“[30]

Уздање српског народа у његове способности и ратничку издржљивост војника Краљевине Србије, јачало је из дана у дан, током првих година Великог рата, те временом, стекло толику силину убеђења и слепог веровања народне масе у ратни успех, којим се предвиђала и потцењивала претећа опасност на источној граници државе, скупо коштавши српску владу и њен народ концем 1915. године.[31]

Почетак рата схваћен је од обичног човека као нешто далеко од стварности, био је то сан о стварању бољег, праведнијег и мирољубивог света. Да рат није оперета почело је да се схвата када су почели да стижу возови са рањеницима. Нестало је цвећа са прозора и тискања око застава.

[28] Б. Нушић, *н. д.*, 16.

[29] *Исто*, 19–36.

[30] *Исто,* 33–36.

[31] *Исто,* 19.

„Авантуру века“ почели су многи да избегавају, а „херојску смрт“ заменила је узречица „осуђен на фронтовску службу“.[32]

Извори

Васић Драгиша, *Црвене магле.* Антологија српске књижевности, http://www.ask.rs./

Винавер Станислав, *Ратни другови,* Београд 2005.

Жилијар Пјер, *На двору последњег руског цара. Личне белешке о последњим данима цара Николаја II и његове породице*, Ниш 1996.

Јаковљевић Стеван, *Српска трилогија. Књига прва,* Антологија српске књижевности, http://www.ask.rs./

Károlyi Mihály, *Vjera bez iluzija, Memoari „crvenoga grofa”*, Zagreb 1982.

Краков Станислав, *Живот човека на Балкану,* Београд 2004.

Mann Klaus, *Prekretnica. Životopis*, Zagreb 1987.

Нушић Бранислав, *Деветсто петнаеста. Трагедија једног народа,* Београд 1965.

Rajevskij Petar, *Moji zapisci (od 1914. – 1918. u Rusiji)*, Zagreb 1920.

Zweig Stefan, *Zvjezdani sati čovječanstva. Jučerašnji svijet*, Rijeka 1966.

Литература

Barnet Džon, *Ilustrovana istorija sveta*, tom IV, Beograd 1983.

Mitrović Andrej, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke:1908-1918*, Beograd, 1981.

Summary

Sladjana Zdravkovic

BEGINNING OF THE FIRST WORLD WAR
FROM THE PERSPECTIVE OF AN ORDINARY MAN

The literary works of contemporaries of the Great War are unique and often irreplaceable witnesses of it’s time, as well as reliable testimony about the events of historical, political and cultural nature.

The idea of the historical value of literary texts was confirmed by providing vivid images of participants in war vortex, in which, with no culpability, found themselves the citizens of France, Great Britain, Germany, Austria-Hungary, Russia and Serbia in 1914.

[32] M. Károlyi, *н. д.*, 72.

The soldiers in the trenches, intellectuals who wrote about justification, importance and meaning of the war, as well as the rulers who were conducting the political and military moves, each of them had there's personal view on the size and severity of the war. Those thoughts changed and acquired more sinister form as the time passed away.

Newly matured soldiers, eager to prove themselves, and intellectuals in the vortex of war, especially young people, weren't aware of what they were preparing for and for whose interests they wage war, or rush into battle and sacrifice their lives in defense of their homeland and thresholds, because there were no books from which they could learn about the war and the people in the war.

Небојша Ђокић
Центар за војно – политичке студије
Београд
Драгана Јањић
Институт за српску културу, Лепосавић

УДК 271.222(497.11)-523.4/.6”1878”
726.5(497.11)”1878”

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ МАЊЕ ПОЗНАТИХ МАНАСТИРА У ЛЕСКОВАЧКОМ И ВРАЊАНСКОМ КРАЈУ ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

АПСТРАКТ: У раду је дата историја три манастира у околини Врања и Лесковца: Кацапуна, Св. Стевана и Лепчињског. Углавном је обрађена њихова историја у периоду након ослобођења од Турака 1878. године док је њихова ранија историја, услед недостатка извора, дата само у грубим цртама. Због аналогије са другим сличним манастирима, претпостављено је да су и ова три манастира из средњег века, највероватније првих година XV века.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лепчински манастир (Св. великомученик Пантелејмон), Свети Стеван у селу Горње Жапско, Кацапун (храм Светог Илије), Врање, Лесковац, Врањска епархија, Нишка епархија, Османско царство, јашуњски манастири, Св. Прохор Пчињски

Од свих манастира на простору данашње Србије можда најмање истражени и проучени су манастири који се налазе у околини Лесковца и Врања. Разлози за ово су вишеструки.

Најпре, имамо недостатак писаних извора. Српских средњовековних извора о њима нема. За неке од њих (јашуњски манастири и Св. Прохор Пчињски) има нешто српских извора из времена османске владавине. Неки од њих се јављају и у османским дефтерима, али је најчешће тешко повезати манастире са османским дефтерима са данашњим манастирима.[1]

[1] Збирни попис из 1516. године (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu tahrir defteri (TTD) 55); Збирни попис становништва Крушевачког санџака који је објављен и потиче из 1530. године (167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004; Опширни катастарски попис Крушевачког санџака из 1536. (BBA, TTD 179); Збирни попис санџака, урађен у време султана Сулејмана I (1520-1566) (BBA, TTD 161); Затим опширни попис Крушевачког санџака обављен

Чак и кад можемо да их повежемо реч је ипак о фрагментарним подацима јер дефтери за Крушевачки санџак углавном нису ни објављивани. Поред тога, манастири у врањанском крају нису ни припадали крушевачком санџаку. И оно што је најгоре, сви ти дефтери су из XVI века. Од негде 1590. године па до 1878. године ми о овим манастирима немамо ни српских ни османских извора – наравно не рачунајући већ споменуте јашуњске манастире и Св. Прохора Пчињског.

Захваљујући индиректним изворима, подацима из првих званичних пописа након ослобођења 1878. године и кратким – сажетим историјама (у неколико реченица) датим у Шематизму епархије нишке из 1900. године[2] ипак можемо да извршимо неку кратку реконструкцију историје манастира на овим просторима и у првим деценијама XIX века. Ипак, треба водити рачуна о томе да подаци у овим изворима нису увек најтачнији.

Да би се направио неки продор у изучавању цркава и манастира у околини Лесковца и Врања требало би покушати да се прикупе сви натписи који постоје у овим храмовима, као и записи на старим књигама коришћеним у тим црквама и манастирима. Ово до сада није урађено јер сви истраживачи који су се интересовали за старе записе и натписе су трагали за записима и натписима из средњег века или бар до краја XVIII века, док је период прве половине XIX века потпуно игнорисан (па чак и претходни век). Зашто је то рађено то је посебна тема у коју овде нисмо улазили.

Као што смо већ навели, за историју манастира (а и цркава) на простору од Лесковца па до Врања имамо изузетно мало писаних извора за период пре 1878. године. Због тога овај рад треба сматрати само као један покушај да се проникне у историју три манастира која су дочекала ослобођење од Турака 1878. године као појушчи манастири: Лепчински манастир (Св. великомученик Панталејмон), Свети Стеван у селу Горње Жапско и Кацапун (храм Светог Илије).

Пре него што пређемо на историју сваког од ових, морамо се осврнути на два питања: када су они саграђени и да ли су од настанка били манастири или мирске цркве.

Дуго времена је у српској историографији, а и историји уметности, постојала теза да је један велики број манастира саграђен након обнове Пећке патријаршије. Премда су, у међувремену, обајвљени бар делимично османски извори из XV и XVI века, ова потпуно погрешна теза се одржала све до пре десетак година и тек у последње време је напу-

за време султана Селима II (1566-1574), око 1570. године (BBA, TTD 567); Опширни катастарски попис из 1584. који се чува у Анкари (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi 95).

[2] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш 1899.

штена. Османски дефтери нам причају сасвим другу причу. Тако на основу османског дефтера из 1516. године знамо да је у Дубочици било најмање 17 манастира, што појушчих што пустих.[3] По следећем дефтеру, из 1536. године у Дубочици се налази најмање 21 манастир.[4] Нажалост, Кашић за попис из времена Мурата III (крај XVI века) даје манастире заједно и за Дубичицу и за Прокупље али је број манастира у Дубочици био отприлике као и 1536. године.[5] Данас се сматра да су сви манастири који су постојали у пописима 1516, 1530. и 1536. године средњовековни, па тако можемо лако закључити да је у Дубочици било најмање давесетак средњовековних манастира које је данас тешко повезати са савременим манастирима или мирским црквама. Изузетак су јашуњски манастири и накривањски манастир. С друге стране, поједини црквени храмови су повремено мењали намену – у неком временском периоду су били манастири а у неком мирске цркве.

Због свега горег наведеног, сматрамо да су и три манастира о којима говоримо у овом раду настала у средњем веку и то највероватније негде почетком XV века а да су за време османске власти само обнављани. Реч је о манастирима које су саградили припадници нижег племства. Можда је неки од ових манастира првобитно био намењен и као фунерални храм који је накнадно постао манстир, као што је био случај са неким манастирима на простору Моравске Србије који су сграђени као фунералне задужбине да би касније постали манастири – рецимо такав је случај са Велуђом и Наупаром.

Свакако, морамо нешто више да кажемо и о положају манастира уопште током османске владавине, јер управо у том погледу постоји веома много заблуда које нису у складу са историјском истином и стварним чињеничним стањем.

За већину наших цркава и манастира који су нова времена, слободу и независност Србије дочекали у лошем и рушевном стању, као и за оне који су током дугих векова потпуно срушени и нестали (или су, у најбољем случају, дочекали наше доба као црквишта и рушевине, при чему за већину није сачуван ни спомен на негдање име, ктитора, изглед и намену), у народу влада веровање – које су, уосталом, у највећој мери и са заиста ретким часним изузецима, усвојили и стручни и научни кругови – да су ове наше светиње срушили, похарали и спалили Турци Османлије током своје вишевековне владавине српским земљама. Историјске чињенице, али и обично стручно и људско поштење нам, међутим, намећу

[3] Збирни попис из 1516. године (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA).

[4] Опширни катастарски попис Крушевачког санџака из 1536. (BBA, TTD 179).

[5] Душан Кашић, *Црква у крушевачком крају до Првог српског устанка*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 106 – 108.

потребу да, без икакве жеље да бранимо или чак оправдавамо османске завојеваче, проговоримо неку реч и о том сложеном питању.

Заиста је несхватљиво да већина нас, говорећи о страдању наших светиња у том периоду, сасвим заборавља или занемарује чињеницу да се током тих пола миленијума овим крајевима није „догодила“ само османска најезда и владавина, и да у истом том периоду јесте било и морало бити још којечега, а понајпре природних непогода и катаклизми – земљотреса, поплава, пожара... али и других страних војски које су протутњале овим крајевима. Истини за вољу, Турци Османлије нису, како се то обично верује, стално, трајно и доследно радили на затирању националног идентитета Срба и утицаја православне цркве у нашим крајевима.[6] Основни принцип османске администрације у освојеним земљама био је (бар званично и бар у периоду јаке централне власти и државне контроле) заштита сељака од злоупотреба локалних власти и помирљива политика према локалном хришћанском становништву, јер Османлије себе и нису сматрале носиоцима некаквог друштвеног начела или националног програма – штавише, они су и званично признавали православну цркву. Уосталом, такав помирљив и прилично толерантан став према другим народима и верoисповестима је био неопходан предуслов за опстанак државе каква је била Османска царевина, многољудне и просторно несагледиве. Заправо, Османско царство се у зениту своје славе и моћи пружало од Дунава до Еуфрата и од Атласа до Кавказа, на простору од преко три милиона квадратних километара, где је заједно живело двадесетак народа који су исповедали чак петнаестак религија.[7] Превести толико народа, целу државу, у једну једину веру – ислам – било је практично немогуће, па су се Османлије одлучиле за неку врсту компромиса у виду својеврсне „етничке и верске толеранције“ која је једина могла да гарантује ред, мир и поштовање закона у Царевини. Све док је поштовало власти и законе, канун[8] и шеријат,[9] и уредно плаћало сва законом предвиђена давања и намете, немуслиманском становништву је била загарантована лична и имовинска безбедност, о чему су се старале локалне турске власти – али и јаничарски гарнизони по утврђеним градовима који су представљали сâмог султана, примали искључиво од њега сва наређења и били њему лично одговорни за своје понашање и поступке.

Природно, ексцесних ситуација је увек било зато што Порта, по при-

[6] Детаљније видети у: Оливера Думић, „Османско војно уређење u централном Поморављu u XVI веку“, Расински анали бр. 1 (за 2003. г.), Крушевац, 2003, 113 – 132. Ту видети и старију литературу.

[7] Benoist-Méchin, *La Turquie se dévoile*, Paris 1980, 73 – 77.

[8] Канун - a. kanun – грађански, цивилни закон; пропис.

[9] Шеријат – şeriat – исламско традиционално верско право (законик).

роди ствари, није била у стању да контролише поступке баш сваког муслиманског војника и велепоседника на тако пространој територији, али је постојао читав систем закона и норми чији је основни циљ био да се спрече злоупотребе положаја и неосновано, непотребно злостављање и пљачкање раје.

Ситуација се знатно изменила крајем XVII и почетком XVIII века, када почиње суноврат Османског царства и када све сегменте друштва захвата опасна декаденција. То је период видног слабљења централне власти, што доводи до јачања самовоље локалних велможа и масовних појава злоупотребе, пљачкања и прогона хришћанске раје – па и страдања њихових сакралних споменика и верских симбола. Побуне хришћанског живља постају све чешће и масовније, а јачају и пропагандне и шпијунске активности страних сила на овим просторима, најчешће Аустро-Угарске монархије. Свештеници и монаси су стали на страну свог народа, кријући хајдуке и побуњенике, пружајући уточиште збеговима и помажући аустроугарским агентима као водичи чија је основна предност била у добром познавању људи и терена, али и у томе што су Османлијама деловали сасвим безопасно. Штавише, у време неких устанака су се читави штабови побуњеничких вођа крили по манастирима. Једном када би сазнали за такве активности свештенства и монаштва, Османлије су деловале без икакве милости, сурово кажњавајући и рају и црквене великодостојнике, рушећи и палећи у знак одмазде како села тако и цркве и манастире. И премда су мучења и убиства свештеника и монаха, као и уништавање и скврнављење цркава и манастира, ипак представљали ређе и усамљене случајеве, углавном везане за један краћи историјски период који се поклапа са добом буна и хајдучије, то се дубоко урезало у свест поробљене хришћанске раје која је, пробудивши се из вишевековног сна, кренула у борбу за слободу и независност, хранећи свој борбени дух управо мржњом према страном завојевачу и често преувеличаваним причама о турским зулумима.

Православна црква је у периоду османске владавине имала право да за своје издржавање убира од народа, односно своје паства, одређене дажбине, таксе и добровољне прилоге. Тако је, на пример, у XVII веку, тачније 1635. године, митрополитима припадало по 12 аспри годишње димнице[10] од сваке православне куће. Они су, такође, од сеоских свештеника примали по 120 аспри годишње уместо и на име харача од кога је турска власт, иначе, ослободила свештенике. Тачније, турска власт је ово своје право пренела на митрополите који су једини имали право да решавају разводе и друге брачне спорове (бекство жене од мужа и сл.). За склапање

[10] Димница је порез на кућу (односно, на оџак) који се плаћао надлежном архијереју.

брака, митрополити су наплаћивали 80 аспри ако је брак био први, за други брак су узимали 160 а за трећи 240 аспри. Осим тога, митрополити су наплаћивали од свештеника и одређене таксе за посвећење на положају, а имали су и права на одређене таксе од манастира у својој епархији. Свештеници су, са своје стране, имали право да наплаћују таксе за крштење, погреб, исповест, причест и сл. Главни приход свештенства је долазио од бира, обичајем утврђених давања свештенику од свега што се произведе. По градовима се бир покаткад давао и у новцу, а износ давања је био различит у појединим областима. У дажбине које је паства давала свештеницима турска власт се није мешала, док су дажбине митрополиту биле обавезне и он их је, по потреби, могао остваривати и уз помоћ турске власти.[11]

Митрополити су пак давали одређене дажбине патријарсима. И митрополити и патријарси морали су да дају турској држави одређене, доста високе суме за добијање берата и за своја потврђивања. У тим бератима који су важили за живота православног патријарха или епископа и за живота султана биле су садржане повластице, права и обавезе великодостојника православне цркве.

Сачувани подаци о манастирима у Поморављу и Ресави прилично су оскудни и једнострани. Наиме, турским пописима су обухваћени само они манастири који су представљали самосталне дажбинске јединице - или дажбинске јединице у оквиру села, дакле, они манастири и цркве који су имали сопствене земљопоседе на којима су могли да живе духовници који су их и обрађивали. Њих је турска власт, како се може закључити и из података о дажбинама, сматрала произвођачима и оптерећивала их истим дажбинама као и све остале сељаке. О духовним лицима која турска власт није оптерећивала дажбинама јер нису обрађивала земљопоседе нема података, а свакако је било и таквих лица. Манастирска имања су, чак и када би заједно са манастирима опустела, и даље вођена у пописима као могући извори прихода и дажбина – уколико би била обновљена и поново настањена. Из таквог става турске власти према манастирским имањима – као изворима дажбина односно „прихода“ турских спахија и осталих „господара“ којима су додељиване ове дажбине – следи закључак да манастири, у начелу, нису постајали или остајали пусти дужи низ година услед „турских зулума“, већ услед низа фактора који нису спадали у надлежности турске власти. Ту би, пре свега, требало навести заинтересованост околних села за очување и опстанак манастира, постојање људи расположених да проведу живот обрађујући манастирска имања и, најзад, став и политику црквених власти. Заинтересованост околних села за очување манастира и манастирског имања могла је бити и пресудна за

[11] Душанка Бојанић, *Ниш до Великог рата 1683*, Историја Ниша I, Ниш 1983, 142.

постојање самих манастира. Као што се види из турских књига пописа, извесна манастирска имања која, из неког разлога, нису имала калуђере који би их обрађивали, остајала су пуста, а нека су обрађивали сељани суседних села, дајући за то одређене дажбине. Турским „господарима" је и такав начин коришћења манастирских имања више одговарао него да их пусте да се парложе, а посебно је питање, наравно, да ли је такво коришћење временом доводило до присвајања манастирских имања, а самим тим и до постепеног гашења и нестајања појединих манастира.[12]

Постојање и присуство манастира јасно указује на постојање српске културе и писмености, јер су управо манастири били расадници просвете и средишта окупљања српског народа, али и средишта религиозног живота. У том погледу не би требало занемарити ни улогу сеоских цркава. Сеоске цркве, а то значи ненастањене зграде, без огњишта и без имања (земљопоседа), а које су се налазиле у синору села, на сеоском земљишту, турске власти нису уводиле у пописе јер те цркве нису подлегале закону о дажбинама ни по којој основи. У њима су, по потреби, службу обављали свештеници трајно насељени у истом или суседном селу који су, иначе, имали своје земљопоседе и од њих живели као и други сељани. Како број ових сеоских цркава на основу турских извора није могуће утврдити, немогуће је дати одговор на питање у којој мери су сеоске цркве, као погодније и јевтиније за одржавање, преузимале од манастира, у периоду турске власти, улогу религиозних центара. Мало више светла на ово питање баца број свештеника трајно насељених по селима.[13]

Позната је чињеница забележена у XX веку да народ нишке регије није разликовао у говору цркве од манастира, те да је и једне и друге називао манастирима. До тог схватања је, изгледа, дошло постепено, управо због специфичног става народа нишког краја према црквама и манастирима, односно, због замене манастира мирским црквама. Вероватно је исто схватање било распрострањено и на простору од Ниша до Врања.[14]

ЛЕПЧИНСКИ МАНАСТИР

Лепчински манастир има црквени храм посвећен Св. великомученику Панталејмону. Налази се у близини села Лепчињца.[15] Манастир (са истом посветом) спомиње се у Пчињском поменику као метох манастира Светог Прохора Пчињског. Судећи према остацима зидног сликарства, у олтарском простору, данашњи црквени храм је темељно обновљен у време османске владавине. На основу записа из 1846. године, у ком се говори

[12] Д. Бојанић, *н. ч*, 142 – 143.

[13] Д. Бојанић, *н. ч*, 143.

[14] *Исто.*

[15] Манастир се 1895. године налазио у срезу Пчињском.

о рукоположењу једног ђакона из манастира Светог Пантелејмона, види се да је манастир био активан. По подацима митрополита Михаила, црква је обнављана 1852. године.[16]

Од материјалних остатака који сведоче о старости манастира сачувани су само: један камен који се налазио у темељу претходне грађевине и на коме је урезан датум 08. јул 1885. године. Камен се сада налази испред цркве са јужне стране; део катапетазме на којој је записана 1886. година.

Подаци о времену изградње западног постројења се не поклапају за неколико година. У сваком случају, реч је о трећој или самом почетку четврте деценије двадесетог века. Тада је порушен западни зид и дозидана припрата са осмоугаоном кулом звоника. Убрзо након тога дограђен је јужни анекс. У новијим преправкама цркве порушен је овај звоник, јер је био склон паду. Данас се са јужне стране налази звоник дрвене конструкције.

Прве поуздане податке о манастиру имамо из 1880. године и из њих сазнајемо да је манастирски капитал био 542,15 динара. Следећих година, капитал на крају године, креће се 1881 – у дугу, 1882 – 1840,80 динара, 1883 – у дугу, 1884 – у дугу, 1885 – 1162,69 динара, 1886 – 752,97 динара, 1887 – 300,00 динара, 1888 – 304,64 динара, 1889 – 166,06 динара, 1890 – 257,51 динара и 1891. године 160,06 динара. Манастир је 1887. године имао 55,97 хектара зиратне земље, док шуме није имао. На целокупно имање је те године платио 112 динара и 51 пару. Од зграда које би доносиле приход (воденице, механе, дућани) ништа није поседовао, а 1. новембра 1887. године није имао ни капитала код управе фондова. Неколико година касније, на крају 1891, манастир је поседовао два говечета разне величине, 65 оваца и јагањаца, једну свињу и једног магарца. Од земље је поседовао 55,97 хектара зиратне земље и 0,30 хектара земље на коју није плаћао порез. Шуме није имао. Државни непосредни годишњи порез је 1891. године износио 47,76 динара. Укупан чист приход за период од 1889. до 1891. године био је 4558,41 динар а расход 4049,84 динара.[17]

Манастиру је 1895. године припадала лепчинска парохија коју су сачињавала села: Лепчина (76), Копања (31), Марганце (16), Пунишевце (15), Вишевац (58) и Сурдук (51) тј. свега 246 домова и 1540 душа.[18] И

[16] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији,* Београд 1895, 136.

[17] Илија Вукићевић, *Наши манастири са економског гледишта – Преглед манастирског непокретног имања у Краљевини Србији (1887. године)*, Весник српске цркве VIII/1895, 766 – 767; Здравко Пауновић, *Наши манастири и калуђери некад и сад*, Београд, 1900, табела Статистички преглед целокупног стања српских манастира од 1864. до 1891. закључно по званичним подацима.

[18] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 136.

кроз три године 1898. манастиру је припадала лепчињска парохија која се састојала од истих села: Лепчина (75), Копања (35), Марганце (14),[19] Пуношевце (13),[20] Сурдук (64) и Вишевац (55). Парохија је бројала 256 домова и 1705 душа.[21] Свештеник на лепчинској парохији и 1895. и 1898. године био је јереј Симон Поповић, рођен око 1846. године а рукоположен 20. јуна 1869. године. Симон је приватно учио читати, писати и појати.[22]

Пред Први светски рат у нишкој епархији уобичајило се да се у потрази за леком почиње и завршава вером и свештеним читањем. У верском заносу људи су ишли чак из једног у други округ да би обишли жељену цркву. Није био редак случај да људи из пиротског округа одлазе у крушевачки округ у манастир Св. Роман на молитву, из врањског округа у цркву Св. Пантелејмона у Нишу, из топличког округа у ћурлинску цркву код Ниша. На гласу су били манастири Св. Роман, Лепчински и Стрмац, као и цркве Кумаревска код Лесковца, Ћурлинска код Ниша и Макрешанска код Крушевца. Неке од ових црквених храмова је годишње посећивало и по 500 до 1000 људи.[23]

Решењем архијерејске власти постављен је августа 1907. године игуман Нићифор за привременог старешину манастира Лепчинског.[24]

Одлуком Њ. В. Г. митрополита Димитрија од 19. априла 1911. године АЕБр. 946, јеромонах Теодосије, старешина манастира Лепчинског, примљен је у клир београдске архиепископије и постављен за старешину манастира Миљкова, док је старешина манастира Миљковог игуман Методије премештен за старешину манастира лепчинског.[25] Методије ће се у Лепчинском манастиру задржати нешто више од годину дана, након чега ће, у лето 1912. године, бити премештен у Суковски манастир, где ће га затећи Први светски рат.

---

[19] По попису из 2002. године село Марганце има 10 домаћинстава са 20 становника чија је просечна старост 58,6 година. *Становништво, пол и старост, подаци по насељима*, Републички завод за статистику, Београд, 2003; *Становништво, национална или етничка припадност, подаци по насељима*, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

[20] Данас постоје Горње и Доње Пуношевце.

[21] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш 1899, 91 – 92. Шематизам је, у ствари, оцртавао ситуацију са краја 1898. године.

[22] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899, 92.

[23] *Годишњи извештај који је поднео Св. архијерејском сабору Њ. П. Е. Н. Г. Никанор*, Глас епархије нишке бр. 14 од 6. августа 1907, 384-385

[24] Гласник Православне цркве у Краљевини Србији бр. 15 од 1. септембра 1907, 444.

[25] *Премештаји*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 10, од 15. маја 1911, 161.

Јеромонах Герасим, сабрат манастира Св. Романа, решењем ЕБр. 1785/12 премештен је у лето 1912. године у братство манастира Лепчинског, с тим да врши дужност старешине манастира.[26]

Лепчински манастир са храмом Светог Пантелејмона је био један од само два појушча манастира у лесковачко – врањанском крају 1924. године (други је био Св. Стеван у Горњем Жапском). Настојатељ Лепчинског манастира, у то време, био је синђел Демостен Илић који је за сабрата имао јероманаха Мелентија Вуковића. Настојатељ је опслуживао и парохију лепчињску коју су чинила села Лепчиње, Копањане, Марганце, Пунешевце, Сурдул и Вишевце. Ова парохија III класе се налазила у протопрезвитерату врањском[27] и бројала је 1480 душа. Парох је био, већ споменути, синђел Демостен Илић, рођен 1892. године.[2829]

Монах Герасим постављен је 1925. г. решењем под ЕБр. 802 за сабрата манастира Лепчинског.[30] Јеромонах Мелентије премештен је 1925. г. решењем под ЕБр. 1756 са туларске парохије за сабрата манастира лепчинског.[31] Синђел Демостен Илић, парох лепчински и старешина манастира лепчинског, постављен је 1927. године решењем ЕБр. 358/27 за старешину манастира дивљанског.[32] Јеромонах Платон (Бондар) сабрат манастира лепчињског, решењем ЕБр. 372 од 7/20. фебруара 1930. г., постављен је за сабрата манастира Св. Романа.[33]

Окупатори су запалили манастир 1944. године. Том приликом спаљене су манастирске зграде, а архива уништена. Манастир је почетком деведесетих година обновљен. Приликом обнове подигнут је нови конак по фотографијама старог.

Године 1993. поново је заживео манастир. Кратко време у њему су живели монаси, а сада у њему обитавају монахиње. Лепчински манастир и данас је метох манастира Свети Прохор Пчињски.

Са благословом Његовог преосвештенства епископа врањског Г. Пахомија, у овој светињи је 2012. године обитавало 10 монахиња и 5 искушеница.

---

[26] Гласник Православне цркве у Краљевине Србији бр. 2 од 1. фебруара 1913, 18.

[27] У то време окружни протопрезвитер је био протојереј Никола Недељковић, парох врањски. *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 211.

[28] *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци, 1925, 196 и 212.

[29] *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 196.

[30] Преглед цркве епархије нишке, бр. 2, децембар 1925, 39.

[31] Преглед цркве епархије нишке, бр. 2, децембар 1925, 40

[32] Преглед цркве епархије нишке, бр. 2-3/1927, 41.

[33] Преглед цркве епархије нишке, бр. 2, фебруар 1930, 33.

СВЕТИ СТЕВАН У СЕЛУ ГОРЊЕ ЖАПСКО

Манастир се налази код села Горње Жапско у врањској Пчињи.[34] Храм је Пренос моштију Св. архиђакона Стевана.

По подацима митрополита Михаила, црква је озидана од тврдог материјала 1843. године.[35] Међутим, те године је црква само обновљена.

Прве податке имамо за 1880. годину, када је манастирски капитал био 19,70 динара. Следећих година капитал се, на крају године, креће: 1881 – 80,80 динара, 1882 – 129,10 динара, 1883 – 39,65 динара, 1884 – 80,64 динара, 1885 – 112,31 динара, 1886 – у дугу, 1887 – у дугу, 1888 – 3,50 динара, 1889 – у дугу, 1890 – у дугу и 1891. године – у дугу 61,39 динара. Манастир Св. Стеван је 1887. године поседовао само 41,43 хектара зиратне земље. Уопште није имао шуме, а није поседовао ни зграде које би доносиле приход (воденице, механе, дућане). На имање је плаћао 154,59 динара пореза. Није имао ни капитала код управе фондова 1. новембра 1887. године. Свети Стеван врањски је 1891. године поседовао 43,20 хектара зиратне земље (шуме није имао) на коју је плаћао 17,70 динара непосредно државног пореза. Укупан чист приход за период од 1889. до 1891. године био је 1706,70 динар, а расход 1745,09 динара.[36]

При манастиру је 1895. године била горњожапска парохија коју су чиниле села: Горње Жапско (30), Доње Жапско (55) и Горња Отуља (24). Парохија је имала укупно 109 домова и 822 душе.[37] И након три године, 1898. била је при манастиру једна парохија – горњожапска. Парохију су, и ове године, чинила иста села: Горње Жапско (30), Доње Жапско (60) и Горње Отуље (22).[38] Парохија је имала 112 домова и 839 душа.[39] Све-

[34] Манастир Св. Стеван је 1895. године припадао срезу пчињском.

[35] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 135.

[36] Илија Вукићевић, *н. ч*, 766 – 767; Здравко Пауновић, н. д, табела Статистички преглед целокупног стања српских манастира од 1864. до 1891. закључно по званичним подацима.

[37] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд, 1895, 135.

[38] Село Горња Отуља је по попису 2002. године имало само девет домаћинстава са укупно 13 становника чија је просечна старост била 73,0 године. Сви мештани су по етничкој припадности Срби. *Становништво, пол и старост, подаци по насељима*, Републички завод за статистику, Београд, 2003; *Становништво, национална или етничка припадност, подаци по насељима*, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

[39] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899, 90.

штеник је и 1895. и 1898. године био јерej Димитрије Јовановић, рођен вероватно 1836. године.[40] Рукоположен је 1. априла 1863. године. Приватно је учио читати, писати и појати.[41]

У манастиру Свети Стеван 1898. године боравио је јеромонах Мелетије који је био и старешина манастира.[42]

Манастир су 1908. године обишли Милоје Васић и Коста Ј. Јовановић. Ево шта су забележили о манастиру: „Јужније и недалеко од Преображења изнад самог села Горње Жапско налази се готово запустели манастир Св. Стевана. Доскора је био најбогатији манастир у томе крају, али је рђавом управом у толикој мери упропашћен, да је црква, не могавши више издржавати ни једног калуђера, морала бити предата на чување свештенику из оближњег села.

Основа је ове цркве у свему као и мало час поменуто Преображење[43] с том разликом, што овде има са јужне стране перистил од зиданих стубова на коме се налазе главна улазна врата.

Испред цркве има један зидани стубац у висини човечијег појаса, који је покривен једном каменом плочом, на којој свештеник свети водицу после свршене литургије. Сличних направа налазили смо и код других цркава у томе крају. Црква је изнутра била живописана, од чега је до данас остало само нешто трагова у олтарној апсиди и њој одговарајућој ниши на прочељном зиду. Поред тога и она има дрвени иконостас који је у свему сличан оном из Преображења.“[44]

Јеромонах Иларион, сабрат манастира Св. Стевана Пчињског, премештен је почетком 1911. године за сабрата манастира Наупаре.[45]

При манастиру Свети Стеван 1924. године[46] налазила се горњожапска парохија коју су чинила села Горње Жапско, Доње Жапско и Горња Оту-

[40] Димитрије је 1895. године имао 59 година.

[41] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899, 90.

[42] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину,* Ниш, 1899, 129.

[43] Црква Преображење између села Доња Требишња и Доње Отуље. Једнобродна црква без кубета у без наглашених певница, с једном олтарском апсидом полукружнога облика. Коста Јовановић, Милоје Васић, «Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији», *Додатак Старинару новог реда година IV, Старинар IV*, 1, Београд, 1909, 9 – 10

[44] К. Јовановић, М. Васић, *н. ч*, 10 – 11

[45] *Премештен*, Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр 6 од 15. марта 1911, 85

[46] У Шематизму се званично назива Горњо Жапски. *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 196

ља. Ова парохија V класе се налазила у протопрезвитерату врањском[47] и бројала је 980 душа. Парох је био Љубомир Поповић, рођен 1881. године а рукоположен 1902. године.[48] Љуба је 1924. године обављао и дужност настојатеља манастира.[49]

Из села Горње Жапско потичу преци Преподобног Јустина Ћелијског и врањског, који су организовали рад Богословско-учитељске школе која је постојала при овом манастиру.

КАЦАПУНСКИ МАНАСТИР

Десетак километара југозападно од Владичиног Хана, недалеко од села Кацапуна, налази се стара црква Св. Илије, у народу позната под именом Кацапунски манастир. Саграђена је на малом платоу, на самом почетку клисуре брзе Лепеничке реке. Удаљена од путева и саобраћајница и скривена у шумовитим огранцима планине Кукавице, она је све до наших дана остала готово потпуно непозната.[50] Према усменој традицији и причању старијих мештана, црква Св. Илије у Кацапуну била је манастирска црква, најстарија и најпоштованија у овом крају. Њу су у оквиру великог манастирског комплекса са мноштвом конака, трпезарија, кула и звонара подигли Немањићи током XIII века. Међутим, ако се погледа њен положај, скромна архитектура карактеристична за почетак XV века, онда је јасно да је ово предање без основа.[51] Међутим, живопис је карактеристичан за почетак XVII века када су је обновили локални сељаци и њихови свештеници. Ово потврђује и делимично читљив ктиторски натпис, који се налази са западне стране архитрава изнад улазних врата из припрате у, цркву, где се у четвртом реду јасно чита реч „Презвитер“. Проблем је са тадшњом посветом манастирског храма јер је на

[47] У то време окружни протопрезвитер је био протојереј Никола Недељковић парох врањски. *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 211

[48] *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 212. Јерej Љуба је био одликован златном медаљом.

[49] *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 196

[50] Влада Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа,* Београд 1950, 145; К. Јовановић, М. Васић, “Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији”, *Додатак Старинару новог реда година IV, Старинар IV*, 1, Београд, 1909, 21 – 24.

[51] Никако се не може сложити са П. Пајкићем да је манастир саграђен на почетку XVII века. Предраг Пајкић, „Црква Св. Илије у Кацапуну“, *Врањски гласник V*, Врање 1969, 373.

прочељу, где се обично слика светац коме је посвећен храм, налази сцена Васкрсења Христова, а то не долази у обзире за храмовну славу. По предању које су забележили М. Васић и К. Јовановић 1908. године, манастир је обновљен око 1828. године и тада је добио посвету Св. Илији. Обновио га је свешетеник Стефан а негде у међувремену манастир је од мирске цркве постао манастир.[52] Записи које је забележио П. Пајкић говоре да је Св. Илија релативно брзо по обнови постао манастир. Тако се у „Општем минеју", штампаном 1818. године у Русији, налазе два записа о прилозима који гласе: „Село Сукашарак да се знае приложи Риста вола у манастир Св. Илија" и „Месец анухарио ден 23. 1838. приложи Риста Стоианов сто ока".[53]

Интересантно је да ни митрополит Михаило ни аутор Шематизма нишке епархије нису успели да сазнају ни кад је сазидан ни кад је обновљен.[54]

Прве детаљније податке и кацапунском манастиру имамо за 1880. године, када је манастирски капитал био 33,90 динара. Следећих година капитал на крају године креће се 1881 – 61,50 динара, 1882 – 1840,80 динара, 1883 – 279,60 динара и 1884. године – 12,22 динара. Манастир је током 1885. године пао у дуг, 1886 – у дугу, 1887 – 60,40 динара, 1888 – 90,61 динара, 1889 – 96,17 динара, 1890 – 120,37 динара и 1891. године – 110,18 динара. На крају 1891. године Кацапунски манастир је имао једну краву, шест оваца и јагањаца и шест коза и јарића. Земље није имао. Укупан чист приход за период од 1889. до 1891. године био је 996,61 динар а расход 669,89 динара.[55]

И годину-две раније, тачније 1887. године, Кацапунски манастир је био један од најсиромашнијих међу 53 манастира, колико их је тада у Србији укупно било „појушчих". Поседовао је само 7,91 хектара зиратне земље и 38,37 хектара шуме. Од њега су мањи порез на имање плаћали само следећи манастири: Копорин (29,29 динара – најмање од свих манастира у Србији), Св. Богородица у Сићеву (34,45 динара), Јовање у Овчарско-кабларској клисури (38,67 динара) и Св. Тројица – Габровац (40,90 динара). Кацапунски је плаћао (51,81 динара), а за њим је следио манастир Св. Тројица код Књажевца (69,23 динара). Иначе, Кацапунски манастир у то време није поседовао никакве зграде које би доносиле приход (воденице, механе и слично). Није имао ни капитала код управе фондова 1. новембра 1887. године.[56]

[52] К. Јовановић, М. Васић, *н. ч*, 1909, 22.

[53] Предраг Пајкић, *н. ч*, 373.

[54] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији*, Београд 1895, 138; *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899, 129.

[55] Здравко Пауновић, *н. д.*, табела Статистички преглед целокупног стања српских манастира од 1864. до 1891, закључно, по званичним подацима.

[56] Илија Вукићевић, *н. ч*, 766 – 767

При манастиру је 1895. године била парохија која је имала 12 села која су опслуживала три свештеника. Таса Поповић је опслуживао села: Јовац (62 дома, 671 душа) и Белишева (100 домова, 714 душа), тј. укупно 162 дома и 1385 душе. Мита Николић је опслуживао села: Белановце (62 дома, 446 душе), Солачка села (30 домова, 269 душе), Срнећи дол (17 домова, 137 душе), Јагњило (29 домова, 228 душе), Костомлатица (11 домова, 66 душе), тј. укупно 226 домова и 1689 душе. Јован Николић је опслуживао села: Брестово (34 дома, 268 душе), Лепеница (35 дома, 200 душа) и Кацапун (36 домова, 229 душа), тј. свега 105 домова и 697 душа.[57] Парохију су и 1898. године осплуживала споменута три свештеника, иначе сва тројица рођена у Кацапуну. Сва тројица су приватно учила писање, читање и појање. Јован Николић је рођен око 1842. године, а рукоположен је 11. септембра 1870. године. Димитрије Николић је рођен око 1848. године, а рукоположен 11. септембра 1874. године. Таса Поповић је рођен око 1839. године, а рукоположен 7. јануара 1874. године. У манастиру Кацапуну 1898. године боравили су јеромонах Серафим и монах Мелкиседек.[58]

Духовни суд нишке епархије затражио је преко часописа Глас епархије нишке бр. 3, од 1. јуна 1899. године, заинтересованог јеромонаха који би прихватио место старешине манастира кацапунског у срезу пчињском, округу врањанском.[59]

Манастир је око 1900. године постао мирска црква.

Милоје Васић и Коста Ј. Јовановић су 1908. године обишли и манастир Кацапун који је у то време већ био мирска црква. Ево шта су забележили о њему:[60]

„Од лепеничке цркве када се пође уз реку за једно 6 – 7 км налази се манастир и црква св. Илије, у једној веома лепој и романтичној долини. То је једнобродна црква без кубета са припратом и представља већ трећи тип цркава, по крају основа, што смо их на овоме путу обишли.

Својом основом и распоредом лукова, који се ослањају на полустубове са капителима и базама лепо профилираним, као да опомиње да је постала од облика тробродне базилике, пошто су бочни бродови изостављени, јер као што ћемо доцније видети на цркви св. Прокопија у Прокупљу, то мишљење добија већ своју потврду. За материјал, од којег је сва изидана, употребљен је кречни камен, а покривена је плочама од шкриљастог камена.

[57] Митрополит Михаило, *Православна српска црква у Краљевини Србији,* Београд, 1895, 138.

[58] *Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину*, Ниш, 1899, 129.

[59] *Потребан старешина*, Глас епархије нишке бр. 3 од 1. јуна 1899, 70.

[60] К. Јовановић, М. Васић, *н. ч*, 21 – 24.

Изнутра је и црква и припрата сва живописана. Ктиторови ликови су упропашћени, али зато изнад унутрашњих припратних врата постоји један, белом бојом писани, стари запис на живопису, који би се при бољем осветљењу и са мало више труда могао лепо прочитати. Остале слике по зидовима врло су се добро очувале, и махом престављају сцене из живота Спаситељева, а на прочељном зиду где долази храмовна слика налази се Васкрсење Христово. Судећи по томе живопису, који се релативно одлично одржао, и по томе што се име правога патрона заборавило, склони смо да верујемо речима данашњег црквењака који је ту већ 40 – 50 година да је црква дуго била затрпана брегом испод кога се налази, и да ју је тек пре 80 год. некакав поп Стефан очистио и уредио, да се у њој може појати. У осталом и једно и друго што нам рече тај старац, изгледа као врло тачно, јер опасност одроњавања брега који је више ње, још стално прети, ако се не предузму озбиљније мере. О ономе попу Стефану нашли смо и један у малтеру урезан запис на потрбушини јужнога црквеног прозора, између још неколиких других записа, које овде саопштавамо.

Они гласе [Нема потребе да понављамо у оригиналу ове натписе само да наведемо да се на првом из 1827. године помиње поп Стефан, да се на другом може да разазна само година – 1817, трећи не може да се протумачи, у четвртом из 1815. године се помиње ђак Михаило из манастира пчињског и у петом из 1786. године Коста Николе].

Што се тиче имена првог патрона цркве, ово није први случај, да се оно у току времена заборавило из разлога што је црква опустела или пак што се народ раселио, јер смо на такве појаве често наилазили. Исти је случај поред ове још и са чукљеничком црквом код Лесковца, доњокаменичком код Књажевца, бањевачком на Ибру итд.“

Анта Тасић, свештеник из Кацапуна, поклонио је почетком 1909. године цркви Кацапунској као тутор 230 динара, те је управа црквена тим новцем подигла за цркву кућу. Осим тога, Анта је кацапунској цркви поклонио и једну воденицу у вредности 300 динара, на шта су му се тутори захвалили у „Гласу епархије нишке“.[61] Анта поп Тасић једини је као тутор цркве Кацапунске уштедео 225 динара у 1906. години. Тим новцем, а и трудом бившег тутора исте цркве, покојног Стевана Андрејевића, као и Ристе К. Поповића (старешине цркве кацапунске) и Трајка Миленковића (тутора, тежака из Кацапуна), подигнута је црквена двоспратна кућа са шест одељења у вредности од преко 2000 динара. Поред тога, Анта је на црквеном плацу подигао и једну воденицу у вредности од 300 динара и цркви је поклонио, а обећао је да за оправку пута да 40 динара, за оправку ћуприје 40 динара и за набавку звона 50 динара. Ако се не прикупи довољно новца за звоно, он ће га сам набавити. За све писмено су му

[61] Лепи примери, Глас епархије нишке бр. 9 од 15. маја 1909, 266

се захвалили Риста К. Поповић (старешине цркве кацапунске) и Трајко Миленковић (тутора, тежака из Кацапуна) у „Гласу епархије нишке“.[62]

При храму Св. Илије 1924. године је била кацапунска парохија коју су чинила села Кацапун, Лепеница, Брестово, Хопњило и Срнећи Дол. Ова парохија IV класе се налазила у намесништву пољаничком[63] и бројала је 1433 душе. Парох је био Димитрије Николић, рођен 1839. године а рукоположен 1879. године.[64]

Црква Св. Илије у Кацапуну је мала, једнобродна грађевина правоугаоне основе, засведена полуобличастим сводом. На истоку је споља и изнутра полукружна олтарска апсида, а на западу велика квадратна припрата. Црква и нартекс су истовремено зидани и представљају органску целину. Фасаде су премалтерисане и прекречене. Црква је грађена од необрађеног ломљеног камена везаног жућкастим кречним малтером. Кров је двосливан, постављен преко свода са кровним покривачем од широких грубих камених плоча. Унутрашњи простори су рашчлањени слепим аркадама и пиластрима на северном и јужном зиду носача и нартекса. У припрати су по две, а у цркви по три лучно изведене аркаде. Првобитне подне плоче покривене су бетонском кошуљицом. На грађевини постоје троја врата, на западном зиду припрате и на западном и јужном зиду наоса. Два узана прозора на источном и јужном зиду цркве нису профилисана нити украшена допрозорницима.

Црква је веома скромно грађена, готово без икаквих архитектонско – пластичних украсних елемената. Фасаде су мирне и једноставне, отвори су скромни и потпуно необрађени. Изнад западног портала су мала архаична розета и слепа ниша са сликаним приказом Св. Илије. Ови елементи са грубим кровним венцем једини су украси на цркви. И по овој веома скромној и грубој обради види се да је она дело неуких градитеља, веома малог знања. Овом сиромаштву архитектуре свакако да је допринело и економско стање у првим деценијама XVII века, када су жеље и тежње ишле далеко испред економских могућности сељака и свештеника.

Живопис у цркви Св. Илије у Кацапуну рађен је на белом кречном малтеру у коме се налази доста сламе и кучине. Техника рада је алфреско али на многим местима вршене су накнадне поправке, тако да се пигменти боје нису свуда равномерно везали за малтер. Цртеж фресака је веома тврд, а линија наглашена и снажна. Начин компоновања и распоређивања маса

[62] Глас епархије нишке бр. 18 од 1. октобра 1909, 493 – 494

[63] У то време в. д. намесника је био протојереј Сима Угаревић из Владичиног Хана. *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 218

[64] *Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године*, Сремски Карловци 1925, 218

је прилично неук и неспретан. То се нарочито уочава у композицијама које нису органски повезане у целину. Сликани простор је плитак тако да се све фигуре крећу у првом плану, док је позадина само назначена и више подсећа на позоришне кулисе него на реалан простор. Перспективе нема, или је нереална и нелогична. Колорит је контрастан и сиров. Нема валерских нијансирања и потцртавања. Боја делује својим интензивним тактилним елементима. Игра светлости и сенке само се изузетно среће, и то на појединим ликовима у првим зонама.

Обрада физиономија је стереотипна а одеће груба и прилично небрижљива. Зограф није поклањао довољно пажње споредним детаљима. Ентеријери и пејзажи са композиција рађени су површно и неинвентивно.

Непознати зограф, који је радио живопис у Кацапуну, није био добар цртач и због тога није могао да прикаже тачну анатомију фигура. Истовремено он није мога ни да их стави у покрет и да им удахне живот. Сви његови покушаји да то учини остали су без успеха. Очигледно је то био самоуки мајстор, који је познавао само извесне ликовне елементе. Ко је он и одакле је дошао остаће вероватно тајна јер он сам о себи није оставио никакв запис или бар такав запис није очуван. Свакако је био један од многих зографа који су крајем XVI и почетком XVII века лутали по Србији и изводили сликарске радове у сеоским црквама и малим манастирима. Нама безимени зограф из Кацапуна, и поред свих мана, понекад, а нарочито код стојећих фигура, достиже општи ниво српског сликарства првих деценија XVII века. Због тога ово сликарство предствља значајан прилог у проучавању српске уметности и уметничких прилика XVII века.

Детаљни опис манастира и његовог живописа је дао П. Пајкић пре неких 45 година па пошто је манастир данас потпуно обновљен поновићемо оно што је он тада написао поготово што је данас то прилично тешко доступан извор.[65]

Унутрашњост цркве, сви њени зидови и сводови били су живописани. Фреске су делимично оштећене, посебно у доњим зонама, али њихов распоред може се у целини установити. По свом распореду, иконографским одликама и ликовним квалитетима живопис не излази из оквира српског сликарства из првих деценија XVII века, сликарства неуких и полуписмених зографа.

На западном зиду припрате у првој зони очувана је само сцена „Чудо св. Димитрија у Солуну“, која се налази северно од улазног портала. Светитељ је насликан како јашући на разиграном коњу копљем пробада непријатељске војнике. Они падају под коњске копите, покушавајући да избегну смрт. Св.

[65] П. Пајкић, „Црква Св. Илије у Кацапуну“, *Врањски гласник V*, Врање 1969, 373 – 384.

Димитрије је приказан као голобрад младић, округлог лица, обучен у црвено ратничко одело са црвеним палијумом. У нозадини су високи градски зидови и кружне назубљене одбрамбене куле. У другој зони налазе се две делимичпо оштећене композиције: „Христ исцељује слепога“ и „Аврамово гостољубље“. Прва је сликана у пејзажу, лево је Исус са групом апостола, а десно болесник. Христ је окренут према слепом човеку и испруженом десном руком га благосиља. Друга сцена се развија у ентеријеру у чијој позадини се назиру равни кровови и зидови кула и витких грађевина. У средини композиције, око кружног стола, седе три анђела, персонификације оца, сина, и св. Духа. Сви су приказани као мади голобради анђели обучени у раскошне хитоне и химатоне. У позадини, лево и десно од стола, видљиве су мале фигуре старца Аврама и његове жене Саре. У трећој зони насликано је „Преображење Христово“. Сцена је приказана у каменитом пејзажу. У средини на високом брду је Христ, а лево и десно на мањим узвишењима су пророци Илија и Мојсије. У првом плану, у подножју брда насликана су три апостола, како заслепљени Христовом светлошћу рукама крију очи и покушавају да се заклопе повијајући се ка земљи. Исус је приказан као млад човек обучен у црвен хитон и плав огртач, како стоји ан фас раширених руку лево и десно, којима благосиља погнуте пророке. Око њега је ватрена мандорла из које избијају снопови јаке светлости.

На северном зиду припрате живопис је очуван у три зоне, у првој су стајаће фигуре и медаљони, у другој попрсја и делови две мање сцене, а у трећој Христова чуда. У првој зони очувани су само прикази св. Симеона Немање и св. Саве, док су све остале фигуре уништене. Св. Симеон насликан је ан фас као мршав старац дуге седе косе и браде. Обучен је у црвен хитон са сивом капуљачом на глави. Његов син, св. Сава, приказан је као крупан средовечан човек обрастао у дугу кестењасту косу и браду. Од одеће видљиви су трагови плавог хитона. Изнад њихових глава насликан је анђео како их раширених руку благосиља. На луковима изнад ниша налазе се медаљони светитеља. Ликови и сигнатуре су јако оштећени, тако да се од десет попрсја могу да идентификују само пет и то: св. Стефан, св. Ананије, св. Арсеније, св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат. Сви су сликани ан фас како десном руком благосиљају, а у левој држе мале беле крстове. Сви су обучени у разнобојне хитоне и огртаче. У зони изнад аркада насликани су медаљони св. Петке и св. Недеље и сцене „Усековање св. Јована“ и „Уготовљени престо“. Св. Петка и св. Недеља, приказане су у полупрофилу, како леву руку пружају напред, а десну са белим крстом држе прислоњену на грудима. Обе су представљене као младе и веома лепе девојке обучене у раскошну одећу украшену низовима бисера и бисерних апликација. Композиција „Усековање св. Јована“ развија се у ентеријеру са мноштвом фигура, које седе око кружног стола. У десном углу налази се један млад римски војник са мачем у руци, а поред њега везани пророк и Иродијада. У продужетку је део сцене „Уготовљени престо“. Видљиве су три групе праведних жена и

једна група стараца. Сви су сликани у полупрофилу окренути према Христовом престолу. Жене су обучене у црвене и плаве мафорионе, а старци у плаве хитоне и црвене огртаче. Престо је веома декоративно обрађен са низом орнамената. Прва сцена у горњој зони на северном зиду је илустрација „Христ исцељује беснога". Она се одиграва у екстеријеру испред високе вишеспратне базилике. Десно је болесник, а лево Исус са групом апостола. Болесник је приказан како у нервном растројству покушава да се отме из руку стараца и да нападне Христа. Полунаг је са рељефно приказаном мускулатуром. Исус мирно стоји пред њим и десном руком га додирује наређујући му да оздрави. Апостоли узбуђени овим призором пружају ка Христу руке окрећући се према њему и болеснику.

Следећа сцена је „Христ исцељује раслабљеног". Сликан је испред високог градског зида па простору који је надкривен црвеним балдахином. Исус је насликан у полупрофилу окренут према болеснику, кога снажним покретом руке благосиља. Раслабљени је приказан у тренутку када устаје са постеље и пун снаге, после чудесног оздрављења, ставља је на леђа и полази кући. Иза Христа је видљив само апостол Петар, који нетремице посматра свог учитеља. У продужетку зоне налази се део композиције „Страшни суд". На очуваном делу сцене насликана су шест апостола како седе на дугачкој клупи иза чијих наслона се виде главе шест крилатих анђела. Апостоли су приказани као млади људи обрасли у дуге кестењасте косе и браде одевени у разнобоје хитоне и огртаче.

На источном зиду припрате живопис је јако оштећен и све фигуре и композиције у првој и другој зони су премалтерисане и прекречене. У ниши изнад портала насликан је патрон цркве св. Илија. Приказан је у попрсију ан фас како десном руком благосиља, а у левој држи развијен свитак са нечитким текстом. То је мршав старац обрастао у дугу седу косу и браду. Обучен је у црвен хитон и ружичасти огртач. Све горње површине испуњене су монументалном сценом „Уготовљени престо", чији су делови сликани у горњим зонама северног и јужног зида. У централном делу композиције је раскошни Христов престо са јеванђељем и белим голубом на њему. Изнад престола је оштећена група архијереја, а лево и десно две младе жене, које пружају руке према престолу и додирују га. Испод престола насликани су Адам и Ева, како клече на коленима и моле се за опроштај грехова. Сасвим на дну композиције су хорови царева *cari* и архијереја *arhiereski*. У доњем десном углу је огњена река са анђелима који копљем пробадају грешнике.

На јужном зиду припрате у првој зони, наставља се огњена река, која заузима велики део зидне површине. У њој су приказане десетине људи како покушавају да избегну талас и смрт у води. У десном делу на великој риби насликана је персонификација воде, а лево на обали персонификација земље. У горњем делу видљиви су делови глава и крила два анђела трубача, а у доњем низ грешника приказаних у разним позама мучења. Сцена је веома динамична и пуна рељефних детаља. У луковима изнад слепих ниша насликана су десет медаљона са

попрсјима светитеља. Њихов распоред је следећи: св. Јов, св. Тарх, св. Нестор, св. Сергије и св. Вакх на источном луку, и св. Пантелејмон, св. Кузман, св. Дамјан и два несигнирана светитеља на западном луку. Сви светитељи су приказани као млади људи кестењасте косе обучени у разнобојне хитоне и огртаче. Они десном руком благосиљају, а у левој прислоњеној на грудима држе мале беле крстове. У средњој зони насликана су пет попрсја и сцена „Рођење св. Јована Крстсља". Медаљони су сликани на исти начин као и у првој зони на луковима. То су попрсја дата ан фас са испруженом десном руком којом светитељи благосиљају, а у левој држе мале беле крстове. Према сигнатурама у овом појасу живописа сликани су св. Марина, св. Јулита, св. Киријак, св. Варвара, св. Босава (!?) *stÈa Bosava*. Сцена „Рођење св. Јована" је сликана у ентерију неке богато украшене просторије. У централном делу је постеља са породиљом, иза ње три девојке са понудама, а у доњем делу Захарије и две девојке које купају новорођенче. У позадини се виде кровови високих и богато орнаментисаних грађевина. У горњој зони је део композиције „Уготовљени престо" на коме су приказана шест апостола. Они су насликани у полупрофилу окренути према истоку како седе на клупи иза чијих се наслона виде главе шесторице анђела. Апостоли су различите старости, а обучени су у разнобојне хитоне и огртаче. У продужетку ове зоне биле су насликане две илустрације Христових чуда. Међутим, оне су данас, изузев малих фрагмената, потпуно уништене.

Свод припрате подељен је у три правоугаона поља на којима су прикази Богородице Оранте, Христа Емануела и Христа анђела Великог савета. Северно и јужно од ових централних паноа насликана су по осам великих пророка. Пророци су сликани до појаса у полупрофилу окренутим према истоку или западу са дугим развијеним свицима у рукама. То су старци дугих седих коса и брада обучени у разнобојну раскошну одежду. Јужно су приказани Јаков, Јован, Јелисеј, Мелхиседек, Захарије, Исаија, Јеремија и Соломон, а северно Давид и седам несигнираних пророка.

На западном зиду наоса насликани су у првој зони арханђео Михајло, цар Константин и царица Јелена, у другој „Успење Богородице" и у трећој „Вазнесење Христово". Арханђео Михајло приказан је ан фас како стоји са исуканим мачем у десној и плавим сигнакулом у левој руци. То је голобрад младић обучен у црквену ратничку одећу са плавим палијумом на раменима и окер фасциолама на ногама. Цар Константин и царица Јелена насликани су у полупрофилу окренути један према другоме са великим часним крстом у рукама. Константин је приказан као млад човек кестењасте косе и браде обучен у раскошан црвени дивитисион са златним манијаком, лоросем и наруквицама. На глави има велику црвену круну. Његова мајка Јелена такође је представљена као млада особа, округлог лепог лица обучена у црвену царску одору украшену бисерима и златним апликацијама са великом круном на глави. У другој зони насликана је сцена из циклуса великих празника „Успење Богородице". У средини компози-

ције паралелно са сликаном површином је Богородичин одар окружен апостолима и Христом, који стоји у централном делу. Марија лежи на леђима са прекрштеним рукама на грудима обучена у широк богато наборан мафорион. Изнад ње је Исус са персонификацијом њене душе у рукама. Лево и десно су два анђела, а у угловима апостоли. Све фигуре су сликане у слободним ставовима са наглашеном тугом у изразима лица и покретима руку и тела. У првом плану је сцена са Атонијем, који покушава да сруши Богородичин одар, док му анђео мачем пресеца руке и спречава га у томе. У позадини су куле и зидови великог града. У трећој зони је део сцене „Вазнесење“, која се протеже на западни део свода. На Таворском брду приказана је Богородица са групом апостола, а изнад њих у облацима Исус с анђелима, који га узносе на небо. Марија је насликана ан фас са главом окренутом сину. У рукама држи убрус са Христовим ликом. Апостоли су сликани у полупрофилу и ан фасу како забачених глава уназад посматрају одлазак њиховог учитеља. На северном зиду живопис је сликан у четири зоне. У првој зони и луковима аркада налазе се стајаће фигуре и медаљони, у другој зони сцене из циклуса „Христових мука“, у трећој светитељска попрсја, а у четвртој сцене из циклуса „Великих празника“ и „Христових мука“. Од стајаћих фигура очувани су прикази само два света ратника – св. Артемија и св. Георгија. Св. Артемије је насликан ан фас са дугачким копљем у руци. Приказан је као голобрад леп младић обучен у раскошну ратничку одећу. Св. Георгије је такође дат фронтално како стоји са копљем у рукама. Обучен је у црвен хитон, плав панцир са плавим огртачем пребаченим преко рамена.

У источној ниши насликана је „Визија Петра Александринца“. У левом делу је патријарх Петар окренут десно према малом Исусу према коме пружа своју десну руку. Приказан је као старац дуге седе косе и браде обучен у бели архијерејски орнат. Десно је балдахин са младим полунагим Исусом.

У луковима аркада насликана су шест попрсја светитеља од којих је сигуран само св. Алексије. Сви светитељи су сликани ан фас, са малим белим крстом у рукама. Приказани су као старци и средовечни људи обучени у разнобојне хитоне и огртаче. У другој зони изнад лукова аркада прва сцена је „Вешање апостола Јуде“. Јуда је насликан како виси на конопцу испод високог разгранатог дрвета. Тело му је издужено, а руке отпуштене надоле. Обучен је у сивоплави хитон, који му без набора обавија тело, руке и ноге,

Следећа сцена обухвата Петрова одрицања. У левом углу је Петрово одрицање пред женом, у средини пред групом Јевреја, а у доњем делу пред римским стражарима. Сва три призора рађена су веома динамично са наглашеном драматиком. Апостол, жене, старци и римски војници сликани су веома слободно, живих покрета и неконвенционалних ставова. „Ругање Христу“ је сликано у екстеријеру испред високих градских зидова Јерусалима. У средини сцене је Исус окружен групом људи, жена и деце. Он стоји мирно и достојанствено, док окупљени људи скачу око њега, играју, свирају и певају. Исус је обучен у дугу

белу хаљину са трновим венцем на глави. Последња сцена у овој зони „Жртва Аврамова“ не припада овом циклусу, већ циклусу старозаветних догађаја. Она се развија у каменитом пејсажу на обронцима стрме планине. У средини је старац Аврам насликан у тренутку када повијен над Исаком подиже руку да га ножем закоље. Син лежи на грудима повијене главе уназад. Из горњег левог угла долеће крилати анђео и рукама хвата Аврамов нож и спречава га у убиству. У трећој зони насликано је 12 светитељских ликова. Светитељи су несигнирани и не могу се идентификовати. Приказани су у полупрофилу окренути лево или десно са свицима и крстовима у рукама. То су средовечни или старији људи обучени у плаве и црвене хитоне и огртаче. Прва сцена у четвртој зони је „Тајна вечера“. Сцена је сликана у ентеријеру у чијој се позадини виде кровови и звоници кула и цркава. У средини је кружни сто око кога седе 12 апостола окренути ка Христу. Исус седи на челу стола и рукама благосиља своје ученике. Приказан је на уобичајен начин као средовечан човек црне косе обучен у црвени хитон и плав огртач. Апостоли су сликани у профилу у разним ставовима са рукама прислоњеним на грудима или пруженим ка Исусу. Сто је покривен белим столњаком на коме су посуде са храном и прибор за јело, ножеви и виљушке. „Прање ногу“ је сликано на платоу испред једне високе и веома декоративне базилике. Лево је Исус, повијен над путиром крај кога стоји апостол Петар и чека да му учитељ опере ноге. Десно су остали апостоли, који стоје или седе и скидају обућу очекујући да и на њих дође ред. Следећа сцена је „Распеће Христово“. Она је сликана у пејсажу у чијој позадини се назиру јерусалимски зидови са квадратним кулама и високим зградама. На врху Голготе постављен је велики дрвени крст са разапетим Исусом на њему. Лево су Богородица и Марија Магдалена, а десно апостол Јован. Христ је наг, извијена мршава тела са белим перисоном пребаченим преко појаса. Богородица и Магдалена стоје погружене руку пружених напред према мртвоме Христу. Обе су насликане као младе жене обучене у љубичасте мафорионе. Апостол Јован је дат у полупрофилу окренут према крсту. И он је приказан као млада особа обучена у плав хитон и црвен огртач. Сцена „Мироносница на Христовом гробу“ сликана је у каменитом пејсажу испред стрмих планинских литица. У средини на поклопцу мермерног саркофага седи млад крилати анђео и рукама показује празан Христов гроб. Лево је група жена мироносница, а десно група римских стражара. У отвореном гробу види се бели покров. Жене су сликане у полупрофилу окренуте према анђелу са рукама дигнутим од изненађења. Све су младе и лепе обучене у плаве и љубичасте мафорионе. Последња сцена у овој зони је „Васкрсење Христово“. Она је сликана у пејсажу у чијој позадини се виде камените планине. У средини на поломљеним адским вратима стоји Исус и рукама додирује Адама и Еву, који клече лево и десно пред њим. У позадини су групе праведника, старозаветних личности и архијереја.

На источном зиду живопис је видљив у две зоне. У доњој су сликани св. Стефан, св. Атанасије и „Служба агнецу“, а у горњој „Благовести“ и Богородица

оранта. Архиђакон Стефан је сликан у ниши проскомидије. Приказан је као млад голобрад светитељ како у десној руци држи кадионицу, а у левој прислоњеној на грудима велику даро хранилницу. Обучен је у бели ђаконски хитон. У доњем делу олтарске конхе насликана је „Служба Христу агнецу". У средини испод кружног балдахина је путир са малим Христом, лево св. Василије са једним анђелом, а десно св. Јован Златоусти такође са једним анђелом. Св. Василије је приказан као старац дуге седе косе и браде обучен у бели архијерејски орнат. Окренут је према Христу коме пружа руке. Св. Јован Златоуст је приказан као ћелав средовечни човек кратке кестењасте косе и браде обучен у белу широку одежду. Јужно од олтарске апсиде насликан је један несигнирани светитељ, вероватно, св. Атанасије. Он је дат у полупрофилу окренут према олтару са рукама испруженим напред у којима држи развијен, али неисписан свитак. То је старац дуге кестењасте косе и браде обучен у архијерејску одећу са омофором на грудима. У другој зони лево и десно од олтарске апсиде насликана је сцена из циклуса великих празника „Благовести". Композиција се развија у ентеријеру испред равног зида иза кога се назиру кровови високих грађевина, кула и базилика. Лево је насликан арханђео Гаврило, а десно Марија. Гаврило је приказан као млад крилат анђео како снажно искорачује ногом са рукама испруженим према Марији. Обучен је у црвену раскошну далматику. Богородица је насликана како стоји испред једног кружног пулта и рукама покушава да се заштити од изненадне појаве. Дата је у полупрофилу као лепа млада жена обучена у црвени декоративни мафорион. У горњем делу апсиде је велика Богородица оранта. Приказана је у попрсју ан фас како раширеним рукама лево и десно тражи спас и опроштај грехова за све људе. Приказана је као млада жена енергичних црта лица обучена у плав хитон и тамноцрвени мафорион. На грудима јој је кружни плави медаљон са попрсјем младог Христа. Исус у рукама држи свитак месијанства. Представљен је као дечак обучен у бели хитон и црвени химатион, који му у богатим наборима пада преко рамена.

На јужном зиду у наосу живопис је сликан у четири зоне. У првој су стајаће фигуре, у другој сцени из живота св. Илије и Христова страдања, у трећој попрсја светитеља и у четвртој сцене из циклуса „Велики празници". Од стајаћих фигура очуване су само представе св. Јоаникија, св. Сисоја и једне несигниране светитељице. Св. Јоаникије је приказан у полупрофилу окренут према светитељици, коју руком благосиља. То је старац дуге седе косе и браде обучен у црвени хитон и плав химатион. Неидентификована светица окренута је према св. Јоаникију. Насликана је као млада лепа жена обучена у плаву хаљину са црвеним богато набораним огртачем на раменима. На глави има бели провидни вео. Св. Сисоје дат је у полупрофилу окренут удесно према отвореном саркофагу у коме лежи леш распореног стомака. Приказан је као ћелав старац кратке седе косе и браде обучен у црвени хитон. У луковима аркада насликано је шест светитељских попрсја које је зуб времена оштетио, од којих могу да се идентификују

само два – св. Акакије и св. Агапије. Сви су сликани ан фас са белим крстовима у рукама. Разних су старости, а обучени су у скромне хитоне и огртаче. У другој зони прво је насликана композиција „Св. Илија у пећини". Сцена се развија у каменитом пејсажу на стрмим планинским обронцима. Испред велике пећине седи на камену пророк Илија и посматра гаврана како му долеће и доноси храну у кљуну. Он је приказан као старац дуге седе косе и браде обучен у сиви овчији кожух. У продужетку насликана је композиција из циклуса Христових страдања „Јудин пољубац". Сцена се одиграва у пејсажу на обронцима стрмих брежуљака. У средини су приказани Исус и апостол Јуда а око њих група римских војника. Христ је дат фронтално како мирно стоји, док га апостол грли и прислања своју главу уз његову да би га пољубио. Војници посматрају овај призор држећи мачеве и копља у рукама. У доњем делу сцене види се како се апостол Петар рве са Малхусом и покушава ножем да му отсече уво. Овај се напреже да збаци Петра са свог тела али без успеха. Од следеће сцене „Христ пред Аном и Кајафом" видљив је само десни део са првосвештеницима. Обојица седе на раскошном престолу и окренути су један према другом. Приказани су као старци дугих седих коса и брада обучених и широке хитоне.

У трећој зони била су насликана 12 медаљона са светитељима али осим неких малих фрагмената одеће, нимбова и галава све је уништено. У горњој зони налазе се пет сцена из циклуса „Великих празника". Прва идућа од истока ка западу је „Рођење Христово". Композиција је сликана у пејсажу. У средини је плитка пећина са Богородицом која седи на постељи и у рукама држи малог Исуса. У десном углу је старац Јосиф приказан у живом разговору са једним старим пастиром. Око пећине је група пастира, животиња и анђела. Композиција „Сретење Христово" је насликано у ентеријеру на платоу испред великог кружног балдахина. Лево су старац Јосиф и Марија а десно Симеон Богопримац и пророчица Ана. Св. Симеон у рукама држи малог Исуса који му се отима и покушава да се врати мајци. У позадини су кровови високих кула и базилика. Композиција „Христово крштење" сликано је у пејзажу на обалама реке Јордана. У средини сцене у води стоји Исус, лево на обали св. Јован а десно група од три анђела. Христ је дат у ан фасу како стоји наг са перизоном око појаса и посматра пророка који га водом полива и благосиља. Св. Јован је приказан као мршав човек обрастао у дугу косу и браду, обучен у плав кожух са црвеним огртачем пребаченим преко левог рамена. Изнад њих је сегмент неба са стреластим зраком, који се спушта према Исусу. Око Христових ногу гомиле риба и персонификације реке Јордана. Сцена „Лазарево васкрсење" је такође сликана у пејзажу испред градских зидина. У десном углу је саркофаг са мртвим Лазаром а лево је Исус са групом својих ученика. У средини пред Христом на коленима клечи Лазарева сестра Марта. Исусу пружа руке ка Лазару и наређује му да устане из саркофага што овај и чини одбацујући бели покров. Последња сцена у овој зони је "Христов улазак у Јерусалим". У средини композиције

насликан је Исус како јашући на магарцу ступа пред јерусалимску капију. Око њега је група апостола и дечака а на капији група старијих Јевреја. Сви бацају гранчице и цвеће и машу ка Исусу. Христ је сликан у полупрофилу како немо посматра гомилу људи и уздама даје магарцу знак да анстави свој ход.

Свод је подељен на три квадратна поља. У њима су били насликани Христ Пантократор, Христ Еманел и део Васкрсења. Међутим живопис је јако затамњен и делимично отпао, тако да су од ових приказа очувани само фрагменти. Најбоље се види Христ Пантрократор чије лице и поред оштећења делује веома рељефно и сугестивно.

Необјављени извори

Збирни попис из 1516. године (İstanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu tahrir defteri (TTD) 55).

Опширни катастарски попис Крушевачког санџака из 1536. (BBA, TTD 179).

Збирни попис санџака, урађен у време султана Сулејмана I (1520-1566) (BBA, TTD 161).

Опширни попис Крушевачког санџака обављен за време султана Селима II (1566-1574), око 1570. године (BBA, TTD 567).

Опширни катастарски попис из 1584. који се чува у Анкари (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi 95).

Објављени извори

Глас – Црквени календар са шематизмом нишке епархије за 1900. годину, Ниш 1899.

Збирни попис становништва Крушевачког санџака који је објављен и потиче из 1530. године (167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vılçıtrın, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX, Ankara 2004.

Митрополит Михаило, Православна српска црква у Краљевини Србији, Београд 1895.

Становништво, пол и старост, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Београд 2003;

Становништво, национална или етничка припадност, подаци по насељима, Републички завод за статистику, Београд, 2003.

Шематизам источно православне српске патријаршије по подацима из 1924. године, Сремски Карловци 1925.

Литература

Benoist-Méchin, *La Turquie se dévoile*, Paris 1980.

Бојанић Душанка, Ниш до Великог рата 1683., Историја Ниша I, Ниш 1983,

Васић Милоје, Јовановић Коста, "Извештај с археолошке екскурзије по јужној, источној и североисточној Србији", Додатак Старинару новог реда година IV, Старинар IV, 1, Београд, 1909, 21 – 24.

Вукићевић Илија, "Наши манастири са економског гледишта – Преглед манстирског непокретног имања у Краљевини Србији (1887. године)", Весник српске цркве VIII/1895, 766 – 767.

«Годишњи извештај који је поднео Св. архијерејском сабору Њ. П. Е. Н. Г. Никанор», Глас епархије нишке бр. 14 од 6. августа 1907, 384 – 385.

Думић Оливера, "Османско војно уређење u централном Поморављu u XVI веку", Расински анали бр. 1 (за 2003. г.), Крушевац, 2003, 113 – 132.

Кашић Душан, Црква у крушевачком крају до Првог српског устанка, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 93 – 110.

Предраг Пајкић, "Црква Св. Илије у Кацапуну", Врањски гласник V, Врање 1969, 373 – 384.

Пауновић Здравко, Наши манастири и калуђери некад и сад, Београд 1900

Петковић Влада, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950.

Кратке вести у часописима и новинама

Гласник Православне цркве у Краљевине Србији бр. 15 од 1. септембра 1907, 444

"Премештен", Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр 6 од 15. марта 1911, 85

"Премештаји", Гласник Православне цркве у Краљевини Србији, бр. 10 од 15. маја 1911, 161.

Гласник Православне цркве у Краљевине Србији бр. 2 од 1. фебруара 1913, 18

"Потребан старешина", Глас епархије нишке бр. 3 од 1. јуна 1899, 70

"Лепи примери", Глас епархије нишке бр. 9 од 15. маја 1909, 266

Глас епархије нишке бр. 18 од 1. октобра 1909, 493 – 494

Преглед цркве епархије нишке, бр. 2 децембар 1925, 39

Преглед цркве епархије нишке, бр. 2 децембар 1925, 40

Преглед цркве епархије нишке, бр. 2 – 3/1927, 41

Преглед цркве епархије нишке, бр. 2 фебруар 1930, 33

Summary

Nebojša Djokić, Dragana Janjić

A CONTRIBUTION TO THE KNOWING OF LESSER KNOWN MONASTERIES IN LESKOVAC AND VRANJE AREA UNTIL THE BEGGINING OF WORLD WAR II

For a long time in Serbian history and art history there was a thesis that a large number of monasteries were built after the renoval of the Patriarchate of Pec. Although, in the meantime, some Ottoman sources from the fifteenth and sixteenth centuries, at least partially, were published, this completely wrong thesis survived until about ten years ago and only recently was abandoned.

The Ottoman defteri (Turkish tax registers) tell us a different story. Thus, on the basis of the Ottoman registers from 1516, we know that in Dubocica there were at least 17 monasteries with chanting service or deserted. In the next defter from 1536 in Dubocica there were at least 21 monastery. Unfortunately, Kašić in the list from the time of Murat III (late sixteenth century) gives monasteries together from Dubicica and Prokuplje, but the number of monasteries in Dubočići was about as much as in 1536. Today it is considered that all the monasteries that existed in the lists from 1516, 1530 and 1536. were medieval, so we can easily conclude that there were at least twenty medieval monasteries in Dubocica that are hard to connect with the modern monasteries or churches. At the same time in Vranje area there were four monasteries. Because of all already mentioned, we consider that the Lepčinski monastery, Kacapun and St. Stevan near Gornje Žapsko were built in the Middle Age, most probably sometime in early fifteenth century and that during Ottoman rule were just renewed. These are the monasteries that were built by members of the lower aristocracy. Maybe one of these monasteries was originally intended as a funerary temple which subsequently became the monastery.

Only These three monasteries survived until the liberation from the Turks in 1878. as monasteries with chanting service. Lepčinski monastery and Sv. Stevan remained monasteries until the First World War, while the Kacapun became church around 1900. Today, all of them are the monasteries again.

Љубодраг Поповић
Архивски саветник
Београд

УДК 371(497.11)”1913”(093.2)
271.222(497.11)-725:929”1913”(093.2)

ЛЕСКОВАЧКО ШКОЛСТВО И ЦРКВА У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

САЖЕТАК: У раду се износе подаци о стању у коме се налазило школство и црква у лесковачком крају између два рата: II балканског и наступајућег „Великог рата“.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: школа, црква, место, парохија.

Крајем 19. века услед неравномерног развитка капитализма, супротности међу великим капиталистичким земљама су се толико заоштриле да је избијање сукоба била неминовност.

Млађе капиталистичке силе, међу којима се истицала Немачка, нису биле задовољне поделом света. Ова земља се нашла на челу тих сила и била покретач борбе за нову поделу света. У тој борби природног савезника нашла је у многонационалној Аустроугарској. Тежећи том циљу, оне су 1879. године склопиле „Двојни споразум“ који је био основа за стварање „Тројског савеза“, коме се 1882. године придружила Италија. Тако је створен блок капиталистичких сила под називом „Тројни савез“ или „Централне силе“.

Насупрот створеном блоку „Централних сила“, капиталистичке силе које су држале највећи део колонија спремале су се да се супротставе Немачкој и њеним савезницима. Но то је ишло мало теже. Узрок томе је лежао у већим и дубљим супротностима између будућих савезника. Између Енглеске, с једне стране, и Русије и Француске, с друге, постојале су велике несугласице. Тек кад је опасност од Тројног савеза сувише порасла, Енглеска је коракнула напред.

Схватајући ситуацију која је настала стварањем тог савеза, Француска и Русија су се приближиле једна другој. Тако је већ 1893. дошло до савеза ових двеју земаља. На иницијативу Енглеске направљени су споразуми са ове две земље, најпре са Француском 1904, а потом и са Русијом 1907. године. Тако је створен други блок капиталистичких сила, под називом „Велика антанта“ (Велики савез).

Односи између два блока су се све више заоштравали. Чланице блокова су се припремале за рат. Ратна опасност била је на прагу. Већ у првој деценији 20. века дошло је до више сукоба (Немачка и Француска око Марока; Јапан и Русија 1904; Италија и Турска 1911. год.).

Пошто су се велике силе груписале у два међусобно непријатељска блока, било је јасно да ће ускоро доћи и до сукоба међу њима. И једна и друга страна су се наоружавале и припремале за предстојећи обрачун.

И мала Србија нашла се захваћена тим догађајима, ван своје воље. Криза настала поводом анексије Босне и Херцеговине представљала је ратну опасност. Из балканских ратова 1912/1913. године, Србија и њена савезница Црна Гора, иако је постојала могућност избијања већих ратних сукоба, изашле су ојачане. То је створило још жешће непријатељско расположење Аустроугарске према овим земљама, јер су оне стајале на путу поробљавања балканских народа. Но противници још нису били довољно спремни за рат и до њега није дошло. То се десило, када је све било спремно, и у лето 1914. год., нађен је повод за рат. Но ми о њему нећемо говорити, већ ћемо се фокусирати на просвету и цркву лесковачког краја у једном релативно кратком времену, између два рата, II балканског и I светског.

*

Хатишериф из 1830. садржао је у себи значајне одредбе за Србију. Једна од његових тачака, осма, садржала је у себи следеће: „Срби имаће власт постављену у земљи својој печатње књига, болнице за своје болеснике и школе ради воспитаније деце своје“.

Ове речи натерале су и тврдокорног кнеза Милоша да приликом читања хатишерифа изјави: „Деца сваког од нас имаће се где учити читању и писању и просвештавати“. Изнете речи су своје значење добиле већ у првом закону о школама, под називом „Устав народних школа у Књажевству Србије“ 1833. године.

На скупштини одржаној 1834. године донета је одлука о подели државних послова на попечитељства, међу којима су била и она која су бринула о просвети и цркви. Но прво значење за све што је везано за просвету и цркву донеле су одредбе изнете у Сретењском уставу. Тамо је тада стајало за просвету: „Бринути се о свему што се тиче школа и воспитанија деце за коју да се заведу мале и велике школе, гимназије и академије; Старати се да се изобразе добри учитељи; Подићи свему овоме нуждна зданија; Надгледати како се руководе и употребљавају новци и други приходи, које би Правитељство Србско одредило за издржавање школа; те старати се како би се фондови школски умножили и најпонизнијим начином употребљавали к напредовању наука“.

А за цркву је речено: „У православној Восточној Српској цркви један је митрополит Српски. А архијереја може бити онолико, колико буде по множеству народа нужно; Но давање парохија свештеницима остаје архијерејима, који ће им такође онда само давати кад која парохија обудови".

Архивска грађа српског црквеног порекла је мало коришћена у науци а разлози за то довољно су познати нашој стручној и широј јавности.

Но како ове одредбе изнете у Сретењском уставу нису никада ступиле у важности, оне су биле водиља кроз 19. век, а добиле су наставак и у новом, 20. веку. Оне су нпр. учиниле да основне школе, као образовно-васпитне институције буду најснажнији, у многим насељима и једини извор националне културе и националне самосвести, и тиме дају значајну улогу утемељењу државе Србије. Ово се настављало, у даљем школовању, у средњој школи.

*

Да бисмо омогућили целовитији приказ нашој теми, морамо најпре кренути са описом територије о којој се говори, и њеном административно-територијалном поделом у то време.

Лесковачки крај, како га ми данас називамо, у то време припадао је административној јединици са именом „Срез Лесковац". Са срезовима: јабланачким (Лебане); масуричким (Сурдулица); власотиначким (Власотинце); пољаначким (Владичин Хан); пчињским (Врање) и градом Врање чинио је Врањски округ.

На тој територији, према последњем сачињеном попису (1910) живело је 256.130 становника, у 38.477 домаћинстава. Удео лесковачког среза у томе је 65.446 становника и 9.995 домаћинстава.

Територијално, срез је обухватао 101 насељено место, груписано у 21 општину: богојевачка, брестовачка, бунашка, великограбовничка, великострањанска, вишорачка, вучанска, губеревачка, јашуњска, лесковачка, манојловачка, мирошевачка, мрштанска, ораовачка, орашачка, печењевачка, разгојнска, стројковачка, тураковачка и црковнишка.

На овом простору постојао је одређени број школа, са већим или мањим бројем учитеља, као и цркава са парохијама које им припадају.

Сем у вароши Лесковац, школа је било у насељима: Бабичко, Богојевац, Брестовац, Бунуша, Велика Грабовница, Велико Трњане, Винарце, Губеревац, Јашуња, Манојловце, Мрштане, Ораовица, Орашац, Печењевце, Прибој, Разгојна, Тураковац и Чукљеник.

Међутим, сама настава се у њима изводила на различите начине, вероватно и саобразно броју ђака. Тако, нпр., у Лесковцу је било: осам оде-

љења I разреда; три одељења II разреда; три одељења III разреда, али само једно IV разреда.

А да бисмо се упознали у појединостима, ми их излажемо по местима, азбучним редом: школа –- наставник.

Лесковачки срез
(Лесковац)

Школа у:	наставник:
Бабичком	Душан Цакић
Богојевцу	Јордан Костић
Брестовцу III и IV раз.	Ћирило Т. Јанковић, управитељ
Брестовцу I и II раз.	Драга Јанковићка
Бунуши III и IV раз.	Ђорђе Г. Поповић
Бунуши I и II раз.	Никола Поповић (вр. д.)
Вел. Грабовници	Милутин Аранђеловић
Вел. Трњану III и IV раз.	Ђорђе Д. Стојановић, управитељ
Вел Трњану I и II раз.	Софија Стојановићка
Винарцу	Јован Ћирић
Губеревцу I раз.	Зорка Пешићка
Губеревцу II, III и IV раз.	Владимир Стојановић (врш. дуж.)
Јашуњи I и IV раз.	Александар Спирић
Јашуњи II и III раз.	Светозар Поповић, управитељ
Лесковцу IV раз. и I раз. 8. одељ.	Јован В. Пешић
Лесковцу III раз. 1. одељ.	Глигорије Миленковић
Лесковцу III раз 2. одељ.	Милан В. Поповић (вр. дужи. школ. надзор.). Светислав Милосављевић
Лесковцу III раз. 3. одељ.	Урош В. Ковачевић
Лесковцу II раз. 1. одељ.	Никола Ђорђевић, управитељ
Лесковцу II раз. 2. одељ.	Јован Давидовић
Лесковцу II раз. 3. одељ.	Лепосава Пешићка
Лесковцу I раз. 1. одељ.	Параскева Миленковићка
Лесковцу I раз. 2. одељ.	Манасије Стојановић (врш. дужност школск. надзорн.). Евгенија Динићка

Лесковцу I раз. 3. одељ.	Крста Димитријевић
Лесковцу I раз. 4. одељ.	Петар Манојловић
Лесковцу I раз. 5. одељ.	Трандафило Коцић, протођакон
Лесковцу I раз. 6. одељ.	Марко Јоковић
Лесковцу I раз. 7. одељ.	Прокопије Стојановић
Манојловцу	Јаниђије Ложичковић, Александар Илић (пр.)
Мрштану II, III и IV раз.	Чедомир Вукосављевић, Драгољуб Младеновић
Мрштану I раз.	Љубица Миленковићева
Ораовици II, III и IV раз.	Ђорђе П. Станковић
Ораовици I раз.	Милица И. Петровићева (пр.)
Орашцу	Михајло Јефтановић (врш. дуж.)
Печењевцу III и IV раз.	Миладин Мићић, управитељ
Печењевцу II раз. м. и IV раз. ж.	Јулијана Кнежевићева
Печењевцу I раз.	Василија Поповићева
Прибоју	Загорка Лазаревићка
Разгојни II раз. 2. одељ., III и IV раз.	Илија Ђорђевић, управитељ
Разгојни I раз. и II раз. 1. одељ.	Христина Ђорђевићка
Турековцу III и IV раз.	Милан Јовановић
Турековцу I и II раз.	Глигорије Богдановић, Агнија Јовановићка
Чукљенику	Моментално незаступљено

Као што смо навели, у округу је било и женских основних школа. Једна од таквих је била и она у Лесковцу. У њој је било пет одељења I разреда; три одељења II разреда; два одељења III разреда и једно IV разреда. Оно што је веома интересантно, наставнички колектив, за разлику од других, био је чисто женског састава.

Школа у:	Учитељица:
Лесковцу IV раз. и III раз. 2. одељ.	Наталија Јовановићка
Лесковцу III раз. 1. одељ.	Марија Чобељићка (болесна). Јулијана Милосављевићка
Лесковцу II раз. 1. одељ.	Јелена Ћатићка
Лесковцу II раз. 2. одељ.	Бранислава Пржићка
Лесковцу II раз. 3. одељ.	Мирослава Пантелићка
Лесковцу I раз. 1. одељ.	Даринка Ивановићка

Лесковцу I раз. 2. одељ.	Ангелина Манојловићка
Лесковцу I раз. 3. одељ.	Ангелина Пантићка
Лесковцу I раз. 4. одељ.	Лепосава Давидовићка
Лесковцу I раз. 5. одељ.	Константина Новаковићка

Свршеним ученицима основних школа пружала се могућност да наставе школовање у Шесторазредној Реалки у Лесковцу. Но она је у овој школској години имала само I и II разред.

Наставнички колектив Реалке имао је 17 чланова. Они су по стручној спреми били подељени на: професоре, супленте, учитеље и хонорарне наставнике. Сама школа имала је, што је тада било веома ретко, и школског лекара. Наравно, да је међу професорима био и директор школе.

Чланови колектива:

Професори:

– Михајло Марковић, директор и професор; латинског језика;

– Стеван Живковић, професор земљописа и опште историје;

– Живко Д. Петковић, професор (у Шематизму није назначен предмет)

– Коста Лазачић, професор, на раду у Битољској гимназији.

Супленти:

– Радивоје Ненадовић – латински и српски језик;

– Милош Р. Димитријевић – српске историје, француски и српски језик

– Властимир Милутиновић, немачки и српски језик.

Учитељи:

– Александар Пржић – цртање, краснопис и немачки језик;

– Урош Грбић – математика, физика, хемија, земљопис.

Привремени предметни учитељи:

– Живојин Поповић – јестаственица (биологија), математика;

– Константин Поп-Манић – Хришћанске науке;

– Винко Залетал – гимнастике;

– Драгутин Марковић.

Хонорарни наставници:

– Милана Грабићка – немачки;

– Милутин Недељковић – математика;

– Стеван Станковић – певање и свирање;

– Даница Савковићева, женски рад.

Школски лекар – др Ђорђе Хадија.[1]

Што се пак тиче Српске православне цркве, ситуација је следећа.

[1] Сви подаци о Реалки: „Државни Календар са Шематизмом“, за 1914. год., страна 81.

У организацији Цркве, Лесковачки срез чини „Намесништво Лесковачко“. Иначе, Намесништво је део „Нишке епархије“. Сачињавају га парохије, њих 25. Можемо их поделити на варошке (Лесковац) и сеоске. А на њиховом челу су пароси.

У вароши Лесковац су:

1. Стеван Комненовић, прота и намесник среза лесковачког. Рођен је у Дубровнику 1862. год. У Лесковцу је од 1. септембра 1885. год., најпре као парох, а касније као намесник. Године 1895. одликован је Црвеним појасом; 1898. год. Надбедреником; 1899. орденом Св. Саве V степена; 1901. протојерејским чином; а 1913. орденом Белог орла V степена.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије у Дубровнику, и 1. разред учитељске школе и Богословију у Београду.

2. Ђорђе Камперелић, парох лесковачки. Рођен је у Призрену 1854. год. У Лесковцу је од 1893. као парох. Године 1895. одликован је Црвеним појасом; године 1898. орденом Св. Саве V степена: Надбедреником 1907. год.

Од школске спреме има основну школу у Призрену, 1. разред гимназије и Богословију у Београду.

3. Милун Ј. Стојадиновић, парох лесковачки. Рођен је у селу Стопањи, округ крушевачки 1864. године. У Лесковцу је од 1896. год. Године 1898. одликован је Црвеним појасом; 1901. год. протском камиловком; 1903. год. је одликован орденом Св. Саве V степена.

Од школске спреме има завршену основну школу у месту рођења, а четири разреда гимназију и Богословију у Београду.

4. Петар Ст. Вељковић, парох лесковачки. Рођен је у Лесковцу 1869. год. У Лесковцу је од 1889. год., а 1898. г. одликован Црвеним појасом.

Од школске спреме има основну школу и четири разреда гимназије у Лесковцу.

5. Прока Станковић, парох лесковачки. Рођен у Лесковцу, стар 62 год. У Лесковцу је од 1874. год. Године 1903. одликован је Црвеним појасом и Таковским крстом V степена.

Од школске спреме има основну школу.

6. Михајло Т. Поповић парох лесковачки. Рођен у Печењевцу. Стар 46 година. У Лесковцу је од 1903. год. Те године је одликован Црвеним појасом.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије и Богословију.

Сем ових шест парохија у самом Лесковцу, намесништво је подељено на још 18 парохија у самим насељима.

У Лесковцу је, сем пароха које смо навели, чинодејствовао и протођакон.

7. Трандафил Коцић, протођакон и учитељ. Рођен у Лесковцу 1871. године. У Лесковцу је од 1903. када је рукоположен за ђакона, а 1906. је произведен у чин протођакона.

Од школске спреме има завршену основну школу у Лесковцу, четири разреда гимназије, учитељску школу и Богословију.

8. Јефтимије Поповић, парох печењевачки. Рођен у Печењевцу 1871. год. Од 1899. године рукоположен за свештеника, а од 1900. год. капелан пароха печењевачког.

Године 1902. одликован је Црвеним појасом. Године 1897. положио испит за учитеља црквеног појања.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије, једдан разред учитељске школе и Богословију.

9. Ђорђе Поповић, парох брестовачки. Рођен у Лесковцу. Стар 69 год. У Брестовцу од 1869. год. Одликован Црвеним појасом 1902. год.

Од школске спреме има основну школу.

10. Јанићије Живковић, свештеник винарачки. Рођен у Лесковцу. Стар 43 године. У Винарцу од 1913. год.

Од школске спреме има основну школу, Богословију у Призрену и Београду.

11. Михаило С. Тасић, парох тураковачки. Рођен у Лесковцу, стар 42 год. Парох тураковачки од 1897. год. Одликован Црвеним појасом 1909. год. Четири године био је наставник Призренске богословије.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије у Лесковцу, један разред Учитељске школе и Богословију у Београду.

12. Гаврило Поповић, парох бунушки. Рођен у Лесковцу. Стар 63 године. У Бунуши од 1874. год. Одликован Црвеним појасом 1900. године.

Од школске спреме има основну школу.

13. Светозар Костић, парох Брзански. Рођен у Лесковцу 1879. године. Раније био учитељ, од 1900. год. у разним местима. Од априла 1912. год. до октобра 1913. заступник парохије брзанске. Од октобра 1913. године парох брзански.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије у Лесковцу, 5. разред гимназије у Нишу и Богословију у Београду.

14. Михаило Поповић, парох стројковачки. Рођен у Брестовцу, Стара Србија. Стар 46 година.

Од 1. септембра 1894. год. свештеник медвеђске парохије у Срезу јабланичком. У парохију Стројковац је премештен по молби. Нисмо нашли податке о времену.

Од школске спреме: „Учио се књизи приватно“.

15. Јанићије Поповић, парох губеревачки. Рођен у Лесковцу. Стар 72 године. Рукоположен за свештеника септембра 1869. године.

Од школске спреме: „Учио се књизи приватно“.

16. Михаило Игњатовић, парох рударски. Рођен у Пироту 1873. год. У Рудару од 1902. године. Одликован Црвеним појасом 1912. године.

Од школске спреме има основну школу, пет разреда гимназије, Богословију у Београду.

17. Аранђел Стојановић, парох ораовички. Рођен у Ораовици. Стар 65 година. Рукоположен за свештеника 21. маја 1877. године.

Од школске спреме: „Учио се књизи приватно“.

18. Јован Ћикић, парох Копашнички. Рођен у Власотинцу. Стар 51 годину. За свештеника рукоположен 1888. године. Најпре био капелан, а затим парох турековачки. Доцније, непознатог датума, по молби премештен за пароха копашничког.

Од школске спреме има основну школу у Власотинцу и Богословију у Београду.

19. Димитрије Поповић, парох мрштански. Рођен у Лесковцу. Стар 91 годину. Рукоположен за свештеника 1859. године.

Од школске спреме: „Учио се књизи приватно“.

20. Јанићије Калуђеровић, парох кумаревски. Рођен у Крушеву. Стар 71 годину. Парох кумаревски од 1894. године.

Од школске спреме има основну школу и два разреда гимназије у Крушеву.

21. Харалампије Цветковић, парох богојевачки. Рођен у Кални (срез власотиначки). Рукоположен за свештеника 1901. год. Био на парохијама: малаченској, богојевачкој, прелепченичкој, а сада на богојевачкој.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије, Богословију у Призрену и два разреда Богословије у Београду.

22. Спасоје Поповић, парох градашнички. Рођен у Горњем Жапском (срез врањски). Стар 56 година. Парох у Градашници од 1897. године. Одликован Црвеним појасом 1906. године.

Од школске спреме има основну школу.

23. Василије Станковић, парох јашуњски. Рођен у Лесковцу. Стар 62 године. Свештеник од новембра 1898. године. Одликован Црвеним појасом.

Од школске спреме има основну школу, четири разреда гимназије и Богословију у Београду.

24. Здравко Димитријевић, парох бабички. Рођен у Црковници. Стар 68 година. Рукоположен за свештеника 1878. године. Одликован Црвеним појасом 1907. године.

Од школске спреме има основну школу.

25. Аранђел Станковић, парох црковнички. Рођен у Црковници. Стар 78 година. Рукоположен за свештеника 1860. године.

Од школске спреме: „Учио се књизи приватно“.[2]

Ратна ситуација, следеће 1915. год., нажалост, променила је ову слику.

Верска служба због развијања националне самосвести, нашла се одмах под ударом непријатеља. Окупаторски бугарски војници, одмах по доласку, убили су свештенике: 1. Стевана Комненовића (намесника лесковачког), проту и парохе: 2. Петра Вељковића, лесковачког; 3. Михаила Игњатовића, рударског; 4. Здравка Поповића, бабичког; 5. Јована Ђикића, копашничког; 6. Аранђела Станковића, црковничког, и 7. Трандафила Коцића, протођакона лесковачког.[3]

Са циљем да ово подручје учини делом своје државе, да њено становништво бугаризује, окупатор се, сем убијања, и на други начин понашао окрутно према свештеницима. Један од њих био је и интернација у Бугарску. У њој су, у логор у Ешки Џумаји били протерани свештеници – пароси: 1. Гаврило Поповић, бунушки; 2. Аранђел Стојановић, ораовички; 3. Јанићије Калуђеровић, кумаревски; 4. Михаило Тасић, турековачки; 5. Ђорђе Камперелић, лесковачки; 6. Јанићије Живковић, винарачки; 7. Милун Стојадиновић, лесковачки, и 8. Јевтимије Поповић, печењевачки. У овом логору они су били све до краја рата.[4]

*

Верска служба обављана је у храмовима Српске цркве. Њу су обављали:

1. У храму Св. Илије у Лесковцу сви лесковачи пароси и протођакон.

2. У парохијској цркви Св. Илије, у Печењевцу. Ову парохију чинила су још насеља: Чоклина, Дупљание, Чифлук, Брејановац, Подримац, Каштавар.

3. За Парохију Брестовачку, у цркви Св. Праскаве у Кутлешу. Парохију су чинили још: Брестовац, Миговац и Шарлинац.

4. За парохију Винарачку, у цркви Св. Николе у месту Доње Стопање. Парохију су чинили још: Винарци, Залужње, Прибој, Мира Чифлук, Доњи Синковац.

5. За парохију Турековчку, у месној цркви.[5] Сем Турековца, парохију су чинили још: Горња Стопања, Горњи Синковац, Горње Трњане, Власе, Свирце, Бекамовац, Доње Трњане.

6. За парохију Бунушку, у цркви Св. Ђорђа, у Бунуши, парохију су чинили још: Радоњица, Тодоровац, Мирошевац, Вина, Дрводеља, Славујевац, Игриште.

[2] Подаци о свим свештеницима: АС, МПСЦОР III р. 38/1914.

[3] Радован Пилиповић, Српска Православна црква у Првом светском рату, Београд 2014, стр. 143.

[4] Исто, стране: 119 - 123.

[5] Назив цркве нисмо успели дознати.

7. За парохију Брзанску, у цркви Св. Ђорђа у Бунуши. Ову парохију су чинили: Брза, Вучје, Жабљане, Горина, Букова Глава, Барје.

8. За парохију Стројковачку, црква Св. Николе у Чукљенику. Парохију су чинили још: Стројковци, Тулово, Бели Поток, Зољево.

9. За парохију Губеревачку, парохијска црква Св. Пераскеве у Рудару. Парохију су чинили: Мала Грабовница, Губеревац, Горњи Буниброд, Доњи Буниброд.

10. За парохију Рударску, парохијска црква Св. Параскеве у Рудару. Парохију су чинили још**:** Горње и Доње Јајино, Кукуловац, Шишинце, Велико Трњане, Паликућа, Загужане.

11. За парохију Ораовичку, парохијска црква Св. Николе у Ораовици. Парохију су чинили још Добротин и Бистрица.

12. За парохију Копашничку, црква Св. Николе у Ораовици. Парохију су чинили: Велика и Мала Копашница, Велика Габровница, Слатина, Несврта.

13. За парохију Мрштанску, у месној цркви.[6] Парохију су чинили: Мрштане, Биљаница, Манојловце и Братмиловац.

14. За парохију кумаревску, у месној цркви.[7] Парохију су чинили: Бобиште, Кумарево, Доње и Горње Крајинце, Злоћудово, Номаница, Жижавица, Грајевце, Јелашница.

15. За парохију богојевачку, црква Св. Параскаве у Кумареву. Парохију су чинили: Богојевац, Навалин.

16. За парохију Градашничку, црква Арх. Гаврила у Липовици. Парохију су чинили још: Орашац, Градашница, Биљаница, Слатина, Пискупово**.**

17. За парохију јашуњску, црква Св. Јована Претече у Јашуњи. Парохију су чинили још: Злокућане, Дрћевац**,** Чифнлук Дрћевачки, Јарсеново, Горња и Доња Купиновица.

18. За парохију бабичку, парохијска црква Св. Тројице у Бабичком. Парохију су чинили још: Разгојно, Брдалица, Смрдак**.**

19. За парохију црковничку, парохијска црква Успенија Пресвете Богородице у Црковници. Парохију су чинили још Горња и Доња Локошница**.**

Православна црква Краљевине Србије делила је све ратне напоре нације. Први светски рат је донео становништву Краљевине Србије велика напрезања. Епско памћење српског народа даје том рату достојанство славног времена.

---

[6] Назив цркве нисмо успели дознати.

[7] Исто.

Summary

Ljubodrag Popović

SCHOOLING AND CHURCHES IN LESKOVAC AREA BEFORE UPCOMING WWI

Between two wars, the Second Balkan and the World War First, the Leskovac County with counties: Jablanicki, Masuricki; Vlasotinacki; Poljanicki, Pčinjski and the city of Vranje belonged to the Vranje district, in which, according to the 1910 census, lived 256,130 inhabitants in 38,477 households.

Leskovac County had 65,446 inhabitants and 9,995 households. The county comprised of 101 inhabited places, grouped in 21 municipalities.

In this area there were certain number of churches and schools, with a larger or smaller number of teachers.

Beside the town of Leskovac, there were schools in some villages, but classes in them were carried out in different ways, depending to the number of pupils.

The paper presents data on the state in which there were education and the church in Leskovac area between the Balkan II and the upcoming "The Great War".

Хранислав А. Ракић
историчар, музејски саветник
Лесковац

УДК 355:929 Наумовић Ј.
94(497.11)“1914/1918“

ГЕНЕРАЛ ЈОВАН НАУМОВИЋ И СМЕДЕРЕВСКИ БОЈ

Лесковачки крај је у ослободилачким ратовима Србије дао велики допринос (у балканским ратовима 1912. и 1913, у Првом светском ртау 1914 – 1918, у Другом светском рату 1941-1945. и одбрамбеном рату 1999. године). Велики број бораца истицао се смелошћу, дајући и своје животе, или остајући инвалидима после рањавања у борбама. За своје заслуге у рату борци су добијали похвале, одликовања, унапређења и друго, као и значајне војне чинове.

Међу онима који су командовали српском војском у ослободилачким ратовима Србије значајно место заузима и Јован Наумовић,[1] Лесковчанин, рођен је 27. октобра 1879. године. Основно образовање стекао је у Лесковцу, а средње у Лесковцу, Врању и Нишу, да би у XXX класу ниже школе Војне академије ступио 1. септембра 1897. и већ 13. 10. 1899. добио чин пешадијског потпоручника.

Армијски генерал Јован Наумовић

Под именом војвода Иван Осоговски учествује у четничкој акцији против турског окупатора 1904. и 1906. године на територији Јужне Србије, а пре тога као млади официр учествује у преврату 1903. године.

По завршеној вишој школи (1905 – 1907), постао је командир чете 8. пешадијског пука у Београду, где остаје до 1909. године.

[1] У првом делу дајемо кратке биографске податке Јована Наумовића, а у другом делу говоримо о његовом учешћу у Смедеревском броју 1914.

У Први балкански рат ушао је као мајор и поверено му је да командује 2. батаљоном пука „Књаз Михаило“, који ће касније добити име Гвоздени пук „Књаз Михаило“.

За време балканских ратова мајор Јован Наумовић испољио је умешност у командовању јединицом у борбама са Турцима код Трновца, Куманова, Бакарног гумна и Битоља. На Злетовској реци, заузимајући непријатељски положај у јуришу, заробио је команданта 13. бугарског пука, једну батерију, војно превијалиште, војну музику и четири непријатељска митраљеза.

Под командом мајора Јована Наумовића Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ заузео је врлетну и камениту Виорилу и попео се уз стрме и клизаве литице покривене снегом и ледом и тамо извукао једну брдску батерију, што је изазвало дивљење мештана и запрепашћење Турака.

У борбама са Бугарима 1913. године рањен је на Бакарном гумну и контузован. После освешћења је изјавио: *„...Четири дана лебдила је нада мном стара мати Петра бакалина и њој првенствена и вечита хвала што сам могао да се нађем после скрхана тела, место у болници и у кругу мојих Топличана; те да сам још једном понесен са петвековним хорјатима на Битољу ... Пад мој не заустави полет батаљона, напротив удвостручи снагу да освети свога команданта и набрзо овлада Тополчанским висом.“*

За испољено јунаштво и вешто вођење батаљона у борбама против непријатеља мајор Јован Наумовић је одликован медаљом за храброст и орденом Карађорђеве звезде IV реда, са мачевима.

Од марта 1914. до краја септембра 1915. био је командант Вардарског батаљона. У Ђунису 1915. године прима команду 18. пешадијског пука са којим учествује у борбама на Мачјој стени, северно од Приштине и на Ситници. Повлачи се преко Пећи, Плава и Гусиња до Скадра где је превео пук. Као тежак рањеник, евакуисан је преко Италије за Француску. Одликован је Белим орлом са мачевима III реда и унапређен у чин потпуковника.

Крајем марта 1916. године, као помоћник команданта 12. пешадијског пука, врши обуку на Крфу и касније са пуком прелази у Солун. Од 4. августа 1916. води борбе на Ветернику. Затим је упућен на Кајмакчалан, где учествује у гоњењу непријатеља до Соколца, Рововске и Браздавске косе. У јануару 1917. је инструктор за обуку пушкомитраљезаца.

У „Солунском процесу“, међу осумњиченима, у групи која је са Аписом на челу учествовала у превратy 1903. и довела Карађорђевиће на престо, а сада била оптужена да припрема атентат на престолонаследника Александра Карађорђевића на Солунском фронту, био је и потпуковник Јован Наумовић. Лишен је чина, али је, због недостатка доказа, реактивиран 23. септембра 1918. године и чин му је враћен.

У периоду између два рата Јован Наумовић је испољавао велику радиност, усавршавајући војничко знање на искуствима из периода рата, комбинујући га са мирнодопским сазнањима.

После ослобођења 1918. године био је члан Мисије за организацију војске у Словенији, где формира Дравски пешадијски пук. Постављен је за команданта пука у Цељу и њиме командује од 1920. до краја 1927. године. Унапређен је у чин пуковника и одликован пољским орденом *Virtute militare*, Св. Саве III реда и Белим орлом V реда.

Од јануара 1928. године до децембра 1929. био је на дужности великог жупана Скопске области и у том периоду је унапређен у чин бригадног ђенерала и одликован Карађорђевом звездом III реда, орденом Св. Саве другог реда и сребрном медељом Црвеног крста.

Потом је био командант Јадранске дивизијске области, командант Потијске дивизијске области, одликован је Југословенском круном II реда и унапређен 9. јануара 1933. године у чин дивизијског генерала.

Од 24. августа 1935. године до 17. септембра 1938. вршио је дужност команданта жандармерије са седиштем у Београду, а од септембра 1938. године био је командант V армијске области у Нишу и тада је унапређен у чин армијског генерала и одликован лентом Св.Сава I реда.

Пензионисан је крајем 1940. године, али је 1941. године рективиран и постављен за команданта 3. армијске области, на фронту према Албанији. Одбивши понуду енглеског официра да напусти земљу код Охрида, био је заробљен и одлази у немачко ратно заробљеништво.

Јула 1944. године, већ сасвим скрханог и физички уништеног, генерала Наумовића враћају у земљу. У заробљеништву је имао патриотско држање, а генерали који су сарађивали с Немцима учинили су да се упути у земљу са намером да га Недић ликвидира управо због патриотског држања. Међутим, Недић се није усудио на крајњи злочин, јер је знао какав је утицај генерал Наумовић имао на старе борце у заробљеништву, а издајници су га звали „црвеним ђенералом“.

Умро је 13. фебруара 1945. и сахрањен је на београдском Новом гробљу, не дочекавши ослобођење.

УЧЕШЋЕ МАЈОРА ЈОВАНА НАУМОВИЋА У СМЕДЕРЕВСКОМ БОЈУ 1914. ГОДИНЕ

После Другог балканског рата уређивана је државна граница, а приступило се и војно територијалној подели нових области и организацији народне одбране. Први регрути са ове територије ступали су у кадар већ марта 1914. године у нове пешадијске пукове са називима дивизијских области Јужне Србије. Вардарски пук се формира у Београду и попуњава

официрима, подофицирима и капларима из пукова Дунавске дивизијске области и регрутима из ондашње Вардарске дивизијске области.

С обзиром на то да је мајор Јован Наумовић био добар познавалац људства са територије Јужне Србије, одређен је за команданта 2. батаљона Вардарског пука, који је састављен од људства са територије прешавске, кумановске, кратовске и кривопаланачке области. Батаљон је бројао око 1.300 људи и у њему су владали неописив патриотски полет и одушевљење, јер су његови припадници били задојени ретко виђеним еланом, вољом и самопрегором и са нестрпљењем су очекивали сваки ратни задатак.

Батаљони Вардарског пука ушли су у састав пукова Дунавске дивизије I позива. Он је попунио кадровска места 9. пешадијског пука и био је способан у први мах да заштити и брани на Дунаву одсек од Голупца до Гроцке, због тога је био самосталан и ушао у састав Браничевског одреда.

Крајем јула 1914. године отпочињу борбе на Дунаву, Сави и Дрини. Мировање на Дунавском одсеку је убијало. Кратка бомбардовања и свакодневна пушкарења само су опомињали да је ратно стање.

Међутим, то није трајало дуго, на рођендан мајора Јована Наумовића, стање се променило, добио је наређење да одмах крене најкраћим правцем за Смедерево. О томе мајор Јован Наумовић каже:

„У то доба батаљон је био на предстражи. У резерви сам имао две чете. Ове сам могао кренути одмах, али за чете (2. и 4.) са предстраже тек по смени и времену требало најмање два часа.

Затражим Штаб одреда у Пожаревцу. Командант артилериски пуковник Матић Светомир, са начелником штаба пешадиским потпуковником Белићем Ј. Владимиром отишао је на Смедеревски одсек.

Заступнику, арт. пуковнику Милојевићу Ж. Војиславу, начелнику артилерије, објасних стање. На тај начин не чекајући смену кренем само 1. и 3. чету из резерве у селу Петки. Из села Петке крећући се усиљеним маршем преко села Брежана, форсирајући преко газа Велике Мораве код ових села, избијем у село Липе, где сазнам да су „Швабе узеле Смедерево“. Топовска паљба све јача, распрскивање шрапнела све јужније. Утисак да су наши изгубили прве положаје на Дунаву.

Сељанке из Липа, дочекују нас са цвећем, водом... Кличу: „Живели...“

Указује се дирљива слика: полунаго, босо, старо и младо, женскиње са дечицом, пешице се упутило југу. Чује се: „Брже браћо, прешле Швабе!“

Са највећим напором, окупани у зноју сечемо железнички пут Смедерево – Велика Плана. Указујем на правац: Сегда – Царина, а сам са ађутантом одјурим преко Царине ка Павлици, где ми се чини да је усредсређена најјача непријатељска артилериска ватра. Подне. За пет часова прешло се преко 30 километара.

У 13,30 часова свијају се на Павлици. Изгледа да се непријатељ припрема за јуриш на Карађорђево брдо – Павлицу.

Командант Смедеревског одсека, пешадиски потпуковник Цвијовић Светомир, упознаје ме са ситуацијом: „Прешло је неколико батаљона на простору Смедерево – Југово. На Карађорђевом брду упали у нашу батерију, али јуначким држањем артилериског мајора Гаврила Каљевића [исп. Х.Р.] и испадом резерве бачени назад. У отсечној резерви имам свега једну чету...“

И док сам извршио рекогносцирање положаја једне и друге стране од Павлице до Карађорђевог брда, чело батаљона већ је форсирало Петријевски поток.

Изгледало ми је да је непријатељ далеко слабији но што ми је речено јер никако не могох схватити да ће се непријатељ задржати у Провалији и Јаблану и да неће учинити крајње напоре да овлада у најмању руку Карађорђевим брдом и Павлицом. Мишљах: „старци се уплашили“ (одбрану чињаху делови III позива).

У очекивању док је батаљон пролазио кроз артилериску и пешадиску ватру и свијао се у резервни поредак. Пушимо и разговарамо. Белић једнако: „Замисли да су ти сада гвоздени, па да учиниш један јуриш до Дунава“. (Заједно смо били у балканским ратовима у Моравској дивизији I позива. Он као помоћник начелника штаба у дивизији, а ја командант 2. батаљона 2. пука књаза Михаила - „Гвозденог пука“).

Са чврстом вером у ваљаност, срчаност новајлија, мојих Вардараца, утврдих: „Заиста штета, али веруј, за по сата у једном налету сручићу се у Дунав. Биће бољи, видећеш!“

Командант као гранитна стена, стоји више наших глава и пуши палећи нову цигарету од догоревајуће између прстију. Смеши се: „Хајд, хајд, видећемо!“

Прилазим својима, који се у мртвом углу издувавају. „Јунаци, ево прилике, која нам се први пут указује, да се крвљу одужите онима, који су дали своје животе за ваше ослобођење. Хоћете ли?“

„Хоћемо, хоћемо“ – процепи се као тресак.

„Фриче (поручник Војиновић Алекса, водник 1. чете), хајд сад: Где је наша Војводина.“

Весели „Фриц“ истеже врат, гута пљувачку и на једном затутње млади гласови Кумановаца:

„Где је наша Војводина?
Да л’ у Бачкој ил’ Банату,
Ил у Срему старој слави?
Нит’ у Срему нит’ Банату,
Већ у срцу Шумадије,
Ево главе, не дам Војводине.“

И док се песма мешала са гроктањем пушака, писком танади и треском шрапнела, командире и воднике упознајем са стањем.

Људи данули душом, очи светле, подрхтавајући набрекнуле жиле, очекују нешто ново, непознато...

„Колоном простих редова, за мном“ потмули топот младих ногу и шум ломњаве кукурузовине „Стој! На лево“. Стотину корака ка војничкој ивици. Назирем „старце“ у рововима.

„Клекни, командири и водници напред! Други водови задржаће се на ивици и отворити магацинску ватру. Сви остали сручиће се на непријатеља. Циљ лађа и шлепови, на своја места!“

За неколико часака други водови 1. и 3. чете ускочише у ровове. Остатак Вардараца са једном четом из резерве Смедеревског одсека избија на војничку ивицу.

„Јуриш! Ура! – крикнух. И на једном из неколико стотина грла проломи се као тресак грома: „Уррааа!“ мешајући се са циком брзометки. Наста кобрљање, преплићу се млада жива телеса са приткама винове лозе. Код непријатеља, који се такође спремаше за јуриш, на мах заста паљба. Запрепашћени живом лавином као да замре.

Где - где затрешта по која бомба. Упадосмо у ровове, које нам непријатељ до тада заузе. Кидамо одећу о ограде винограда крварећи руке, лице. Ускачемо у збијене редове почасних резерава. Измешасмо се са плавом униформом. Чини ми се, да наша сура униформа но где где упада као цветак на ливади. Разлика: плави бацају пушке и подижу руке.

Већ смо на месту искрцавања. Лађа запловила на дебели Дунав, са штабом непријатељског команданта бригаде, праћена писком брзометке; шлепови су наши. Извлачимо триестак наших „стараца“.

Непријатељска артилерија шара још по гребену, а ми прикупљамо плен и у колонама пребацујемо ка Коларима преко хиљаду заробљеника. Са једним командантом непријатељског пука – Бечлија родом, излазим на Павлицу. Другог рањеног износе носиоци. Дочекује ме потпуковник Белић, а ја довикнух: „Погреших за тринаест минута. Обећах за по сата, а све је свршено за седамнаест минута.”

Образује се нова поворка заробљеника од хиљаду и неколико стотина са тридесет и шест официра. Плен огроман. Моји губитци: 1 официр тешко, 1 лако рањен, 1 каплар и два редова мртви и 18 рањених.

На одсеку врши се нова организација одбране, а ми друмом за Осипаоницу.

Овај брзи, лак по жртвама, а огроман успех по резултату, подигао је и најслабијег до величине хероја.

Величанствен дочек победника, иако по ноћи, у Радинцу, Вранову, М. Крсни, Скобању и у сванућу у Осипаоници, затим у Пожаревцу и Пе-

тки – освежавао је душе ових младих, неуморних, који окићени славом и цвећем, са песмом на уснама за тридесет часова одоше, победише и вратише се прешав преко осамдесет километара.

Свети огањ пожртвовања за своје и домовину зацари у душама дојучерашњих робова и сваки је осећао у себи витештво Обилића и снагу Краљевића Марка. Сећам се сусрета у Солуну 1916. године са лекаром (Грк но народности, који је 1915. године био у болници у Пожаревцу) др Кризистомоса, чије прве речи беху: „Господине потпуковниче, где су ваши Вардарци? Никада их заборавити нећу. То су јунаци. Знате да сам им ампутирао ноге, руке без наркозе и питајући их да ли боли, одговараху: „Сеци, докторе, ја сам Вардарац“![2]

О Смедеревском бојy давало је изјаве више официра и војника, а неке од њих ћемо навести. Потпуковник Владимир Белић каже:

Тада је на положају ситуација била следећа: У Годомину био је ескадрон послат из резерве и две чете, враћене са положаја, држали су своје раније положаје – насип поред Дунава. Смедерево је било поседнуто као и раније и даље на запад држана је друга линија ровова, па Карађорђев шанац и косом Карађорђево брдо – предња ивица Павлице – Бели Брег и даље ка Југову, где је држана и прва линија ровова. У резерви је било 3 чете на Павлици.

Непријатељ је извршио прелаз код Расадника и до овог времена успео да заузме само Провалију и Јаблан; пребацивао је непрестано трупе, желећи да се пробије на југ, а не ширећи се на исток и запад.

Од појачања, сем две чете из батаљона у Годомину још није ништа стигло на место. Батаљон (2 чете) са Пожаревачког одсека пео се ка Вучаку, уз Враново Брдо, а његов командант мајор Наумовић на коњу испредњачио је пред батаљон и у касу журио ка Павлици. (Он се видео са Павлице). Батаљон из 15. пука III позива, послат из Одбране Београда, маршовао је од Заклопаче ка Петријеву (о њему смо имали телефонски извештај из Одбране Београда). Батерија на Молеровом шанцу није дејствовала, вод артиљерије на Југову је дејствовао и вод артиљерије пласирао се (по наређењу команданта одреда) западно од Петријева и спремао за дејство. Непријатељска артилерија слабијом ватром тукла је цео фронт одсека, а пешадиска ватра не честа и брза, чула се и зрна су изретка прелетала и преко Павлице, Непријатељ ниЈе јако надирао, вероватно је сачекивао делове, који су се још пребацивали, а сви напади мањих делова (у два маха нападана је посада на Југову) били су одбивени.

После процене ситуације пуковник Матић је донео одлуку за напад.

У 15,30 часова кренуле су трупе у напад. Ми смо видели полазак целог борбеног строја, али одмах чим су се трупе спустиле са ивице и дошле у

[2] „Време“, бр. 4381, од 18. марта 1934. године и *Споменица*, Скопље, 1934.

виограде, нисмо их више видели. Чула се са десног крила громка песма „Где је наша Војводина“, то су певали Вардарци из свега гласа, тако да је та песма заглушила брзу ватру која се осула са свих страна. Кратко време трајала је песма и ватра одједном изненадно престаде. Пуковник Матић се узнемири, питајући се полугласно шта ли то треба да значи. Ја му одговорих, да тај прекид ватре може само добро значити, јер или су наши већ дошли до непријатељских ровова, па се сад води борба хладним оружјем или су Аустријанци напустили ровове па одступају, а наши их гоне. И заиста, није прошло ни 15 минута, а ми смо чули прасак бомби већ на самоме штеку и видели, како неки војници ускачу у два шлепа, који су били уз штек. У истом моменту видели смо, како је ужурбано одвезана лађа, која је била поред другог шлепа и отиснула се на Дунав. Онај вод са Павлице, тада оспе брзу ватру на лађу и пре но што је лађа зашла за Смедеревску аду, лепо се видело, кад се искренула на једну страну.

Пуковник Матић и ја смо били сигурни да је на фронту успешна акција. После извиђања, био сам на неколико метара од пуковника Светомира Матића, видим десно од Провалије уз Карађорђево брдо иде правилна колона отприлике један батаљон. Обратих пажњу пуковнику Матићу, видим да се веома изненади и забрину (Ми нисмо имали ту ни једног војника, сем два ордонанса, а ова колона долази са десног бока). Ја потрчим напред да видим шта је то, а видим да одоздо (било је 1 километар одстојања до колоне) у галопу јури један ордонанс на вранцу.

Мени се учини да познајем вранца мајора Наумовића и зауставих се да сачекам ордонанса. Он је раширио руке и нешто виче, али га не чујем. Кад је стигао на једно 30 корака до мене, коњ се саплете, а ордонанс лупи о ледину и коњ стаде. Притрчах му и он ми рече само „заробљеници“. Оданух и одмах отрчах горе да јавим пуковнику Матићу.

Заиста после мало времена приђе нам чудна трупа: напред на носилима четири Вардарца носе потпоручника Трајка (мислим Ћирића) свег изрешетаног и он са носила рапортира, да је довео 1000 заробљеника. За њим постројени у колони двојних редова заробљеници, многи са српским тробојним кокардама закићени.

Њега посласмо доктору, а заробљенике узех да постројим и пребројим. Пуковник Матић пође Трајку и пита како је јуриш испао, а овај младић одушевљено поче да прича, како су се Вардарци уз песму сручили право на штек и „одсекли им одступницу” и после само хватали заробљенике. Рече још од наших мало су изгинули израњавани, од њихових много, нарочито кад покренуше ка Дунаву.[3]

Учешће мајора Јована Наумовића са Вардарским полубатаљоном у бици код Смедерева и њихов допринос, у свом сећању најбоље оцењује

[3] „Ратник“, септембар 1934. године.

командир 1. чете 2. Вардарског батаљона поручник Светомир Савић, који истиче:

Дунавски фронт [код Смедерева, под. Х.Р.] од Митровдана био је миран и пасиван за обе војске, јер су снаге и средства обеју војски биле ангажоване на главном бојишту. Али на овај дан, почев од један час, настаде код Смедерева живост.

Од тог момента непријатељ отпоче припрему за прелаз и прелази реку Дунав код Смедерева у јачини једне пешадијске бригаде са циљем олакшања рада својој војсци на главном бојишту, а наш I батаљон III позива Народне војске отпоче давати отпор непријатељу за извршење горњег циља.

Непријатељ је, благодарећи својој бројној и моралној и материјалној надмоћности, успео форсирати реку Дунав код Смедерева, принудити храбри батаљон на повлачење, заробити једну де банжову батерију и заузети најужи тактични мостобран.

Батаљон вардарски у овом времену био је код села Петке (североисточно од Пожаревца) у одсечној резерви. Грокот пушака, митраљеза и урлик топова допирао је до нашег батаљонског бивака. Објављивао је Вардарцима озбиљну ситуацију код Смедерева; изазивао код њих жалост, што и они нису тамо и наду да ће ускоро и они поћи тамо, где дужност и част налажу војнику, да покаже своју оданост, способност и верност краљу и отаџбини.

Жељени час дође. Око 8 часова командант батаљона, мајор Јован Наумовић, позва командире 1. и 3. чете [исправка Х.Р.] Вардарског батаљона и нареди им да се чете одмах спреме и под његовом командом пођу у Смедерево. Наређење би брзо и весело извршено. Вардарски полубатаљон пође тада поносан Смедереву да покаже Шваби шта су, какви су и који су Вардарци.

На маршу песма и готово трчање. Старешински кадар и људство чило, весело и готово увек са јуначким осмехом да да живот за свог краља и отаџбину.

Грокот пушака, митраљеза и урлик топова све се више и више чуо, и расположење и готовост старешина и људства све се више и више код Вардараца развијало у колико се полубатаљон приближавао месту части.

Око 11 часова полубатаљон уђе у сферу јаке артиљериске и даљне пешадијске ватре и постави се на Карађорђево брдо у заклон од ока и метка, да се одмори и добије наређење за даљи рад.

Командант полубатаљона [мајор Јован Наумовић, прим. Х. Р.] оде да прими заповест, а старешине и људство уз пратњу непријатељске артиљерије и митраљеза отпеваше заклетву „У бој, у бој!“ од Змаја и посматраше лепу слику оданости и неустрашивости у служби за краља и отаџбину. Командант одреда, пуковник Светомир Матић је у ставу ми-

рно, а у сфери непријатељске артиљерије и пешадијске ватре, издавао заповест мајору Владимиру Белићу и мајору Јовану Наумовићу.

По пријему наређења, наш командант мајор Јован Наумовић хладно и прописно поздрави команданта одреда и упути се командантским кораком полубатаљону, позва командире чета на погодно место за издавање заповести и изда следећу заповест:

„Као што видите непријатељ је прешао Дунав код Смедерева. Појачања су нам обећана. Полубатаљон је добио наређење да поседне и упорно брани положај Павлицу. Њ. Кр. В. престолонаследник Александар се нада да непријатељ од Вардараца, Смедерево не сме и не може заузети.

Наређујем:

– 1. чета без једног вода поседа, утврђује и најупорније брани положај Павлицу од крушкастог дрвета до виноградареве кућице (показа на терену).

– 3. чета без једног вода поседа, утврђује и најупорније брани положај Павлицу од виноградареве кућице до пласта сена (показа на терену).

– Полубатаљонска резерва чете на јужној падини Павлице.

– На извршење!

Повратак командира чета четама, дочекан је од старешина и људства чета у ставу мирно, а на препланулом лицу старешина и војника и из очију старешина и војника могла се прочитати срећа што им се поверава служба, достојна њих, а коју ће под гаранцијом бити или не бити – извршити. Командири чета четама заповест поновише, а при спомену Њ. В. Краља Престолонаследника громогласно „Живео! Живео! Живео!“ био је одговор, заклетва и решење, погинути или непријатеља победити. Све је мирисало на скору, кратку, брзу, отмену, ритерску смрт или победу.

По издатој заповести командири чета, чете колоном по један са максималним искоришћењем терена (земљишта) у смислу заклона од непријатељаског ока и метка поведоше до близу Павлице, а потом водове најзгоднијим правцем упутише да поседну, утврде и бране положај до победе или смрти. Поседање се изврши у тишини и готово неприметно од стране непријатеља.

Тишину прекиде гласна команда командира чете: парне нумере бомбе бацај, по експлозији бомби цела чета „јуриш ура“.

„Ура” – громну снажно, искрено, весело из груди пешака 1. чете и цела чета пође у јуриш са циљем победа пошто пото.

Људство 3. чете (лево од 1. чете постављено) чувши поклик„ура” полете само напред у победу.

А непријатељ? Непријатељ, збуњен овом ситуацијом (коју апсолутно није очекивао), продужи паљбу, али иста није личила на паљбу победну, већ извињавајућу, на видећи непобедне јунаке решене на све, поче бежати ка Дунаву, са циљем, да спаси своју бедну егзистенцију.

Горди Вардарци продужише енергично гоњење покретом, необичном брзином и вештином савлађујући препоне, природне и вештачке по смедеревским виноградима и успели су, на леђима непријатеља доћи на Дунав и поробити га.

На путу кроз културно обрађене смедеревске винограде видели су Вардарци културу аустроугарских обесних и кукавних војника, видели су бедно непоштовање туђе својине, које ово сиромашно становништво кошта много труда, пара и живота, а које су војници културне Аустроугарске претворили у пустош, брзо и потпуно. Видели су вино просуто по авлијама и подрумима, ствари (намештај и покућанство) разбацано којекуда, врата кућна обијена и полупана итд. и све, што се да видети на сликама похода Хуна у Рим под Атилом. Видели су следећи подвиг свог друга редова Николе Јовановића:

Редов Никола Јовановић вршио је гоњење датим му правцем и на истом, налетео на непријатељски митраљез којим је руковао лично један аустроугарски потпоручник.

Аустроугарски потпоручник видећи редова Јовановића на 4-5 корака од себе, остави митраљез и револвером на редова Николу Јовановића опали неколико хитаца, не постигавши никаквих резултата.

Редова Јовановића поступак аустро-угарског потпоручника није збунио. Он је продужио покрет, па дошав до аустроугарског потпоручника на погодно растојање нападне га хладним оружјем и сјури му бајонет у груди. Аустроугарски потпоручник од ове ране доцније је умро, а редов Јовановић добио је у чети титулу „храбри“ и признање претпостављених старешина одликовањем.

На обали Дунава Вардарци су видели:

Масу избезумљених, бедних лица животиња људског облика на коленима молећи разним језицима „милост“.

Уплашене аустроугарске официре, како беже у шлепове и траже помоћ, уместо да са својим људством деле добро и зло и да их напусте тек онда, кад смрт то нареди.

А чули су објављивање наше победе, нашим ослобођеним де банжеовим топовима и посмртне звуке пропелера непријатељског авиона, који хиташе да јави аустроугарском команданту о поразу аустроугарске војске код Смедерева.

Предај се! Не гини лудо! Збор! командова каплар Данило Јовановић, кројачки радник у Бечу на немачком језику, по наређењу командира 1. чете и сви ти бедни јунаци бацише сабље и пушке, сташе у строј и пођоше у ропство, да тамо сачувају бедну егзистенцију и по рату и даље причају о својој високој култури и вардарској ниској балканској култури.

А уз последње метке непријатељске артиљерије са оне стране Дунава, победници Вардарци, на плавом Дунаву, искреном молитвом заблаго-

дарише Богу на успеху и пођоше вођени старешинама на своје место да се одморе и за нова јуначка дела припреме.

По чувењу аустроугарска војска је прешла тада код Смедерева са једном пешадијском бригадом. Људство из те било је чешко-мађарске и румунске народности ујачини 6-8000 људи. Мађарске народности највише, много мање Румуна и најмање Чеха.

Заробљено је: 2 пуковника, 20 официра нижих и 200 подофицира, каплара и редова и 4 тешка митраљеза.

Нађено је око 1000 које мртвих, које рањених непријатељских војника на овостраној обали Дунава и велика количина муниције и осталог ратног плена.[4]

У свом сећњу на Смедеревски бој Спира Димитријевић, роднаредник из Нагоричана је, поред осталог, забележио:

... После смо продужили маршут и већ смо срели неколико рањених војника који су нам казали да су Аустријанци прешли на Смедерево и води се борба код винограда покојног краља Александра. Ми смо већ знали да идемо у борбу. Стигли смо прву чету са четним командиром Савић Милорадом, као и команданта батаљона г. Наумовић Јована, те је одмах наш командир изишао пред комаданта батаљона и рапортирао да су сви војници на лицу места са потребном спремом. Командант г. Наумовић, смешкајући нам се испод брка рекао је војницима: „Оћемо ли јунаци у борбу?“

„Ако Бог да, оћемо, г. мајоре“ – сви војници у глас викнуше. Затим је г. мајор рекао: „Оћемо, оћемо, тако је“! па смо продужили пут ваљда један четврт сата до једног брда у близини непријатеља.

Већ поче да пролеће по неки метак изнад наших глава, командант батаљона г. Наумовић Јован одржао нам је ту кратки говор и подсећајући своје војнике на заклетву и верност краљу и отаџбини, сви смо кликнули: „Живео краљ“. Рекао нам је тада г. Наумовић: „Јунаци, данас је Митровдан! Сетите се ваше браће, који су се жртвовали за ослобођење ваше на Куманову, а нарочито ви, који сте из Младог и Старог Нагоричана! Били сте очевици оних јунака, који су пали за вашу слободу, а сада је моменат да се палим јунацима овде на Смедереву одужимо!“.

При завршетку говора г. мајор позвао је певаче из прве чете, те су отпевали песму „Где је српска Војводина“.

Ја, када сам чуо говор мога команданта батаљона замишљао сам јуриш на Аустријанце, али је командант наредио командирима и водницима да се војници развију у стрелце. Затим је војницима командовано да се тако раздвојени у стрелце прекрсте, те се сви прекрстише и кренули смо у име Бога унапред. Није било минут или два, са војницима смо изашли на брдо Провалију, изнад винограда Краља Александра. Командир чете нареди да војска уђе у ровове.

[4] Лист “Вардар”, Скопље, бр. 5 и 6. јуни 1932, стр. 3.

Са десне стране мог вода била је прва чета, која је кренула на: јуриш, а ја као водник држао сам везу са првом четом и наредио сам свом воду јуриш унапред и тако је кренула цела чета.

Приликом јуриша један непријатељски митраљез дејствовао је на мој вод, али превисоко те није могао никога да повреди из мог вода. Неки од војника уплашени полегли су, али њима је наређено да одмах устану и продуже јуриш. Исти су поступили тако, а ја сам имао код себе једну бомбу, те ми је пошло за руком да је бацим. Истрчао сам пред вод преко неколико ровчића, неприметно од непријатеља, па сам бомбу бацио у само постоље код непријатељског митраљеза и укинуо сам даљу паљбу митраљеза.

Затим је продужен јуриш преко ограде и винограда, те смо дошли на саму обалу Дунава. Ту се лепршао неки барјак, ја сам помислио да је то непријатељска застава, те сам појурио свом снагом и отишао сам да видим шта је то, али то није била застава ни барјак него неки други сигнал, који је био везан за нашу настрешницу, којој је било више од четири метара. Ја сам је бајонетом исекао и уверио се да није барјак, него сигнал. У истом тренутку дотрчали су и остали војници са бомбама у рукама, па смо се развили поред Дунава са десне стране вичући Аустријанцима: „Швабе, доле оружје!“ Аустријанци збуњени; неки бацају оружје на земљу, а неки пружају паре и држе оружје у рукама; наши војници видећи то почеше да бацају бомбе на њих. Ја сам знао да говорим мало немачки, те сам изговорио неколико речи („Афшмајс гевер ундер кумт инаоф”). Неки од Аустријанаца одмах почеше да вичу: “Ја не Шваба, ја Чех, ја Мађар!” У истом тренутку дошао је командант батаљона и наредио ми: „Спиро, сви Аустријанци нека изиђу горе у строј као заробљеници!“ Ја сам наредио, они су изишли на одређено место.“[5]

Учесници Смедеревског боја имали су своје погледе на борбу, ти погледи су виђени са разних страна и они сигурно нису били исти, али су били слични. Владислав Петковић Дис, поред осталог, истиче:

... Требало се журити. И журило се. Док се вршиле припреме за општи јуриш, на целом фронту водиле су се очајне борбе. У један сат би јављано да је наша пешадија на ново заузела Молеров шанац. Дакле, и пре јуриша.

У пола два један топ је већ почео дејствовати са Молеровог чамца. У два сата отпочео је општи јуриш, који је трајао непун сат ипо, до после четири.

Успех од овог јуриша био је невероватан, због наше мале снаге. Није прошло ни пола сата, а већ се видело како брег по брег умире под навалом наших дивних пешака и песмом наших младих Вардараца. Пушчану ватру по бреговима замењивале су беле мараме. У 3 и четврт сата обала се већ плавила од шињела, као да се дубина Дунава преселила на обалу.

[5] Лист „Вардар“, Скопље, бр. 140, 9. новембар 1933.

Потом износи колико је заробљено непријатељских војника. Наоружања, шлепова итд.[6] Командир вода 1. чете 2. батаљона Вардарског пука Алекса Војиновић у свом сећању, поред осталог, записао је:

... 26. октобра по старом у 15 часова по подне издао је командант батаљона г. мајор Наумовић заповест за напад, без да се и једна пушка огласи већ да се употребе бомбе, јер је сваки Вардарац имао код себе 3-4.

Полубатаљон кренуо се на напад колоном простих редова. Када је прво непријатељско зрно ударило у близину батаљона полубатаљон се кренуо на јуриш у смедеревске винограде јер су Аустријанци заузели све виле од тврдог материјала одакле су давали отпора. Силан налет војника, подофицира и официра изненадио је непријатеља тако да је 2. полубатаљон вардарског пука за 17 минута решио борбу. Заробљено је 2 пуковника, преко 20 официра и око 2100 војника.[7]

У току борбе било је и примера самоиницијативе. Мајор Јован Наумовић наредио је једној чети да пре осталих избије на Дунав и пресече одступницу аустроугарским војницима ка лађи и шлеповима. Овај продор и напад бомбама код шлепова унео је панику код непријатеља.

Војници 2. батаљона Вардарског пука били су у одличној кондицији, јер су управо завршили борбену обуку. Без такве кондиције они не би могли да препешаче 32 км за пет сати и само после малог предаха да крену на јуриш. За неке јединице које су добиле наређење да крену у помоћ карактеристична је спорост, а некима су касно издали наређење.

Други батаљон у Смедеревском бою заробио је 1.000 непријатељских војника и 36 официра, а сопствени губици били су: 1 каплар и два редова, рањено 1 официр тешко и 18 редова (односи се само на 1. и 3. чету 2. Вардарског батаљона по казивању мајора Јована Наумовића).

Као што смо истакли, ток напада описивало је више њих, сваки на свој начин, али је карактеристично да су сви истакли борбени морал војника кадроваца из 2. батаљона Вардарског пука. Сви су истакли да су песмом кренули на јуриш и подигли проређене редове одбране трећепозиваца и заједно са њима окончали бој.

У завршној речи своје књиге Славољуб Б. Штерић, *Смедеревски бој 1914. године,* Смедерево, 2010, истиче: „... Највеће оптерећење поднеле су јединице комбинованог пука које су, до пристизања појачања, водиле непрекидну борбу пуних дванаест сати.

Пристигле јединице појачања поднеле су напор маршевања и учешће у противнападу. Две чете 2. Вардарског батаљона, са командантом мајором Јованом Наумовићем, значајно су допринеле победи, уносећи младалачки полет у посустале редове трећепозиваца.

---

[6] Ратни дневник, бр.115 од 16. новембра 1914.

[7] Војни историјски институт П_3, К_8. бр.27.

Значај Смедеревског боја је у томе што је потврђено да војска која је слабије наоружана и опремљена у односу на непријатеља, ако је снажно мотивисана и правилно вођена, готово по правилу односи победу.

На крају, треба истаћи да нама овом приликом није задатак да говоримо о Смедеревском боју у целини, већ смо поставили за циљ да укажемо на учешће две чете Другог Вардарског пука под командом мајора Јована Наумовића и њихов допринос победи у Смедеревском бој, а ако некога више интересује о овом бој може се обавестити у већ поменутој књизи.

Извори и литература

Извори

Оперцијски дневник Браничевскорг одреда, Војни историјски институт, архив бивше српске војске, бр. 1. ф 1, кут. 13.

Операцијски дневник пешадијског пука, Војни историјски институт, бр. 1. ф 1, и кут. 147.

Литература

1. Славољуб Б. Штерић, *Смедеревски бој*, Смедерево, 2010.
2. Т. Влаховић, *Витезови Карађорђеве звезде с мачевима*, Београд, 1910.
3. Леонтије Павловић, *Смедерево и Европа 1381 – 1918*, Смедерево, 1998.
4. Група аутора, *Споменица*, Скопље, 1934.
5. Војни лексикон, БИГЗ, Београд, 1981.
6. Адам Стошић, *Велики дани Србије 1914 - 1918*, Крушевац, Београд, 1994.
7. Гордана Ранковић, *Митровданска победа код Смедерева, 1914.*
8. М. Стојичевић, *Историја наших ратова, 1912 - 1918.*
9. Туровић Добросав, *Јунаци Гвозденог пука*, Лесковац, 1990.

Summary

Hranislav Rakić

GENERAL JOVAN NAUMOVIĆ AND SMEDEREVO BATTLE

This paper is about General Jovan Naumović who participated in Balkan wars, the First, and Second world war as the commander of many military units that weren't ever defeated. He started as the lieutenant and succeeded, for his military merits, to earn Army General rank.

In the period between world wars he was very dedicated to his own education and improvement of his military skills based on his own war experiences and new knowlegde.

He formed some military units and commanded with them, and was the commander of Skopje military district (Veliki župan) and, after, commander of the 5th army district in the city of Niš. He retired by the end of the 1940. but in 1941. he was reactivated again as the commander of the 3rd army district. In the April war in 1941. he was imprisoned and stayed in captivity until july 1944. He died on the 13th of february 1945. in Belgrade.

The second part of the paper represents one sequence from WWI in which Jovan Naumović participated, and with the military unit that he commanded, gave big contribution to the victory of Serbian army in the so called Smederevo battle in the year of 1914.

Верољуб Трајковић
Музејски саветник, историчар
Народни музеј Лесковац

УДК 355:929 Цекић Ђ.
94(497.11)“1917“

ЂОРЂЕ ЦЕКИЋ ЛЕШЊАК – ЧЕТОВОЂА ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА 1917.

АПСТРАКТ: Први светски рат 1914 - 1918. године представља највећи и најпогубнији догађај у историји Србије и српског народа.
После окупације новембра 1915. године, Бугарска је запосела југоисточну Србију и организовала војно-инспекцијску област,,Морава“ са седиштем у Нишу.
Од тог тренутка Бугарска влада спроводи драконске мере према локалном становништву уз свакодневна хапшења и убијања.
На почетку окупације 1915. и 1916. године Бугари су из Врањског округа убили око 3.000 Срба у Сурдулици, од тога 87 Лесковчана, претежно угледне и школоване људе, али не штедећи ни жене и децу.
Највећа страдања становници југоисточног дела Србије поднели су уочи буне познате у народу као Топлички устанак или Јабланичко-топличка буна и за време гушења исте.
Један од организатора те буне био је и Ђорђе Цекић Лешњак, који након хапшења, не желећи да изда саучеснике, бива стрељан од стране бугарских војника
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ђорђе Цекић Лешњак, устанак, четничка организација, храброст, патриотизам, становници Лесковца, Бугари, убиства, споменик

Ни сто година после аустроугарске, немачке и бугарске окупације Србије у Првом светском рату историографија још није целовито истражила и потпуно сагледала окупацију југа Србије од 1915. до 1918. године. Из времена Првог светског рата, Сурдулица 1915. и Арапова долина из 1917. године два су најмрачнија споменика бугарских зверстава у току окупације која су остала запамћена у свести и предањима народа овога краја, али су недовољно расветљена у историографији. Својевремена документарна писања Сретена Динића и Јована Хаџи Васиљевића представљају само делимичан приказ тешких злочина над становништвом југоисточне Србије под бугарском окупацијом; део су историје народног страдања великих размера која још увек није у потпуности написана.

Већи број објављених публикација на тему Првог светског рата и Топличког устанка није приказао југ Србије за време окупације, бугарски окупациони систем, а поготову не геноцид над српским народом од стране Бугара у Првом светском рату 1915-1918. године. Наиме, у досада објављеним књигама[1] делимично су приказани бугарски злочини у време окупације и дати делови спискова оних који су у то време страдали као цивили или као војници у српској војсци.

После великих успеха у првој години Првог светског рата, Србија је 1915. године била окупирана. Јужни и источни део Србије запосели су Бугари и успоставили окупациони систем који је био по многоме специфичан, а по суровости јединствен. Број убијених лица на подручју јужне Србије од стране бугарских окупатора никада није тачно утврђен – спискови убијених који су рађени непосредно после ослобођења Србије 1918. године нису потпуни. У неким општинама су евидентирани само убијени за време Топличког устанка.[2]

Топлички устанак је значајан догађај у историји Србије у Првом светском рату. Био је то једини устанак (буна) на територијама окупираним од војске Централних сила. Потрајао је око месец дана. Избио је у другој половини фебруара и одржао се тридесетак дана. Обухватио је територију Топлице, Јабланице, Јастрепца, источних и средњих предела Копаоника.[3]

Избијању устанка допринело је више чинилаца, а на првом месту је стање у окупираним областима. Пред успешном офанзивом армија Централних сила у јесен 1915. године, српска војска се морала повући преко Албаније.[4]

У Србији су формирани органи окупационе власти, који су сталном политиком денационализације (затварање српских школа, забрана српског језика, обичаја, спаљивање књига) и безобзирном пљачком, реквизицијом и одвођењем у интернацију, изазвали огорчење становништва.Бугарски освајачи су чак узели улогу ослободилаца, пропагирајући да су окупиране области Србије у ствари стара бугарска територија!

Улазак Румуније у рат на страни Антанте, у августу 1916. године, пробудио је наду српског становништва да ће ускоро доћи до пробоја Со-

[1] Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, књига I, Београд, 1921.; Динић, Сретен, Б*угарска зверства у Врањском округу*, књига II, Београд, 1921 ; Васиљевић, Јован, Хаџи, Б*угарска зверства у Врању и околини (1915 – 1918)*, Нови Сад, 1922.

[2] Туровић, Ж. Добросав, Ивановић, М. Небојша, *Лесковац и лесковачки крај 1915 – 1918*, Историјски архив Лесковац, 2006.

[3] Туровић Добросав, Павловић, Предраг, *Топлички устанак 1917*, Прокупље, 1997.

[4] *Историја српског народа*, IV књига, 1878 – 1918, Београд, 1983. Митровић, Андрија, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, Београд, 1987

лунског фронта. Појединци су се тада наоружали и избегли у шуме. Потпоручник српске војске Коста Војиновић Косовац није се могао повући са главнином војске зато што је био рањен. Он је остао у Косовској Митровици и први започео рад на стварању организованог покрета отпора. У лето 1916. формирао је у Лепосавићу чету, језгро будућег Ибарско-копаоничког одреда.

Српска Врховна команда је, у вези са планираном офанзивом армија Антанте, крајем септембра 1916. упутила Косту Миловановића Пећанца, резервног пешадијског поручника и ранијег четничког војводу, авионом у Топлицу. Пећанац је од пуковника Данила Калафатовића, шефа Оперативног одељења, добио задатак да створи тајну организацију отпора, која ће ступити у борбу тек када савезничка и српска војска пробију Солунски фронт и стигну до Скопља.

О Топличком устанку постоји мало извора првог реда. То су дневници истакнутих људи гериле и преписка војвода и четовођа. Дневнике су писали четничке војводе Коста Миловановић Пећанац, Коста Војиновић Косовац (лични и операцијски), Милинко и Тошко Влаховић, Димитрије Димитријевић и Јован Радовић. Коста Пећанац је наредио и четовођама да воде дневнике „о целом /.../ раду“ и преписују његове наредбе у бележнице. Део ових дневника сачуван је само у преводу на бугарски и немачки, па и даље остаје задатак да се пронађу оригинали. Тако је сачуван дневник Милана Андрејића, чија је копија урађена писаћом машином у преводу на бугарски језик. За неке белешке знамо да су постојале само на основу исказа из других извора. На пример, за дневник Димитрија Димитријевића знамо само на основу немачке грађе.

Погром над народом јужне Србије почео је у јесен 1915. године. Бугарска војска убијала је прво виђеније људе, одузимала имовину, наметнула буграски језик, имена, забрањивала српску славу.

Кап која је прелила чашу и подигла народ на буну је покушај бугарског окупатора да мобилише све српске младиће. Договор о Топличком устанку пао је 21. фебруара 1917. у селу Обилићу код Бојника.

Армија од око дванаест хиљада људи из Топлице, лесковачког краја, Јабланице, Пусте Реке, са Костом Војиновићем Косовцем и Костом Пећанцем на челу, месец дана је жестоко пружала отпор непријатељу.

У позадини непријатељског фронта, лета 1916. године, оживела је четничка организација под командом војводе Косте Пећанца. Формиране су јавне и тајне четничке организације у Топлици и Јабланици. Такође, у Лесковцу је формирана четничка организација са Ђорђем Цекићем Лешњаком, познатим трговцем, на челу.[5]

[5] Туровић, Добросав, *Јабланички комитски покрет 1916 – 1918*, Београд, 1997

За време Топличког устанка 1917. године Лесковчани су помагали устанике Јабланице и Власотинца. Један број устаника из Лесковца борио се под командом војводе Милинка Влаховића, капетана I кл. После гушења устанка, Бугари су 1917. године ухапсили устанике и држали их у лесковачком концентрационом логору.

Доласком Косте Пећанца са Солунског фронта, новембра 1916. године једним циркуларним писмом позвани су бивши кмет Милан Поп Димић, касније председник општине Лесковац, трговац Спира Коцић Гугуче, трговац Васа Катанић, браћа Крњићи – Милан и Тодор, бивши председник општине Стојан Николић, Василије Цветковић, као и многи други виђенији Лесковчани са задатком да се укључе у организовање устанка у Лесковцу.

Именовани су уз помоћ већенијих грађана радили до крајњих граница својих могућности, али околности у којима су радили нису дозволиле да се постигну значајнији резултати, те је убрзо уследило ново претеће писмо-наредба у коме се тражило да се појача рад на организацији.

Међу онима који су добили нову, фебруарску наредбу, потписну од капетана Милинка Влаховића, команданта Јабланичког комитетског одреда, и попа Димитрија Димитријевића, налазио се и Ђорђе Цекић Лешњак, који је исту схватио врло озбиљно и кренуо да је спроводи.[6] Ђорђе Цекић Лешњак био је организатор и четовођа комитског покрета и четничке организације у окупираном Лесковцу. Од појаве четничког покрета у Јабланици 1916. па до смрти 1917. године активно је радио за ослобођење од бугарског ропства. Био је на сталној вези са лесковачким организатором четништва, потпоручником Синадином Јанковићем Костићем из Медвеђе, кога је војвода Пећанац унапредио за четовођу.

Као угледни Лесковчанин, трговац и кмет (одборник), за лесковачку четничку организацију придобио је прваке града, трговце и занатлије. Са њима је прикупљао оружје, динамит, муницију, војну опрему, одећу, обућу, новац и санитетски материјал и све то тајним каналима слао четницима у Горњу Јабланицу. Слао је и лекове, шећер, дуван, кафу, гас, као и материјале за разне диверзије, француске кључеве за демонтирање пруга и др. Уговарао је са Лесковчанима да шију српске заставе и припремао ослободиоцима свечани дочек. Његов син Јован Јова Цекић борио се на Солунском фронту као српски војник.

Ђорђе Цекић Лешњак је био кмет под бугарском окупацијом на кога су биле усмерене велике наде бугарских окупаторских власти. Многи Лесковчани на почетку нису знали како ће се он определити, хоће ли бити одан бугарској власти или ће се патриотски понашати, па су према ње-

[6] Лесковачки гласник, 1931

му били неповерљиви. Али оног тренутка када је добио писмо од Косте Пећанца у коме се тражи припрема за подизање устанка, он ступа у контакт са ондашњим лесковачким првацима Стојаном Николићем, Митом Теокаревићем, Михајлом Буринчићем и осталима и почиње разговоре о активностима које ће предузети.

Интересантно је рећи да тајност Пећанчевог писма није добро чувана. Тако је једна жена на улици срела Михајла Буринчића и испричала му садржину писма о припремама за подизања устанка. Након тога он је, приликом сусрета са Ђорђем, рекао: „Е, па Ђорђе, кад и жене знају за све то онда од тог устанка, неће бити ништа. Него, што те снађе и што ме снађе да поднесемо. Али, гледај да варош не пострада“. Изгледа да су ове речи веома утицале на Ђорђа.

Недуго затим код угледне породице Лешњак нашао се на вечери бугарски командант.[7] Када га је сутрадан шеф тајне полиције Стајков питао како се провео на вечери одговорио је да је прошао добро али му је Ђорђе изгледао јако забринут. Од тог тренутка Ђорђе је био осумњичен од бугарских војних власти и приведен да призна своја дела и поткаже своје саучеснике и друге који су помагали српску ослободилачку акцију. За ту услугу коју би учинио властима, обећавана му је слобода. Бугари су мислили да ће Ђоче, како су га звали Лесковчани, под притиском власти и вештим ислеђивањем издати појединце који су четничку акцију морално и материјално помагали, али су се љуто преварили, јер су наишли на тврду стену, великог Србина, који им је на сва питања осговорио: „не знам“, „није истина“ и „ништа ми није познато“.[8]

Као ретко ко, имао је тврдо срце и чврст карактер; показао је да је велики јунак, жртвовао је своју главу да би многе друге спасао. Знао је да би се од Лесковца створила права кланица у којој би биле искасапљене стотине и стотине наших грађана, међу којима би први били најугледнији: Стојан Николић, бив. председ. општине, Милан Поп Димић, бив. председ. општ., Васа Катанић, трг., браћа Крњићи, Милан и Тодор, трг., Алекса Стојановић, бив. кмет општине и, касније, председник привремене општине приликом ослобођења Лесковца у Првом светском рату, као и други који су помагали четничку акцију.

Бугарски полицајци су Ђорђа злостављали у затвору, саслушавали га и тукли. Мучен је на све могуће начине само да именује оне са којима је радио на организацији четника, као и остале учеснике. Стојички је поднео све муке и понижења, а издао никог није.

Осуђен је на смрт.

---

[7] Лесковачки гласник, 1931

[8] Лесковачки гласник 1930

Својом смрћу спасао је град и устанике у Јабланици. Да би заплашили Лесковчане, Бугари су га везаног спровели кроз Лесковац, уз лупњаву добоша. Крвава лица, изубијан и изнемогао, тромим кораком ишао је пред бугарским водом за стрељање. Пролазећи последњи пут улицама Лесковца, са неуредно намештемом шубаром, пушећи, Ђоче је поздрављао своје и оне који су се ту затекли реченицом: „Због ом занавек“. Лесковчани су га гледали са зебњом и страхом.

Кад су га довели близу Рударске цркве, бугарски официр га је још једном питао има ли нешто да каже, а он је изговорио следеће речи: „Немам ништа да кажем, само то: Србин сам и као Србина ме убијте“.[9] Под плутоном, погођен посред чела, пао је погођен пушчаним куршумима на дан Светог великомученика Тодора Тирона. На истом месту сељаци су га по наређењу Бугара затрпали земљом. Тако је јуначки окончао свој живот наш Лесковчанин и велики Србин.

Месец дана Лешњакова породица није носила црнину као обележје жалости јер није знала каква га је судбина снашла. Након промене бугарског команданта Лесковца, породица је скупила храброст и распитала се о судбини и онда затражила одобрење да га са места стрељања пренесу и сахране. Том приликом је бугарски командант рекао Ђочетовој удовици Тиманији: „Ако хоћете да га сахраните овде у Лесковцу, то морате ноћу, да се народ не би побунио. Иначе, можете га сахранити код неке сеоске цркве“. Након тога, породица је код Рударске цркве, без опела и пратње, сахранила Ђорђа Цекића Лешњака.

Неколико дана пре ослобођења Лесковца у Првом светском рату, 30. септембра 1919. године, грађани Лесковца су по трећи пут пренели кости убијеног Ђорђа Лешњака. Са Рударског гробља пресељен је на Светоилијско гробље у Лесковцу. Његовој поновној сахрани присуствовало је велики број Лесковчана, као и људи из околине.

Приликом поновне сахране о јунаштву и његовој храбрости говорили су прота Милун Стојадиновић, трговац Ђорђе Стојановић, у име Трговачког удружења, адвокат Градимир Ђуровић, а испред Самосталне радикалне странке, којој је, иначе Ђорђе Цекић Лешњак припадао, говорио је трговац и касније председник општине Лесковац Михајло Буринчић.

Имајући све ово у виду, као заслуженом и великом Лесковчанину, грађани Лесковца су покренули иницијативу за изградњу споменика код Рударске цркве, који би многим поколењима говорио да се ту за слободу Србије угасио живот овог великог јунака. Свештеник Душан Аргировић са још неколико грађана са уваженим Михајлом Бабамилкићем, на челу, приводили су крају своју замисао – подизање споменика у Рудару – месту где је Ђорђе први пут сахрањен.

[9] Лесковачки гласник, 1930

Но, убрзо након тог сазнања међу грађанима Лесковца развила се жива дискусија и мишљење да изградња споменика у Рудару не одговара његовој заслузи. Он је свој живот жртвовао за спас Лесковца те би му пре било место у Лесковцу него у Рудару.

Појавила су се нова мишљења. Једни су да се споменик подигне на гробу код Светоилијске цркве, други да се кости Ђорђа Лешњака пренесу у парк новоизграђене цркве и ту подигне споменик и треће мишљење је да се кости Ђорђа Цекића Лешњака пренесу у нову цркву одмах након освећења и да се обележи једном мермерном плочом.

Прихваћено је ово треће мишљење

У недељу, 15. новембра 1931. године, Лесковчани су целог дана били испуњени пијететом палим жртваама за време рата. Тог дана су оживеле успомене на страшне догађаје и бугарска зверства која су учињена према становницима Лесковца.

Ујутру рано стигао је брзим возом епископ нишки господин Доситеј, који је, заједно са протом Буквићем и осталим свештеницима, одслужио литургију Ђорђу Лешњаку и осталим поубијаним од стране Бугара. Литургију је пратило певачко друштво Бранко. Након литургије изнет је бакарни ковчег са костима покојног Цекића и стављен на колица. Преношење костију присуствовали су ђаци свих школа, соколци, друштва и корпорације. Поворка која је том приликом формирана била је толико дугачка да је њен чеони део улазио у варош а њен крај је тек излазио из црквене порте.

Када су стигли у центар града, пред Спомеником ослободиоцима владика нишки Доситеј је са свештенством очитао помен, а затим се присутним обратио Сретен Динић говором у коме је подсетио присутне на храбро држање Ђорђа Цекића Лешњака од кога се тражило: „Казувај, бре, који су још били, па ће ти поклонимо живот“. Уместо да направи црни списак и преда га Бугарима, Ђорђе је при поласку у команду у журби рекао својој жени Тиманији: „Ја одох и моја глава оде, а ти не казуј ништа“.[10] Управо ове речи су Ђорђа направиле великим, јер није издао никог, а знао је читаву мрежу.

Након завршеног говора Сретена Динића поворка је кренула у новоподигнуту цркву, где су посмртни остаци Ђорђа Цекића Лешњака спуштени у гробницу и освећена је спомен-плоча побијеним свештеницима: прота Стеван Комненовић, Михајло Игњатовић, Трандафил Коцића Петар Вељковић, Јосиф Поповић, Светолик Антонијевић, Сава Поповић, Здравко Поповић, Аранђел Станковић и Јован Ђикић.

Након освећења, Његово преосвештенство господин Доситеј одржао је врло леп говор у спомен и славу палих жртава , између осталог, и

[10] Лесковацки гласник, 1930

следеће: „Кад ми је Коста Пећанац први пут причао о Ђорђу Лешњаку и његовом херојском држању, ја сам мислио да је то неки богаташ са великим бројем акција, а после сам видео да се његове акције састоје у његовом пожртвовању за отаџбину, а не у богатству. Ја сам се и овом приликом уверио колико Лесковчани полажу и на душевно богатство, а не само на земаљско“.

Ђорђе Цекић Лешњак, лесковачки четовођа сахрањен је у крипти лесковачког Саборног храма „Свете Тројице“,[11] а на једном зиду у унутрашњости цркве постављена је мермерна плоча на кој пише:

ЂОРЂЕ ЦЕКИЋ Лешњак
трговац и прет. општине града Лесковца

За активно помагање топличко-јабланичког
Устанка осуђен од Бугара на смрт

Линчован и стрељан 1. марта 1917. год.
код села Рудара

Херојством и величином душе спасио си свој
Лесковац, сам си пошао у смрт и твоје помагаче ниси одао.

Твој Лесковац и цела отаџбина – Велика
Југославија поносе се твојим делима и именом.

ОМЛАДІНО ! Нека ти овај лик буде узор за
велика херојска дела

Благодарни Лесковчани

На дан освећења овог велелепног
Храма пренеше твоје кости овде
Да под овим сводом почивају, јер
Си то и заслужио

Четовођа Топличког устанка, Лесковчанин Ђорђе Цекић Лешњак имао је шест синова и ћерку. Бугари су га стрељали 1. марта 1917. године.

Умро је са речима: „Ја сам Србин и као Србина ме убијате!“

[11] Лесковачки гласник 1931

ПРИЛОЗИ

Преглед
Убијених из лесковачког среза
1915 – 1918.

Назив општине	Године				Свега
	1915.	1916.	1917.	1918.	
Лесковачка	56	18	38	7	**119**
Барска	-	41	-	-	**41**
Богојевачка	1	-	-	-	**1**
Бунушка	4	-	23	-	**27**
Брестовачке	-	-	4	-	**4**
В. Грабовничка	-	-	18	-	**18**
В. Копашничка	1	-	32	-	**33**
Винарачка	1	2	32	-	**33**
Вучјанска	18	-	3	-	**21**
Губеревачка	-	2	14	-	**16**
Манојловачка	4	-	10	-	**14**
Мирошевачка	2	1	5	-	**8**
Мрштанска	-	-	1	1	**2**
Ораовичка	2	-	8	2	**12**
Орашачка	-	-	17	-	**17**
Печењевачка	5	-	39	4	**48**
Разгојнска	1	-	-	-	**1**
Стројковачка	9	-	6	1	**16**
Турековачка	4	3	76	2	**85**
Црковничка	2	-	25	-	**27**
Укупно:	**110**	**26**	**392**	**17**	**545**

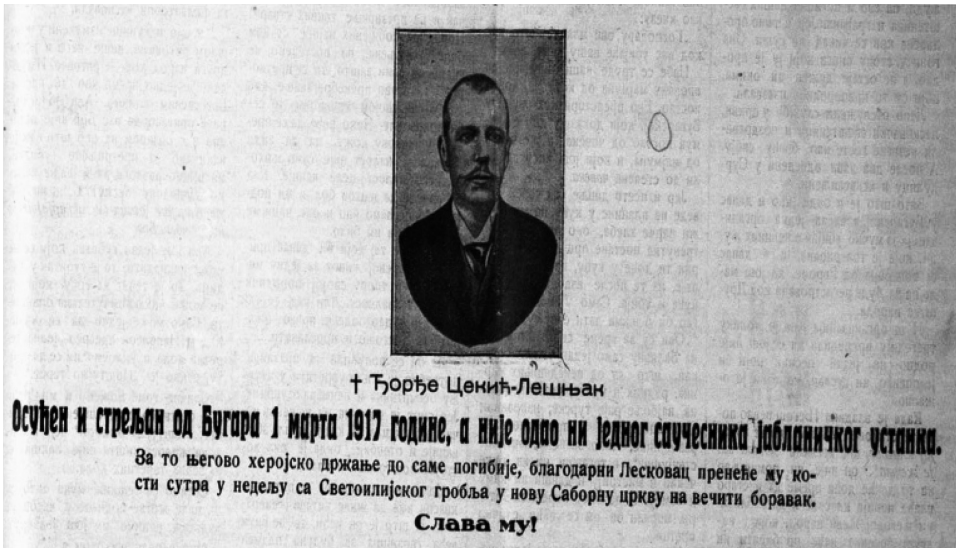

† Ђорђе Цекић-Лешњак

Осуђен и стрељан од Бугара 1 марта 1917 године, а није одао ни једног сучесника јабланичког устанка.

За то његово херојско држање до саме погибије, благодарни Лесковац пренеће му кости сутра у недељу са Светоилијског гробља у нову Саборну цркву на вечити боравак.

Слава му!

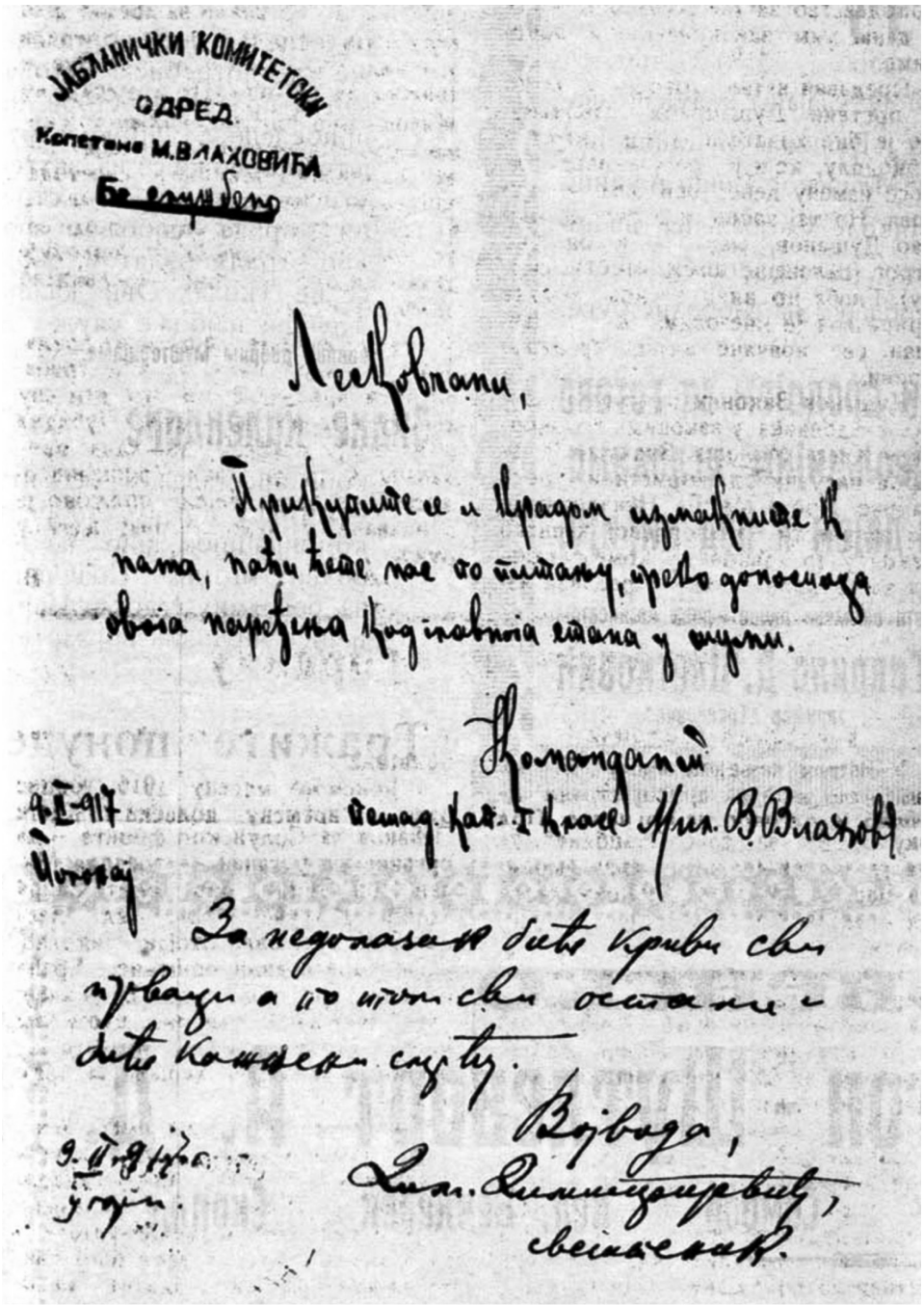

ЈАБЛАНИЧКИ КОМИТЕТСКИ
ОДРЕД
Капетана М. ВЛАХОВИЋА
Бе елуш бено

Лесковчани,

Прикупите се и крадом измакните к нама, наћи ћете нас по питању, преко доносиоца овога наређења код главнога стана у шуми.

Командант
Пешад. кап. I класе Мил. В. Влаховић

9.II-917
Йоловај

За недолазак биће криви сви прваци а по том сви остали и биће кажњени смрћу.

Војвода,
Дим. Димитријевић,
свештеник.

9.II.917 г.
у гори.

Литература

Туровић, Добросав, *Јабланички комитски покрет 1916 – 1918*, Београд, 1997.

Туровић, Добросав, Павловић, Предраг, *Топлички устанак 1917*, Прокупље, 1997.

Туровић, Ж. Добросав, Ивановић, М. Небојша, *Лесковац и лесковачки крај 1915 – 1918*, Историјски архив Лесковац, 2006.

Васиљевић, Јован, Хаџи, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915 – 1918)*, Нови Сад, 1922.

Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу,* књига I, Београд, 1921.

Динић, Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, књига II, Београд, 1921.

Историја српског народа, IV књига, 1878 – 1918, Београд, 1983.

Митровић, Андрија, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, Београд, 1987.

„Лесковачки гласник“, Лесковац, 1922 – 1936.

„Лесковачки зборник“, Лесковац, 1961 – 2004.

„Лесковчанин“, Лесковац, 1998, Наша реч, Лесковац, 1953 – 1997 .

Веб сајтови

http://www.scribd.com/

http://scc.digital.nb.rs/collection/leskovacki glasnik

Summary

Veroljub Trajkovic

ĐORĐE CEKIĆ LEŠNJAK – SQUAD COMMANDER IN TOPLICA UPRISING 1917TH

In the background of the Tesalonika enemy front, in the summer 1916th, under the command of the vojvoda Kosta Pecanac, again revived the Chetnik's organization. Djordje CEKIĆ LEŠNJAK, reputable merchant, formed in Leskovac Chetnik's organization.

Djordje Cekić LEŠNJAK was the organizer and SQUAD commander of the so called Komitas movement and the Chetnik's organization in the oc-

cupied Leskovac. Since the beginnings of the Chetnik's movement in Jablanica in 1916 until his death in 1917, he worked for the liberation of Serbian people from Bulgaria slavery. He was in constant touch with lieutenant Sinadin Jankovic Kostic, organizer of Leskovac's Chetniks, from the municipality Medvedja, who was promoted by vojvoda Pećanac to company commander.

As the prominent Leskovac citizen, merchant and kmet (councilor), he persuaded reputable men of the city, merchants and craftsmen, for Leskovac Chetnik organization. With them he gathered guns, dynamite, ammunition, military equipment, clothing, shoes, money and medical supplies and distributed it through secret channels to Chetniks in Gornja Jablanica.

Suspected for collaboration with the Toplica uprising rebels, he was arrested by Bulgarian occupation authorities, and asked to betray his all accomplices in the substitution for his freedom. He did not accept these conditions, sacrificing his head to many other saved.

In gratitude, the citizens of Leskovac took an initiative to build the monument this great hero, which would be symbol of freedom and patriotic message to future generations.

Djordje Cekić Lesnjak, was buried in the crypt of the Leskovac's cathedral "Holy Trinity".

Јасмина Милановић
научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

УДК 061.23-055.2(497.11)“1899/1942“(093.2)
061.235:929 Вуловић М.

ХУМАНИТАРНИ РАД И ЗАДУЖБИНЕ ОДБОРА ГОСПОЂА „КНЕГИЊА ЉУБИЦА“

АПСТРАКТ: Женска друштва која су у Кнежевини и Краљевини Србије почела да се организују имала су различите циљеве. Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ које је основано 1899. године имало је пре свега патриотске, а затим хуманитарне циљеве. Ово друштво је водило бригу о српском народу у Старој Србији и Македонији. Њихов рад је био усмерен ка прикупљању и слању помоћи у ове крајеве, за шта су користиле сва доступна средства. Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ је помоћ слао пре свега српским црквама које су биле духовни, али и национални центар за српско становништво крајева под османском влашћу, као и тамошњим српским школама.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“, Милева Милка Вуловић, Штимље, Делиград, хуманитарни рад.

Оснивање Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“

Оснивање првих женских друштава у Србији – Јеврејског женског друштва (1874) и Београдског женског друштва (1875), дало је подстицај за окупљање жена и око других циљева. За разлику од ова два најстарија удружења, чији су циљеви били хуманитарни и огледали су се у прикупљању помоћи за сиромашне и болесне, приликом формирања нових друштава све више у први план долазе патриотски, национални циљеви. Женска друштва су крајем 19. и почетком 20. века, у складу са државном политиком тога доба, већу пажњу почела да придају српском становништву на територији Османског царства и Аустро-Угарске монархије. Тако ће Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ свој рад усмерити на територију Старе Србије, посебно Косова и Метохије, док ће касније основано Коло српских сестара свој рад више везати за територију Македоније и Босне и Херцеговине.

Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ основан је 1899. године са председницом Милком Вуловић[1] на челу. Њихова делатност је у почетку морала да буде тајна, па је помоћ дотурана преко цркава и манастира. Чланство у једном друштву није искључивало и деловање у неком другом удружењу жена, што је, такође, говорило о женској солидарности и заједничком раду на истим циљевима. Тако је председница Београдског женског друштва Катарина Миловук била и потпредседница Кола српских сестара, а Љубица Луковић потпредседница Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“ била је члан, а од 1905. године и председница Кола српских сестара. Сарадња женских друштава је свој организациони облик добила 1906. године, када је формиран Народни женски савез.[2] Прва председница Савеза била је Катарина Миловук, почасна председница – Савка Суботић, док су потпредседнице постале Милева Вуловић и Делфа Иванић.

Милева Милка Вуловић, рођена Котуровић, оснивач и прва председница Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“, рођена је у Оструженици код Београда 14. јануара 1853. године. Била је ћерка Матеје Котуровића, угледног земљорадника. У родном месту је похађала основну школу као прва уписана девојчица, а као добар ђак наставила је школовање у Вишој женској школи у Београду. Ова школа је тада имала три разреда која је Милка завршила са одличним успехом и 1869. године је постављена за помоћницу класне учитељице. Ускоро, 1871. године, постављена је и за наставницу у овој школи и предавала је математику. Пензионисана је 1893, али је већ 1895. враћена у службу када је постала управница Више женске школе. На том месту је била до 1898. године, када је то звање укинуто.[3] Од ране младости је показивала изузетну моралну снагу и борбеност када су хуманитарни циљеви били у питању. Била је први секретар Београдског женског друштва и секретар добротворног одбора за избеглице Херцеговачког устанка, чланица одбора за отварање Дома убогих старица, Литерарног одбора Домаћице, Професорског друштва. Припремала се и за улогу болничарке, па је 1876. године била ученица Батутовог првог самарићанског курса. Како је показала велики дар за болничку службу, др Марија Зиболд одвела ју је у Петроград где је завршила још један болнички курс. После тога, 1877, са одредом ру-

[1] Историјски архив Београда (у даљем тексту ИАБ), 1084. Одбор госпођа друштва „Књегиња Љубица“, садржи обимну архивску грађу о делатности друштва од 1899. до 1942. године.

[2] Станков Љиљана, *Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији*, Београд, 2011, стр. 108-109. Циљ Савеза био је да „ради на националном пољу, да помаже свако женскиње да сачува своју веру, морал и напредак, да подиже установе корисне породици и Отаџбини да помаже све хумане установе и удружења.“

[3] *Виша женска школа у Београду, Педесетогодишњица 1863-1913*, Београд, 1913, стр. 134.

ских милосрдних сестара отишла је на руско-турски фронт. Била је распоређена на рад у пољској болници у Трнову, а пошто се разболела од богиња, 1878. године вратила се у Србију.[4] У Петрограду јој је била додељена руска стипендија за наставак школовања на универзитету, али је након повратка у Србију, због рата и након удаје за професора гимназије Светислава Вуловића одустала од студија и наставила да ради у Вишој женској школи.

Слика 1: Милева Милка Вуловић (1853-1929)

На идеју да формира ново женско друштво Милка Вуловић је дошла 1898. године, када је враћала четири питомице Београдског женског друштва после успешно завршеног школовања у Београду њиховим родитељима на Косову. Путујући крајевима Старе Србије упознала се са тешким стањем српског народа. У сусрету са националним радницима и српским конзулом у Приштини, своје утиске је још потврдила. Друштво је формирано 30. јануара 1899. године под именом Одбор госпођа „Књагиња Љубица“, као патриотско и хуманитарно друштво. Основни задатак

[4] *Политика*, 28. април 1930, бр. 7894, стр. 2.

оснивача био је да путем добровољних прилога помажу српске цркве у Старој Србији и Македонији, јер је само на тај начин помоћ могла да стигне и до српског народа на територији Османског царства. Друштво је одмах по оснивању саставило Правила која су имала 20 чланова, док је део о оснивању и раду пододбора имао још 13 чланова.[5] Друштво је сваке године на дан оснивања одржавало годишњи састанак на коме је подношен извештај о раду и стање благајне. Сваке четврте године Одбор је одржавао главну скупштину. Извештај о четворогодишњем раду штампан је у Споменици. Број пододбора широм Србије је био променљив, али се углавном кретао око 30 пододбора. Све председнице пододбора су учествовале у раду главне скупштине.

Друштво је стекло велики број угледних чланова, добротвора, а средства су стизала и као завештања и легати. Једна од великих добротвора Друштва била је и његов оснивач Савка Панић, ћерка трговца Лазе Милосављевића и супруга др Милојка Панића, професора Војне академије.[6] Међу највећим добротворима био је угледни трговац Никола Спасић, председник Берзе и члан Управног одбора Народне банке. Друштво је помагало цркве и манастире у Скопској, Рашко-призренској и Дебарско-велешкој епархији, цркву у Солуну, српску ћелију у Хиландару, српску православну цркву у Дубровнику, манастир Крушедол и друге. Чланице су прикупиле и даровале преко 2000 различитих предмета, међу којима и пет црквених звона. Прво звоно које је стигло на територију Старе Србије даровао је Никола Спасић. То звоно је кришом превезено до Призрена, а да га Турци не би нашли и уништили на колима којима је звоно превожено све време је лежала Милка Вуловић, правећи се тешко болесна.

Милка Вуловић је по налогу Одбора 1906. године обишла цркве у Скопљу, Феризовићу, Неродимљу, Липљану, Грачаници, Приштини, Вучитрну, Митровици, Добротину, Доњој Гуштерици, Призрену и Тетову, одакле је стражарно спроведена до границе. Извештај који је потом поднела дочарао је тешко стање тих српских светиња, а још теже српског

[5] *Споменица четворогодишњег рада Одбора госпођа „Књагиња Љубица“, 1899, 1900, 1901. и 1902.г*, Београд, 1903, стр. 7-9; *Одбор госпођа „Књагиња Љубица“, Правила Одбора Госпођа „Књагиња Љубица“*, Београд, 1899, стр. 13.

[6] Савка Панић (1844-1921) била је велики филантроп и добротвор. Осим у Одбору госпођа „Књагиња Љубица“ радила је и на оснивању Друштва за заштиту сироте и напуштене деце. Сав иметак је оставила за културне и хумане циљеве разним друштвима као што су Београдско женско друштво, Материнско удружење, Одбору госпођа „Књагиња Љубица“. У спомен на рано преминулог брата др Стеву Милосављевића, првог начелника санитета, оставила је Српском лекарском друштву велики плац на Зеленом венцу да на њему изгради свој Дом.

народа. Њен закључак је био да су Срби угрожени, не само политички, већ и економски и да се морају новчано помоћи са свих страна колико је год могуће.[7] Као жене, имале су веће могућности да прођу том територијом без већих проблема. О преносу ствари, новца и другог материјала старали су се поверљиви људи, стварајући тако велику мрежу повереника Друштва. Од 1911. године Друштво је установило продају „Косовског божура“ о Видовдану. Ову продају као трајну манифестацију одобрило је Министарство просвете, а први божур купио је краљ Петар I Карађорђевић.

Рад Одбор госпођа „Књагиња Љубица“ у време ратова

Рад Друштва се одвијао на више нивоа. Најзначајнији је, свакако, рад Одбора госпођа у Београду, средишту политичких, духовних, друштвених и културних догађаја. Како би унапредиле рад, чланице Друштва су већ 1900. године донеле одлуку о оснивању Одбора госпођица, који ће од 1906. године започети шири рад. Преко својих повереница које су имале широм Србије, од самог оснивања почињу да стварају и пододборе Друштва. Пододбори су оснивани у великом броју, од којих је један број кратко трајао, па се гасио, да би се касније поново формирао и настављао рад. Пододбори су до 1906. године формирани и у Ћуприји, Пироту, Прокупљу, Лебану, Прћиловици, Медвеђи, Сурдулици, Алексинцу, Ретковцу, Белој Паланци, Лесковцу, Краљеву, Смедереву, Шапцу, Доњем Милановцу, Пожаревцу, Прокупљу, Краљеву, Куршумлији. Највећи број пододбора је био формиран на југу Краљевине Србије, јер је на тај начин припремљена база за активан рад на територији Старе Србије. Ови пододбори су, поред бриге за обнову цркава и школа, обављали и друге послове. Често су, пошто су се налазиле у пограничном појасу, чланице пододбора прве прихватале избеглице, храниле их и облачиле, нудиле први смештај. Да би помогло српском становништву које је пострадало од поплава, Друштво је крајем 1907. године послало два вагона кукуруза у Приштину и један вагон у Вучитрн.

Балкански ратови 1912-1913. године мобилисали су целокупну српску јавност. Сва женска друштва Краљевине Србије су активно учествовала у санитетским службама. Београдско женско друштво и Коло српских сестара су основали своје резервне болнице које су радиле у Београду, а чланице из унутрашњости су биле ангажоване у другим резе-

[7] Милка Вуловић, „Унакрст Косова“, *Српска црква, календар за 1912. годину*, Београд, 1911, стр. 63-102. Штампан је говор Милке Вуловић који је одржала на „Селу“ Београдских госпођица 1906. године, а у коме излаже своје импресије и закључке о положају српског народа у Старој Србији.

рвним болницама. Чланице Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ су се такође после завршених болничких курсева укључивале у рад војних и цивилних болница. Осим у неговању, чланице Друштва су прикупљале, шиле и прослеђивале Црвеном крсту и болницама преобуку и рубље за рањенике, санитетски материјал, постељину. Шиле су и ратне заставе које су слале добровољцима као свој дар. Осим ових потрепштина, прикупљале су и књиге које су слате у болнице како би особље читало рањеницима. Наставиле су да и током рата прикупљају и новчане средства продајом Косовског божура, а новац су прикупљале и продајом штампане лозе Немањића која је репродукована са фреске из Високих Дечана. Тако прикупљен новац су слале Главном одбору за прикупљање помоћи Краљевине Србије. По завршетку балканских ратова, улогу болничарки чланице друштава су замениле другим: прикупљале су и смештале ратну сирочад, носиле помоћ у крајеве разорене ратом, прикупљале одећу, обућу и храну.

По избијању рата са Аустро-Угарском 1914. чланице Друштва су мобилисале своје чланство, док се председништво са почасном председницом Милком Вуловић на челу преселило у Ниш, идући за српском владом и другим женским удружењима. Део чланства Одбора госпођа је остао у Београду радећи у болницама или у радионицама за израду рубља, окупљајући избеглице, децу без родитеља, старе и болесне. Оне чланице које су завршиле болничке курсеве су се одмах јавиле војним и цивилним болницама и започеле рад у њима. И поред појаве инфективних болести, ове храбре жене нису одустајале, па су многе своју пожртвованост платиле и животом. Једна од многих која је умрла од тифуса била је и Љубица Луковић, некадашња потпредседница Одбора и председница Кола српских сестара. Прихват рањеника у Београду је организовала и Анка Ђуровић, једна од оснивача Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“, иако је тада имала већ преко 75 година. Она је као добровољна болничарка радила још у време српско-турских ратова 1876-78, а затим и у време балканских ратова. После повлачења из Србије, радила је као болничарка у српској болници у Солуну. За огромне заслуге одликована је 1923. године медаљом Флоранс Најтингејл.

У Нишу су чланице Одбора прикупљале помоћ за породице војних обвезника, и то приређујући концерте и „Српске вечери“. Тим новцем су отвориле Одмориште у Штимљу које је помагао и Црвени крст. Ту су примани и прихватани исцрпљени војници, па су могли да се одморе, окрепе чајем и пристојним оброком и добију преобуку. У овом Одморишту је радила и Милка Вуловић. О пожртвовању и исцрпљујућем раду, али и великим жртвама ових жена, писала је и Катарина Штурценегер,

која је као члан швајцарског Црвеног крста боравила у Србији: „Поред Кола сестара, које смо већ често виђали на делу, сећам се и других одбора госпођа, задојених истим духом, који су се старали о војницима и њиховим породицама, о инвалидима, о удовицама и сирочићима – без ривалства и љубоморе као што се то, на жалост, често дешава у одборима госпођа. Овде су они допуњавали једни друге. Звали се они Коло сестара, Женско друштво, Одбор кнегиње Љубице, сви су записали хуманост и патриотизам у свој програм; сви су спремни да жртвују своје здравље, своју имовину, свој живот ако затреба, за Бога, и за отаџбину, за цркву и за државу, за несрећне и за сиротињу. ... Србијо! Славна у борбама, славна у страдању! Нека ти твоја будућност буде исто тако славна у твојим делима мира и цивилизације!“[8]

Задужбине Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“

Друштво је пре ратова за ослобођење примало многобројне молбе за помоћ српском живљу у обнови манастира и цркава на Косову и Метохији. Најчешће су са Друштвом у преписци били свештеници или учитељи. Тако се размишљало о подизању нове цркве у Неродимљу на иницијативу тамошњег учитеља Александра Вулића, али је тај посао остао недовршен после његовог убиства.[9] Сличну молбу је упутио и учитељ Павле Чемерикић из Штимља.[10] Он је чак са тамошњим српским народом и Арбанасима започео да обнавља стару средњовековну цркву у долини Штимљанске речице, у чијој је некадашњој порти подигнута школа.[11] Избијање балканских ратова је и ову делатност прекинуло. После завршених ратова, Одбор госпођа „Кнегиња Љубица“ је донео одлуку да подигне своју прву задужбину – спомен цркву у Штимљу на Косову, посвећену палим војницима – осветницима Косова. Темељи будуће цркве су свечано освећени 30. маја 1913. године. Црква је зидана 1913. и 1914. године по нацртима које је бесплатно урадила прва Српкиња архитекта Јелисавета Начић. Многи дародавци су приложили иконе и друге предмете, попут Посексије Тодоровић, супруге сликара Стеве Тодоровића, која је насликала и поклонила икону Мајке Ангелине. Иконе Светог Саве и Стефана Не-

[8] Штурценегер Катарина Клара, *Србија у рату 1914-1916*, превео с француског др Миливоје Марковић, Горњи Милановац, 1989, стр. 152.

[9] ИАБ, 1084-72.2.18, писма Александра Вулића Одбору госпођа „Кнегиња Љубица“

[10] ИАБ, 1084-74.5.95; 75.8.120; уУ Штимљу се налазио један од двораца Стефана Дечанског. У њему је он 1326. године издао повељу о царинама Дубровчанима. По турским пописима из 1455. село је имало 109 српских кућа и два свештеника.

[11] *Српска црква, календар за 1914. годину*, Београд, 1913, стр. 138-141.

мање насликао је и даровао Урош Предић. Скупоцено еванђеље је поклонила Нака Спасић. У Штимљу је, по сопственој жељи, сахрањена и Милка Вуловић, оснивач и дугогодишња председница Друштва. Данас је црква задужбина Друштва потпуно уништена, зарасла у коров јер Срба у Штимљу нема после два велика погрома 1999. и 2004. године. После обнове храма коју је спровео УНЕСКО, у јуну 2012. године, Албанци су га поново уништили.

Слика 2: Храм Св. Архангела Михајла у Штимљу (Албум цркава и манастира, Београд, 1935)

После Првог светског рата на цркви у Штимљу, која је током рата готово уништена, предузети су опсежни радови и она је поново освештана. После оправке цркве, 1923. године постављен је и камен темељац Дому милосрђа, који је осмишљен као склониште за сиромашну децу. У том склоништу Друштво је издржавало велики број питомаца са Косова, али и из других крајева земље; било их је из Сплита, Шибеника, Варварина. Деца су редовно похађала основну школу и била под сталним надзором како у здравственом тако и у васпитном погледу. Надзор и старање над

децом водила је домаћица дома. После завршене основне школе, мушка деца су упућивана преко удружења „Привредник“ на занат. Женска деца су се након завршене школе најчешће враћале својим кућама, али су неке девојчице остајале у домаћичкој школи или су се упућивале у занатску школу. Од 1925. године у Дому је отворена државна домаћичка школа коју су заједничким материјалним и новчаним средствима финансирали Друштво и Задужбина Николе Спасића. Дом је имао и велику економију, винограде, воћњаке, пашњаке и повртњаке, па су у њему организовани и пољопривредни курсеви за околно становништво. На овој економији су узгајане и намирнице за исхрану питомаца Дома. Како Штимље, па ни питомци Дома, није имало стални и добар извор пијаће воде, Друштво је покренуло акцију за изградњу водовода. Преко Министарства пољопривреде и вода и Министарства народног здравља, израдиле су добијање кредита за ову намену, док су краљ Александар и краљица Марија дали велики прилог за ову намену. Вода је спроведена до Дома и Штимља из села Рачак. Надзор на Домом милосрђа у Штимљу био је поверен пододбору Друштва „Кнегиња Љубица“ из Урошевца.[12]

Другу задужбину Друштво је подигло у Делиграду као Спомен-костурницу српским јунацима из Првог српског устанка и српским и руским војницима палим у Српско-турским ратовима 1876-78. године. Друштво је у Нишу имало одбор који је веома добро радио, заједно са својим пододбором у Алексинцу. Једна од најугледнијих чланица у Алексинцу је била Ани Лебл, супруга инжењера Леона Лебла, који је био управник алексиначких рудника.[13] Пододбор у Алексинцу је још крајем 1926. године предложио да се на Делиграду подигне задужбина Друштва. Наредних година је спроведена обимна акција око прикупљања средстава. Црква је била посвећена светим архангелима Михаилу и Гравилу. План за изградњу цркве израдио је бесплатно архитекта г. Момир Коруновић, према плану цркве у Штимљу. Свечано освећење темеља храма извршено је на Крстовдан 1930. године. Један од ктитора био је и краљ Александар I Карађорђевић који је поклонио звоно и иконостас. У говору који је том приликом одржала председница Друштва Добрила Главинић се захвалила пододбору из Алексинца на раду око подизања цркве.[14] Храм је завршен и освећен 12. маја 1935. године.

---

[12] *Извештај о раду Друштва Кнегиње Љубице за 1937. годину*, Београд, 1938, стр. 3-4; *Споменица Друштва „Кнегиња Љубица“ о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Београд, 1939, стр. 29-30.

[13] „Добротвори Делиградске цркве“, сведочанство Жени Лебл о подизању цркве на Делиграду, http://www.aleksinac.net/aleksinac/dobrotvori-deligradske-crkve.html

[14] ИАБ, 1084 – 78.14.187, Освећење камена темељца спомен-цркве на Делиграду

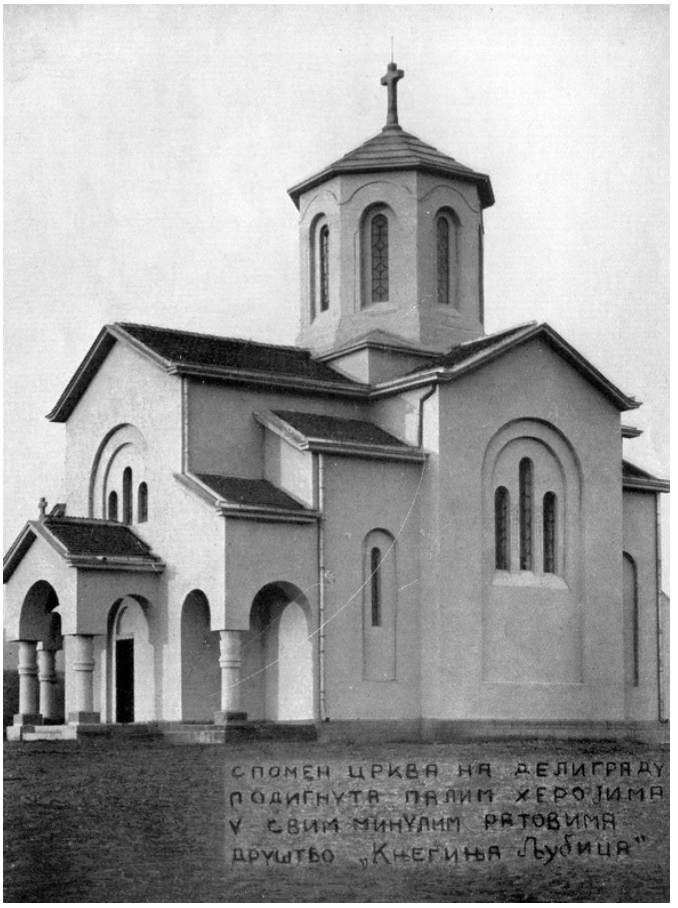

Слика 3: Храм Св. Архангела Михајла и Гаврила на Делиграду (Албум цркава и манастира, Београд, 1935)

После Првог светског рата рад Друштва је проширен на културно-просветно и национално поље. Друштво је образовало 35 помоћних пододбора широм земље који су се бавили углавном хуманитарним радом. Многи одбори су редовно хранили сиромашну децу или су отварали домове за старе. Неки пододбори, попут оног у Сплиту, организовали су и своја забавишта и обданишта. Повремено, нарочито зими, отварале су чланице Друштва и ђачке трпезе, док су неки одбори успевали да прикупе довољно средстава па су трпезе финансирале током целе године. Осим бриге за немоћне, велику пажњу су поклањале и образовању жена. Отварале су домаћичке курсеве и одржавале предавања по селима. Пододбор у Лесковцу је такође радио на просвећивању женске омладине и варошке и сеоске, кроз домаћичке течајеве, одржавајући по два течаја годишње. Течајеви су одржавани у Дому пододбора које су чланице купиле

од новца прикупљеног за ту намену. Одржано је преко петнаест течајева са по 25 полазница, што је био завидан број полазница.[15]

Друштво је успело да подигне и свој Дом у Београду. Градња је трајала 1931-32. године, а Дом је грађен према плановима инж. Александра Драгићевића. Налазио се у Катанићевој улици, али је тешко оштећен током бомбардовања у Другом светском рату. Чланице друштва су за свој рад добиле многа признања, а Друштво је 27. фебруара одликовано орденом Свети Сава трећег степена. Такође, за свој предани рад 1937. године награђено је из Фонда Блаженопочившег Краља Александра I Ујединитеља са 10.000 динара. Друштво „Кнегиња Љубица“ је доживело судбину других женских друштава. Током Другог светског рата им је рад био забрањен, а после рата је Друштво угашено, а имовина конфискована.

Слика 4: Дом Одбора госпођа „Кнегиња Љубица“ у Катанићевој улици у Београду

[15] *Извештај о раду Друштва Кнегиње Љубице за 1937. годину,* Београд, 1938, стр. 19; Саша Недељковић, *Друштво „Кнегиња Љубица“*,http://www.srpskikulturniklub.com

Извори и литература

Историјски архив Београда (ИАБ) – 1084. Одбор госпођа друштва „Књегиња Љубица“

Одбор госпођа „Књагиња Љубица“, Правила Одбора Госпођа „Књагиња Љубица“, Београд, 1899.

Споменица четворогодишњег рада Одбора госпођа „Књагиња Љубица“, 1899, 1900, 1901. и 1902.г, Београд, 1903.

II. споменица четворогодишњега рада Одбора госпођа „Књагиња Љубица“ 1903, 1904, 1905. и 1906. год, Београд, 1907.

Извештај о раду Друштва Кнегиње Љубице за 1937. годину, Београд, 1938.

Споменица Друштва „Кнегиња Љубица“ о четрдесетој годишњици друштвенога рада, Београд, 1939.

Друштво Црвеног крста, Споменица 1876-1936, Београд, 1936

Српска црква, календар, издање Одбора госпођа „Књагиња Љубица“, за 1910, 1911, 1912, 1913, 1914. годину, Београд, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913.

Вардар, календар 1909, издање Друштва „Кола српских сестара“, Београд, 1908.

Вардар, календар за 1924, издање Друштва „Кола српских сестара“, Београд, 1923.

Политика, 28. април 1930, бр. 7894.

Виша женска школа у Београду, Педесетогодишњица 1863-1913, Београд, 1913.

Штурценегер Катарина Клара,Србија у рату 1914-1916, превео с француског др Миливоје Марковић, Горњи Милановац, 1989.

Станков Љиљана, Катарина Миловук (1844-1913) и женски покрет у Србији, Београд, 2011.

Недељковић Саша, Друштво „Кнегиња Љубица“, http://www.srpskikulturniklub.com [посећен 11.11.2014.]

„Добротвори Делиградске цркве“, сведочанство Жени Лебл о подизању цркве на Делиграду, http://www.aleksinac.net/aleksinac/dobrotvori-deligradske-crkve.html,[посећен 11.11.2014.]

Summary

Jasmina Milanović

CHARITY WORK AND ENDOWMENT
OF “PRINCESS LJUBICA“ COMMITTEE OF LADIES

In the late 19th and early 20th centuries women’s societies played an important social role in the Kingdom of Serbia. Their national work has been directed toward areas where the Serbian people were exposed to the greatest persecution of the people’s departure process. Kosovo and Metohija became a territory of the largest engagement of “Princess Ljubica” Committee of ladies. The main trustees of the society were priests and teachers, who often even at the cost of life maintained a regular relationship with the Presidency of society. Thanks to the extensive documentation of the Society’s work, that is preserved in the Historical Archives of Belgrade, it is possible to follow the path of the “Princess Ljubica” Committee of ladies development since it’s begginings in 1899. until the abolition in 1942. Also, a large number of documents that are preserved in the family Glavinić’s fund in the same Archive, testify especially about the time when Dobrila Glavinić stood at the head of the Society. These courageous and hardworking women recently gain the place that belongs to them in the history, as well as in the minds of the descendants. Their deeds have been broken away from oblivion, and their struggle and sacrifice became a moral and educational guideline for the present generations.

Иван М. Бецић
научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић

УДК 355.018(497.11)“1914/1918“
355.1-053.99(497.11)“1914/1918“

РАТНА ШТЕТА НАЧИЊЕНА ЛЕСКОВАЧКОЈ ПРИВРЕДИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

АПСТРАКТ: Страдање Србије у Првом светском рату огледа се у великом броју људских жртава и високом степену пострадалости привреде. Ратом је пресечен привредни развој Србије који је покренут у последње две деценије XIX века, а који је добио на интензитету током Царинског рата. У раду су, на основу архивске грађе и релевантне литературе, презентовани резултати нивоа пострадалости привреде у лесковачком басену, како уништених, опљачканих или од окупатора искоришћених добара тако и физичкој ликвидацији носилаца локалне привреде.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: индустрија, новчани заводи, бугарски окупатор, ликвидација, пљачка, ратна одштета

У последње две деценије XIX века Србија је била изразито аграрна држава у којој је преовладавао ситан сељачки посед, па је још 1889. године преко 70% власника земље имало посед мањи од 5 хектара.[1] Уз пољопривреду, у овом периоду и занатство је остало најзначајнија грана српске привреде. Ипак, током осамдесетих година започео је нешто живљи развој индустрије у Србији, захваљујући и Закону о потпомагању пољопривредних предузећа, донетом 1873. године. Прво значајније предузеће била је Фабрика чохе Евгенија Михаела и компаније, основана 1878. године немачким капиталом, да би четири године касније браћа Минх отворила Фабрику вунених тканина у Параћину. Ова предузећа, уз Фабрику шибица у Београду (1887) и Фабрику стакла у Јагодини (1889), постале су заметак српске индустрије, истовремено када је ударен и темељ развоја индустрије у лесковачком басену.[2]

* Рад је рађен у оквиру Пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[1] *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994, 9.

[2] *Исто*, 11.

Почетак лесковачке индустрије везује се за 1884. годину, и оснивање фабрике гајтана у Стројковцу. Ово постројење, чија је производња временом пренета у Вучје (1889) а касније се спојило са гајтанаром у Козару (подигнута 1888), 1895. године израсло је у Фабрику вунених тканина Поповић, Илић и Компанија тзв. Стара штофара, која је 1908. године, са 105 разбоја, била највећа фабрика тог типа на Балкану.[3] Индустријска постројења лесковачког краја чинили су и: Млин браће Поповић у Власотинцу (1893), Фабрика гајтана Мите Теокаревића у Вучју, Фабрика вунених тканина и предива Јовановића и Поповића у Грделици (1894), која је до рата у Лесковцу поседовала и један млин, Аутоматски млин Живка Стојиљковића (1897), Прво лесковачко акционарско друштво за прераду кудеље и лана (1903), Хидроелектрана у Вучју (1903), Фабрика кудеље и ужарије Сотира К. Илића (1904), Фабрика плетива и гајтана Јосифа Јовановића и комп. у Козару (1904), Аутоматски млин Јовановића и Поповића (1905), Фабрика Лазара Дунђеровића и комп. за израду свиленог и вуненог гајтана и позамантерије (1906), Фабрика црепа и цигле Кукара и Коцића (1906), Керамичка фабрика Рафајловића, Соколовића и Бејаза (1907), Фабрика за прераду столица од савијеног дрвета Илића, Теокаревића и Петровића (1911), металско предузеће Трајка Ђорђевића Кукара (1911), Фабрика платна Косте Илића и синова (1912).[4] Осим фабрика, постојао је и низ занатлијских радионица, попут радионице сапуна из 1872. године, из којих су се после Првог светског рата развиле нове фабрике.[5]

Битан привредни фактор било је и банкарство, које је имало значај не само као особена привредна грана већ као и материјална база за подизање осталих грана привреде. Први новчани заводи са приватним капиталом на простору Србије: Београдски кредитни завод, Смедеревска кредитна банка и Ваљевска штедионица основани су 1871. године, док је држава отворила штедионице у Крагујевцу и Ужицу, а наредне године у Крушевцу, Смедереву и Чачку.[6] Полет у оснивању новчаних завода осетио се после стицања независности Србије и почетка рада Народне банке 1884. године и био је веома интензиван током последње две деценије XIX века, док је почетком XX века дошло до праве експанзије у оснивању новчаних завода у Србији.

[3] Драгољуб Трајковић, др Живан Стојковић, Хранислав А. Ракић, Ненад М. Михајловић, Слободан Јовановић, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884–1984)*, Лесковац, 1984, 25–26.

[4] Др Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац, 1983, 166–189.

[5] Др Живан Стојковић, др Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, Београд, 1992, 140.

[6] Андреј Митровић, *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири,* Београд, 2004, 33.

До 1888. године већ је било 37 новчаних завода, са капиталом од 8,7 милиона динара и укупним обртом од око 251,5 милиона и чистом добити од 926.000 динара.[7] Подстицај за развој српске привреде донео је Царински рат са Аустро-Угарском 1906–1911. године, јер је, после дугог периода слободне трговине, Србија у време Царинског рата направила продор у правцу јаче протекционистичке спољне трговине, како би могла да надомести недостатак увоза. Ефекти ембарга појачани су у време анексионе кризе 1908–1909. године, пошто је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па се осећала оскудица новца, тако да су створени повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака. Већ до краја 1908. године број новчаних завода нарастао је на 140, са уплаћеним капиталом од 47 милиона динара, а само три године касније њихов број се попео на 162. У 1911. години основано је још 17 завода, тако да их је пред балканске ратове било 179, са уплаћеним капиталом од преко 50 милиона динара.[8]

На простору јужне Србије основано је 19 новчаних завода: осам у Нишу, шест у Лесковцу, два у Алексинцу, два у Власотинцу и један у Врању. У Лесковцу и Власотинцу основане су: Лесковачка удеоничарска штедионица (1888), Власотиначка задруга за помоћ и штедњу (1895), Лесковачка трговачка банка (1903), Лесковачка задруга (1906), Власотиначка трговачка банка и Лесковачка прометна банка (1908), Лесковачка кредитна банка и Лесковачка привредна банка (1911). Укупан оснивачки капитал ових банака износио је 1.850.000 динара, али је његова вредност реално била већа, будући да је уплата извршена у златном и сребрном новцу. Финансијски најјачи завод била је Лесковачка привредна банка, са главницом од 500.000 динара.[9]

Балкански ратови прекинули су нормалан привредни живот и развитак на простору Србије. Са почетком ратних операција индустријска производња готово је потпуно опала, а једино се експлоатација рудних богатстава значајних за војску одвијала на високом нивоу. Ови ратови изазвали су пертурбације и у банкарству, јер су смањили могућност пласирања кредита, али и повлачење дела штедних улога, будући да је Народна банка, на дан објаве рата Османском царству 18. октобра 1912. године, редуковала замену папирног новца на тај начин што је 25% новчаница у злату поднетих на замену исплаћивано у сребру. Ова мера укинута је 28. јануара 1914. године, али је Народна банка у јеку мобилиза-

[7] *Историја Српског народа,* 17.

[8] *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922*, Загреб 1922, свезак I, део III. – 6. д 125.

[9] AJ, 65–1320–2304; 65–1321–2305; 65–1457–2441, Рачуни изравнања банака.

ције за рат са Аустро-Угарском 27. јула 1914. године, први пут од свог оснивања укинула замену новчаница за метал.[10]

Са избијањем Првог светског рата новчани заводи на југу Србије нашли су се у позицији да су имали драстично смањен обим рада, услед мобилизације комитената и општег смањења послова, али се нису нашли у непосредној опасности од ратних збивања. Ратне операције са почетка јесени 1915. године онемогућиле су било какав рад, а окупација Србије значила је почетак великог страдања за становништво и све видове имовине.

У плановима за будућност Србије током преговора са Централним силама 1915. године најрадикалнији је био бугарски краљ Фердинанд Кобуршки који је захтевао потпуну поделу Србије. На постојање остатака указивао је као на опасност, јер би то био простор на коме би се наставиле „руске смутње и интриге" које би угрозиле мир на Балкану и подбадале Србе у Аустро-Угарској. Закључак немачког амбасадора у Цариграду Метерниха био је да бугарски краљ „жели да Србија као држава нестане са географске карте".[11] Иако су Мађари били против потпуног анектирања Србије и прикључењу појединих делова у оквиру стратегијске исправке граница, са потпуним нестанком Србије, крајем новембра 1915. године, сложио се и Беч, јер за њега није долазило у обзир никакво друго решење, због босанских Срба.[12]

Жестоке борбе на фронту Друге српске армије отпочеле су 6. новембра 1915. године. Надирући у правцу Лесковца и Гњилана, бугарске трупе угрозиле су позадину српских трупа на источном делу балканског фронта и продрле преко планине Влаине ка Лесковцу. Да би зауставио бугарско надирање, командант Друге армије, војвода Степа Степановић, убрзао је повлачење од Ниша и Власотинца. Бугари су овладали овим местима, а после жестоких борби 8. новембра заузели и Лесковац.[13]

Северна Србија подељена је на две окупационе зоне: аустроугарску са 1.370.000 становника и бугарску са 952.000 становника. Граница између зона била је на Великој Морави од Смедерева до Сталаћа, потом линијом Крушевац – Вукања – Злата – Лебане – Липовица – Огоште – Гњилане – Бетина – Шар-планина – албанска граница. Источни део Србије припао је Бугарској, којој су припале и Јужна Србија, приштински и призренски округ. Од окупираног дела Бугарска је створила две зоне: Моравску војно-инспекцијску област са седиштем у Нишу, на челу са генералом

[10] *Народна банка 1884–1934*, Београд 1934, 96.

[11] Живко Аврамовски, *Ратни циљеви Бугарске и централне силе 1914–1918*, Београд, 1985, 186.

[12] *Исто*, 189–201.

[13] Добросав Ж. Туровић, Небојша М. Ивановић, *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац, 2006, 8–9.

Кутинчевим и војно-инспекцијску област са центром у Скопљу, под управом генерала Петрова.[14]

Док јер у бугарској окупационој зони српски народ присиљаван да присуствује разним скуповима на којима су окупатори држали предавања и доказивали постојање Моравске Бугарске, српска интелигенција суочила се са питањем биолошког опстанка. У врањском округу је само у 1915. години убијено 42 свештеника, 500 лица, припадника различитих видова интелигенције и преко 3.000 осталих грађана. У Сурдулици је убијено око 3.000 људи, а приликом Топличког устанка 1917. године страдало је још око 13.000.[15]

Интернација становништва вршена је и са аустроугарске и из бугарске зоне. Према аустријском извору од 30. августа до 10. новембра 1916. године интернирано је 16.577 људи способних за војску, а размере аустроугарског удара на српски етнички корупус могу се сагледати са податком да је 1. фебруара 1917. године у заробљеничким логорима непријатељских држава било 154.630 заробљеника српске националности.[16] У заробљеничким логорима Бугарске почетком 1917. године било је 187 српских официра и 31.492 војника, што је било 20,5% свих заробљених Срба од стране непријатељских држава.[17]

Међу страдалим и интерниранам лицима био је сразмерно велики број привредника и чланова управних и надзорних одбора банака и њихових службеника. Међу страдалима су били: Благоје Илић, члан фирме Коста Илић и синови у Лесковцу, члан Управног одбора Фабрике вунених тканина Косте Илића и Синова у Београду, председник Надзорног одбора Текстилне фабрике Косте Илића и синова у Лесковцу, члан Управног одбора фабрике кудеље у Лесковцу, председник Управног одбора Власотиначке задруге, председник Текстилне школе у Власотинцу и члан Управног одбора Народне одбране у Власотинцу;[18] Сотир Тодоровић, председник Управног одбора Лесковачке удеоничарске штедионице, Трговачког удружења, Народне одбране и Црвеног крста, Хајим Карио, трговац; Михајло Поповић Тонкић, индустријалац; Михајло Миљковић Паштрукула, индустријалац; Љубомир Хаџи Костић, трговац; Чедомир Цекић, трговац; Михаило Стојановић, индустријалац; Стојан Биволаревић, трговац, и многи други трговци, занатлије, фабрички упосленици, кафеџије итд.[19]

---

[14] Никола Б. Поповић, *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад, 2000, 61.

[15] Сретен Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, I, Београд, 1921, 4.

[16] Н. Б. Поповић, *н.д.*, 64.

[17] *Исто,* 66.

[18] С. Динић, *Бугарска зверства у Врањском округу*, II, Београд, 1921, 70.

[19] Д. Ж. Туровић, Н. М. Ивановић, *н. д.*, 85–138.

Са овим жртвама и привредни кругови на југу Србије учествовали су у страдању више од 1,2 милиона погинулих Срба, уз 114.000 ратних инвалида и око 150.000 тешко рањених цивила.[20]

Злочини у бугарској окупационој зони били су саставни део политике денационализације, тј. бугаризације Срба, Албанаца, Турака, Грка и Јевреја. У ту сврху требало је елиминисати или покорити српску интелигенцију: учитеље, професоре, правнике, адвокате, свештенике, богатије људе, све угледније политичаре, чиновнике и нарочито националне раднике. Одмах за војском из Бугарске су почели да стижу полицајци, чиновници, професори, учитељи, свештена лица, пољаци, „житари" и други кадрови да би спроводили присилну денационализациону политику своје владе. Начин на који је то извођено окарактерисао је крајем јула 1916. године аустроугарски конзул у Нишу Колрус, који је известио надређене да Бугари у својој политици денационализације примењују „малобројна културна средства" и да „изузев увођења бугарских школа, није до данас могуће навести неке друге творевине ове врсте".[21]

Окупаторе су интересовали сви видови економије и производње у Србији, почев од производње хране до инвестиционих објеката у државном и приватном сектору. Сва јавна добра и велики део приватног власништва проглашени су за ратни плен, а конфискације, реквизиције и контрибуције биле су прве мере у остваривању плана економске пљачке Србије. Оне су убрзо допуњене разним административним таксама и посебно монополом на готово све прехрамбене артикле. Предмети од племенитих метала, посебно од бакра и златни новац били су законски предмет узапћења, узимања, принудне предаје, и то уз предвиђене санкције од стране управних власти Гувернмана. Окупационе власти присвојиле су, пре свега, инвестициона добра, новчане заводе и њихове грађанске депозите, средства из непосредне производње, сва добра јавног саобраћаја. Паралелно су започели са конфискацијама прехрамбених извора и затечених залиха хране по млиновима, магацинима, магазама и јавним продавницама, сеоским кошевима.[22]

Привремену девалвацију динара управа Гувернмана претворила је 22. јуна 1916. године у сталну, смањивши вредност српске валуте за 50% према круни и леву, односно 60% према немачкој марки. Тиме су повећане цене и погоршани услови живота, али је изазван и неред у новчаним приликама. Наређено је печатирање свих оптицајних динарских новчаница, а из трезора Народне банке опљачкане су заостале поништене новчанице

[20] Danica Milić, „Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. godine", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 7, Zagreb, 1980, 49.

[21] *Историја српског народа*, VI-1, 153.

[22] Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, Лесковац, 1985, 24.

и пуштене у промет.[23] Да би оставили утисак о реалности наметнутог курса, Бугари су сазвали угледне Врањанце да „са њима“ утврде курс српским новчаницама. Председник општине Харитон Миљковић изјавио је том приликом да рат још увек није завршен и да се још не зна како ће се завршити и ако је у Врању престала српска власт, Народна банка, као приватна установа, није престала са радом и да српске новчанице имају у Народној банци јаку подлогу и да је курс динара износио, ако не *al pari*, онда највише 20% мање вредности од лева.[24] Становништво је избегавало жигосање новца, тако да је окупаторски новац (првенствено круне) преузео сав промет, док је динар ишчезао из саобраћаја. Развој ситуације био је користан по вредност динара у иностранству, тако да је динар у Швајцарској током целог рата имао бољи курс од круне.[25] На самом простору аустријског гувернмана добијале су се 102 круне за 100 динара, док у Нишу чак 140 круна.[26]

Пљачка под бугарским режимом била је стална пракса, како војних, тако и цивилних власти. Војници су се задовољавали узимањем готовог новца, одеће и рубља, док су официри паковали намештај и слали га у Бугарску. Ради пљачке, Бугари су изрицали казне које никада нису биле мање од 1.000 до 2.000 лева, а ишле су и преко 50.000.[27] Имовинска несигурност и традиционално чување новца уза се били су познати Бугарима, па су убијали људе за које су сматрали да имају новац. Породице жртава жалиле су се да су им опљачкали по 10, 20 или чак 50 француских златника (наполеона). Сама бугарска влада је практиковала пљачку, наредбом да се напуштена добра прогласе за *res nullius* (ничија ствар) чиме су сва добра, покретна имовина српске државе и сва својина српских грађана који су се повукли са армијом проглашена за добра без власника и изложена јавној продаји у корист државне благајне.[28] Из тих разлога је највероватније убијен, по специјалној наредби из Софије, председник Управног одбора Власотиначке задруге Благоје Илић, пошто је он једини од браће остао у Србији. У сваком случају, Бугари су из магацина фирми Косте Илића и синова однели робу у вредности већој од милион динара.[29]

Реквирирала се и отимала стока, храна, кожа, вуна, посуђе од метала, чак и оловни кров са Пећке патријаршије. Последица је била глад, од које

[23] *Народна банка,* 79.

[24] Јован Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918),* Нови Сад, 1922, 40.

[25] *Исто*, 97.

[26] А. Митровић, *Србија у Првом светском рату,* Београд, 1984, 395 – 396.

[27] С. Динић, *н. д.*, II, 88.

[28] „Уводни део документације међународне комисије о бугарским злочинима у Србији“, *Голгота и васкрс Србије 1915–1918*, Београд, 1990, 653.

[29] С. Динић, *н.д.*, II, 70.

је, према подацима Међународног Црвеног крста, до 1. септембра 1917. године у Србији умрло око 8.000 лица.[30]

Попут аустроугарске, и бугарска окупациона власт, у жељи да покаже како је српска држава престала да постоји, уништавала је сва документа, архиве, печате, пореске књижице, уложне књижице и друге службене папире са ознаком Краљевине Србије. Осим докумената банака која су се налазила у судовима, Бугари су спаљивали и архиве новчаних завода, а поједине су се сачувале само преданом акцијом банкарских службеника.

Власотиначке банке преданом акцијом својих упосленика сачувале су све банчине менице и остале хартије од вредности, као и документа која су гарантовала већину предратне имовине банака. Део докумената сачуван је тако што је био закопан, али је дуги период похрањености у земљу узео свој данак, тако да је већина књига била оштећена или пропала.[31] И чланови управа и службеници лесковачких банака сачували су банчине портфеље тако што су их закопали, с том разликом да су то учинили на здравијим местима, тако да су банчине готовине, хартије од вредности и главне књиге сачуване неоштећене.

Код материјалних губитака, различите процене показивале су велика одступања. Делегација Краљевине СХС проценила је пред репарационом комисијом 1919. године ратну штету на простору Србије, Јужне Србије и на Косову и Метохији на седам до десет милијарди златних франака (према ценама из 1914. године), што је одговарало половини укупне српске националне привреде. Поред разарања, у ту суму урачунати су губици у производњи, порезима, као и трошкови отплате дугова, социјалних давања и друго, тако да су репарациони захтеви признати на суму од седам милијарди златних франака. Само у врањском округу било је „20.000 порушених и изгорелих кућа“, „од чега у срезу јабланичком 17.000“.[32] Још 1916. године аустроугарске војне власти су на територији своје окупационе зоне констатовале да од 112 предузећа која су, бар спољa, одолела војним акцијама само њих 47 (42%) било је способно за производњу, при чему их је само 26 могло да одржи један минимални погон. Свега 59% млинова било је у употреби, а остале фабрике уништене су демонтажом, реквирирањем и обесним уништавањем приликом повлачења. У приватној индустрији рат је проузроковао штету у вредности од 145.605.000 франака, а за пет година дошло је до губитка у производњи од 50 милиона франака.[33]

---

[30] Н. Б. Поповић, *н. д.*, 63.

[31] АЈ, 65–1457–2441, Извештај Управног одбора Власотиначке трговачке банке од 19. августа 1920. године.

[32] *Врањски гласник*, 1–2, 1. август 1920.

[33] Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004, 204.

Комисија за утврђивање ратне штете у јабланичком срезу утврдила је да је попаљено 3.935 кућа за становање, а осталих зграда 13.905, односно укупно 17.840 зграда. Целокупна штета процењена је на 55.093.000, док је Окружни одбор могао 3. јула 1920. године да констатује „да има свега 600.000 дин. кредита за обнову зграда, а то је скоро толико колико и ништа“.[34] Уз станове и привредне зграде уништена су и средства за рад (пољопривредне справе, алат и стока).

Табела 1. Стање сточног фонда пре и после рата[35]

врста	1910. година	1918. година	% у односу на 1910. годину
коњи	152.617	19.031	12,47
говеда	957.918	506.832	52,91
свиње	863.544	405.602	46,97
овце	3.808.815	969.304	25,45
козе	677.427	176.686	26,08
сточни фонд	6.460.321	2.077.055	32,16

Табела 2. Број пољопривредних справа крајем 1919. године[36]

врста справе	Србија	Банат и Бачка	Хрватска
парне вршилице	966	2.858	1.752
ручне вршилице	501	1.200	3.026
сејалице за жито	312	24.143	5.071
сејалице за кукуруз	1.724	12.605	12.231
косачице за траву	189	37.132	11.974
гвоздене дрљаче	3.926	22.956	39.702
жетелица везачица	126	7.434	2.018

Колики је био степен пострадалости индустрије у Лесковцу може се закључити из тога што је у јесен 1919. године Лесковац добио највише

[34] *Врањски гласник*, 1-2, 1. август 1920.

[35] Драгиша Лапчевић, „Економско стање Србије после рата“, *Летопис Матице српске*, књ. 302, св. 1, Нови Сад, октобар 1924.

[36] Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995, 42.

помоћи од Берзе рада од свих градова у унутрашњости Србије. Од 52.833 динара, 46% помоћи исплаћено је у Београду, а 12,6% Лесковцу.[37]

Ратна штета у Србији (у милионима златних франака)[38]

Намирнице, сточна храна и жетве	1.500
Стока, живина, кошнице итд.	1.500
Залихе дрвне грађе	150
Руде	70
Постројења, машине, кола	75
Приватна индустрија	140
Државна предузећа	60
Приватна трговина	300
Државна трговина	150
Занати	50
Банке	100
Станови	30
Саобраћај	450
Друго	350
Укупно	4.925

Непосредна штета причињена привреди процењена је на око пет милијарди франака, од чега је у банкарству износила 100 милиона. Сва покретна имовина банака на југу Србије коју је непријатељ затекао (намештај, касе, канцеларијски прибор) била је однета или уништена, док је мали проценат намештаја спасен, попут оног Лесковачке привредне банке јер је службеник Алекса Стојановић пренео део намештаја из банке кући и тако га сачувао.[39] Сви локали и непокретна имања банака били су присвојени и издавани, а у зграду Лесковачке удеоничарске штедионице усељена је филијала бугарске Народне банке.

Новчани заводи у Србији нису били подељени на пословне банке и на чисто банкарске установе, па су банке често биле власници низа инду-

[37] С. Димитријевић, *н. д.*, 16.

[38] *Исто*, 203.

[39] AJ, 65–1320–2304, Извештај Лесковачке привредне банке министру трговине и индустрије од 10. априла 1919.

стријских и грађевинских предузећа, фирми и магацина који тргују намирницама, пивара итд. Лесковачка кредитна банка трговала је великом количином робе из својих магацина.

Фабрике и радионице прво су експлоатисали Бугари, а потом Немци. Бугари су однели све израђевине, сировине, ручни алат, машине, млинске инсталације, док су Немци користили зграде за војне потребе и користили присутни материјал или избацивали машинске инсталације због простора. Ипак, део своје имовине успеле су да спасу Лесковачка кредитна банка, чија се управа потрудила да највећи део робе прода и добијени новац раздели свим члановима управе на чување, да би се избегла могућност потпуне заплене.[40]

У току рата потпуно је уништено шест индустријских предузећа:

- Фабрика столица Илић, Теокаревић и Петровић у Лесковцу;
- Фабрика гајтана Илић, Теокаревић и Петровић у Вучју;
- Фабрика керамичких производа Т. Калајџић и синови у Лесковцу;
- Фабрика намештаја Цекић, Лазаревић и Миљковић у Лесковцу;
- Фабрика чешљева Димитрија Настића у Лесковцу;
- Млин Петка Јовановића у Бојнику.[41]

За време балканских ратова и прве године Великог рата Фабрика вунених тканина Илић, Теокаревић и Петровић снабдевала је српску војску оделом, које се из иностранства није могло добити. За време окупације Бугари „су нарочито кивни били на ову фабрику, и не само да су из ње извукли сву робу и сировине, него су чак и већи део машина демонтирали и однели у Бугарску, тако да је фабрика после рата представљала једно непокопано гробље од машина“.[42]

На име ратне одштете Лесковачкој задрузи додељена је сума од 23.820 динара, а Лесковачкој привредној банци од 9.324,60 динара.[43] Додељене суме нису биле у складу са захтевима установа. Судови за ратну одштету драстично су редуцирали процењене суме и исплаћивали новчаним заводима 50%-70% процењене штете. Код појединих установа редукција је била изузетно драстична. Примера ради, Главни савез српских земљорадничких задруга, коме су однете справе, алати, машине, плави камен, сумпор итд. у вредности од 3,5 милиона златних динара, суд је доделио свега 450.000 папирних динара. Додатан проблем био је темпо исплате јер

[40] AJ, 65–1320–2304, Извештај Управног одбора Лесковачке кредитне банке од 27. октобра 1921.

[41] С. Димитријевић, *н.д.*, 160.

[42] Чед. М. Јоксимовић, *Српски Манчестар, Лесковац у 1930. год.*, Лесковац, 1930, 15–16.

[43] AJ, 65–1320–2304, Извештај Лесковачке задруге министру трговине и индустрије од 10. априла 1919. и Извештај Управног одбора Лесковачке привредне банке од 2. априла 1922.

иако је до 1924. године Краљевина СХС наплатила одштету у вредности за око шест милијарди динара, издате обвезнице носиле су рок исплате од 50 година, па су сељаци у Србији били принуђени да их продају по курсу од свега 13%.[44] Разлог лежи у хроничним буџетским дефицитима и потребама државе за новцем, јер је ратна одштета чинила и до 10% буџетског прихода. На овај начин становништво Србије је још једном било оштећено и већи део новца који је требало да му припадне отишао је у касу заједничке државе.

Железнички саобраћај између Лесковца и Ниша успостављен је тек почетком фебруара 1919. године, док је саобраћај између Лесковца и Врања успостављен аутомобилима, као и од Ниша до Београда.[45] Године 1919. радила је само кудељара, док је теретни саобраћај био обустављен, па у град нису притицали ни сировине ни угаљ. Последица уништене привреде биле су и високе цене животних намирница.

Добијена ратна одштета у индустрији износила је:

- Предузеће Илић, Теокаревић и Петровић: за штофару у Лесковцу и кудељару у Врањској бањи 26,5 милиона динара.
- Концерн браће Илић: за фабрику канапа и ужарије у Лесковцу, за платнару у Лесковцу и за штофару у Београду 37.132.000 динара.
- Штофара Јовановић и Поповић из Грделице 1,5 милиона динара.
- Млин Живка Стојиљковића 594.000 динара.
- Платнара Лазара Дунђеровића и Комп. 203.000 динара.
- Фабрика намештаја Тодора Лазаревића преко 700.000 динара.

Фабрика сапуна Јована Влајчића и синова 60.000 динара.[46]

Реални губици лесковачке привреде били су још већи, јер због пострадалости фабрика или мораторног стања за новчане заводе многе установе нису могле да почну са радом пре краја 1920. године или су чак биле принуђене да окончају свој рад. Фабрика Лазара Дунђеровића отпочела је реновирање тек 1920. године, па је рад отпочео тек у првој половини 1921. године,[47] док су се Лесковачка удеоничарска штедионица и Лесковачка прометна банка фузионисале да би могле да наставе са радом. Захваљујући репарацијама из Немачке и машинама које су почеле да стижу поједине фабрике се опоравиле и кренуле са радом. До јесени 1923. године на рачун репарација у Врањски округ стигла су три млина, 22 влачаре и пет циркулара за стругање дрвета,[48] што је продавано у ок-

[44] Д. Лапчевић, *н. д.*, 38.

[45] *Врањски гласник*, 3, 10. август 1920.

[46] Ч. Јоксимовић, *Српски Манчестар*, 80, XDVI.

[47] *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877.–1927.*, уредили Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, Лесковац, 1928, 178–179.

[48] *Врањски гласник,* 19, 1. октобар 1923.

ружним магацинима у Врању, Лесковцу, Предејану и Власотинцу почев од 26. септембра 1923. године, а нешто касније и у Лебану. У самом Лесковцу продата су на лицитацији три млина и пет влачара.[49]

Без обзира на репарације шест потпуно уништених фабрика остало је необновљено и током 1922. и 1923. године.[50] Фабрика столица у Лесковцу и Фабрика гајтана у Вучју обновљене су у периоду 1923–1928. године, док су остале четири фабрике дефинитивно биле изгубљене за лесковачку привреду. Овим је јасно да је лесковачкој привреди, као и српској привреди у целини, учињена енормно велика штета, како у људском, тако и у материјалном облику, а да су се последице разарања осећале током читаве деценије после Првог светског рата.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије

Објављени извори

Голгота и васкрс Србије 1915–1918, Београд, 1990.
Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921–1922, Загреб 1922.

Новине

Врањски гласник, Врање, 1920–1923.
Лесковачки гласник, Лесковац, 1922–1924.

Литература

Аврамовски Живко, *Ратни циљеви Бугарске и централне силе 1914–1918*, Београд, 1985.

Димитријевић др Сергије, *Историја Лесковца и околине (1918–1928)*, Лесковац, 1983.

Динић Сретен, *Бугарска зверства у Врањском округу*, I–II, Београд, 1921.

Исић Момчило, *Сељаштво у Србији 1918–1925*, Београд, 1995.

Историја Српског народа, VI-1, Београд, 1994.

Јоксимовић Чед. М., *Српски Манчестар, Лесковац у 1930. год.*, Лесковац, 1930.

Лапчевић Драгиша, „Економско стање Србије после рата”*, Летопис Матице српске*, Нови Сад, 1924.

[49] *Лесковачки гласник,* 46, 19. новембар 1922.

[50] *Лесковачки гласник,* 9, март 1923; *Лесковачки гласник,* 19, 10. март 1924.

Milić Danica, „Privreda Srbije i odnosi u njoj 1919. godine", *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 7, Zagreb, 1980.

Митровић Андреј, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984.

Митровић Андреј, *Стране банке у Србији 1878–1914, политика, прогрес, европски оквири,* Београд, 2004.

Народна банка 1884–1934, Београд 1934.

Поповић Никола Б., *Срби у Првом светском рату 1914–1918*, Београд–Нови Сад, 2000.

Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877.–1927., уредили Сретен Динић и Драгутин Тодоровић, Лесковац, 1928.

Стојанчевић Владимир, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918. године*, Лесковац, 1985.

Стојковић др Живан, Стојичић др Слободанка, Ракић Хранислав, *Историја Лесковца*, Београд, 1992.

Трајковић Драгољуб, др Стојковић Живан, Ракић Хранислав А., Михајловић Ненад М., Јовановић Слободан, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884–1984)*, Лесковац, 1984.

Туровић Добросав Ж., Ивановић Небојша М., *Лесковац и лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац, 2006.

Хаџи Васиљевић Јован, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915–1918)*, Нови Сад, 1922.

Чалић Мари-Жанин, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*, Београд, 2004.

Summary

Ivan M. Becić

WAR DAMAGE UPON LESKOVAC'S ECONOMY IN THE FIRST WORLD WAR

In the last two decades of the nineteenth century The Kingdom of Serbia intended to encourage industrial production and create the material basis for the progress of the entire economy. These efforts have become particularly pronounced during the Customs war with Austria-Hungary, and were reflected in the establishment of a large number of financial institutes and commercial enterprises. In addition to the Capital, the development of the economy in Leskovac area flowed faster than in other parts of Serbia. Until the outbreak of the First World War in Leskovac and the surroundings there were about

twenty factories, eight of monetary institutions and a number of workshops and smaller manufacturing plants.

War operations first hindered normal business, but from 1915th and the occupation of the country they completely interrupted it. The occupational authorities maximally exploited and systematically plundered economic institutions, while carrying out violent measures and repressive upon the population.

The extent of the war damage upon Serbia in human and material resources prevented the recovery for many years.

Devastation of Leskovac's economy is reflected in a number of interned and killed businessmen, the looting of state and private goods, exploitation of economic resources and even in total destruction of some factories during the retreat.

The degree of war reparations was not sufficient to rebuild all institutions, so that some were lost for Leskovac's economy, and payout cycle of war reparations made that recovery lasts for many years. Regardless of the level of devastation, Leskovac's industry in the interwar period succeeded to rebuild up itself and to become the strongest in the southeastern part of the country, just after the Capital's.

Данило Шаренац
научни сарадник
Институт за савремену историју, Београд

УДК 355.48:061.2(497.11)“1938/1941“(093.2)

УДРУЖЕЊЕ НОСИЛАЦА АЛБАНСКЕ СПОМЕНИЦЕ И ЈУЖНА СРБИЈА

АПСТРАКТ:[1] Судбина српских ветерана из балканских ратова и Првог светског рата показује да су се непосредне последице ратног периода 1912 – 1918. осећале током читавог постојања Краљевине Југославије. Посебност јужнословенске краљевине огледала се и у томе што је обједињавала победнике и поражене, што је изузетно отежавало процес сећања и обележавања Првог светског рата. „Удружење носилаца Албанске споменице“ издваја се од осталих удружења ветерана по својој масовности, али и посебности догађаја који је повезивао ову групу ветерана, а то је албанска Голгота. Током 1938 – 1941. чланови овог удружења су покушали да утичу на државне представнике не би ли се социјални положај српских ветерана довео на задовољавајући ниво. Конгрес одржан у Нишу 5–6. августа 1939. године био је од кључног значаја за формулисање и јавно представљање захтева „Удружења носилаца Албанске споменице“. Ипак, до априла 1941. године законски предлози које су заговарали српски ветерани нису ступили на снагу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: ветерани, Први светски рат, јужна Србија, Албанска споменица

Савремена историографија приступа темама из ратне историје на начин који укључује не само проучавање ратних операција већ и проблеме повратка војника и цивила у мирнодопску свакодневицу. Уско гледано, демобилизација се односи само на војску, међутим, у извесном смислу, сви слојеви ратујуће државе такође пролазе кроз својеврсну демобилизацију након завршетка сукоба. Тако су се у фокусу историчара нашли, поред ветерана, и избеглице, војни инвалиди, ратна сирочад или војне удовице. Показало се и да су прве послератне године од кључног значаја за формирање представа о сукобу, као и за њихово даље преношење. Литература о Првом светском рату управо предњачи

[1] Рад је настао као део пројекта Института за савремену историју у Београду: Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре. Пројекат бр. 177016.

у примени оваквог приступа.[2] Пример Краљевине СХС, државе чији је настанак такође представљао једну од ратних последица, посебно је интересантан када је реч о традицијама Светског рата. Наиме, обједињавањем победника и поражених створен је веома компликован оквир за неговање успомена и сећања на рат. Једно од многих удружења која су се бавила и традицијама Првог светског рата било је и „Удружење носилаца Албанске споменице“. Ова организација је српској јавности углавном позната по свом раду након Другог светског рата, када је, 1967. године, обновила свој рад.[3]

Међутим, почеци ове организације сежу у касне 1930-те, па се ово време (1938 – 1941), иако веома кратко, издваја као посебна целина. Зашто су ветерани, ове специфичне категорије, одлучили да се организују готово четврт века након догађаја који их је обележио и повезао? Наиме, организација „Удружење носилаца Албанске споменице“ настала је као реакција на нерешене социјалне проблеме српских ветерана, као и на недовољно уважавање историјског догађаја који је у српској јавности познат као албанска Голгота. Двадесетогодишња политика југословенске државе, као и дотадашњи рад већ постојећих ветеранских организација, показали су се као неуспешни. Због тога су носиоци Споменице, „Албанци“ – како су сами себе називали, одлучили да покрену у борбу за побољшање свог положаја. Истовремено, они су радили и на скретању пажње јавности на необележавање серије догађаја који су чинили албанску Голготу. Територија јужне Србије, показало се, била је од велике важности током кратког рада овог удружења у међуратном периоду. Наиме, први и једини конгрес Удружења одржан је у Нишу.

Ветерани Краљевине Југославије

Идеја о организовању српских ветерана у удружење које би имало за циљ међусобно помагање и чување успомена на ратне догађаје везује се још за период након Другог балканског рата. Иницијативу су покренули резервни официри који су се у почетку неформално састајали у београдској

[2] Прави подстрек развоју историографије у овом правцу дао је француски историчар Антоан Прост 1977. Antoine Prost, *Les anciens combatants 1914–1940*, Paris 1977; Међу новијим радовима налазе се: Ljubomir Petrović, *Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd 2007; Stéphane Audoin-Rouzeau, Christophe Prochasson, *Sortir de la Grande Guerre. Le monde et l'après-1918*, Paris 2008; John Paul Newman, Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State-building 1903-1945, Cambridge 2015.

[3] У питању је читав низ дела попут радова: Група аутора, *Кроз Албанију: 1915 – 1916, спомен књига*, Београд 1968; Драгољуб Михаиловић, *Храбри врањски и моравски батаљони: 1912 – 1918*, Врање 1970; *Храбри људи врањског краја и њихови прослављени команданти у ратовима 1912 – 1918*, II, Врање 1974.

кафани „Касина“ 1913. године. Услед новог рата 1914. године стварање ове организације одложено је до јула 1919. године. Први назив Удружења гласио је „Удружење резервних официра и обвезника чиновничког реда“. Поред ове организације, широм Србије су ницала и друга удружења, али са знатно мањим бројем чланова, као и са слабијим организацијским и финансијским могућностима.[4] У првим послератним годинама било је покушаја и да се формира „Савез бораца за јединство и слободу“ где би се нашла сва „ратничка“ удружења.[5] На овај начин створио би се јединствени фронт у борби за права ветерана. Године 1921. извршено је спајање „Удружење резервних официра и обвезника чиновничког реда“ са „Удружењем ратника“, па је тако настало најмоћније ветеранско удружење Краљевине СХС/Југославије, „Удружење резервних официра и ратника“.

Ова организација је од самих почетка била посебна из два разлога. Наиме, она је, пре свега, окупљала бивше српске ратне официре, као и новопроизведене резервне официре, дакле оне који нису учествовали у три рата 1912 – 1918. Самим тим, највећи део српских ветерана није могао да се идентификује са циљевима овог удружења. Чињеница је да брига за масу српских војника, бивших редова који су долазили са села, није била у програму овог удружења. Коначно, са протоком времена број старих српских и црногорских официра, као и југословенских добровољаца које су везивала сећања на балканске ратове и Први светски рат непрекидно се смањивао, а услед природног-биолошког одлива. С друге стране, број нових официра, васпитаних у југословенском духу, растао је из године у годину, мењајући карактер ове организације. Ова чињеница је, такође, деловала одбојно на одређени број српских ветерана.

„Удружење резервних официра и ратника“ је обележило прву деценију борбе за права ветерана у југословенској краљевини, као и борбу за очување успомена на ратовање и страдање српског народа. Успеси овог удружења постигнути су, пре свега, у сфери комеморација. Тако је подигнуто неколико великих споменика посвећених ратовању Краљевине Србије 1912 – 1918. Када су у питању социјална питања, постигнути су само делимични резултати, а и тада они су били временски врло ограничени.[6] Међу најзначајније резултате овог удружња спада подизање споменика на

[4] Аноним, „Историја нашег Удружења“, *Ратнички гласник*, I, 1, 1922,5; Аноним, „Извештај са годишњег збора Удружења рез. официра и ратника“, *Ратнички гласник*, 6, IV, 1927, 122; Аноним, „Резервни официри и ратници“, *Политика*, 14. март 1922, 3.

[5] У међуратној литератури се често уместо речи „ветеран“ употребљава реч „ратник“.

[6] У питању је, пре свега, борба за тзв. „дупло“ рачунање година проведних у рату приликом стицања права на пензију или напредовање у служби. Поред тога, ту су олкашице приликом запошљавања, лечења и превоза железницом и бродом. Више

Церу (1928), Гучеву (1930), затим изградња и уређење спомен-костурнице „Браниоцима Београда“ (1931). Проширена је и уређена парцела на којој су сахрањени француски војници на београдском Новом гробљу (1931), а као признање за заслуге Удружењу је југословенско Министарство социјалне политике поверило задатак уређења српског војничког гробља надомак Париза. Врхунац ове грађевинске делатности достигнут је 1932. године, када је свечано отворен „Ратнички дом“ у центру Београда. Све ове активности биле су могуће захваљујући масовности организације, али и због чињенице да је сам врх Удружења истовремено припадао и југословенској политичкој, интелектуалној и привредној елити. Истовремено, југословенске власти су обимним донацијама помагале ово удружење.

Међутим, успех „Удружења резервних официра и ратника“ имао је и своје наличије. Године 1932, недуго по освећењу „Ратничког дома“, дошло је до кулминације унутрашњих сукоба у овој организацији. Испоставило се да су у раду Удружења вршене велике новчане малверзације. До судског епилога дошло је тек 1939. године када је дугогодишњи председник Удружења, резервни потпуковник Милан Ђ. Радосављевић, пресудом Касационог суда осуђен на једанаест месеци затвора.[7] У времену 1932 – 1939. југословенска јавност се бавила детаљима овог сукоба који не само да је потпуно урушио сваки углед поменуте организације него је и задао крупан ударац свима који су се бавили ветеранима и чувањем успомена из ратног периода. „Удружење резервних официра и ратника“, упркос више покушаја, никада није успело да се опорави од овог ударца, а незадовољно чланство се преливало у низ других, мањих, организација. Ова удружења су често била локалног значаја, окупљајући само део српских и југословенских ветерана. Тако је настало „Удружења бранилаца Београда“, „Удружење носилаца Белог орла са мачевима“, или „Удружење носилаца Карађорђеве звезде са мачевима“, „Удружење заробљеника“, „Удружење породица умрлих и погинулих официра“. Поред њих, са радом су наставила нешто старија и снажнија удружења попут „Удружења ратних инвалида“, „Удружења четника“ и „Удружења добровољаца“. Међутим, ове организације су наступале са тзв. „сталешких“ позиција, односно позиција одређених друштвених категорија и подгрупа ветерана. Оваква распарчаност и међусобна завађеност никако нису доприносиле постизању циљева којима су ветерани тежили, а то су социјално збрињавање људи и морално признање ратних заслуга. Управо у овом контексту долази до стварања једног новог и масовног удружења које је окупило значајан проценат некадашњих обичних српских војника.

у: Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914 – 2009*, Београд 2014.

[7] ВА, ДПП, К-1473, 119.

„Удружење носилаца Албанске споменице“

Као и друга ветеранска удружења, и ово је своје почетке везивало за спонтана окупљања истомишљеника. Тако су иницијативу за оснивање покренула два пензионера 21. новембра 1937. године у београдској кафани „Југословенска круна“. То су били Живко Ј. Јоксимовић, некадашњи директор гимназије, и Милутин Катић. На стварању овог удружења радио је дуго и артиљеријски капетан у пензији Михаило Л. Спасић, а као његови сарадници се помињу Милутин Ђ. Ђатић и Милорад Матић.[8] Правила ове организације одобрена су од стране Министарства унутрашњих дела фебруара 1938. године. Прва скупштина Удружења одржана је 26. јуна 1938. године. Ипак, новембар је био најважнији месец у години за ову организацију због подсећања на одлуку српске Врховне команде од 26. новембра 1915. године о напуштању државне територије. Свој први говор председник Удружења, Михаило Л. Спасић, одржао је баш 26. новембра 1938. године у Београду. Исте године Удружење је покренуло и сопствени лист „Албанска споменица“.[9] Удружење је за своју славу узело 13. октобар јер је на тај дан пао врх Кајмакчалана у руке српске војске. Временом је ова одлука наишла на критику јер сам датум није имао пуно везе са догађајима који су обележили повлачење српске војске преко Албаније и Црне Горе. Наиме, део чланства тражио је да се управо 26. новембар одреди за свечани датум.

Од самог почетка било је јасно да водеће положаје у овом удружењу заузимају цивили и да је број пензионисаних српских официра сразмерно мали. Слично је било и са професијама којима су ову људи припадали. За разлику од „Удружења резервних официра и ратника“ – где су елиту чинили виши официри, адвокати, политичари, велики привредници и трговци, међу носиоцима Албанске споменице било је малих привредника, занатлија, а значајан број чланова је долазио са села. Као пример се може навести податак да је један од председника Удружења био и Димитрије Поповић, познати београдски месар. Правила Удружења предвиђала су чланство само за жива лица, и то она која су поседовала доказ да су одликована „Албанском споменицом“. За кратко време Удружење је окупило око 50.000 чланова, што је, како се процењивало, била већина војника који су преживели Голготу 1915/1916. године. Међутим, поред редовних чланова категорије постојале су и категорије почасног чланства. чиме је

[8] Ивана Јовановић, „Удружење носилаца Албанске споменице – историјат и деловање (осврт на подружницу у Нишу)“, IV, 4, 241.

[9] Лазар Матијевић, „Историјат о постанку нашег Удружења“, *Албанска споменица*, 11. децембар 1938, 2, I, 2.

омогућено учлањење и члановима породица носилаца Споменице. До почетка Другог светског рата у Удружењу је било око 60.000 људи.[10]

Већ током прве године рада Удружење се суочило са хроничном болком српских ветеранских организација, а то су унутрашњи сукоби и скандали. Тако је отпочео и сукоб са београдским листом „Балкан“ у коме су током септембра и октобра 1938. године објављивани текстови о наводним злоупотребама у „Удружењу носилаца Албанске споменице“.[11] Уследио је рад Анкетне комисије, а дотадашњи председник овог удружења поднео је оставку „услед заузетости“. Нови председник био је један од његових помоћника, раније поменути привредник и градски већник из Београда Димитрије Поповић.[12]

Када је реч о програму „Удружења носилаца Албанске споменице“, уочљива су одређена лутања. Ипак, извесно је да су социјални и морални моменат били од велике важности. „Многи се питају, ко смо ми и шта хоћемо са овим новим Удружењем? Упозорују нас да постоји ‹Удружење резервних официра и ратника›, па да би и нама ту требало да је место.“[13] Удружење је у првој години свог рада у први план истицало идеју прикупљања свих посмртних остатака војника који су страдали током албанске Голготе и њихово смештање у један маузолеј који би истовремно био успомена на ово страдање. Архитектонски комеморативни подухвати и касније ће играти запажену улогу у програму ове организације. Размишљало се о покретању акције за подизање споменика Краљу Александру I Карађорђевићу или једном „друштвеном дому“ који би био „Српски Пантеон“. [14]

Међутим, лист „Албанска споменица“ био је препун текстова у којима су невешто прикривани јед и разочараност. Истицало се да је „садашњица груба и неосетљива према свему што је морално и узвишено“. Ветерани су тражили, како су сами говорили, „праведну накнаду, а не награду“. Управо из ових захтева крила се суштина рада „Удружења носилаца Албанске споменице“. Сврха надокнаде коју су тражили била је да се „достојанствено сачека крај живота“.[15] Речено је и да су ветерани некада

[10] Аноним, „Службени део“, *Албанска споменица*, 16. март 1939, II, 4, 1; Члан 6. Правила Удружења. Ивана Јовановић, 242.

[11] Аноним, „Пажња свим члановима Удружења носилаца Албанске споменице“, *Албанска споменица*, 31. октобар 1938, 1, I, 7.

[12] Аноним, „Избор новог председништва“, 28. фебруар 1939, II, 3, *Албанска споменица*, 1.

[13] Исто.

[14] Аноним, „Споменик Витешком Краљу“, 9. април 1939, *Албанска споменица*, II, 5, 1.

[15] „Представка главог управног одбора Удружења Краљевској влади“, 2. 28 феб 1939, II, 3, 2. стр.

„били млади и снажни“, а да су сада „махом старци од најмање педесет година, болесни и превремено изнемогли услед вишегодишњег ратовања и ужаса албанске трагедије и четврт века бесомучног животног вртлога какав се створио после Светског рата“. У свом листу писали су и да су чланови овог удружења „избачени из животног строја“, а да је сада последњи тренутак у коме им се може помоћи, „како би бедни остатак свога живота, провели достојно њихових дела из прошлости. “[16]

Генерал Михаило Рашић писао је 1921. године, присећајући се албанске Голготе: „Кампања, коју смо имали у Албанији у децембру, јануару и нешто у фебруару, за онога који је био у прилици да се упозна са догађајима и приликама под којима смо се кретали и борили, личи више на легенду него на стварност.“[17] Намера „Удружења носилаца Албанске споменице“ управо је и била да подсети савременике на величину Голготе. Њихов утисак је био и да савременици нису довољно свесни колико је тешко било створити заједничку државу. Истовремено, ветерани су желели да догађај који су преживели сместе у дуге токове српске и југословенске историје, али и да искористе снагу овог догађаја за потребе савременог тренутка. Голгота је тако идеолошки уобличавана у бројним текстовима „Албанске споменце“. Коначно, „Албанци“ су апеловали да се идеолошки и емотивни потенцијал Голготе искористи као инспирација у тешким данима који су обележили крај 1930-их. Било је јасно да у времену кризе југословенске државе њихова организација може да има улогу активног националног чиниоца. Тако се истицало да ова организација има „смер националне акције“.[18] „Албанија“ је била симбол да је немогуће било могуће, тиме се апеловало и на превазилажење актуелних тешкоћа.[19] Још у првом званичном обраћању, председник Удружења Михаило Л. Спасић поменуо је да је један од циљева Удружења „овековечити Голготу да се не заборави“. Истакао је и да се то мора урадити „ван сваког партијског утицаја.“[20]

Удружење је своју посебност у односу на друге ветеране српске војске темељило на концепту верности. Истицало се да је верност била идеја водиља током Голготе. На овај начин стварала се изузетно селективна успомена на српско повлачење из 1915/1916. године јер су се све етапе овог догађаја тумачиле као уређено и одлучно кретање војске и народа.

[16] „Представка Главног управног одбора Удружења Краљевској влади“, *Албанска споменица*, 28. фебруар 1939, II, 3, 2.

[17] Михаило Рашић, „Ратнику“, *Ратник*, XXXVII, I–III, 1921, 10.

[18] Аноним, „У Нишу је јуче одржан конгрес носилаца Албанске споменице“, *Политика*, 7. август, 1939, 8.

[19] „Споменик Витешком Краљу“, 9. април 1939, *Албанскса споменица,* II, 5, 1.

[20] Ивана Јовановић, *н.д.*

„Све што је могло понети пушку пошло је кроз Албанску Голготу немо као по Нирвани. Зима, глад, непријатељска територија, све то није било јаче од наше народне душе. Једна армија полуживих скелета приспела је на Крф....“[21] Тиме су сва оклевања, проблеми са дисциплином и организацијом прећуткивани или стављани по страни.

Удружење је велику пажњу посветило и разрађивању идеје о важности одликовања које су носили, тј. „Албанске споменице“. Споменица је установљена 5. априла 1920, а додељивана је само лицима која су била на дужности током албанског повлачења 1915–1916.[22] Истицало се да то „није обично одличије којим се награђују појединци за конкретне заслуге. То је одличије којим је одликован део једне генерације за изузетне услуге нацији.“[23]„Југославија за свој државни живот дугује захвалност мртвима: херојима из свих друштвених редова и из свих крајева данашње Југославије. Али да није било Албанских хероја, једне огромне армије мукотрпних људи, жилавих и отпорних, можда питање о стварању Југославије на Версајској конференцији не би било ни постављено.“[24] Албанска медаља била је „симбол изгнанства, бола и васкрса читавог једног народа.[25]

Ветерани су сматрали да им држава, као знак захвалности за показану верност, дугује право на социјално и материјално задовољавајући положај. Носиоци „Албанске споменице“ тражили су, како се истицало, „не награду, већ праведну накнаду која би омогућила да се достојанствено сачека крај живота“. „Наша права која смо стекли и заслужили кроз Албанију не може нико оспорити и, према томе, са пуно оправдане наде гледамо у будућност.“ [26] Остварење својих захтева видели су кроз доношење посебног законског пројекта. Суштина одредаба тицала би се добијања одређених повластица, пре свега везаних за лечење и социјално старање. Овакав модел већ је примењен у Краљевини Југославији када је влада Милана Стојадиновића донела посебан закон којим је регулисан материјални и социјални положај носилаца Карађорђеве звезде са мачевима,

[21] А. Ж., „Конгрес носилаца Албанске споменице. Дивови наше епопеје бораве у Нишу 5. и 6. августа“, *Нишки нови лист*, 5. август 1939, 1.

[22] Аноним, „Албанска споменица“, *Ратнички гласник*, 1, VII, 1922, 201; *Ратнички гласник*, 1, VI, 163.

Најпотпуније дело остаје, упркос времену настанка, Милан Ђ. Недић, С*рпска војска на Албанској Голготи*, Београд 1937.

[23] Политика, 7. август, 1939.8.

[24] А. Ж, „Конгрес носилаца Албанске споменице...“.

[25] „Конгрес носилаца Албанске споменице. Дивови наше епопеје бораве у Нишу 5 и 6. августа“, *Нишки нови лист.* 5 август 1939 1.

[26] Аноним, „Споменик Витешком Краљу“, 9. април 1939, *Албанска споменица*, II, 5, 1.

што је обилато коришћено и у тадашњој изборној кампањи. [27] Конкретно, „Удружење носилаца Албанске споменице“ тражило је за своје чланове повластице приликом превоза на железници и државним бродовима, затим олакшице за школовање деце, али и добијање посла при државној служби. Тражене су олакшице у јавним дажбинама, ослобађање деце школарина, затим предност приликом уписа деце у војне школе. Посебно су истакнуте и тражене погодности у државним и бановинским бањама ради лечења „оронулог здравља“.[28] Ови захтеви су у потпуности формулисани и предочени југословенској влади и јавности на конгресу одржаном у Нишу 5-6. августа 1939. године.[29]

„Стави на прса Албанску споменицу и дођи у Ниш!“

Ова реченица је чинила један од слогана којим су ветерани широм земље анимирани да дођу на нишки конгрес „Удружења носилаца Албанске споменице“.[30] У организацији у којој је симболика била од велике важности избор града Ниша као места састанка ветерана није могао да буде случајан. Ипак, о конкретним разлозима који су допринели да се изабере овај, а не неки други српски град, може се у овом тренутку само нагађати. Наиме, сами учесници конгреса истицали су да долазе у „историјски град Ниш“.[31] Ниш је, свакако, на више начина био дубоко повезан са ратном историјом Србије током светског рата, при чему је најпознатији тренутак био усвајање „Нишке декларације“ децембра 1914. године. Локална штампа је истицала да су „Нишевљани“ поласкани одлуком носилаца Албанске споменице да свој први конгрес одрже у Нишу јер је, како се писало, „овде српска Народна скупштина прогласила рат противу Аустрије за рат за коначно ослобођење и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца.“[32]

Могуће је и да су чланови пододбора Удружења били посебно активни у овом делу Србије, па су тако могли и да подстакну велики број ветерана да дођу на Конгрес. Подружница „Удружења носилаца Албанске споменице“ у Нишу основана је 5. јуна 1938. године, а први председник био је Коста

[27] АЈ-37-12-311. Један од слогана које је требало исписивати испод портрета Милана Стојадиновића гласио је: „Одужио се витезима Карађорђеве звезде“. „Упутство за практично извођење партијске пропаганде“, Београд, 1938.

[28] Аноним, „Представка главог управног одбора Удружења Краљевској влади“, 28. феб 1939, 3, II, 2.

[29] Аноним, „Резолуција“, *Албанска споменица*, 4. септембар 1939, 10-11, II, 1.

[30] Димитрије Т. Поповић, „Позив“, *Албанска споменица*, 23. јул 1939, II, 9, 1.

[31] Исто.

[32] А. Ж. „Конгрес носилаца Албанске споменице. Дивови наше епопеје бораве у Нишу 5. и 6. августа“, *Нишки нови лист*. 5 август 1939, 1.

Трајковић.[33] Ниш је у годинама које су претходиле конгресу добијао на значају у држави, а то је било очигледно и када је реч о комеморацијама. Тако је поводом шездесетогодишњице ослобођења града уприличена велика свечаност. Тада је, 28. јуна 1937. године, откривен и споменик Ослободиоцима Ниша.[34] У истом периоду додатно је уређен и споменик на брду Чегар. Чињеница да се на челу југословенске владе налазио један познати Нишлија, Драгиша Цветковић, такође је деловала као предност у случају када су ветерани желели да привуку што већу пажњу власти на своје захтеве.

Нишка штампа је у данима пред Конгрес, августа 1939. године, позивала грађане да оките своје куће и радње цвећем у знак пијетета према палим жртвама, а да се посетиоцима наплаћују минималне цене хране и смештаја. По граду су биле постављене и украсне сијалице у три боје, док се на мосту испред градске тврђаве налазио велики светлосни натпис „Живела Југославија“. Конгрес је био подељен на два дела. Тако је планиран слет, а затим би почео радни део где би се чула излагања учесника Конгреса. Петог августа, дуга поворка учесника кренула је кроз град са музиком и заставама на челу. Сакупило се око 10.000 „Албанаца“. Поворка се потом поделила како би једна група учесника стигла до споменика палима за ослобођење Ниша где је одржана верска служба и извршено полагање венаца. Пошта је одата и краљу Александру I Карађорђевићу. Учесницима се придружила и маса света из Ниша. Истовремено, друга група учесника посетила је Чегар.

Пошто ниједна дворана у граду није могла да прими толико људи, конгрес је одржан под ведрим небом на соколском вежбалишту. Дружење ветерана је настављено током читаве ноћи захваљујући рефлекторима на соколском стадиону. Међу гостима био је и изасланик краља Петра II Карађорђевића, генерал Милан Вуковић, командант Коњичке дивизије, а ту су били и председник нишке општине Ђорђе Коцић, војвода Коста Пећанац, народни посланици из Моравске бановине, представници пододбора „Удружења носилаца Албанске споменице“ из Бордоа, представници „Удружења резервних официра и ратника“ и „Савеза француских ратника са Источног фронта“.[35] Конгрес је завршен 6. августа читањем резолуције. У овом документу прецизно су наведени сви захтеви ветерана и кључни разлози њиховог незадовољства. Тражено је усвајање законског предлога или државне уредбе по узору на сличне документе који су постојали у Француској, а којом би се ратницима одало народно признање. Реч је,

[33] Ивана Јовановић, „Удружење носилаца Албанске споменице – историјат и деловање. Осврт на подружницу у Нишу“, *Пешчаник*, IV, 4, 2006, 242-247.

[34] Бобан Јанковић, „Откривање споменика ослободиоцима Ниша на Тргу краља Милана“, *Пешчаник*, III, Ниш 2005. 149-156.

[35] „У Нишу је јуче одржан конгрес носилаца Албанске споменице“, *Политика*, 7. август 1939, 8.

пре свега, о већ поменутим бенефицијама за носиоце Споменице, попут олакшица у дажбинама, помоћи у запошљавању и лечењу. Други део захтева био је повезан са очувањем успомене на албанску Голготу. Тако је тражено од поглаварства града Београда да се Удружењу поклони плац на коме би се зидао објекат посвећен успомени на Голготу.[36]

Конгрес је несумњиво био успешан и Удружење је постигло пуно за само три и по године постојања. Био је то очајнички напор да се побољша положај ветерана и заустави процес заборављања албанске Голготе или, како је то речено, у прогласу Удружења – „да се спречи падање дебелог слоја прашине на најлепше странице југословенске историје.“[37] Ипак, било је немогуће драматично променити ствари у тако кратком року. Нестабилна ситуација у земљи, али и њеном окружењу додатно је компликовала ситуацију за ветеране. Није случајно да су ветерани на Нишком конгресу изразили спремност да, у случају нужде, поново бране отаџбину. Коначно, у време док се у Нишу одржавао конгрес, у Београду су већ вршене пробне узбуне за случај ваздушне опасности.[38] Југ Србије показао се као изузетно динамичан крај Србије када је реч о борби за очување српских ратничких традиција. „Удружење носилаца Албанске споменице“ драгоцено је и због тога што је у својим прогласима и текстовима оставило траг о начину на који су савременици видели значај албанске Голготе остављајући тиме вредан историјски извор. Уредба чије су усвајање ветерани захтевали из Ниша 6. августа 1939. године до 1941. године била је углавном уобличена и одобрена. Међутим, било је прекасно. Последњи број листа „Албанска споменица“ објављен је 1. априла 1941. године. У њему су читаоци обавештени да Уредба стоји од фебруара 1941. године, одобрена и потписана од већине надлежних чиновника, али да се још увек чекао потпис Министра финансија.[39]

Литература

Antoine Prost, Les anciens combatants 1914–1940, Paris 1977.

Ljubomir Petrović, Nevidljivi geto. Invalidi u Kraljevini Jugoslaviji 1918 □ 1941, Beograd 2007. Stéphane Audoin-Rouzeau, Christophe Prochasson, Sortir de la Grande Guerre. Le monde et l’après-1918, Paris 2008.

John Paul Newman, Yugoslavia in the Shadow of War: Veterans and the Limits of State-building 1903-1945, Cambridge 2015.

[36] Аноним, „У Нишу одржан први конгрес носилаца Албанске споменице“, *Нишки нови лист*, 9. август 1939, 2.

[37] Исто.

[38] Аноним, „У Београду ће данас бити извођене дневне и ноћне вежбе у објављивању опасности“, *Политика*, 5. август 1939, 8.

[39] Аноним, „Саопштење Главне управе“, *Албанска споменица,* IV, 3. 1 март 1941, 4.

Група аутора, Кроз Албанију: 1915 □ 1916, спомен књига, Београд 1968.

Драгољуб Михаиловић, Храбри врањски и моравски батаљони: 1912 □ 1918, Врање 1970.

Данило Шаренац, Топ, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914 □ 2009, Београд 2014.

Драгољуб Михаиловић, Храбри људи врањског краја и њихови прослављени команданти у ратовима 1912 □ 1918, II, Врање 1974.

Ивана Јовановић, „Удружење носилаца Албанске споменице – историјат и деловање (осврт на подружницу у Нишу)“, IV, 4, 241-247.

Бобан Јанковић, „Откривање споменика ослободиоцима Ниша на Тргу краља Милана“, Пешчаник, III, Ниш 2005. 149-156.

Албанска споменица, 1938-1941.

Ратнички гласник, 1922-1940.

Нишки нови лист 1939.

Политика 1939.

Summary

Danilo Šarenac

ASSOCIATION OF ALBANIAN MEMORIAL HOLDERS AND SOUTHERN SERBIA

The Yugoslav Kingdom found itself in a highly complex position regarding the traditions of the First World War“. This state had two categories of veterans who, in the Great War, fought against each other. The position of the Serbian war veterans was not satisfying despite the fact that their role was officially seen as crucial for the creation of the joint state. “The Society of the Albanian Commemorative Medal” was founded in 1938 in Belgrade and it gathered the former Serbian soldiers who participated in the event known in the Serbian collective memory as the “Albanian Golgotha”. These men decided to organized themselves The culmination of the activities of this society was the Congress held in the town of Niš held on 5-6 of August 1939. From this Congress the veterans send their demands to the Yugoslav authorities asking for social benefits and moral recognition. However, the eruption of the new world war diminished any significance of this topic.

Славољуб Станковић
Историчар
Ниш

УДК 355:929 Тошић М.
94(497.11)“1914/1918“(093.2)

МИХАЈЛО ТОШИЋ (МИКА ЂОРИНСКИ) ИЗ ПУКОВЦА, (НЕ)ЗАБОРАВЉЕНИ НОСИЛАЦ КАРАЂОРЂЕВЕ ЗВЕЗДЕ СА МАЧЕВИМА

АПСТРАКТ: Три аутора помињу Михај(и)ла Тошића из Пуковца у списковима носилаца ордена Карађорђеве звезде са мачевима. У монографији о његовом родном селу помиње се само као преживели учесник Првог светског рата. До данас нико није урадио биографију овог ратника који је на прсима носио четири ордена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Михајло Тошић – Мика Ђорински, Пуковац, Први светски рат, Солунски фронт, Орден Карађорђеве звезде са мачевима.

После поноћи, 23. марта 1894. године, у кући тежака Стојка Тошића из Пуковца мајка Настасија родила је здраво мушко дете. Дана 27. марта кум Драгутин Миленковић из Пуковца је на крштењу детету дао име Мијаило. То је родитељима била десета принова. Крштење је у кутлешкој цркви Свете Параскеве обавио Аранђел Поповић, парох пуковачки.[1]

Тошићима је већина деце прерано умирала и успели су да подигну само три сина и једну ћерку.

Мали Михајло никада није сео у ђачку клупу, али се потрудио да касније савлада основе писмености као самоук. Од малена су га сви у селу звали Мика Ђоринский.[2]

[1] СО Лесковац, МК Брестовац, *МКР Цркве кутлешке, 1894, редни број 81*; У пратећем регистру који је у Цркви Кутлешкој наведено је име Мијајло.

[2] *Изјава* господина Стојадина Динета Стојковића, учитеља у пензији (рођен 27. 01. 1936. године у Пуковцу, отац Антанас Тошић, а деда Спиридон-Дона, рођени брат Михајла), Поповце код Лебана, 19. 10 2014. године.

Марта 1914. године успео је да се запосли, али је већ 1. новембра мобилисан и ратовао је до 27. јануара 1920.[3]

Аутор Влаховић га наводи на списку носилаца Карађорђеве звезде са мачевима (Михајло Тошић, земљорадник, Пуковац).[4]

Аутор Добричанин овог ратника наводи у списку припадника топличког Гвозденог пука „Књаз Михаило" носилаца ордена Карађорђеве звезде с мачевима официрског и војничког реда: „238. Тошић Михаило, поднаредник, Пуковац СВКЗм".[5]

Аутор Китановић у монографији о свом родном селу Михајла Тошића само помиње као једног од Солунаца који су се вратили у Пуковац.[6]

Аутор Костић у свом делу при крају наводи и списак 27 лица која су одликована Карађорђевом звездом са мачевима, а за које није могао да пронађе ни минимум биографских података. Међу њима је и: „24. **Тошић Михаило**, из Пуковца..."[7]

Пензионисани учитељ Стојадин Дине Стојковић зна да је фамилија Ђоринци дуго у Пуковцу, али не зна име претка и време његовог настањивања у Пуковцу. Сви у фамилији носе презиме Тошић осим његове куће. Сећа се да је са осталом децом из фамилије волео да слуша ратне приче деда Мике у дугим зимским ноћима. Памти опис два случаја за које је деда Мика добио одликовање.

Први случај: Српска војска била је уровљена, али нису знали где су бугарски војници. У зору, по магли, командант је одредио Мику и још једног војника да извиде удаљеност Бугара. Полако су ишли. На првом сунчевом зраку који се пробио кроз маглу блеснуо је одсјај бугарског шлема који је Мика први приметио. Почео је гласно да издаје команде и онда се преко двадесет бугарских војника предало двојици српских.

Други случај: Имали су окршај у коме им је погинуо старешина. Како су се сви већ повукли, да не би мртво тело пало у руке непријатеља, Мика се сам пријавио да га извуче. Пузећи, стигао је до леша, дохватио га и

[3] Приватна архива породице Стојковић, *Поднесак Михајла Тошића Комуналном заводу за социјално осигурање од 24. 12. 1964. године*. Овде он наводи име мајке: Сика.

[4] Томислав С. Влаховић, *Витезови Карађорђеве звезде са мачевима*, I том, I издање, Београд, 1989, 444.

[5] Мирко Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило"*, друго, допуњено издање, Београд, 2012, 497.

[6] Томислав С. Китановић, *Пуковац*, Пуковац, 2012, 67.

[7] Радоје Костић, *Топлички витезови, носиоци Карађорђеве звезде са мачевима из топличког округа*, Прокупље, 2013, 235-36. Аутор овог списка имао је за Михајла Тошића сазнање одакле је, што му је било довољно да сазна да су сви православни Пуковчани тада крштени у кутлешкој цркви и да наведе бар датум рођења овог витеза. На овом списку нема Владимира (Николе) Илића - Влајка Лекуке из Пуковца.

почео да се спушта низ снежну падину, али су га из непријатељског рова приметили и отворили ватру на њега. На његовом војничком шињелу касније је изборојано дванаест рупа од метака, али га ниједан куршум није погодио.

Учитељ Стојковић зна да његов деда Мика није уопште ишао у школу, али се као самоук описменио. Српкој војсци је приступио добровољно, а регуларну војску није стигао да служи. Мика је био у даљем сродству с војводом Драгутином из Пуковца. Највише се дружио са својом браћом од стричева, Алексом Тошићем, шустером, и његовим рођеним братом Драгутином Ђоринским. Доста се дружио и са својим ратним другом Влајком Лекуком из Пуковца. Увек је био умерен у јелу и пићу. У младости није пушио, али је касније, када би му друштво пријало, „пућкао“ понеку цигарету. Навеће задовољство му је било да војницима из фамилије одлази на полагање војничке заклетве. Данима пре поласка на пут је проверавао стање ордења, припремао свечану одећу и сукао седе бркове. Није желео да пропусти прилику да се са младим војницима фотографише. Када је писуствовао полагању војничке заклетве Стојадиновог сина Славише у Београду, неко од старијих официра га је приметио у публици и замолио да пође с њим. Деда Мику је поставио у чело свечане бине, а касније га је одвео на заједнички ручак.[8]

Када је посетио унука Мирослава Милета Ђорђевића у Бањалуци, неко од официра био је одушевљен деда Микиним присуством, а његовом унуку и осталим војницима је говорио да му је драго да је пристигао јунак на кога сви морају да се угледају.[9]

Његова унука Љубица зна да је деда Мика ратовао шест година, али и да је због тифуса био на лечењу у Француској.[10]

У његовој војној исправи стоји: „Тошић (Стојка) Михајло, рођен 1892. село Пуковац, Општина пуковачка, Срез Добрички, Војни округ прокупачки, земљ. из Пуковца, источно православне вере, писмен, ожењен, Последњи чин у војсци: Поднаредник (прецртано) рез. Наредник. Лични опис: Стас високог, Лице дугуљасто, Коса Црна, Очи Црне, Нос Правилан, Бркови Смеђи, Уста умерена, Брада брија, Особени знаци нема, Говори српски.

КОМАНДА прокупачког војног округа Бр. 4838, заведено 26. марта 1936. У Прокупљу.

(заступн, Команд. п.пуковник Мил Јовановић)

[8] *Изјава* Стојадина Стојковића из Лебана (село Поповце, 19. 10. 2014. године). Није знао да се чланак о деда Мики појавио у локалним новинама.

[9] *Изјава* Томислава А. Ђорђевића (Тома Крстински) из Пуковца (рођ. 05. 09. 1950. године у Пуковцу). Брат Мирослава, а син Микине усвојене ћерке Милице (Пуковац, 10. 10. 2014. године).

[10] *Изјава* Љубице Илић из Пуковца (рођ. Стојковић у Пуковцу, 25. 09. 1938. године) сестре учитеља Стојковића (Пуковац, 10. 10. 2014. године).

Редовна вежба *50* У години *30-V 19-VII 1940* Потпис командира Командир 1 чете 28 радн. Батаљона капетан II класе, Ђорђе М. Каракушевић. Оцена командира за време вежбе Способан за вођу одељења радн. батаљона, владања врло доброг, службу врши врло добро. Некажњаван. Последње Мобилизацијско место-Збориште Општинско Збориште Багремар Живковић Драгутина из Пуковца.“[11]

Приликом обиласка места где је у младости ратовао, новинару је испричао како је заслужио ордење, али и разочарење када је видео ко је одређен да му додели највећи орден.

Прича старог ратника

НАЈВИШЕ ОДЛИКОВАЊЕ ДОБИО ОД „НЕПРИЈАТЕЉА“

Михајло Тошић из Пуковца, има на грудима Карађорђеву звезду са мачевима и још три одликовања. У грудима овог 76-годишњака очигледно куца ратничко срце које је први пут ушло у бој 1. новембра 1914. године

Седокосог храброг ратника из Пуковца не бисмо узнемиравали да му пре неки дан срце опет није закуцало у војничком ритму. Било је то по његовој доброј вољи када је, са групом ратних другова после 52. године, кренувши да обиђе Солун, Кајмакчалан, Струмицу и друга места из борбе био замољен у аутобусу да исприча како је добио највише могуће одликовање у првом светском рату.

Карађорђеву звезду Михајло је заслужио четири године раније него што му је 1920. године пред стројем два батаљона, док је он једини имао право да седи, читан указ о одликовању у коме су описане заслуге.

Које заслуге?

— На коти 1212 на Солунском фронту нестао је једног дана четни поднаредник Владимир Стаменковић. Наредник Петко Крстић, сећа се стари Михајло свега прецизно, пита ко хоће да по ноћи тражи старешину. Пријавим се, одложим пушку, накитим се бомбама, изујем се и по снегу, да ме непријатељске страже не чују, узпузам се уз косу до наше бугарских ровова. Тамо лежи мртав поднаредник са чијим се телом лако и ја скотрљах до нашег рова.

Други пут је војник Михајло из II чете, II батаљона III пиротског пука на коти 1050 сам зашао иза леђа групи од 70 војника, сам тројицу заробио и допринео да и остали буду заробљени. Трећи пут је на Чечинама опет својим лукавством и храброшћу убио три непријатељска војника, тројицу заробио а 44 натерао у бегство.

Када је Михајло, уз звуке парадног марша и почасног поздрава, четири године после

ПАРИЗ ЗОВЕ НИШЛИЈЕ

На прославу 29. септембра, празника који у Паризу славе сви учесници Солунског фронта позвани су и чланови Удружења носилаца Албанске споменице из Ниша. Међутим, досад су се пријавила само два члана како у Нишкој општини има евидентираних 337 старих ратника који су добили Албанску споменицу зато што су издржали и преживели све страхоте Голготе наше војске 1915-1916. приликом повлачења на Крф са ратишта у Србији, Македонији и Првој Гори.

После ове вести, управа нишке подружнице овог борачког удружења очекује да ће се за прославу француске организације бораца Поал д'Орнан у Паризу 29. септембра јавити већи број нишких „солунаца“ јер је и Скупштина општине баш ове године доделила помоћ од 60.000 динара који се могу делом употребити и за путне трошкове од Ниша до Париза.

Михајло Николић из Малошишта 91-годишњи најстарији „солунац“ и 15 година млађи Михајло опет заједно у Битољу за који су ратовали пре 52 године

почињених војничких подвига примао у касарни у Кучану одликовање из руку капетана I класе, који је издао и наредбу да га „одсад морају поздрављати сви од каплара до официра“ није могао да разуме зашто је дочекао да му Карађорђеву звезду „прикачи“ онај против кога се војнички борио. Јер капетан је био заробљени аустроугарски мајор који је примљен у нову „краљевску југословенску војску“ — али са чином мање пошто га је стекао ратујући на „оној страни“.

Текст и снимак: М. Аранђеловић

М. Аранђеловић, Највише одликовање добио од „непријатеља“, Народне новине, 4. септембар 1970, 7.

На основу документације којом је Михајло Тошић безуспешно у више наврата покушавао да оствари право на пензију, сазнаје се да је:

„Решењем Мин. Војске и морнарице с. бр. 20186 од 29 – VII - 1938 год. да је за сведочену личну храброст пожртвовања на бојном пољу у рату 1919 год. указом FAO Br. 2231 од 12 – IX – 1917 год. као редов 3 пеш. пука одликован сребрним војничким орденом Карађорђеве звезде са мачевима...“ [12]

Милутин Ц. Стојадиновић из Пуковца је изјавио: „Првог новембра 1914. године са Михајлом смо заједно ступили у Први светски рат, у Дру-

[11] Приватна архива породице Стојковић, *Војничка исправа Михајла Тошића*, 1936, 1-13.

[12] *Исто*, *Решење - Министарство финансија*, *Народна Република Србија*, Бр. 7808, Београд, 21-I-1947.

ги активни пук пешадије. Били смо заједно у исту чету све до око Ускрса 1916. године када је именовани пребачен у Трећи пешадијски пук Моравске дивизије. Од дана када је именовани пребачен у други пук нисмо више били заједно, али смо се виђали често јер смо били у саставу исте дивизије. Виђали смо се на месец дана када смо били заједно а када смо на положају ређе смо се виђали. Ја сам дошао кући сконца 1919. а Михајло после једно 2. месеца..."[13]

Стојан Тошић из Пуковца је изјавио: „Првога новембра 1914. године са Тошић Михајлом смо заједно ступили у Први светски рат и заједно били до пред Ускрс или после Ускрса 1916. када је именовани пребачен у Трећи пук пешадије Моравске дивизије. Виђали смо се после тога често јер је он долазио код нас и ја сам ишао код њега. Ја сам дошао краја 1919. из рата а Михајло 1920. око Св. Саве..."[14]

На основу поднесака самог Михајла Тошића, сазнаје се да је од марта до октобра 1914. године радио код предузећа Рекорд при Железничкој секцији на просецању усека за изградњу жел. пруге Дољевац–Прокупље. „Пошто сам био и сувише изнурен у I светском рату нисам мого да даље продужим радни однос." Од 01. 02. 1922. до 31. 12. 1923. године радио је код Секције за одржавање пруге у Нишу. Од 2. марта 1924. године до краја октобра 1934. године Михајло је радио код 16. Секције ПТТ у Нишу на постављању телефонских стубова од Ниша до Врања. Радили су од јутра до мрака сваки дан, од марта до октобра, а у годинама када је у новембру било добро време радило се и тада. Од 18. марта 1945. године до јесени 1946. године радио је као благајник у Земљорадничкој задрузи у Пуковцу.[15]

„У вези Ваше молбе извештавамо Вас да су носиоци одликовања Карађорђеве звезде са мачевима изједначени са носиоцима одликовања Народног Хероја, које су добијали најхрабрији у Народноослободилачком рату. Такође Вас извештавамо да су право на пензију имали само они учесници Народноослободилачког рата који су имали најмање десет година радног стажа. У вези горе изнетог нисмо у могућности да Вашој молби изађемо у сусрет."[16]

[13] Приватна архива породице Стојковић, *Записник о саслушању странке*, Милутин Стојадиновић из Пуковца, стар 70 година, Одељење за привреду и финансије СО Дољевац, Број 03-5456/2, Дољевац, 12. 10. 1964.

[14] *Исто, Записник о саслушању странке*, Стојан Тошић из Пуковца, стар 71. годину, Одељење за привреду и финансије СО Дољевац, Број 03-5456/2, Дољевац, 12. 10. 1964.

[15] *Исто, Поднесци и изјаве Михајла Тошића разним институцијама.*

[16] *Исто, Одговор Шефа Кабинета председника Народне скупштине Народне Републике Србије Андре Стокића Михајлу С. Тошићу из Пуковца*, Београд, 21. март 1963.

Комунални завод за социјално осигурање у Нишу својим решењем П. бр. 12960 од 1. 5. 1966. године одбио је захтев Михајла Тошића за личну пензију. Републички завод за социјално осигурање својим решењем П. Број 63923 од 5. 2. 1966. год. одбија жалбу Тошића где он наводи да је оштећен признатим стажом од 14 година и 27 дана, јер му је у периоду 1924-34. признато по седам месеци годишње, а не девет колико траје грађевинска сезона. „Међутим другостепени завод није поступио по захтеву именованог и није саслушао тражене сведоке.“ Врховни суд Србије у већу за управне спорове у нејавној седници донео је пресуду да се тужба Михајла Тошића из Пуковца уважава и ништи оспорено решење.[17]

И поред великог личног труда и залагања особа које су му помагале у писању поднесака разним институцијама, Михајло Тошић никада није успео да оствари право на старосну пензију. Није познато зашто му је престао радни однос у земљорадничкој задрузи. За тај период није могао да прибави документацију, а рад у истој су му потврдили сведоци Крста Љ. Михајловић, који је у време давања изјаве био директор осм. школе у Прокупљу (рођ. у Пуковцу 1912.)[18] и Живадин Петковић из Пуковца[19] који су с њим заједно радили.

Од државе Мика је имао само дотацију као носилац највишег ордена која је била увек симболичног износа. Више пута је молио да му се износ повећа „ово са разлога, што се свима повећавају принадлежности, лицима у радном односу, пензионерима, борцима НОБ-а, који на то имају право и др.“[20] Никада му ове молбе нису услишене.

Бесплатну вожњу која му је следовала на основу одличја користио само за обилазак унука који је живео и радио у Поповцу код Лебана. Нечијом немарношћу ова легитимација за повлашћену вожњу му није редовно достављана.[21]

О тешком положају ових витезова Великог рата и небризи комунистичке власти говори чињеница да су морали да се обраћају надлежним ор-

[17] Приватна архива породице Стојковић, *Пресуда Врховног суда Србије*, У. број 10412/66, Београд, 9. II 1967.

[18] *Исто, Записник о саслушању странке*, Крста Михајловић, Комисија за утврђивање радног и посебног стажа, Одељење за привреду СО Прокупље, Број 722/1-64, Прокупље, 6. 11 1964

[19] *Исто, Записник о саслушању странке*, Живадин Петковић, стар 55 година, Одељење за привреду и финансије СО Дољевац, Број 03-5456/2, Дољевац, 12. 10. 1964.

[20] *Исто, Молба Михајла Тошића из Пуковца Савезном комитету за питања бораца и војних инвалида у Београду*, Дољевац, 22. II. 1979.

[21] *Исто, Дописи Михајла Тошића* (Дољевац, 24. јуна 1976.; Ниш, 20. 8. 1976.; Пуковац, 13 IX 1976.) и *Одговор њему*, 06/1 Бр. 111/76, Београд, 1. IX. 1976. Самостални саветник Јово Грубор с. р.

ганима јер су им у неком тренутку чак и обуставили повластице и новчане награде. „...а наши другови бив. земљорадници су остали самохрани па немају ни најнужнија средства за живот“.[22]

Мика Ђорински се у старости издржавао тако што је својим казаном за печење ракије обилазио сеоска домаћинства и пекао им ракију.

Преминуо је на Институту за неурологију у Горњој Топоници 22. новембра 1981. године.[23]

Његови најближи сећају се да је дуго као удовац живео сам и да није желео никоме да буде на терету. После претрпљеног шлога, провео је око месец дана у болници. Унук Стојадин и његова супруга Петровка преузели су деда Микино тело. У погребној поворци је иза крста први ишао праунук Славиша, носећи дедино ордење. Одлучили су да не зову војну музику и да деда Мику од родне куће до пуковачког гробља отпрате у тишини.

Михајло С. Тошић са супругом Драгом (девојком из Смрдана) брак је склопио дана 10. маја 1920. године.[24] У браку нису имали порода. Зато су очували женину рођаку Милицу, која је као беба остала без мајке. Касније се удала за Александра Ђорђевића из Пуковца.

Напомена: Аутор се захваљује породици Стојковић за гостопримство у Лебану и Поповцу, давање изјава и уступање породичне архиве; свештенику Душку Капларевићу – пароху кутлешком, Љубици Илић и Томиславу А. Ђорђевићу из Пуковца.

[22] Приватна архива породице Стојковић, *Допис Секције носилаца Ордена Карађорђеве звезде са мачевима Михајлу Тошићу*, Бр. 95, Београд, 20. јуни 1971. Председник Павловић Светислав и чланови: Алвировић Милан, Др. Јакоб Стефанчић и Милановић Гвозден.

[23] Приватна архива аутора, Град Ниш, *Извод из МКУ*, текући број 416, 1981, број 203-398/2014-08, МК Горња Топоница, 20. 10. 2014. Овде је име оца Стојан, а мајке Роска. Матичар Соња С.

[24] *Регистар венчаних Цркве кутлешке*, Број протокола 52, Страна протокола 101, Протокол I.

Део сачуваних одличја

Фотографија са једног скупа носилаца Карађорђеве звезде са мачевима

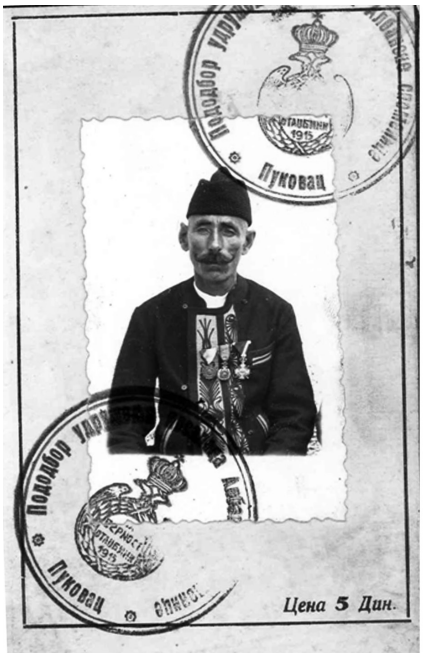

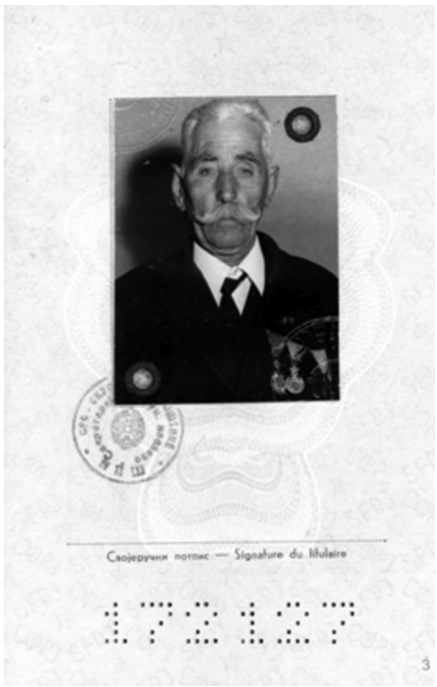

Михајло С. Тошић на легитимацијама (Удружења носилаца Албанске споменице, лична карта у доба окупације, повластице за вожњу и на пасошу којим је путовао у Грчку августа 1970.)

Мика на полагању заклетве братанцу из фамилије Стојану Ђоринском (умро као емигрант у САД) и полагању свечане обавезе праунука Славише Стојковића у Београду 1979. године.

Мика у друштву учесника Грађанског рата под окупацијом. Сликано највероватније у Пуковцу

Summary

Slavoljub Stanković Tale

MIHAJLO TOŠIĆ, MIKA DJORINSKI, FROM PUKOVAC, (UN) FORGOTTEN RECIPIENT OF THE ORDER "KARADJORDJEVA STAR WITH SWORDS"

Three authors mention Miha(i)lo Tošić from Pukovac in their lists, as a recipient of the order "Karadjordjeva Star With Swords". In the Monograph about his native village he is mentioned just as one of the participants who survived The First World War. Up to the present moment nobody has even tried to write down the biography of this warrior, the recipient of four orders. He was born in Pukovac on March 23, 1894. He volunteered in joining the Serbian Army on November 1, 1914, and stayed until the Saint Sava's Day, in 1920. On visiting of all the places he fought at as a young man, he told the journalist how he deserved all the orders, but also about his disappointment when he saw who was assigned to give him the greatest order. In the marriage with Draga, he didn't have any children. That's why they raised his wife's cousin Milica, who lost her mother as a baby. He gladly attended all the oath takings of his grandchildren on joining the compulsory military service. He never managed to realize his right to a pension. He died at the Institute of Neurology in Gornja Toponica on November 22, 1981.

The aim of this paper is to keep a memory of one of the bravest Serbian sons, the member of the famous Iron Regiment, promoted into the rank of sergeant for his bravery in The First World War.

Славиша Д. Недељковић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет – Ниш
Департман за историју

УДК 93/94:929 Стојанчевић В.
930(497.11)“18“

ПРОШЛОСТ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ У 19. ВЕКУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКЕ НАУКЕ

АПСТРАКТ: У пребогатом научном опусу академика Владимира Стојанчевића значајно место заузима проучавање прошлости Југоисточне Србије у 19. веку. На основу обимних и темељних истраживања, Стојанчевић историјска збивања посматра као развојни процес условљен узроцима претходних економских и друштвених односа, као и постојећих идејних и политичких струјања. Отуда његово проучавање прошлости Југоисточне Србије има велики значај не само за познавање завичајне историје, већ и за шири концепт националне историје српског народа у 19. веку.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Владимир Стојанчевић**,** Југоисточна Србија, српски народ, Османско царство, хришћани, Турци.

***

Прошлост Југоисточне Србије у 19. веку обележила су два крупна историјска догађаја, Први српски устанак (1804-1813) и ослободилачки српско-турски ратови (1876-1878). У средини овог важног историјског раздобља, био је и народни устанак Срба 1841. године у Нишком пашалуку, који је по свом карактеру превазилазио локални значај и који је ушао у шири контекст националне историје српског народа. У историјском раздобљу (1804-1878), на подручију Југоисточне Србије дошло је до темељите промене дотадашњих односа између османских власти и српског народа. У жељи да што јаче учврсти свој положај, османске власти ишле су на што потпунију отоманизацију хришћанског становништва, што је са друге стране изазвало снажан ослободилачки отпор српског народа на подручију данашње Југоисточне Србије. Супротност ове две концепције, створила је код српског народа, најпре, моралну и психолошку основу о немогућности мирног опстанка турске власти, а потом и о директној оружаној конфронтацији са моћним Османским царством.

Од историчара који су свој стваралачки опус посветили истраживању прошлости Југоисточне Србије у 19. веку, најзаначаније место припада академику Владимиру Стојанчићевићу. Ове 2015. године у Одељењу Историјских наука Српске академије наука и уметности, обележиће се један значајан јубилеј - 65. година рада академика Владимира Стојанчевића. Академик Владимир Стојанчевић рођен је у Скопљу 1923. године. Основну школу и гимназију завршио је у Велесу. Јуна 1941. године матурирао је у Другој мушкој гимназији у Крагујевцу. Активно је учествовао у борбама на Сремском фронту. Студирао је на Филозофском факултету Универзитета у Београду, на историјској групи. Дипломирао је на Одсеку национална историја новог века, код професора Васе Чубриловића са темом Етничка кретања и померања становништва од Маричке битке 1371. до склапања Лозанског уговора 1923.године. Докторирао је у САН маја 1956. године са докторском дисертацијом Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838. године пред комисијом : академик Јован Радоњић, дописни чланови САН – Виктор Новак, Мита Костић, Илија Синдик и проф. Универзитета др Драгослав Јанковић. Дописни члан САНУ постао је 1978, а редовни члан 1988. године. Приступну академску беседу Србија и српски народ у Турској 1804-1878, Стојанчевић је одржао 9. маја 1989. године.[1]

У Историјском институту, Стојанчевић је био у научном звању научног секретара (јуни 1956-децембар 1959), краће време председник Радне заједнице, члан Научног већа и Савета, члан редакције Историјског часописа, Мешовите грађе (Miscellanea), Зборника радова са Научних скупова у Институту, као и члан организационих одбора за одржавање научних скупова. Владимир Стојанчевић био је и стални предавач – референт на Научним скуповима и стални предавач – референт на Научној трибини Института (1953-1961. и 1971-1981). Редовно је објављивао радове у институтским органима – Историјски часопис, Зборницима радова Историјског института и у „Miscellinea“.[2]

Академик Владимир Стојанчевић је ствараоц који је српску и југословенску историографију задужио великим бројем монографија, чланака, студија и других историографских прилога. Импозантна цифра од преко 900 библиографских јединица, на чему би му, могле позавидети и поједине научне институције, свакако је једно од значајнијих обележја његовог рада. Тешко је на простору Србије и бивше Југославије пронаћи историчара чији би рад могао да се упореди са овим врсним зналцем струке и истинским ерудитом у правом смислу те речи. Практично је немогуће у српској и југословенској историографској продукцији пронаћи

[1] Сима Ћирковић, *Стојанчевић Владимир, Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 657.

[2] Станиша Војиновић, *Библиографија радова академика Владимира Стојанчевића*, Београд 2004, 1-3.

научни часопис а да се међу његовим корицама не налази рад академика Владимира Стојанчевића. Неуморна стваралачка енергија академика Стојанчевића изнедрила је на хиљаде странице текста заснованих на историјској грађи и релевантној страној и домаћој литератури, који су од изузетног значаја за проучавање историје српског народа у 19. и 20. веку. За академика Владимира Стојанчевића не постоје велике и мале теме, већ само више или мање озбиљан приступ њиховом изучавању, што подразумева њихово критичко анализирање и сагледавање. Академик Стојанчевић је најпре проучавао историју српског народа у 19. веку, да би потом проширио делокруг научног истраживања на политичке односе обновљене српске државе са околним балканским народима.[3]

У пребогатом научном опусу академика Стојанчевића, значајно место заузима проучавање прошлости Југоисточне Србије у 19. веку. Када пише о проучавању историје српског народа у пределима историјске Старе Србије, Стојанчевић наводи да она може да се изучава на троструки начин: као провинцијална историја Османског царства, односно као њен интегрални део, као завичајна историја српског народа на овом простору узета у посебном смислу и напослетку, као део националне историје српског народа у целини. У сва три случаја, истиче академик Стојанчевић, прошлост српског народа била је испуњена крупним догађајима и појавама које су на дужи временски период пресудно деловале на читав балкански регион.[4] Крај 18. и почетак 19. века представљају прекретницу у односима балканских народа према Османском царству. Ово хронолошко-историјско раздобље, напомиње академик Стојанчевић, означава почетак национално-ослободилачког покрета код скоро свих хришћанских народа на Балкану. Разлози и узроци за то, истиче Стојанчевић, били су вишеструки. Опште опадање моћи турске државне управе, као и покушаји увођења реформи, изазвали су дубоке поремећаје у систему турско-исламског друштва, што је имало за последицу слабљење јавне сигурности у бројним румелијским пашалуцима.[5] Анархичне прилике у многим европским турским провинцијама настале услед оружаних сукоба централних власти и моћних наследних пашаларских породица, као и прави ратови вођени између провинцијских феудалаца око територија, веома су се негативно одразили на економски положај хришћанског становништва на селу. Немоћне да осигурају функционисање власти и очу-

[3] *Владимир Стојанчевић, 35 година Историјског института 1948-1983*, приредила за штампу Аница Лолић, Београд 1984, 131-147.

[4] Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и ослободилачки покрет у Турској 1804-1813. године, Узроци, догађаји, последице*, Историјски гласник, Београд 1979, бр. 1-2, 10-12.

[5] Владимир Стојанчевић, *Југоисточна Србија у XIX веку (1804-1878)*, Ниш 1996, 68-70.

вање феудалних интереса беговата, турске власти су толерисале имовинску несигурност раје у историској Старој Србији.[6]

Ослободилачке тежње српског народа да се напокон ослободи вишевековне турске владавине из темеља су заљуљале турски феудални систем. Први и Други српски устанак, устанци хетерије у Влашкој, Молдавији и Грчкој, сукобљавање Турске и великих сила око грчке кризе, а потом и руско-турски рат, увели су Балкан и Османско царство у коначно решавање Источног питања.[7] Устанак у Србији (1804), представљао је почетак националног и друштвеног процеса из кога су настали нова српска држава и друштво 19. века. Први српски устанак покренуо је процес националноослободилачких покрета и устанака на Балкану кроз читав 19. век. Српска револуција започела је процес револуционарног решавања балканског питања на националном начелу. Афирмацијом нових националних циљева, она је представљала наговештај новог периода у историји балканских народа, те је за балканску историју имала значај који је за европску имала Француска буржоаска револуција 1789. године.

Првим српским устанком, започео је процес друштвене и националне еманципације балканских народа као и њихово државно и политичко организовање. Проучавајући значај Првог српског устанка, академик Стојанчевић истиче да је устанак имао велики утицај на целокупно хришћанско становништво на Балканском полуострву нарочито у пограничним санџацима и пашалуцима.[8] Поред верских и друштвено-класних разлика које су раздвајале подчињено хришћанско становништво од привилегованих муслиманских господара, догађаји из Првог српског устанка донели су и идеју о организовању ослободилачког покрета и ратовања против Турске ради остваривања одређених политичких циљева. Догађаји из Првог српског устанка давали су пример и подстрек да је могуће ратовати против турских господара и то не само ради побољшавања постојећег стања него и за рушење турске доминације и стварање независне државе. Због тога је војно-политички значај Првог српског устанка био велики и он „се одразио не само на морално-психолошко стање поробљене хришћанске раје на великом делу Балканског полуострва (првенствено преко низа локалних и обласних буна, устанака, завереничких друштава

[6] Владимир Стојанчевић, *Срби и Бугари 1804-1878*, Нови Сад, 1995, 12-14.

[7] Владимир Стојанчевић, *Из српске националне прошлости (1804-1918)*, VIII, Пирот 2011, 132-134.

[8] Владимир Стојанчевић, *Србија у време првог устанка 1804-1813*, Лесковац 1980, 89-92; Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак и ослободилачки покрет у Турској 1804-1813, Узроци, догађаји и последице (значај)*, Историјски Гласник, 1-2, Београд 1979, 7-10; Владимир Стојанчевић, *Српска национална револуција и политика великих сила на Балканском полуострву*, Зборник Историјског музеја Србије, 22, Београд 1985, 17-19; Владимир Стојанчевић, *Први српски устанак 1804-1813*, Лесковачки зборник, XX, Лесковац 1980, 184-186.

и покрета), већ је остао у дубоком сећању не само код савременика него и код више генерација током деценија XIX века, посебно до српско-турских ратова 1876-1878. године".[9]

Проучавајући прошлост српског народа у Југоисточној Србији у првој половини 19. века, академик Стојанчевић је значајну пажњу посветио проучавању државног система турских власти, аграрно-правним односима и ослободилачким покретима српског народа. Друштвени и аграрно-правни положај српског народа у Турској у првим деценијама 19. века, био је условљен правним нормама и економским односима у Османском царству. Све до Париског мировног конгреса и проглашења Хатихумајуна (1856) хришћани су представљали категорију становништва која се по свему морала разликовати од владајућег дела турског друштва, односно од муслимана. Разлика између правоверних муслимана и хришћанске раје била је присутна на сваком месту. Верско учење ислама и шеријатски закони јасно су дефинисали положај не-муслиманског становништва као грађана другог реда које није имало право да утиче на друштвене, економске и политичке прилике у Турском царству.[10]

Идеолошку основу свега тога, чинило је шеријатско законодавство које је уз помоћ својих правних инструмената држало хришћанску рају у потчињеном положају који му је онемогућавао националну, политичку, културну и економску еманципацију. Постојало је више разлога, истиче академик Стојанчевић, због којих муслиманска заједница није трпела хришћане. Ови разлози су били друштвене, политичке и економске природе.[11] Муслимани су сумњичаво гледали на процес друштвене еманципације хришћана који их је све више изједначавао у грађанским правима. Традиционална друштвена свест муслимана и интерна организација муслиманског друштва нису били склони да напусте традиционалну политику држања хришћана у пуној потчињености. Због тога је намера Порте да кроз реформну акцију уведе европеизацију своје управе и промени традиционалну основу државног уређења изазвала најжешћу реакцију управо у широким масама муслиманског становништва. Склоњени на маргинама османског друштва хришћани су, могли да се организују само преко верских установа, чији је статус био признат и од султана и од шеријатског законодавства. Због тога је, истиче академик Стојанчевић,

[9] Владимир Стојанчевић, *Из српске националне прошлости (1804-1918), IX*, Пирот 2011, 130.

[10] Владимир Стојанчевић, *Елементи економске експлоатације и друштвеног подчињавања у процесима национално-ослободилачких покрета код јужнословенских народа под турском влашћу око половине XIX века*, Зборник радова Историјског института 1, Београд 1976, 166-168.

[11] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 45-47.

свако јавно иступање хришћана за побољшавање аграрно-правног и друштвеног положаја било схваћено као нарушавање поретка, те је као такво наилазило на отпор турске државне управе и ширих слојева муслиманског друштва.[12]

Слабљење политичке моћи Османског царства нагризало је традиционалну структуру турског исламског друштва. Некадашња велика сила од које је страховала хришћанска Европа, сада није била у стању да се одупре ни много слабијим противницима. Сукоб са египатским намесником Мехмед Алијом показао је све слабости турске државе. Османско царство је од тежих последица спасила само интервенција великих европских сила. Из обзира према њима, и верујући да у реформама лежи једни спас за очување турске империје, султан Абдул Меџид је 3. новембра 1839. године објавио хатишериф од Гилхане. Овај царски хатишериф је, пише академик Стојанчевић „садржавао у себи три основна уставна начела: 1) неприкосновеност живота, части и имања; 2) равноправност у начину разрезивања и скупљања пореза; 3) нови систем скупљања регрута и рока служења у војсци. Сврха овога била је да се уклоне узроци који су слабили моћ турске државе и да се усаврши правни, материјални и морални положај царства и свих поданика султанових. Хатишериф је отуда, требало да инаугурише ново стање у Отоманској империји која је, дотада, целокупно правно, државно и политичко устројство државе базирало на учењу корана и на канунима“.[13]

Хатишерифом од Гилхане, Турска је изједначила хришћане са муслиманима и одобрила је им је право на језик, веру и школовање. Први пут од оснивања турске државе, хришћани су били изједначени са муслиманима и добили су право да чак стичу и имања. Међутим и поред свих ових промена, хришћани су у Турској и даље представљали људе другог реда и налазили су се под директном доминацијом муслиманских феудалаца. Супротно очекивањима султана и Порте, хатишериф не само што није позитивно деловао на побољшавање односа између муслимана и хришћана и на стабилизацију политичких и економских прилика у Османском царству, већ је деловао супротно. У борби против увођења реформи, најупорнији су били арбанашко-турски феудалци и бројна фанатизована улема. Антиреформаторска пропаганда захватила је све слојеве муслиманског друштва и она је за ново стање окривљивала искључиво хришћане, због којих је, како су говорили и кренула реформна акција. Под јаким утицајем верске идеологије, погледи и свест муслиманског становништва били су готово потпуно непромењени по питању сагледавања права и положаја

[12] Владимир Стојанчевић, *Србија и ослободилачки покрети на Балканском полуострву у XIX веку*, Београд 1990, 40-45.

[13] Владимир Стојанчевић, *Устанак 1841. године у Југоисточној Србији*, Лесковац 1991, 7.

хришћана у турској империји. Муслиманска друштвена заједница је са великим неповерењем гледала на давање већих права хришћанима у Турском царству, као и на процес друштвене еманципације раје који их је све више изједначавао у грађанским правима са муслиманима. Због тога је борба против реформи, поред покушаја да се заштите традиционалне исламско-турске установе и шеријатске норме, представљала и покушај да се тим реформама не користе хришћани.[14] Како је турска централна власт показивала немоћ а у извесној мери и незаинтересованост да контролише рад својих провинцијских чиновника, рубне делове турских европских вилајета захватила је потпуна анархија. Стара верска мржња према хришћанима добила је нови подстицај, што је довело до новог погрома не-муслиманског становништва у пограничним пашалуцима. Ситуација је нарочито била тешка на територији Нишког санџака, којим је управљао Мустафа Сабри-паша, који је остао упамћен као велики противник српског народа. На јужним границама Србије избио је 1841. године велики народни устанак у нишко-лесковачком крају, као непосредна последица појачаног притиска турских феудалаца противника реформи донетих Гилханским хатишерифом.[15] Истичући значај Нишке буне из 1841. године, Стојанчевић пише да су догађаји и збивања на територији ондашњег Нишког санџака (ејалата), превазилазили локални значај и да су ушли у шири контекст националне историје српског народа. Велики народни устанак из 1841. године, захватио је широк простор од српске границе до Грделичке клисуре и од северних врањских села до пиротске Лужнице, Високог и Власине, а делимично је обухватио и сеоско становништво Берковачке, Белограчичке, Кулске и Ломпалначке казе Видинског санџака. О устаничким припремама које су почеле још у лето 1840. године били су обавештени кнез Михаило, књегиња Љубица и српска влада. У овај устанак, били су умешани и прсти кнеза Милоша Обреновића, који је по губитку власти у Србији, из Влашке, подстицао немире у Турској.[16]

Устанак је проглашен на народном збору у селу Горњи Матејевац у присуству 150 људи. За вођу устанка био је изабран Милоје Јовановић. Устанак је започео силовито. У њему је учествовало најмање осамнаест до двадест хиљада устаника. Упркос почетним успесима, устанак је трајао само десетак дана, док је само првих 5-6. дана био у успону. Српска влада

[14] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године,* 376-378.

[15] Владимир Стојанчевић, *Значај Устанка 1841. за ослободилачки покрет Срба у Турској, Лесковачки зборник, XXXII*, Лесковац 1992, 77-79.

[16] Владимир Стојанчевић, *Друштвени и економски положај српског становништва у лесковачкој нахији непосредно по угушењу устанка 1841. године*, Лесковачки зборник, X, Лесковац 1970, 44-46.

се држала резервисано и турске власти су побуну угушиле. Турске власти нису могле тако лако да пређу преко устанка хришћанске раје. Побуњени Срби не само што су устали против својих господара већ су им задали и знатне губитке током устаничких борби. Поред тога, устаници су палили турске карауле на граници и уништавали турску имовину и за то су морали да буду сурово кажњени. По завршетку устанка турске репресалије су биле страховите. Број убијених Срба није се могао тачно утврдити и он је сасвим сигурно износио неколико хиљада. Број попаљених српских села био је веома велики. Тако је само у нишком, лесковачком и северном делу врањског округа до темеља спаљено 225 српских села. Бежећи пред арбанашко-турским ханџаром око 10.000 Срба напустило је своје домове и пребегло у Кнежевину Србију.[17] Иако је Нишка буна трајала кратко, она је по много чему представљала прекретницу за ослободилачки покрет Срба у историјској Старој Србији. Овај устанак је појачао интересовање српске владе за положај српског народа у Старој Србији, што је „било од великог значаја по даљи ток ослободилачке борбе, као и за самоорганизовање српског народа у пределима Јужноморавског слива што ће се најбоље показати следећих деценија, најпре код решавања аграрноправних односа 1860-их година, а затим 1870-их година и у припремама за оружани устанак против Турака“.[18]

Догађаји везани за српске ратове за ослобођење и независност 1876-1878. године, били су после Првог и Другог српског устанка, најзначајније појаве у новојој историји српског народа. Улазећи у рат са Турском 1876. године, српска влада прокламовала је за циљ ослобођење Босне, Херцеговине и Старе Србије и њихово уједињење са Кнежевином Србијом. До тога, међутим, није дошло због неуспеха који је Србија претрпела на бојном пољу. На захтев Русије, Србија је децембра 1877. године ушла у други рат против Турске. Овога пута њен ратни циљ био је много скромнији, ослобођење Старе Србије. То је зато, истиче академик Стојанчевић, што су у међувремену, Русија и Аустро-Угарска склопиле Рајхштатски уговор и Будимпештанску конвенцију, по коме Србија није смела да за свој будући ратни циљ узме Босну и Херцеговину. Ослободилачкој борби српског народа тиме је био задат озбиљан ударац а подручије дејства српске војске смештено на простор између Ибра, Мораве и Нишаве. Други српско-турски рат иако није био дуготрајан довео је до значајних војних успеха.[19] За седам недеља зимског ратовања, српска

[17] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у Османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 151-164.

[18] Владимир Стојанчевић, *Устанак 1841. године у југоисточној Србији*, 75.

[19] Владимир Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804-1912*, Нови Сад, 132-147; Владимир Стојанчевић, *Српски народ својој новијој историји (крај XVII – почетак XX века)*, Нови Сад, 1998, 289-296.

војска је ослободила цео Нишки пашалук, и ушла у делове Новопазарског, Приштинског и Скопљанског санџака, а обухватла је и делове Видинског и Софијског санџака у западној Бугарској. Скоро пола милиона становника ових крајева било је ослобођено од вишевековне турске власти. На Берлинском конгресу (13.06-13.07. 1878), Србија није имала право гласа и приступа седницама Конгреса, сем када је она била на дневном реду одлучивања. Напуштена од Русије, Србија се, напомиње академик Стојанчевић, окренула Аустро-Угарској, и уз неколико тешких обавеза из билатералних односа успела је да сачува један део територијалних добитака из рата са Турском. Анализирајући резултате Велике источне кризе, академик Стојанчевић истиче да су упркос великим очекивањима, великим жртвама и трогодишњем устанку Срба у Турској и рату Србије и Црне Горе, постигнути мали успеси, док је је са друге стране претрпљена велика штета у целокупној националној политици српског народа. На испуњење „програма српске националне револуције – ослобођење српског народа од туђинске (турске и аустроугарске) власти и стварања националне државе уједињеног српског народа морало се чекати још пуне четири деценије, до завршетка Балканског и Првог светског рата 1912-1918.“[20]

Својим научно-истраживачким радом академик Владимир Стојанчевић дао је непроцењиви значај у проучавању прошлости српског народа у Југоисточној Србији у 19. веку. На основу обимних и темељних истраживања, Стојанчевић историјска збивања посматра као развојни процес условљен узроцима претходних економских и друштвених односа, као и постојећих идејних и политичких струјања. Отуда његово проучавање прошлости Југоисточне Србије има велики значај не само за познавање завичајне историје, већ и за шири концепт националне историје српског народа у 19. веку.

Summary

Slaviša Nedeljković

THE PAST OF SOUTHEASTERN SERBIA IN THE LIGHT OF HISTORY SCIENCE

Vladimir Stojančević, a member of the Serbian Academy of Sciences and Arts, belongs to those renowned Serbian istoriographers who produced volumes of monographs and papers. His unquenchable creative energy

[20] Владимир Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876-1878*, Београд 1998, 11.

bred volumes of texts based on the historical material and relevant domestic and foreign references, invaluable for the sudu of the Serbs during 19th and 20th century. Being a true deciple of the muse Clio, he insisted that there were not more or less important historical issues, but onlu more or less profound analysis of them. A study of the past of Southeastern Serbia in the first decades of 19th century occupies a significant part of his elaborate work. In the opinion of Vladimir Stojančević, the Serbian history could be studied in three ways: as the history of a Turkish province, i. e. as its integral part, as the history of Serbs living in this part of Serbia in particular and as a part of the general national history of the Serbian people. All three kinds of study indicate that the past of the Serbs living in Southeastern Serbia was burdened with the events which had shaped the destiny of the Balkan region for a prolonged period.

Владимир Петковић
историчар
Лесковац

УДК 94(497.11)“1829/1842“(093.2)
330.342(497.11)“1829/1842“

АГРАРНО-ПРАВНИ ПОЛОЖАЈ СРПСКОГ НАРОДА У ЛЕСКОВАЧКОМ ПАШАЛУКУ ОД 1829. ДО 1842. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У раду је приказан аграрно-правни положај српског народа у Лесковачком пашалуку од 1829. до 1842. године. По окончању Првог и Другог српског устанка положај српског народа на територији Лесковачког пашалука био је тежак. Дугогодишња управа Шашит паше над пашалуком оставила је велике последице на хришћане овог дела Старе Србије. Поред чињенице да нису имали правну ни политичку заштиту од стране турске власти, процес читлучења умногоме је отежао положај српског народа. Повећавање новчаних и аграрних намета били су један од разлога миграције српског становништва ка Кнежевини Србији. Насељавање Арбанаса у Лесковачком пашалуку додатно је отежао положај хришћана. Реформе у Турској тридесетих година 19. века нису олакшале аграрни и правни положај српског народа у пашалуку. Лош положај хришћана у Румелији кулминирао је устанком у Нишкој нахији (1841). За кратко време он се проширио и на суседне нахије, а у добром делу захватио је и Лесковачку.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: српски народ, хришћани, Лесковачки пашалук, Кнежевина Србија, Турци

После Првог и Другог српског устанка, најважнији историјски догађај за народе Балкана био је устанак 1821. године у Влашкој, Молдавији и Грчкој. Вођен романтизмом хеленске организације Филики хетерије, устанак се проширио ка југу Балкана. Озлојеђени због устанка, Турци су извршили бројне егзекуције невиних хришћана. У североисточним крајевима Старе Србије[1] извршене су различите репресалије, многи су били ухапшени, а од турске освете није био изузет ни ни-

[1] Под Старом Србијом Вук Караџић је подразумевао крајеве који су се налазили јужно и југозападно од Милошеве Србије, а обухватали су простор између речних токова Дрине, Лима и слива Јужне Мораве. Славиша Недељковић, *Учешће Арбанаса у гушењу Нишке буне 1841. године*, Зборник радова са научног скупа „Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку“, Ниш 2012, 7.

шки владика. По завршетку прве фазе Грчког устанка, у пашалуцима Старе Србије, па самим тим и у Лесковачком пашалуку, стање се смирило. Дипломатска активност кнеза Милоша за време грчко-турског рата ишла је у прилог стабилизацији српско-турских односа и смиривању стања у пашалуцима Румелије. Мировни уговор у Једрену 1829. године требало је хришћанима у Турској да донесе бољи друштвено-политички положај. До тога није дошло због слабости провинцијског система и корупције која је владала у Турској у првим деценијама 19. века.

Територија Лесковачког пашалука до краја тридесетих година 19. века претрпела је велике промене. Узроци ових промена били су: 1) административне реформе у Турској и 2) присједињавање појединих територија Лесковачког пашалука Кнежевини Србији. У време Првог српског устанка, као и непосредно после тога, Лесковачки пашалук био је у суседству Нишком пашалуку са три стране, тј. са северне, западне и јужне стране. Нахије Лесковачког пашалука биле су: Прокупачка, Лесковачка, Алексиначка, Крушевачка, Ражањска и Параћинска.[2] Лесковачки пашалук је у трећој деценији 19. века претрпео крупне промене. Припајањем северних делова пашалука Кнежевини Србији (1833) његова територија је знатно смањена. Од тада, под њим биле су само Лесковачка, Прокупачка и Куршумлијска каза. После смрти Шашит паше 1830. године, дугогодишњег управника, вођство над пашалуком преузео је његов син Исмаил паша. У време када су трајале највеће борбе централних власти са одметнутим Мустафом пашом и капетаном Градашчевићем, Исмаил паша, његове спахије, рођаци и Арбанаси[3] из пашалука појачали су терор над хришћанским становништвом Лесковца, Прокупља и других места. Због несигурног стања, Лесковачки пашалук био је, краткотрајно, припојен Нишком санџаку.[4] Управници Нишког пашалука[5] на све начине су

[2] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, Лесковац 1987, 24; Владимир Стојанчевић, *Лесковац као административно подручје за последњих сто година*, Лесковачки зборник, бр. III, Лесковац 1963, 62.

[3] После заузимања Голака даља експанзија Арбанаса ишла је ка хришћанским насељима у Топлици, Пустој Реци и Јабланици. Поред ових крајева, Арбанаси су, протеравши староседеоце – Србе, населили и поједина села из пољаничког и сурдуличког краја. Риста Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Гласник Српског географског друштва, св. 3-4, Београд 1914, 123; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986, 99; Арбанаси насељени у Лесковачком пашалуку бунили су се често и против лесковачког паше. Један од таквих сукоба био је 1824-25. године. Голак је Арбанасима био сигурно место где су се склањали после сукоба са Шашит пашом. Архив Србије (даље: АС), Кнежева канцеларија (даље КК), XVII, 16; (*„Ахмет-бег ајан – књазу Милошу: Паша лесковачки угушио буну Арнаута у Топлици“*). Бранко Перуничић, *Крушевац у једном веку (1815-1915)*, Крушевац 1971, 68-69; АС, КК, XII, 344.

[4] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку*, 85.

[5] Реформа државне администрације, спроведена за време султана Махмуда II 1834. године, била је израз жеље султана и реформски оријентисаних паша да сузбију

покушавали да припоје свом управном подручју и Лесковачки пашалук. То није био лак задатак, имајући у виду колики је углед имала пашаларска кућа из које су долазили лесковачки управници, али и због подршке коју је добијао Исмаил паша, од стране арбанашких вођа из пашалука. „Новине српске“ од 8. фебруара 1838. године писале су да је нишки мухафиз Осман паша 27. јануара отишао у Цариград, а лесковачки Исмаил паша у Битољ на позив Румели-валије.[6] Место нишког мухафиза , а уједно и управника Нишког пашалука, преузео је Хусрев паша из Софије. По подацима листа Новине српске, Хусрев паша „шаље данас свога Ћехаја бега у Лесковац јербо ће под комадом његовом бити и Лесковац и Врање и Пирот“.[7] Укидање Лесковачког пашалука и припајање Нишком пашалуку повезује се са крупним променама у Турској које су настале доласком султана Абдул Меџида на престо, танзиматским законодавством и хатишерифом из Гилхане (1839).

Аграрни и правни положај српског народа у царству ни по чему се није разликовао од положаја осталих хришћана. Све до Хатихумајуна (1856) хришћани су сматрани за категорију потчињеног становништва која се по свему морала разликовати од муслимана.[8] Дискриминација хришћана била је приметна и у граду и на селу, па тако хришћани нису могли да се баве свим занатима, њихове куће нису смеле бити лепше, веће и боље у односу на куће муслимана. У варошима хришћанско становништво је живело у махалама на периферији, била је забрањена изградња цркви, манастира и употреба црквених звона. Излазак хришћана ван њихових насеља није био слободан. Уколико је хришћанин ишао ван свог атара, морао је поседовати путну исправу – тескеру.[9] Раја је била у обавези да

сепаратизам и самовлашће у Турској. Царство је тада подељено на 28 ејалета. Ејалети су се делили на санџаке, а затим на мање управне јединице, тј. на казе и нахије. Реформом је био обухваћен и Нишки пашалук. У оквиру ејалета улазили су следећи санџаци: Нишки, Софијски, Самоковски и Ћустендилски. Нишки санџак састојао се од Нишке, Пиротске и Берковичке казе. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 109-110; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, Београд 1949, 34; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, Београд 1971, 78.

[6] Због нелојалности и непослушности турских управника на територији Старе Србије и Северне Арбаније, посебним султановим хатишерифом од 6. ребјула-елевела 1252. године, читава северозападна страна Румелијског вилајета била је издвојена у посебну управну територију и потчињена је надзору Румели-валије у Битољу. Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 80.

[7] *Новине српске*, бр. од 5. фебруара 1838. године.

[8] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 69.

[9] *Исто.*

на путу пропусти сваког Турчина, није смела у јавности да носи оружје, а ношење феса била је привилегија муслимана.

У свим освојеним европским земљама Турци су земљу сматрали државном својином (ерзимири или еразимирија). У европском делу Турске су дозволили да може бити приватне својине или мулка само на виноградима, башчама, градилиштима и кућама с окућницом, како у градовима тако и у селима.[10] Са мулком власник је неограничено могао располагати, а после смрти мулк се могао наследити, продати и поклонити. Оранице и ливаде биле су државна својина. До половине 19. века одржало се пет категорија земље: 1) приватна својина (мемлуке или мулк), 2) државна (мирије), 3) вакуфска (мевкуфе), 4) за општу употребу остављене земље (метруке) и 5) земље без господара (мерат).[11] Турска није имала адекватну администрацију која би на одговарајући начин регулисала непосредно плаћање пореза, исплаћивање војске и државних чиновника.

Спахије су били важан део турске државе и представљали су централни део султанове војске.[12] Они су били војна аристократија и по позиву, сами или са својом пратњом (џебелије), обављали су своју војну дужност.[13] Њихову војну службу држава је награђивала тако што им је уступала неке државне приходе са државне земље. Спахије су добијали мање или веће области, тј. тимаре или зијамете, па су тако постојале крупне спахије (заиме или субаше) и обичне спахије (тимарнике). Приход спахије тимарника био је до 20.000 акчи, док је код спахије заима приход био од 20.000 до 100.000 акчи. Највећи приходи долазили су од хаса,[14] и то 100.000 акчи и ови поседи били су резервисани за највеће царске великодостојнике. Спахилуци, углавном, нису били велики поседи, велике економије спахија, него скуп малих сељачких поседа читлука или чифлука.[15] Читлук (чифт),[16] или кметовско селиште, сељачки је посед и он је био основна јединица пољопривредне производње и представљао је привремену концесију сељачких намета званичницима државе, тј. спа-

[10] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 12-13.

[11] *Исто.*

[12] Велики део спахија и читлук сахибија у Лесковачком пашалуку били су Арбанаси; Сергије Димитријевић, *Градска привреда старог Лесковца*, Лесковац 1952.

[13] Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у лесковачком крају*, Лесковац 1951, 4; Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 13.

[14] Хас је царска земља која је припала султану лично као уобичајени део плена. Приходе са хаса султан је издавао под закуп било годишњи (муката) било доживотни (маликјана). Закупац маликјане (мухасил) давао је или одједном већу суму новца султану или да из њених прихода плаћа војнике у тој области. Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 15.

[15] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 14.

[16] *Пар волова.*

хијама.[17] Аграрни закони царства сматрали су спахију државним службеником на спахилуку са наследним правом на свој положај, без икаквог права да земљом располаже према својој вољи или да је претвори у приватну својину за себе или своје потомке. Као што је спахија на земљишном поседу имао наследно право на неке државне приходе (углавном на десетину), тако је и обрађивач те земље имао наследно право на обрађивање, тј. наслеђивао је право поседа док год обрађује земљу на поседу.[18] По смрти чифчије наслеђивали су га синови, браћа или друга ближа родбина. Ако би синови наследили право на посед, не би плаћали никакву таксу спахији за наследство (тапу), а у случају да неко други из родбине наследи посед, плаћао је спахији таксу за пренос поседа у висини од једногодишњег прихода земље. Документ о праву поседа називао се тапунама.[19] Војни и политички порази у 18. и 19. веку допринели су пропадању спахијског система. Нису се поштовале старе уредбе по којима су само спахијски синови добијали тимаре него су тражили и добијали и други људи.[20] Хатишерифом из Гилхане спахијски систем, какав је био до тада, нестао је, а војном реформом царство је покушало да спахије замени добро увежбаном војском, уређеном по западном моделу.

Са правног аспекта, организација турске власти и управе почивала је на одредбама Курана и кануна све до 1839. године.[21] Једини поданици који су уживали сва права били су муслимани. Нешто бољи положај хришћани су добили хатишерифом из Гилхане 1839. године и хатихумајуном из 1856. године. Поданици Турске били су оптерећени различитим наметима, како у новцу и натуралним давањима, тако и радом ван својих имања. Постојало је неколико врста пореза. Према шеријату, прва врста пореза били су харач и десетак. Друга врста били су тзв. самовољни намети који су уведени каснијим уредбама (канунама) и звали су се авариси или дивански прирези.[22] Постојало је и насилно узимање новца без основа у закону и оно се звало авани. Поред тога, као изворе закона исламски правници сматрали су и адет (обичај, узус) и урф (владареву самовољу). Пореска оптерећења раје у разним крајевима Османске царевине била су различита, посебно у погледу ванредних пореза и разних локалних такси. Разлика у пореским давањима појединих области царства била је у томе што су неке области имале одређене привилегије и олакшице од раније, поједине области нису биле довољно економски развијене, одређени па-

[17] Робер Мантран, *Историја Османског царства, Београд 2002*, 390-391.

[18] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 14.

[19] *Исто*, 15.

[20] *Исто*, 17.

[21] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 70.

[22] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 26.

шалуци имали су управну аутономију, а неки од тих управника пашалука имали су право на узимање појединих пореза и такси.[23] Већина пореза законом утврђених важила је за све административне области Турске. У румелијским ејалетима при крају владавине султана Махмуда II било је тринаест пореских обавеза, и то: I Ерзие-основни порез, земљарина (од које су били изузети вакуфи и спахије). Плаћало се од куће (фамилије) у износу од 1 до 25 пијастера; II Редиф-станарина, коју је плаћао сваки кућевласник, од 0,5 до 2 пијастера; III Салиан (порес)-дација за издржавање турске администрације коју је плаћала свака кућа (фамилија) у висини од 2 до 20 пијастера; IV Корес-допринос за одржавање јавних установа, 6-8,5 пијастера; V Харач-порез на личност (главу) чији је износ варирао према појединим крајевима; VI Десетак-на аграрне производе и ситну стоку (овце и козе); VII Конак-као неновчана обавеза смештаја, ноћивања и исхране службених представника турске власти; VIII Нузул-реквизиција за потребе војске и рата; IX Цал-контрибуција за издржавање турске милиције; X Ресми душан-обавезне дажбине цркве и високом клеру (епископима и митрополитима); XI Таин-право политичких власти да узимају дажбине за финансирање разних потреба за турску управу; XII Беглук-кулук за изградњу јавних зграда, мостова и путева; XIII Вержија-цариње робе при извозној 1% и увозној трговини (3% за муслимане, 4 % за странце и 5 % за рају).[24] Од поменутих обавеза муслимани су плаћали прве четири и тринаесту обавезу (само при увозу робе). Хришћани су плаћали свих тринаест обавеза. Пореске обавезе српског народа, као и осталих хришћанских народа, биле су многобројне и комплексне. Прописана давања су осиромашивала хришћански народ, а у зависности од политичке ситуације порези су премашивали реалну платежну моћ хришћана. Порези су обично узимани по највећој стопи. Бруталност приликом прикупљања пореза била је велика и готово су увек обавезе муслимана пребациване на терет хришћанске раје. Стање у Лесковачком пашалуку није се знатно изменило ни после хатишерифа из Гилхане 1839. године. Због слабе централне власти управници појединих области злоупотребљавали су свој положај. Управници појединих области користили су немире и ратове у царству, па су од народа узимали, најчешће силом, одређена финансијска средства.[25] Поред харача, вергије,

[23] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 71.

[24] *Исто.*

[25] „Лесковачки паша опет док не дође нови везир у Ниш, узимаше порез као и пре, а кад се оваи везир намести у Нишу, а он не знајући оће ли га мангупу оставити, сакупи вилает и рекне: „Дужни сте ми 90000 гроша“. Вилает му одговори да му ни паре ние дужан остао; но он даде довести Иванка кујунцју и премора га те му начини мухурова, записа имена и начини тахвиле да му е раја дужна. Тим начином он оста

десетка на стоку и аграрне производе, димнице тј. пореске обавезе хришћана према владици, за хришћанске народе били су изузетно тешки ангарија-принудни кулук и џибети (таклифи шака) који је био нека врста зајма који се почео узимати после рата са Русима 1828/29. године.

Харач је био порез који су плаћали сви хришћани од седам до осамдесет година живота. Овај порез скупљали су харачлије, а не спахије, и за то су добијали 1/10 од сакупљене суме.[26] Постојале су три категорије харачких обавезника, а оне су се одређивале према привредној и економској снази обавезника. Сиромашни су плаћали харач по доњој стопи (една), средњеимућна категорија је плаћала средњу стопу (евстат), а имућна раја плаћала је по највишој стопи (ала).[27] До реформе под султаном Махмудом II харач је износио за нижу стопу 3, за средњу 6 и за највишу 12 пијастера.[28] Због пада вредности валуте, током првих деценија XIX века, пореска квота за харач знатно је повећана. Ферманом из априла 1834. године квота је била повећана на 15, 30 и 60 пијастера.[29] Харач нису плаћали жене, деца, слепи, инвалиди, изнемогли сиромашни старци, свештеници свих религија, итд. Квоте за плаћање нису увек биле исте за све крајеве царства, па је било случајева да је у неким административним областима квота била мања или већа него што је било прописано. Злоупотребе приликом сакупљања харача биле су у периоду када је Порта продавала, за унапред одређену суму новца, право на сакупљање пореза. У временском периоду када је ауторитет централне власти у Цариграду био слаб, злоупотребе закупаца харача биле су изражене и велике. У 19. веку до Танзимата, закупци су, где год су им то локалне власти омогућиле, наплаћивали харач знатно више од предвиђене стопе, а неретко су наплаћивали порез и на недораслу децу, умрле, болесне, сакате и слепе које је шеријат у начелу ослободио плаћања пореза.[30] Прикупљање харача реформисано је 1834. године. За прикупљање овог пореза у сваком ок-

опет за годину дана и бра порез, а сиротиња дава; докле сад наеданпут не окрену нишки паша: „Нисте, вели, за ову годину дали ни паре пореза, а цар иште од вас пет стотина кеса!“ Сиротиња му се плаче...“ (*„Никола Цветковић и Стојан Маринковић у име Пироћана, Нишевљана, Лесковчана и Прокупчана-кнезу српском, у Београду 23. априла 1841. године“*) Илија Николић, Пирот и срез нишавски (1801-1883.г.), књига прва, Пирот 1981, 102.

[26] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 27.

[27] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 72.

[28] Пијастер је тада приближно вредео један франак или 1/12 дуката. Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 27.

[29] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 27.

[30] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 72.

ругу била је задужена комисија састављена од представника локалних власти (кадија, муселим), свештеника и коџабаша (хришћански кмет). Према једној жалби Лесковчана Томи Вучићу Перишићу, наводи се да је „арач што је бијо: по 15 асаг отред 30: и: 60“.[31] Педесетих година турска администрација је инсистирала да харач прикупљају старешине верских заједница и тако је остало до хатихумајуна (1856), када су и *de jure* хришћани изједначени са поданицима муслимаснке вероисповести. После ових промена уместо харача постојала је обавеза за немуслимане да плате обавезни откуп од војне обавезе (бедалија, аскерија, војнина).[32] Иако није по висини био највећи порез, харач је за хришћане представљао велики проблем због начина на који се сакупљао и због репресалија које су спроводили Турци или представници турских власти.

Вергија или порез на земљу и имање представљала је знатно веће оптерећење за народ. То је био општи порез на приход од непокретног, покретног и трговачког иметка свих становника царства, осим повлашћених категорија. Приходи са земље, који су већ били опорезовани десетином, били су још једанпут оптерећени и овим порезом. Према проценама 10-25% укупног прихода једног домаћинства ишао је на плаћање овог пореза.[33] Вергија је била тешка пореска обавеза јер је често вредност имања и његових прихода била процењена много више него што је то заиста било. У време пре доношења хатишерифа из Гилхане 1839. год. вергија је износила 250 пијастера годишње, али је због разних злоупотреба та вредност пореза, у неким пашалуцима Румелије, била повећана на 500 или 1000 пијастера.[34] У једној жалби Срба „от град Лесковац и от сва села лесковачка наија“ стоји да су зулуми од стране Турака несношљиви, а да је „алаџаб вергија“ много тешка пореска обавеза.[35] Народу су, приликом наплаћивања вергије, урачунати и производи домаће радиности, увећање кућног инвентара и друго.

Десетак или ушур био је порез који се у 19. веку стално повећавао и временом проширивао на већину пољопривредних култура. Десетина се узимала од овршеног жита, зеља, лука, пасуља, од влакана конопља и лана, од грожђа, сена, воћа и кошница. Такође, опорезивали су се

[31] Владимир Стојанчевић, *Жалба Лесковчана Томи Вучићу Перишићу из 1847. године*, Лесковачки зборник, бр. XXV, Лесковац 1985, 374.

[32] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 28.

[33] *Исто*, 31.

[34] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 73.

[35] „Алаџаб вергија много тешка; шта год се мучимо, радимо, печалимо - све за турци; не можемо само за њи да спечалимо ...“. (Писмо је у целости пренео у својој књизи Милан Милићевић и било је упућено кнезу Михаилу - маја 1840. године) Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 48-49.

и сир, вуна, лој, јаја, живина и друго. Српски сељак је после укидања давања десетка спахији морао овај порез да даје држави која је постала носилац права убирања ушура. Када су после објављивања Гилханског хатишерифа спахије изгубиле своја права на десетак, постали су доживотни пензионери. Десетак није био укинут пошто се сматрао као ерарни-државни приход, тј. био је убиран за рачун државе.[36] Престанком давања десетка, а често због злоупотреба деветка и четвртине, проблеми сељака нису били решени. Хришћанска раја је после 1839. год. постала жртва закупаца десетка и бивших спахија. Ове спахије су на све начине покушавали да се наметну као господари својих бивших поседа, тј. тимара или зијамета.

Чибук или сточни десетак био је порез на ситну стоку. Током времена, он је, услед злоупотреба, узиман и као петина, тј. закупци чибука одвајали су код пописа сваку пету главу ситне стоке, чиме су сељаци били знатно осиромашени. Порез на крупну стоку звао се интизап. Постојао је порез и на свиње, а око 1840. године под чибук је спадало и опорезивање прасади, и то од 3,5 до 10 пијастера по прасету.[37]

Положај српског народа у Лесковачком пашалуку био је још више погоршан увођењем илтизама. Илтизам је издавање пореза у закуп.[38] Постојали су закупи харача, права на прикупљање пореза на производњу, односно продају алкохола, свиле и др. Закупи су представљали уносан посао тако да је велики број Турака био заинтересован за добијање овог права. Овакав начин прикупљања одређених врста пореза донео је са собом и малверзације, било код наплаћивања или обрачуна. Закупци пореза злоупотребљавали су свој положај, па је често приликом прикупљања пореза долазило до сукоба сакупљача са хришћанима. За време владавине Абдул Меџида покушано је са укидањем закупљивања пореза, али је оваква пракса задржана до почетка 20. века. И у случајевима када су замењивани закупци пореза државним порезницима-мухасилима, одржала се корупција. Мухасили су често дозвољавали локалним властима да прикупљају старе порезе који су укинути новим пореским реформама.[39] Поред старих пореза, Срби у Лесковачком пашалуку плаћали су и нове порезе који су потврђени од стране централних власти у Цариграду. Од 1827. године Порта је увела једну нову врсту пореза тзв. ихтисаб. Ихтисаб су плаћали трговци и занатлије као порез на промет, а касније под тим

[36] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 73.

[37] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 73; Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, 5.

[38] Васиљ Поповић, *Аграрно питање у Босни и турски нереди*, 45.

[39] *Исто.*

именом узимала се општинска трошарина и друге наплате у тровачком промету. Као и код илтизама, и у овом случају право на прикупљање пореза продавано је закупцима које је Порта снабдевала ферманима. Велики број пореза у трећој и четвртој деценији 19. века додатно је осиромашио српски народ.

Са слабљењем турске централне власти, поред спахија који су били део аграрно- правних односа, појавили су се читлук сахибије. То су била лица која су се насилним путем проглашавала господарима појединих села, њиховим сахибијама, и као такви тражили да им сељаци плаћају дажбину.[40] Таква села називамо чифлуцима (читлуцима), а сељаке на њима чифчијама.[41] Појава читлук сахибија повезује се са почетком распада спахијског система у 18. веку. Постојало је више начина како је отуђивана земља у корист појединаца у Турској. Два најзаступљенија начина била су: 1) због честих ратова, многобројних пролазака регуларне и нерегуларне турске војске кроз насеља, хришћанска имања су била опљачкана, а како би спречили даља отимања и турска злодела хришћанска раја се одрицала права на својину и слободу у корист локалних муслиманских господара и 2) претварањем тимара, зијамета и хаса у приватно власништво појединаца, где су, због слабости власти у Цариграду, ови поседи додељивани и оним лицима која нису вршила државну или војну службу.[42] Појаву и бројност читлук сахибија, феудалних земљопоседника-узурпатора, треба повезати са великим миграцијама турског становништва, насталим после војних пораза.[43] Са опадањем војне и економске моћи Османског царства крајем 17. и у 18. веку, спахијски систем био је уздрман, а општа безбедност хришћана на селу је знатно смањена. После Првог и Другог српског устанка и хатишерифа из 1830. и 1833. године, настала су нова померања муслиманског становништва и спахија из Кнежевине Србије и шест нахија у пашалуке историјске Старе Србије. Доласком спахија у Лесковачки пашалук повећан је притисак на српске сељаке који су и до тада били оптерећени многобројним дажбинама. Новодошле спахије

[40] „Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, 7.

[41] *Исто.* „За читлук је било још обично име у народу *агалук*“. Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић*, књига друга (1821-1826), Београд 1909, 345. У топличком крају села која су давала деветак звала су се *господарлуци*, а у врањском *агалуци*. Као остатак турске владавине, у лесковачкој котлини данас постоје села која у свом називу имају *„чифлук“*. Милован Спасић, *Податци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима, округа Топличког и Врањског за време турске владавине*, Гласник српског ученог друштва, књига 71, Београд 1890, 222.

[42] Робер Мантран, *нав. дело*, 391-392.

[43] Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, 7.

су се наметнуле српском сељаштву као нови експлоататорски слој, а обавезе сељака према спахијама су дуплиране.[44] Овакву девијацију турског аграрног система у појединим пашалуцима Румелије подржавали су турски управници ради мира у својим областима, али и због блиских родбинских веза са новопридошлим спахијама. Урушавање аграрно-правног система у царству није било у интересу централних власти, па су реформски опредељени везири на све начине покушавали да врате легитимитет над областима које су биле захваћене читлучењем. Велики везир Мехмед Решид паша 1832. године издао је у Вучитрну уредбу са снагом царског закона о заштити хришћанских сељака, чија се важност имала применити на целу северозападну Румелију.[45] Основна замисао уредбе из Вучитрна била је да се укину све врсте отимачине аграрно-правне природе, да се врате баштине српским сељацима и да се спахијски систем врати у законским оквирима царства.[46] Реформски подухвати Решид паше да олакша положај српског сељаштва нису нашли на подршку управника и спахија пашалука североисточне Старе Србије, па уредба из Вучитрна није поштована, а њена основна замисао није спроведена у дело.

Стварањем читлука економски и друштвени положај српског народа на територији Лесковачког пашалука био је погоршан. У почетку спахија је био једини експлоататор српског сељаштва, а појавом читлук сахибија или господара појавила су се два експлоататора.[47] Танзиматске реформе нису имале подршку турских и муслиманских управника у удаљеним административним областима царства, па је у том временском периоду био још више погоршан аграрни и правни положај српског сељаштва у Румелији. Уместо да се од спахија тимариота одузме земља и подели између чифчија, дотадашњих обрађивача те земље, многе спахије наметале су се чифчијама за много више него што су до тада били, за господаре, тј. власнике земље - читлук сахибије и почели су да од чифчија узимају много више него што је био случај до почетка реформи.[48] У читлучком систему до укидања спахијског система сељак је давао десетину спахији, а деветину читлук сахибији. После извесног времена на читлуцима деветак је прерастао у осмину, шестину и четвртину.[49] По проглашењу тан-

[44] *Исто*, 8.

[45] Владимир Стојанчевић, *Лесковац и Лесковачка нахија у XIX веку*, 84.

[46] *Историја српског народа*, V-1, 237.

[47] Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, 11.

[48] Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852-1862)*, Браство, бр. XV, Београд 1921, 176.

[49] Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 111.

зиматских реформи, уместо спахија појавили су се закупци десетка.[50] Чифчије - хришћани морали су господару и закупцу десетка носити половину, трећину и десетак у удаљена места од свога села. Под чифчијском обавезом спадао је и рад на параспурној земљи.[51] Поред ових намета, српском народу у Лесковачком пашалуку био је тежак и кулук или ангарија. Кулук је обавезивао сељака на бесплатан рад неколико дана у недељи на земљи господара.[52] Положај чифчија у селима зависио је од тога ко је господар у његовом крају, тј. какав је његов економски статус и имовинско стање. Поједина села имала су више читлук сахибија, а како се турски управни систем у лесковачком крају урушавао тако је појава „више господара“ за једно село била све присутнија. Потраживања читлук сахибија су била различита. На пример: ако би се девојка удавала ван села, морало се плаћати господару зато што читлук сахибија губи у њој радну снагу.[53] Слободна или рајетска села била су под великим притиском, како од стране муслиманских господара из околине, тако и од пљачкашких башибозучких одреда. Поред физичке несигурности, имовина хришћанске раје била је под константним отимањем. Било је случајева да је хришћанима одузимана тапија на имовину и да је њихово имање постало господарево, а да би касније то исто имање господар продавао некадашњим власницима.[54] Бесправно отимање хришћанске баштине имало је за циљ да сељака-хришћанина осиромаши до те мере да он постане само радна снага читлук сахибије, без икаквих својинских права над земљом коју обрађује. Овакав притисак над Србима, на југу и југозападу Лесковачког пашалука, спроводили су арбанашки бегови.[55]

[50] Јован Хаџи Васиљевић, *Српски народ и турске реформе (1852-1862)*, 177; Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, 11.

[51] „Под именом параспур морали су сељаци, према величини села, посејати известан простор земље и усеве, када их приберу, однети господару. Ово је давано господару, као нека накнада за скућнице и ливаде. Земље параспурне бивале су, или сопственост господара, или је од утрине сеоске разораван и засејаван известан простор земље. На многим пак местима, господари би одузимали од сељана најплодније њиве и на њима је параспур засејаван.“ М. Спасић, *нав.дело*, 222; Владимир Стојанчевић, *Лесковац и Лесковачка нахија у XIX веку*, 158.

[52] Борислава Лилић, *Југоисточна Србија (1804-1878)*, књига прва, 94; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског конгреса 1856. године*, 111.

[53] Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају,* 11.

[54] *Јован Хаџи Васиљевић, Српски народ и турске реформе (1852-1862), 176.*

[55] По ослобођењу Нишког санџака 1878. године (последњих година турске владавине Ниш је био део Призренског, а касније и Косовског вилајета) у Топличком округу било је 246 арнаутских села са 4263 куће. Треба имати у виду да је, непосредно и по ослобођењу крајева југоисточне Србије, дошло до померања Арбанаса из Нишког санџака ка територији Старе Србије. М. Спасић, *нав. дело*, 235-243.

Корупција је била присутна у великој мери, а склони подмићивању били су како нижи, тако и виши органи турске управне администрације.

Према подацима који су сакупљени непосредно по ослобођењу југоисточне Србије, Топлички округ[56] је имао 119 села (и 2.371 кућу) која су имала господара и плаћала при том деветак.[57] Јабланички срез имао је три слободна села (Бошњаце, Ћеновац и Шумане), док су двадесет и пет имала господаре.[58] Косанички срез имао је двадесет и шест слободних села.[59] У лесковачком срезу[60] чифчијска села била су: Разгојнски и Бунушки Чифлук, Пресечина, Шаиновац, Стројковце, Накривањ, Чукљеник, Бели Поток, Жабљане, Брза, Горина, Букова Глава, Вина, Мирошевце, Тодоровце, Бунуша, Радоњица, Паликућа, Горња и Доња Јајна, Шишинце, Кукуловце, Дрводеља, Славујевце, Грделица, Вучје, Печењевце, Стопање, Ново Село (власотиначки крај), Винарце и др.[61] Слободна села у лесковачком крају била су: Рударе, Велико Трњане, Манојловце, Јарсеново и др.[62] Од четрдесетих година 19. века у Лесковачкој кази расте број хришћанских читлук сахибија (господара). У лесковачком крају своје читлуке имали су: Нешко Митровић у Чукљенику, Јоргаћ Костић и Глигорије Коцић у Накривњу читлук од 11 кућа, Коста Илић из Власотинца имао је читлук у Горњем Буниброду са 75 кућа, Морено Карно, трговац из Ниша, имао је читлук у Залужњу са 9 кућа, Сотираћ Чонгаџијић из Ниша читлук од 6 кућа у Номаници, Панајотовић, трговац из Лесковца, село Добротин са 12 кућа, итд.[63]

Српски народ је због погоршања аграрно-правног положаја слао бројне жалбе у Кнежевину Србију, српском кнезу, члановима Совјета и страним посланствима (најчешће руском посланству). Једна таква жалба стигла је маја 1840. године, преко суповачког карантина, у руке кнеза Михаила. Поред помињања тешких аграрних обавеза, ово писмо нам доноси следеће:

[56] Топлички округ се, законом од 6. фебруара 1879. године, делио на следеће срезове: Добрички, Прокупачки, Косанички и Јабланички (Горња Јабланица, Доња Јабланица и Пуста Река). Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 417.

[57] М. Спасић, *нав. дело*, 234.

[58] *Исто*, 235.

[59] *Исто*, 234.

[60] Лесковачки срез је 1879. године припадао Нишком округу. Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 161.

[61] Сергије Димитријевић, *Аграрни односи за време Турака у Лесковачком крају*, 10; Јован В. Јовановић, *Последњи бегови и аге у Лесковачком поречју*, Лесковачки зборник, бр. III, Лесковац 1963, 144.

[62] Радош Требјешанин, *Токови танзимата у лесковачкој нахији од 3. новембра 1839. г. до ослобођења 11.XII 1877.г.*, Лесковачки зборник, бр XIV, Лесковац 1974, 165.

[63] *Исто.*

„Ако знате Бога и светога, турске муке нама одолеше, веће више не можемо трпети турски зулум! робје доста бесмо, турски зулум неможемо више трпети...; како турци на бога не гледају, нашу веру и закон растурише, не ни давају у цркву да идемо, бога да молимо: не ни дају празник да пропразнујемо, ни па да се веселимо; ако дође велик празник, турци нас сас пушке на црквена врата чекају, и гледају која је девојка полепа; они гу узнеју силом те гу потурчују, и ми шта да чинимо ?...; Светли цар не знае турци што чинију, и нема кој да каже...; која је жена убава они турци вој мужа утепају, па гу узнеју те гу потурчију...; наше жене изсилуваше; наше сестре под себе турише; наше ћерке изсилуваше. Сваки спаија, сваки господар, сваки субаша, кр. сердар у свако село оро играју сас девојке када која најлепа девојка сас силу тера: ако се нађе неки татко или брат те не пушта своју девојку а они га убију преко ноћ и девојке докарају при себе, те им играју и поију, ракију им служују до колико сахата па после ги накарају те се свучеју голе те при њи спију сву ноћ. Такав зулум не можемо више трпети, аман Бог да види, да ли има цар на земљу или нема? Нама дође веће само да рипамо у воду да се издавимо; не можемо трпети више турски зулум мутлак аман !“[64]

Као последица лошег стања многи Срби су у збеговима бежали у Кнежевину где су уживали заштиту кнеза Милоша и Михаила Обреновића.[65] Избеглице из Лесковачког пашалука биле су важан део друштва у Кнежевини Србији. У Београду 1837. године многе занатлије биле су пореклом из Лесковца. Тако у једном списку турских поданика насељених у београдској вароши из 1837. године помињу се: мумџија Стојан, механџије Петар Крстић, Сима Стоичевић, Пера Јосивовић, Тома Гинић, Љубисав Милићев, Стаменко Пешић, Дима Ристић и многи други.[66]

Срби у североисточним деловима Старе Србије су бунама и устанцима покушали да одговоре на турске зулуме. Најважнији устанак био је 1841. године.[67] У Нишком устанку створена је, на територији Лесковачке

[64] *„Жалба от град Лесковац и от сва села лесковачка наија“*. Милан Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, 48-49.

[65] „Пеша Станковић, отац петоро нејаке деце, око својих 37 година стар, пребегавши...“ Тихомир Ђорђевић, *Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе кнеза Милоша*, Српски етнографски зборник, књига 22, Београд-Земун 1926, 229-230.

[66] *„Писмо Ђорђа Парезана и Венијамина Розмировића кнезу Милошу Обреновићу којим достављају списак турских поданика који живе и раде у Београду“. Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, том I књига I (1820-1848), приредио Климент Џамбазовски, Београд 1979, 166-171; Исто, 150.

[67] Нишки устанак је подигнут 5. априла 1841. године (по старом календару) у Матејевцу и Каменици, али се убрзо проширио и на остале делове Нишког пашалука. Српске пограничне власти у Алексинцу послале су 6. априла „Попечитељству вну-

казе, велика слободна територија са центром у Власотинцу. По окончању устанка због турске освете, али и због уништених села и многобројних сеоских имања, многи хришћани напустили су Лесковачку казу нашавши спас у Кнежевини Србији.[68] Хришћанска покретна имовина и стока је, уз прећутно допуштање турских власти, одношена у „Арнаутлук".[69] Ни на прелазу из 1841. у 1842. годину стање није било боље. Доктор Пацек, начелник санитетског одељења Кнежевине Србије, у извештајима је евидентирао избеглице које су долазиле из Лесковачке нахије.[70] Извештаји садрже податке о пореклу избеглица, месту одакле долазе и о броју чланова породице који су били у збегу. Навешћемо пример Радисава Пешића који је децембра 1841. године са шест душа (чланова породице) напустио Печењевце.[71] У пролеће и лето 1842. године настављено је исељавање хришћана из лесковачког краја.[72]

Велики броја пореза и појачан терор турско-муслиманског друштва оставио је велике последице на српски народ у Лесковачком пашалуку. Оптерећен новчаним и аграрним наметима, осиромашени српски народ у лесковачком крају није имао могућности да се економски и културно више развије. И поред неповољних околности, српски народ је остао етнички компактан у већини крајева Лесковачког пашалука. Сачувавши традицију, језик и обичаје, Срби лесковачког краја спремно су дочекали дуго ишчекивану слободу.

терних дела" рапорт у коме пише да се „Народ Христијански" подигао против „Турака зулумћара" у Нишкој, Лесковачкој, Пиротској и Прокупачкој нахији. АС, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (даље: МУД-П), 1841, ф VIII, р No 5, No 1401.

[68] У наредби Министарства унутрашњих дела од 9. априла пограничним караулама наложено је да прихвате избеглице и да их пошаљу што даље од границе. Избеглице су привремено смештане у Крушевачком, Гургусовачком и Алексиначком округу. АС, МУД-П, 1841, ф VIII, р No7, П No, 1431; *Исто*, р No 56, П No 2059.

[69] АС, МУД-П, 1841, ф VIII, р No 54, П No 1986.

[70] *Исто*, Министарство иностраних дела, Внутерно одељење (даље: МИД-В), 1842, ф I-2, р No 2, П No 2; *Исто*, р No 2, П No 54; *Исто*, р No 2, П No 192.

[71] *Исто*, 1842, ф I-2, р No 2, П No 2.

[72] „Милосав Урошевић и Благоја Илић из Власотинца..." (карантин Алексиначки, 21. август). АС, МИД-В, 1842, ф IV, р No 317, П No 178.

Summary

Vladimir Petković

AGRARIAN AND LEGAL STATUS OF THE SERBIAN PEOPLE IN LESKOVAC PASHALUK FROM 1829 TO 1842

After the end of the First and the Second Serbian Uprising the position of Serbian people on the territory of the Leskovac pashaluk was difficult. The long-standing government of Shashit-pasha over the pashaluk had the consequences for Christians in this part of the Old Serbia. Besides the fact that they didn't have any legal or political protection, the process of chiflik aggravated greatly the status of Serbian people. One of the reasons for the migration of Serbian population towards the Principality of Serbia was the increase of financial and agrarian imposts. The settlement of the Arbanasi in the Leskovac pashaluk aggravated, in addition, the status of Christians. The reforms in Turkey in the thirties of 19th century didn't alleviate the agrarian and legal status of Serbian people in the Leskovac pashaluk. The bad position of Christians in Rumelia culminated with the uprising in the nahia of Nish in 1841. The uprising also spread across the neighbouring nahias in no time, and also seized, for the most past, the nahia of Leskovac.

Небојша Озимић
историчар - кустос
Народни музеј Ниш
Бојана Симовић
историчар
Нишки културни центар

УДК 314.151.3-054.73(497.11)“1941/1944“(093.2)

ИЗБЕГЛИЦЕ У НИШУ ЗА ВРЕМЕ ОКУПАЦИЈЕ (1941-1944)

АПСТРАКТ: Адолф Хитлер је још 27. марта 1941. године одлучио да се Краљевина Југославија распарча на мање делове, а 12. априла, на дан уласка првих немачких јединица у Београд, издао је такозване Привремене смернице за поделу Југославије, у којима је тај план био разрађен и конкретизован. Као финале тих смерница започео је велики погром српског и словеначког живља од стране Немаца, Хрвата, Мађара, Бугара, Албанаца, муслимана. Рад је покушај да се преко релевантних докумената и литературе објасни проблематика избеглица које су уточиште нашли у Нишу – центру предратне Моравске бановине.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ниш, избеглице, Моравска бановина, Црвени крст...

ИЗБЕГЛИЦЕ НА ТЕРИТОРИЈИ МОРАВСКЕ БАНОВИНЕ

Усагласности са немачким војним властима, прописан је правилник у социјално-економском одбору Моравске бановине за спровођење организације исхране и збрињавања становништва како саме бановине тако и избеглица.[1]

На дан 20. августа 1941. године на територији Моравске бановине било је 54.437 избеглица.[2] Са територија окупираних од Бугара дошло је 24.087, из италијанске окупационе зоне 15.521, из Мађарске интересне сфере 2.769 и такозване Независне Државе Хрватске (цела Хрватска, већи део Босне и Херцеговине и део Војводине) – 15.040 лица. Овај број је ускоро

[1] *Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за округ Зајечарски 1941-1942. година, књига 1* - приредио: Божидар Благојевић, Неготин-Зајечар, 2006, 30.

[2] *Исто,* 77. По извршеној окупацији читаве територије некадашње Моравске бановине извесни крајеви – срезови, изузети су из Моравске бановине, док су јој неки из предратне Вардарске бановине припојени: цео Нишавски и Царибродски срез а већим делом Лужнички. Они су потпали су под бугарску окупациону власт. Срезови Лапски и Вучитрнски потпали су под италијанско-арбанашку окупациону власт, док су јабланички, лесковачки и једна трећина власотиначког среза-раније у саставу Вардарске бановине, крајем априла 1941, припојени Моравској бановини (*Исто,* 67-68)

нагло порастао, тако да је 5. септембра исте године број евидентираних избеглих лица износио 70.090. Томе је требало додати још 15-20% оних који се нису пријавили или нису могли бити евидентирани.[3] Социјални одбор позвао је све ове да се пријаве и узму избегличке легитимације. Ко се од избеглица није пријавио и узео избегличку легитимацију морао је да напусти Ниш и било му је одређено ново место боравка.[4]

Са територија које су окупирале бугарске, италијанске и арбанашке (албанске) власти избегао је већи број службеника свих струка. Укупно је 491 службеник био пријављен бановинској управи у Нишу. Били су на државном буџету и распоређени су на привремени рад по разним местима и надлештвима у Моравској бановини.[5]

Избеглице су долазиле у Србију па и на подручје Моравске бановине на два начина: неорганизовано – стихијски, без икаквог плана и система, почевши већ у току априла 1941. године, готово из целе распарчане Југославије. Од тада маса претежно српског становништа, због опасности да буде физички уништено, оставља сву покретну и непокретну имовину и досељава се у Србију да би спасло голи живот. Други начин пресељавања био је организован, а његови иницијатори су немачки окупатори.[6]

ИЗБЕГЛИЦЕ ИЗ МАКЕДОНИЈЕ И КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

Бугаризација становништва Македоније, врањског и пиротског округа текла је у знаку политике да се ради о становништву које је од памтивека бугарско. Грађанима је наметнуто истицање бугарских застава; бугаризирана су им презимена; стављани натписи на радњама.[7]

Хитлер се априла 1941. године сагласио да бугарске трупе уђу у Србију до линије Пирот–Врање–Скопље, али је окупационо подручје до лета већ обухватало срезове: царибродски, нишавски, лужнички, босиљградски, масурички, бојанички, прешевски, пчињски, делове паланачког и власотиначког среза, територију североисточно од Зајечара, између Тимока и старе државне границе.[8]

Према извештају обласног полицијског начелника у Скопљу од 13. јануара 1942. године, из Македоније је расељен 26.451 српски држављанин.

[3] *Исто,* 77.

[4] *Ниш у листу Ново Време 1941-1944* – приредили: Милена Жикић и Бобан Јанковић, Ниш, 2014, 101.

[5] *Исто,* 30.

[6] Dr Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji (Kvislinška uprava 1941-1944), knjiga 1 (1941-1942),* Beograd, 1979, 195.

[7] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Beograd, 1992, 114.

[8] *Isto,* 111.

Само је до 1. јула 1941. године расељено 15.690 Срба, да би 1. септембра исте године тај број достигао 19.453 лица.[9] Из Скопља је протерано 1.650 Срба.[10] Прогони српског живља били су толико страшни да је, на пример, у битољском срезу остало свега 200 српских поданика.[11] У истом извештају полицијског начелника у Скопљу наводи се да је утовар у транспортне возове организовала немачка власт.[12]

Трајко Богдановић, један од великог броја избеглица из Македоније, пише:

„Избеглица сам из Прилепа. Као стари четник из ратова, а нарочито борац на Солунском фронту као Прилепчанац борио сам се за Отаџбину. После уједињења живео сам стално код своје куће у Прилепу и пропагирао велико српску идеју, сузбијајући на сваком кораку бугаризам. Зато сам навукао гнев свију затрованих Бугараша Прилепчанаца, који су једва чекали моменат да ми се освете. Не знам ни сам како сам живу главу изнео, побегавши и лутајући сам, док нисам се дотетурао до Ниша, јер сам сав испребијан, што се то и данас на мени може приметити. У Прилепу сам оставио жену двоје деце и све остало, а овде сам донео голу душу само. Сад се налазим овде без пребијене паре у џепу. Молим да ми се верује, да сам као велики Србин радио у току минулих 22 године за сва хумана наша друштва, па и за Црвени крст, кад год је се то тражило да се иста прилозима помогну. Сад је дошло време да се овом молбом ја обратим Црвеноме крсту а томе Одбору да ме помогне колико је то могуће, како неби на улици крепао за хлеба, јер се надам да ћу у току наредних дана моћи латити се некога посла те да би могао живети“.[13]

Из многобројних изјава избеглица са подручја Македоније може се јасно видети како је талас избеглиштва започео. Једноставно, бугарски органи би наредили да се особа за 24 часа исели из Македоније Војислав Ђорђевић пише да је од бугарског команданта у Скопљу добио наређење да се са породицом исели у том истом року.[14]

На удар су се налазили углавном српски службеници и чиновници, чланови ратних удружења, носиоци албанске споменице и Карађорђеве звезде и сви они који су по бугарским законима представљали „велико-

[9] *Българското Управление във Вардарска Македония (1941-1944) – Документален сборник* (у даљем тексту: *Българското Управление...*) , Државна агенция „Архиву“, София, 2011, 145.

[10] *Исто*, 146.

[11] *Исто,* 63.

[12] *Исто*, 146.

[13] Историјски архив Ниша, фонд Главни одбор Црвеног крста – окружни одбор Ниш (1878 – 1947), (у даљем тексту: ДЦК), кутија (даље: к) 18, документ број (даље: док. бр) 1/3027.

[14] ИАН, ДЦК, к. 18, док. бр. 1/3028.

српску опасност“ или „србомане“.[15] За многе избеглице последња станица била је Ниш. Из једног документа од 19. септембра 1941. године сазнајемо да је у Нишу евидентирано 576 избеглица из Македоније којима је пружена помоћ од стране Црвеног крста.[16] У извештају социјално-економског одбора Моравске бановине од 26. јуна пише:

„Свакодневно долазе у Ниш избеглице из Јужне Србије, који се од стране овог Одбора распоређују по местима Моравске бановине Како они на путу проводе по десетак дана у вагонима, често без хране, то нам је част умолити Вас, да се на железничкој станици у Нишу организује од стране вашег Одбора прихват и да им се за време боравка у Нишу на железничкој станици пружи помоћ у храни“.[17]

У извештају социјално-економског одбора при Градском поглаварству од 10. јуна 1941. године види се да су избеглице из јужне Србије свакодневно долазиле у град. Неки су проводили у вагонима и десет дана често без хране па је Црвени крст замољен да припреми довољну количину хране на железничкој станици.[18]

Даљи масовни погром Срба из Македоније зауставио је немачки државни саветник и шеф Управог штаба за Србију др Харолд Турнер. Из извештаја комесарске управе види се да је Турнер 14. јуна инсистирао код немачке посадне јединице у Нишу да протестује код бугарског команданта. О томе је, само дан касније, Фелдкомандантура у Нишу писала следеће:

„Господин државни саветник др Турнер је 14.VI издао наређење начелнику овдашње управне групе да што скорије потражи бугарску армијску команду у Скопљу и једном већ спречи даље протицање избеглица од југа ка северу, а с друге стране да издејствује одобрење за повратак оних који су избегли у стару Србију. Осим тога, требало је одавде телефонски проследити наређење Фелдкомандантури у Ужицу да се одатле запрети Албаницима оружјем, ако не престане протеривање српских насељеника“.[19]

На територији јужног дела Србије, за првих неколико месеци после окупације, пристигло је преко 15.000 избеглица (неорганизовано) из окупационих зона Италије (Косово) и Бугарске.[20] То је уносило доста немира не само у овдашње становништво већ и код српске владе и окупационе власти, које су избеглицама морале наћи смештај. Према неким извештајима који датирају с краја 1941. године, са територије коју су Бу-

[15] ИАН, ДЦК, к. 18, док. бр. 1/3026.
[16] ИАН, ДЦК, к. 18, док. бр. 1/2846
[17] ИАН, ДЦК, к. 16, док. бр. 3/4096.
[18] ИАН, ДЦК, к. 16, док. бр. 3/4096..
[19] M.Borković, *n.d*, 199.
[20] *Isto*, 200.

гари окупирали било је исељено 20.140 избеглица, а то је са оним који нису били евидентирани износило више од 30.000 лица.[21]

Стизале су избеглице и са подручја Косова и Метохије. У извештају Комесара за избеглице при влади Милана Недића, септембра 1941. године, наводи се да је до тог датума са Косова пребегло у Србију 7.500 лица.[22]

СЛОВЕНАЧКЕ ИЗБЕГЛИЦЕ

Бановинској управи је још крајем маја 1941. године сигнализиран долазак великог броја избеглица са подручја Словеније коју су окупирали Немци. Постојали су наговештаји да ће око 80.000 људи доћи на подручје Моравске бановине. То је изискивало припремне радове око њиховог смештаја, запослења и исхране, пошто је већина долазила без икаквих средстава за живот. Први период транспортовања избеглица из Словеније требало је да почне 10. јуна, и то – приближно око 300 интелектулаца (судија, адвоката, лекара, професора, учитеља, свештеника и људи других професија). У другом таласу пристигло би још око 5.000. Избеглице би се настаниле једино по варошима, а само изузетно по већим селима. За подручје града Ниша и среза нишког планиран је размештај 600 словеначких изгнаника.[23] Ради њиховог збрињавања, требало је покренути и организовати јавне радове и обезбедити потребне кредите.[24]

Црвени крст у Нишу је 27. марта 1942. године при својој Обавештајној секцији формирао Одсек за Словенију, који је имао задатак да евидентира све избеглице из Словеније и да прима целокупну пошту која се односи на словеначке избеглице. У одсеку је упослена Милица Старниша, избеглица из Словеније, док је канцеларија Одсека била смештена при канцеларији Обавештајне секције Црвеног крста у Нишу.[25]

Када је реч о избеглицама, треба напоменути да их је највећи број пристизао у Србију, све време рата, са територије НДХ. Непосредно после образовања ове квислиншке творевине почео је незапамћени терор усташа над српским становништвом. Хапшења, стрељања, одвођења у логоре, пљачкање целокупне имовине, све је то била свакодневна појава. Да би се спасио голи живот, једини излаз угроженом српском становништву био је да бежи неорганизовано, стихијски преко Дрине у Србију.[26]

[21] *Isto*.

[22] *Isto*, 199.

[23] *Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за округ Зајечарски 1941-1942. година*, књига 1, 31.

[24] *Исто*, 33.

[25] ИАН, ДЦК, к. 20, док. бр. 5/1581.

[26] *Isto*, 198.

Ради прихвата свих избеглица, Хрватски Црвени крст је у Нишу упутио своје представнике који су се обратили овдашњем одбору Црвеног крста за помоћ и сарадњу.[27]

ДЕЦА ИЗБЕГЛИЦЕ У НИШУ

Према неким подацима, од маја до августа 1941. године у Србију је пребегло 100.000 људи, жена и деце.[28] У извештају Милана Недића заповеднику Србије, генералу Бадеру, од 16. септембра 1942, речено је да је средином септембра у Србији било око 400.000 избеглица од којих су 86.000 незбринута деца, већином без родитеља.[29] У граду је у првом таласу било и 5.300 избегличке деце.[30]

Збрињавању избегличке деце Испостава за избеглице у Нишу посветила је нарочиту пажњу. Деца су смештена по приватним домовима и обдаништима која су радила у режији и под надзором Испоставе. Акција на збрињавању нашла је на разумевање грађанства, па је 12 деце било смештено у приватним домовима, а 123 детета у обданишту Кола српских сестара. Ради збрињавања и заштите избегличке деце од 12 до 20 година старости, отворен је и избеглички дом у коме су била смештена ибегличка деца без родитеља и они чији родитељи нису били у могућности да их издржавају. Избеглички дом је био смештен у улици Краљице Марије бр. 8. У пројекту је било отварање и једног истог дома за женску избегличку децу.[31]

Црвени крст у Нишу је вршио исхрану сиромашне ваншколске деце – избеглице у дому пододбора „Српска Мајка“ а школске у пододбору „Женског хришћанског покрета. Такође, 40 детета било је смештено и храњено у згради пододбора Кола српских сестара у

Нушићевој 16.[32] У кухињи Секције за заштиту породице, деце и младежи прехрањивало се 115 сиромашне деце.[33]

Према подацима Српског црвеног крста, у Србији је 1942. године постојала опасност да од глади помре око 200.000 деце (у овај број су била урачуната и деца избеглица). Многи су умирали или су били на граници

[27] Збирка докумената општинске организације Црвеног крста у Нишу (даље: ЗДОЦКН), нерегистровано. Извештај Бановинског одбора о раду Друштва Црвеног крста у Моравској бановини у 1942. години, четврта страна извештаја (копије докумената у историјском одељењу Народног музеја у Нишу)/

[28] M.Borković, *n.d,* 199.

[29] *Isto,* 202.

[30] Лист *Ново Време* од 15. фебруара 1942. г..

[31] Лист *Ново Време* од 3. марта 1942. г.

[32] ИАН, ДЦК, к. 18, док. бр. 1/6846.

[33] ИАН, ДЦК, к. 20, ф. 3, рег. бр. 2/2718.

живота и смрти. Зато је Црвени крст апеловао на народ да прилог и помоћ за угрожене. У октобру 1942. године у Београду је била формирана Српска заједница рада, преко које је организовано сакупљање помоћи за децу и породице ратних заробљеника и избеглица и за породице чији се храниоци налазе на принудном раду. Оваква помоћ сакупљала се у Београду, Нишу, Краљеву а, вероватно, и у другим градовима Србије.[34]

На дан 1. априла 1943. године у Нишу је било 4.033 избегличке деце. Преглед по занимањима њихових родитеља:

- деца земљорадника	97
- радника	378
- занатлија	325
- трговца	79
- државних чиновника	3023
- самоуправних чиновника	53
- приватних чиновника	78
УКУПНО	4.033[35]

Када је реч о бројном стању деце по годинама, преглед изгледа овако:

- до 2 године: дечака 37 – девојчица	135
- до 4 године: дечака 177 – девојчица	176
- до 6 година: дечака 199 – девојчица	203
- до 8 година: дечака 213 – девојчица	203
- до 10 година: дечака 255 – девојчица	227
- до 12 година: дечака: 261 – девојчица	251
- до 14 година: дечака 241 – девојчица	250
- од 15 до 18 година: дечака 608 – девојчица	497
УКУПНО: дечака 2091 – девојчица	1942[36]

ЗБРИЊАВАЊЕ ИЗБЕГЛИЦА

Прихват и старање о избеглицама у граду спадали су у надлежност Одбора за избеглице при Банској управи, на чијем челу се налазио подбан Моравске бановине Милан Костић, коме припада велики део заслуга око збрињавања и смештаја избеглица у Нишу на подручју бивше Моравске бановине. Након административне поделе Србије на округе, почетком

[34] M.Borković, *n.d.,* 252.

[35] ЗДОЦКН, нерегистровано. Извештај о бројном стању избегличке деце по занимањима родитеља у Нишу на дан 1-IV-1943. (копије докумената у историјском одељењу Народног музеја у Нишу).

[36] ЗДОЦКН, нерегистровано. Извештај о бројном стању деце по годинама старости у Нишу на дан 1-IV-1943. год. (копије докумената у историјском одељењу Народног музеја у Нишу).

1942. године, даље старање о избеглицама преузео је Комесаријат за избеглице и пресељенике, који је основао своју експозитуру у Нишу.

Немачка војна команда наредила је 14. маја 1941. године да се дрвене бараке некадашњег Скаутског дома пренесу и поставе између железничке станице и Смедеревске ткачнице и да служе за привремени смештај избеглица. Поред тога, требало је уредити 2-3 нужника, кухињу, одељење за магацин и поставити осветљење.[37]

Избеглички станови били су обезбеђени и у Болничкој подофицирској школи. У прво време постављене су сламарице, касније су допремљени кревети из Куршумлијске Бање. Овде су углавном биле смештене породице српских официра и подофицира који су се ставили на располагање влади Народног спаса генерала Милана Недића.[38] Избеглице су биле смештене и у некадашњој згради жандармеријске касарне у Палилули.[39]

Већ 1. јула штампан је и плакат којим се позивају сва избегла лица на амбулантни преглед.[40]

Одбор за помагање избеглица и обнову Смедерева развио је велику делатност у Нишу. Организовао је прикупљање прилога. Неколико нишких грађана су у томе помогли. Тако је фабрика „Мита Ристић и синови“ приложила 100.000 динара, млин „Николе Цветковића и сина“ 30.000 динара. По 20.000 динара приложили су Јован Апел, индустријалац, и Влада Митић, трговац; по 10.000 динара Андон Андоновић, трговац, ливница Пејић и Стевановић и комп. и Петар Вуковић, трговац. Главна филијала Државне Хипотекарне банке приложила је 5.850 динара. По 5.000 динара приложили су: трговина грађевинског материјала Стефановић и Шумарац и још неки.[41]

Надлежни су предузели све мере да се избеглице пре свега упосле, како би својим радом могли прехранити себе и своју породицу. Још је јуна 1941. године покренута акција да се један део избеглица запосли код државних и приватних предузећа. У једном извештају испоставе Комесаријата за избеглице у Нишу каже се да су скоро све избеглице донекле збринуте, изузимајући мали број оних који нису хтели да се прихвате понуђеног посла или су желели да буду запослени у својој служби. О неупосленим избеглицама, уколико су били слабог материјалног стања, старала се Испостава комесаријата, дајући им новчану помоћ, купоне за исхрану у избегличкој мензи, а у колико су били ожењени, и дрва за огрев.

Ради што јефтиније исхране избеглица, основана је и кухиња у којој су избеглице добијале један оброк са хлебом, по цени од 10 динара. У

[37] ИАН, ДЦК, к. 15, док. бр. 1/3050..

[38] ИАН, ДЦК, к. 18, док. бр. 1/5890..

[39] ИАН, ДЦК, к. 18, док. бр. 1/6903..

[40] ИАН, ДЦК, к. 15, док. бр. 1/4098. .

[41] *Ниш у листу Ново Време 1941-1944,* 97.

овој кухињи издавано је у прво време по 400 оброка. Избегличка менза била је смештена у бившем хотелу „Касина“. За 10 динара добијао се оброк од 200 грама пшеничног хлеба и довољне количине варива са месом. Дневни капацитет је био 1.600 оброка.

У току новембра 1941. године набављено је за избеглице 400 кубних метара дрва, од чега је 200 метара раздељено бесплатно најсиромашнијим избеглицама са више чланова у породици.

Да би се избеглице снабделе најпотребнијим рубљем и оделом, набављена је извесна количина порхета, американа, френча и суна, који су се продавали у новоотвореној продавници Испоставе, у којој су избеглице моле добити одређене количине текстила за своје потребе, као и најпотребнију количину сапуна.[42]

Нова година донела је нове избеглице. Немачки Црвени крст је известио нишки Одбор да ће 26. и 27. јануара 1942. године кроз Ниш проћи два транспорта од 4.000 избеглица. Црвени крст је морао за ове људе да организује прихват и исхрану. Од Градског поглаварства је захтеван један велики казан и помоћ у новцу.[43]

Исте године избеглицама које су биле настањене у граду или у околини Црвени крст је указивао много већу помоћ него месној сиротињи. Одбор је исте године, пред Божићне празнике, избеглицама у Нишу разделио 7.000 кг кромпира и већу количину брашна и шећера, а у току године је стално указивана и појединачна помоћ у новцу, одећи, обући и лековима.[44]

Немачке власти су у више махова давале опште позајмице градској општини од по неколико вагона брашна, када су хитне пошиљке намењене за исхрану града биле у опадању. За месечне потребе исхране становништва, а нарочито избеглица, потрошено је 75 вагона брашна.[45]

Број избеглица повећао се после велике усташке офанзиве у источној Босни у априлу 1942. године. Ова офанзива резултовала је великим страдањем српског живља у НДХ и новим великим избегличким таласом.

БОРБА ЗА ИСХРАНУ ИЗБЕГЛИЦА У ГРАДУ

Економско стање становништва рапидно се погоршавало не само 1942. већ и следећих година окупације, нарочито у већим градовима.

[42] Лист *Ново Време од 23. марта 1942,*.г..

[43] ИАН, ДЦК, к. 19, док. бр. 1/409.

[44] ЗДОЦКН, нерегистровано. Извештај Бановинског одбора о раду Друштва Црвеног крста у Моравској бановини у 1942. години, четврта страна извештаја (копије докумената у историјском одељењу Народног музеја у Нишу).

[45] Лист *Ново Време* од 14. фебруара 1942. г.

Наиме, четрдесет и друга је била неродна година. Становништво Србије трпело је глад, а нарочито је животна егзистенција оних који су напуштали своја огњишта била угрожена. Одбори за старање о избеглицама и даље су радили. Недићева влада је 13. јануара 1942. године донела правилник „о организацији и раду окружних, среских и општинских одбора за избеглице и пресељенике".[46]

На основу једног од бројних извештаја сазнаје се да је у првој половини 1942. године у Србији било запослено око 20.000 пољопривредних радника, у рударству 30.000; у занатству 30.000; у трговини 27.000; и банкарству 15.000; у саобраћају 20.000 и у индустрији око 88.000 запослених радника. На црној берзи је килограм пшеничног брашна достизао цену од 400 динара, кукуруза 300 динара, килограм масти је стајао 2.000 динара, метар дрва око 4.500 динара.[47]

Тешко стање у граду описује и један извештај бугарског обавештајног официра. Он каже да се килограм шећера продаје по цени од 100 динара, килограм сапуна кошта 150 динара, килограм свињске масти – 300 динара, једна кола дрва 1200-1500 динара, док је просечна плата 1000-1500 динара.[48] У извештају бугарског обавештајца из маја 1942. године, види се како су се кретале цене на црној берзи у граду. Килограм пшеничног брашна коштао је 70–80 динара, док је иста количина кукурузног брашна коштала 40–50 динара. Исти обавештајац наводи да услед глади влада велика потиштеност код грађанства, да се једна мајка са децом удавила у Нишави јер нису јели три дана, да се у Палилули обесила жена српског официра – ратног заробљеника јер је имала петоро деце и није могла да их прехрани. У истом извештају се наводи и то да су српски официри одбили да поздраве немачке и бугарске официре приликом њиховог парадирања у граду.[49]

Тешко стање граду лако је могло окренути становништво да се приклони пропаганди која је сервирана у то време преко Радио-Лондона или Радио-Москве. У извештају повереника Југословенског народног покрета Збор из априла 1942. године стоји да се на близу 70.000 становника добија дневно око 2.000 комада хлеба од по једног килограма, да се ствара велики број незадовољника, нарочито у Железничкој и Мостовској радионици и Ложионици Црвени крст, где је упослено око 5.000 радника. Извештај се завршава следећом констатацијом:

[46] M.Borković, *n.d,* 341...

[47] M.Borković, *n.d,* 352.

[48] Војни архив (даље: ВА), непријатељска архива – Бугари (даље: НА (Бугари), к. 1, регистарски број (даље: рег.бр), 1/1-21...

[49] ВА, НА (Бугари), к.1, рег. бр. 1/1-22..

„Ситуација је тешка па се радници нагло бољшевизирају или опредељују за Лондон или Москву“.[50]

Поред свеопште глади и поплаве избеглица, град је задесила и мартовска поплава Нишаве.[51] Тако је Црвени крст поред избеглица, заробљеничких породица и сиротиње морао посветити пажњу и на унесрећене од ове поплаве.

Тешко стање у граду нарочито су користили бугарски окупатори ради својих циљева. Бугарска агитација у Нишу и околини била је велика и може се рећи да је давала резултате. Бугари су имали јачу обавештајну и пропагандну службу и од Немаца и од Недићевих власти и од Љотићеваца. Сами припадници нишког Збора су о томе извештавали:

„Бугарска пропаганда у Нишу узима сваког дана обимније размере и уноси забринутост да индоленцијом меродавних а несхватањем масе, буде кобна по српску ствар у Нишу и овом крају. Бугарска пропаганда у овом крају може да се илуструје следећим примером: Бугари настоје преко Немаца да се служе позоришном зградом у Нишу за њихове приредбе. Све приредбе намењене су не само за њихове војнике него и за грађане. Пре неколико дана тражили су да се скине са репертоара један наш комад и да се стави један њихов. Немци су, како су били од Бугара рђаво обавештени дозволили али на интервенцију управника позоришта преко окружног начелника бугарски покушај је осујећен.“[52]

Управа полиције у Нишу је службеним дописом од 2. јуна 1942. године такође известила Недића да су бугарске власти почеле да окупљају сва она лица која су дала изјаву да су Срби и да сва та лица, без обзира на годину старости и физичке способности, облаче у бугарске униформе и шаљу једним делом према Турској и на Црно море а другим према Добруџи. Међу њима су успели да изврбују и неке избеглице, користећи њихово тешко материјално стање.[53]

Највећи успех Бугари су у пропагандном смислу постигли једним својим листом, који је некадашњег председника Владе Краљевине Југославије Драгишу Цветковића отерао у логор на Бањици. Специјална полиција базирала је оптужницу на основу текста који је изашао у бугарским новинама. У том одлично испланираном и написаном чланку стоји да је уредник софијског листа „Дума“ срео у Нишкој Бањи Драгишу Цветковића, да је са њим разговарао и да је бивши председник владе изјавио како треба да дође до сарадње између Бугара и Срба. Читав тај чланак

[50] ВА, Недићева архива (даље: НДА), к. 20, рег. бр. 30/1-1.

[51] ИАН, ДЦК, к. 20, док. бр. 5/2487.

[52] ВА, НДА к. 20, рег. бр. 34/8-1.

[53] ВА, НДА, к. 20Б, рег. бр. 11/1-5. Извештај Управе полиције у Нишу, пов. службено од 2. јуна 1942. године.

сликан је и стављен у Цветковићев предмет. Ту стоји да је Драгиша Цветковић потврдио Бугарској и територију Македоније, а која је била вечита жеља истих.[54] Милан Недић преко тога није могао да пређе.

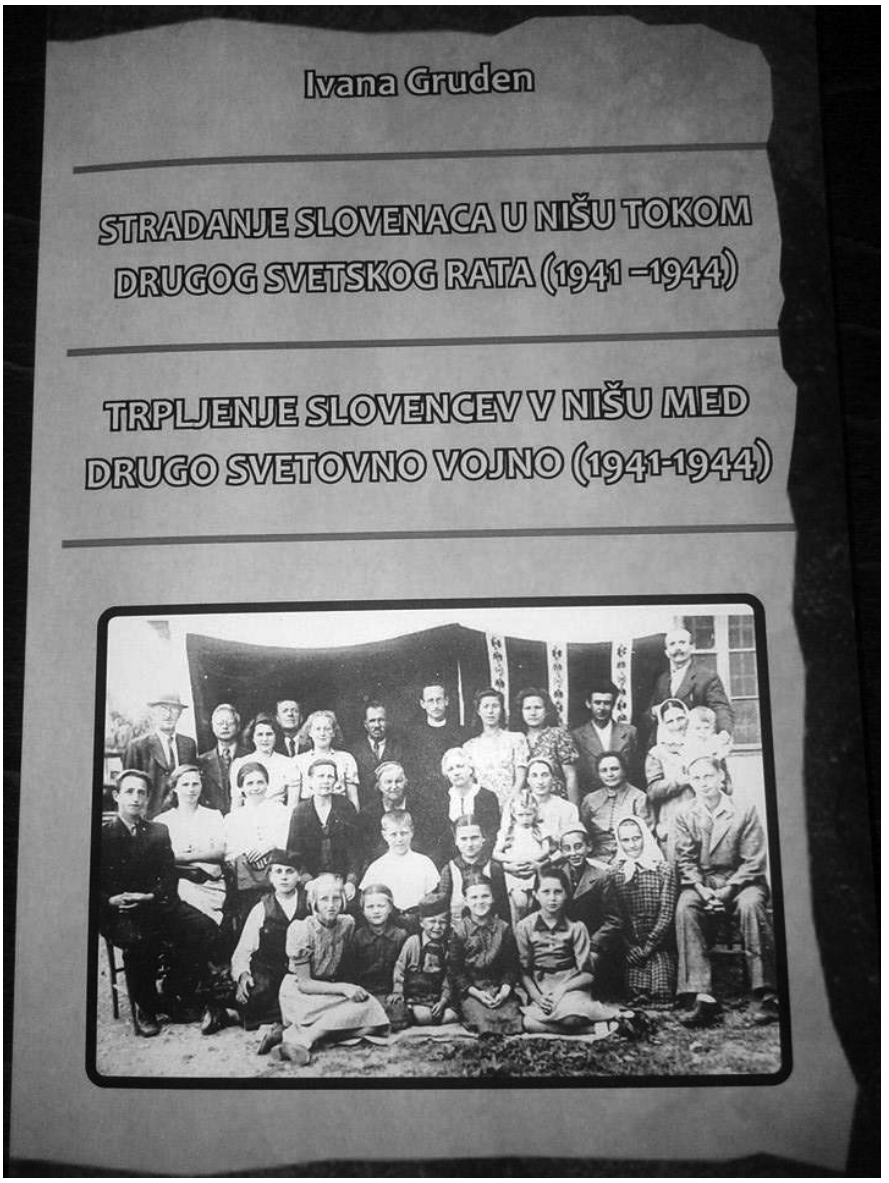

[54] ИАН, збирка VARIA, фасцикла бр. 505. Текст под насловом: „БИВШИЯТЪ СРЪБСКИ М – РЪ-ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ЦВЫТКОВИЧЬ СЕГА ПРИЗНАВА, ЧЕ МАКЕДОНИЯА Е БЪЛГАРСКА- МАКЕДОНИЯ ВИНАГИ ЖАДУВАЛА СВОБОДА.. ЮГОСЛАВИЯ ПРИНАДЛЕЖИ ВЕЧЕ НА МИНОЛОТО. БЪЛГАРИЯ ДНЕСЪ Е ФАКТОРЪ НА МИРЪ И ПРОГРЕСЪ НА БАЛКАНИТЫ“.

Стање у граду било је тешко и нешто се морало предузети. Окружни начелник Чедомир Младеновић сменио је 25. марта 1942. године дотадашњу општинску управу у Нишу и поставио нову са председником Јованом Чемерикићем, директором Прве мушке гимназије, на челу.[55] Према писању недићевског листа „Ново време“, долазак Јована Чемерикића примљен је од свих слојева грађанства са великим задовољством, јер се очекивало да ће успети да обезбеди исхрану, што је до тада представљало главни проблем. Чемерикић је изјавио да је из Куршумлије требало да стигне хиљаду кубних метара дрва, која су раније била закупљена, а из Прокупља седам вагона брашна.[56] Најважнији задаци нове општинске власти били су исхрана становништва, отварање ђачких кухиња, пољопривредни радови, брига о заробљеницима и њиховим породицама, брига о сиротињи и избеглицама.[57]

Велику новчану помоћ избеглицама пружале су и многе градске установе, али такође и угледни грађани с којима је организација Црвеног крста и пре рата сарађивала. Мица Јанковић, председница пододбора „Књегиња Љубица“, дала је 5.000 динара на име прилога за облачење најсиромашније деце ратних заробљеника, избеглица и сиротиње.[58]

У извештају секретара Радојице Станковића, од 12. марта 1942. године, пише да је магистар Слободан Јелић, власник апотеке „Марко Јелић“ у Обреновићевој 29, приложио 750 динара у лековима за потребе избеглица. Лекови су исплаћени а он је тај износ предао Бановинском одбору, с тим да се употреби за хумане циљеве Црвеног крста као његов прилог. „Именовани је у току прошле па и у овој години у више махова чинио поклоне Црвеном крсту у лековима па би га овом приликом требало примити за сталног члана Друштва црвеног крста са улогом од 500 динара јер он у потпуности заслужује такву пажњу нашег Друштва, као и да се о томе посебним актом извести“, каже на крају свог извештаја секретар нишког Црвеног крста.[59]

УКУПАН БРОЈ ИЗБЕГЛИЦА У НИШУ

Према извештају Комесаријата за избеглице из августа 1944. године, укупно је 17.712 избеглица боравило на подручју нишког округа.[60] На конференцији окружних начелника 2. фебруара 1942. године у Београду начелник округа нишког изјавио је да је у Нишу до тада било 65.000 ста-

[55] Лист *Ново Време* од 25. марта 1942. г.
[56] Лист *Ново Време* од 31. марта 1942. г
[57] Лист *Ново Време* од 25. априла 1942. г.
[58] ИАН, ДЦК, к. 20, ф. 3, док. бр. 1/2102.
[59] ИАН, ДЦК, к. 20, ф. 3, док. бр. 2/2553.
[60] B.Petranović, *n.d,* 125.

новника од којих су 15.000 биле избеглице, да знатан део градског становништва трпи глад, а посебно избеглице, тако да је питање исхране избеглица посебно забрињавајуће, јер до сада уопште није решавано како треба.[61]

Тешко је прецизно пратити кретање бројног стања избеглица у граду за време окупације јер су многи под ратним околностима напуштали град. Према извештају Одсека за унутрашње послове у мају 1945. године, Ниш је бројао 40.386 становника, док се одмах после рата из града иселило 1.700 лица.[62]

Прецизан број избеглица које су живеле у граду може се сачинити само за октобар 1941. године, пошто је за тај месец сачуван извештај Одсека за избеглице. Касније, услед учесталих савезничких бомбардовања и ратних околности многи грађани, а не само избеглице, напустили су Ниш и потражили спас на територијама где се нису осећале ратне страхоте.

Према подацима који су сачињени у октобру месецу 1941. године, у Нишу се нашло 13.794 избеглица, а у срезу Нишком са Заплањем њих 1.421. Када је реч о територијама са којих су долазили, преглед изгледа на следећи начин:

- из Македоније:	9.860
- из Независне државе Хрватске:	1.631
- са Косова и Метохије:	1.547
- из Војводине:	706
- из Словеније:	253
УКУПНО:	13.794[63]

Summary

Nebojša Ozimić, Bojana Simović

REFUGEES IN NIŠ DURING THE OCCUPATION 1941-1944

In this work is shown position and life of refugees on the territory of the city of Nis during the enemy occupation in Second World War (1941 – 1944) through archival documents and published literature. Although the exact number is not possible to determine, due to war plight, number of refugees which is shown in this work, can be considered as accurate.

[61] M.Borković, *n.d,* 342.

[62] ЗДОЦКН, нерегистровано.

[63] ЗДОЦКН, нерегистровано. Статистика избеглица по Областима на дан 31. октобра 1941 год. на подручју Моравске бановине (копије докумената у историјском одељењу Народног музеја у Нишу)/

Драгомир Бонџић
виши научни сарадник
Институт за савремену историју
Трг Николе Пашића 11, Београд

УДК 553.495(497.11)“1945-1980“
553.495(497.7)“1945-1980“

ИСТРАЖИВАЊЕ РУДЕ УРАНА У ЈУЖНОЈ И ИСТОЧНОЈ СРБИЈИ И МАКЕДОНИЈИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА*

АПСТРАКТ: У раду се говори о истраживању руде урана у јужној и источној Србији и Македонији у оквиру југословенског нуклеарног програма после Другог светског рата. Дају се основни подаци о почетку и развоју нуклеарног програма у Југославији, а потом се износи детаљнији преглед локација у југоисточним крајевима земље на којима је тражена руда урана, анализира се начин на који је то чињено и представљају резултати који су постигнути.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: јужна Србија, источна Србија, Македонија, југословенски нуклеарни програм, нуклеарно гориво, руда урана, истраживање, рудници.

Низом открића крајем 19. века (француски физичар Анри Бекерел је 1896. открио радиоактивност; Марија и Пјер Кири су 1898. открили елементе радијум и полонијум; итд.) научници су покренули незаустављив процес стицања сазнања о атомима, радиоактивности и структури материје. Истраживања су интензивирана током прве половине 20. века и после открића фисије и огромне енергије која се може ослободити из цепања атомског језгра, довела крајем Другог светског рата до стварања атомске бомбе, најразорнијег оружја у дотадашњој историји. Бацањем атомских бомби на јапанске градове Хирошиму и Нагасаки, августа 1945, свет се упознао са застрашујућим и забрињавајућим рушилачким капацитетом атома и од тада се на светском нивоу почела одвијати трка за производњом и усавршавањем атомског наоружања међу водећим светским силама. Истовремено, у низу земаља је текао и процес даљих научних истраживања атома, радиоактивног зрачења и нуклеарне енергије и њихове примене у мирнодопске сврхе.[1]

* Рад је део пројекта: *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

[1] Види: Milan Ždrale, *Na vratima pakla (100 godina atomskih otrkića)*, Beograd 1999; Michael F. LÀnnunziata, *Radioactivity. Introduction and history*, Amsterdam 2007, 1-70.

И Југославија се после Другог светског рата нашла међу земљама које су вршиле истраживања на пољу нуклеарне енергије. Почетак ових истраживања везан је пре свега за Павла Савића, истакнутог физичара, професора Београдског универзитета и члана Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Савић је по завршетку студија физичке хемије на Београдском универзитету 1935. добио стипендију француске владе за усавршавање у Институту за радијум у Паризу, где је наредних пет година сарађивао са Иреном Жолио Кири (добитницом Нобелове награде 1935) на експериментима из којих је проистекло откриће фисије, феномена значајног за даљи развој атомске физике и прављење атомске бомбе. Током боравка у Паризу Савић је сарађивао са комунистима и примљен је у КПЈ, а по повратку у Југославију је радио на Београдском универзитету и наставио са илегалним комунистичким деловањем. Током Другог светског рата је био шифрант при Врховном штабу НОВ и ПОЈ, већник и потпредседник АВНОЈ-а и већи део рата је провео уз Јосипа Броза Тита. Боравио је у Москви као члан Војне мисије од априла до октобра 1944, а потом и од јула 1945. до септембра 1946, бавећи се научним радом, али посебно радећи на прибављању совјетске организационе, материјалне и кадровске помоћи за оснивање Института за физику у Југославији.[2]

Добивши подршку од совјетских научника и власти, Савић је по повратку у земљу почео са радом на оснивању Института. Септембра 1947. је донета одлука и започели радови на изградњи у Винчи код Београда, а 10. јануара 1948. званично је основан Институт за физику при Влади ФНРЈ.[3] Сигурно да су Савићев научни ауторитет и знања, као и блискост са Совјетским Савезом, који је имао огромне материјалне и кадровске научне потенцијале, подстакли амбиције југословенског државног и партијског врха са Титом на челу и усмерили их на покретање нуклеарних истраживања.

Иако мала и економски неразвијена земља, Југославија је још у првим послератним годинама почела да улаже велике напоре и материјална средства у развој нуклеарних истраживања и других савремених и сложених научних области, управо да би убрзала економски и привредни развој и што пре превазишла наслеђене проблеме неразвијености и сустигла привредно развијене земље. Основни циљ нуклеарних истраживања на самом почетку био је стварање свих битних предуслова на свим подру-

[2] Павле Савић, *Наука и друштво*, Београд, 1978, 15-36, 203-283; Dragomir Bondžić, *Pavle Savić – naučnik u ratu*, Intelektualci i rat 1939 – 1947, Zbornik radova sa Desničinih susreta 2012, Zagreb, 2013, 239-249.

[3] П. Савић, *н. д.* 283, 306; Драгомир Бонџић, *Научна сарадња Југославије и Совјетског Савеза 1944–1947*, Ослобођење Београда 1944, Зборник радова, Београд, 2010, 377-381; *Пола века Института „Винча“ (1948-1998)*, Београд, 2000, стр. 12-14, 20-21.

чјима делатности како би се обезбедиле свестране могућности за постепену примену нуклеарне енергије.[4] Крајем 40-их и почетком 50-их година постављени су институционални, материјални, кадровски, технолошки темељи, унапређиван наставни рад и развијан како научни тако и политички интерес за истраживање нуклеарне енергије и њену употребу у мирнодопске сврхе. Поред Института за физику у Винчи, основани су институти „Јожеф Штефан“ у Љубљани (1949) и „Руђер Бошковић“ у Загребу (1950); створени су теренски истраживачки органи за проналажење нуклеарних сировина, започети индустријски и технолошки радови и истраживања, опремљене су лабораторије, увођени наставни предмети, успостављана сарадња са универзитетима и привредом, развијане међународне везе; ангажовани су стручњаци и политичари на формулисању, дефинисању циљева и спровођењу нуклеарног програма; формирани су државни органи који су организовали, координисали и подстицали нуклеарна истраживања (као што су: Управа за координацију рада научних института, основана 1948, Комисија за помоћ у научним истраживањима, основана 1952, и Савезна комисија за нуклеарну енергију са Александром Ранковићем, потпредседником Савезног извршног већа и руководиоцем државних служби безбедности, на челу, формирана марта 1955).[5] Југословенски нуклеарни програм је од почетка декларисан као мирнодопски, али повремено су у дубокој тајности истраживане и могућности пројектовања и производње нуклеарног наоружања.

Један од кључних елемената нуклеарног програма, па и предуслов његовог развоја, како у мирнодопском тако и војном погледу, био је обезбеђивање нуклеарних сировина, пре свега урана. С обзиром на то да се после Другог светског рата врло мало знало о геолошком богатству Југославије уопште, а нарочито о могућностима налажења урана и начину његовог појављивања, требало је пре свега испитати да ли Југославија има нуклеарних сировина, колике су те резерве и какве су могућности њиховог економског искоришћавања. На самом почетку развоја нуклеарног програма вршени су обимни геолошко-проспекциони и рударски истражни радови на истраживању урана и других нуклеарних сировина. Створена је неопходна организација, изграђени кадрови за проспекцију и лабораторије, развијан је минералошко-петрографски, хемијски и технолошки рад, обезбеђене су и опремљене одговарајуће лабораторије, створене су специјализоване екипе за проспекциони рад на терену и истражне рударске радове. У почетку се рад заснивао на проспекцији познатих рудника и терена који би по свом геолошком са-

[4] Slobodan Nakićenović, *Nuklearna energija u Jugoslaviji*, Beograd 1960, 9-13.

[5] *Isto*, 9-108; *Уредба о оснивању Савезне комисије за нуклеарну енергију*, Службени лист ФНРЈ, бр. 13, 23. март 1955, 167; *Борба*, бр. 78, 3. април 1955, 1.

ставу и генези били повољни за проналажење радиоактивних појава, а затим се пришло организовању прикупљања „шлихова“ из наноса река и потока у чијим су концентратима испитиване појаве радиоактивних састојака. Паралелно је вршена обука кадрова за проспекцију и њихово упознавање са знањима из геологије, минералогије, електронике. Због недостатка апарата приступило се набавци и производњи Гајгер-Милерових и других детектора за истраживање на теренима. Одмах су постигнути први резултати и детектоване прве појеве урана, које је даље требало испитати и истражити могућност економске експлоатације.[6]

Југословенске власти и научне установе су већ од краја 40-их година покренуле рударско-геолошка истраживања и кренуле у потрагу за ураном. На самом почетку, од 1948. до 1950, рад на рударско-геолошким истраживањима и технологији нуклеарних сировина одвијао се преко Управе за координацију рада научних института (Управа за научно-истраживачки рад).[7] Један од главних задатака Управе, установе која је блиско сарађивала са Институтом у Винчи, Председништвом НР Србије, Савезном планском комисијом, али и са УДБ-ом, био је испитивање резерви нуклеарних сировина, пре свега уранијума у земљи. Управа је основана са задатком да прати надзире и подстиче рад на решавању крупнијих задатака из области научне, техничке и истраживачке делатности, које су од важности за привреду и народну одбрану, а први конкретни задатак био је „да надзире и помаже даље истраживање уранових руда у нашој земљи“. Због скупоће и строге поверљивости, набавка урана на светском тржишту је у почетку стављана у други план, а покренуто је „систематско претраживање терена који би по својој геолошкој структури могли садржавати лежишта урана“, односно интензивна и строго тајна потрага за ураном.[8] Ова потрага се у почетку у великој мери одвијала у југоисточним деловима тадашње државе, Југославије, у јужној и источној Србији и Македонији.

Прва истраживања Управа за координацију рада научних института је вршила у околини Прокупља код села Добротића. На тој локацији су

[6] S. Nakićenović, *n. d.*, 13-14, 63-80.

[7] S. Nakićenović, *n. d.*, 79. За рад са нуклеарним сировинама од 1950. до 1952. била је задужена Управа за геолошка и рударска истраживања, од 1952. до 1955. Завод за геолошко-рударска и технолошка истраживања, од 1955. Савезни геолошки завод и Институт за технологију минералних сировина под надзором Дирекције за нуклеарне сировине, а од 1960. Институт за истраживање нуклеарних сировина. До 1960. на овом питању је радило 850 сарадника, објављено је у земљи и иностранству преко 200 научних радова и утрошено је 9.007.200.000 динара (*Isto*, 79-80).

[8] Архив Југославије (АЈ), фонд Кабинет Маршала Југославије (КМЈ), 836, КМЈ-II-6-а/4, Извештај о раду Управе (за научно-истраживачки рад) за 1948. и задацима за 1949 – достављен потпредседнику Владе ФНРЈ Александру Ранковићу (1948).

рудари рудника „Јелашница“ код Ниша још 1947. пронашли трагове берилијума и урана. Одмах су извршене прве анализе и под конспирацијом и строгим надзором УДБ-е упућене прве екипе проспектора на терен, које је предводио асистент Милан Ристић.[9] Управа за координацију рада научних института је преузела посао 1948. од Председништва владе НР Србије са задатком да прати и подстиче радове како би се испитало лежиште и оценила његова вредност. Врло брзо је установљено да се не ради о богатом лежишту, али настављени су радови због могућности наиласка на богатије рудоносне зоне у дубини. Од јула до децембра 1948. на терену је боравило пет екипа предвођених асистентом Ристићем и избушено је неколико хоризонталних тунела и извршено површинско скидање материјала од неколико стотина тона и тек крајем године наишло се на ново лежиште са нешто већом концентрацијом урана и берилијума. Крајем 1948. је закључено да се руда у неколико истражених зона јавља местимично у различитом облику и концентрацији, при чему је, поред осталог (фелдспат, лискун, кварц), било доста и примарног урановог минерала – пехбленде (уранов смолинац, оксид урана, UO2/U3O8), а у површинским деловима и секундарних минерала урана аутунита и зојнерита.[10]

Међутим, процене количине чистог метала урана у извађеној руди нису дале задовољавајуће резултате. Анализе у Институту у Винчи су показале да се проценат урана у испитиваним узорцима кретао око 3,5% и очекивано је да тај проценат буде још мањи. Ипак, као аргументи за настављање истраживања навођени су подаци да се у свету искоришћавају и руде са мањим процентом урана (у Аустралији 1,6%, а у Француској и испод 1%) и наглашавано је да ће се упркос финансијским трошковима из извађене руде добити извесне количине урана које ће бити од „неоцењиве

[9] Драгољуб Никић, *Удба и шпијуни*, Вечерње новости, 12. март 2006. Чланак се заснива на сећањима др Милана Ристића, који је тада био асистент, а касније познати геолог-проспектор. Ристић сведочи да се у Југославији крајем 40-их година појавила „уранска грозница” која је била строго институционализована и професионализована и под надзором УДБ-е. О урану се тада само „шапутало као о тајној стратешкој сировини“, великој мистерији и државној тајни, и владала је неприкосновена конспирација и страх од „непријатеља и шпијуна“. Такав однос према урану је почео да нестаје током 60-их година (Исти, *Удба тајну чува*, Вечерње новости, 11. март 2006; Исти, *Зраци на – вагу!*, Вечерње новости, 15. март 2006).

[10] AJ, 836, KMJ-II-6-a/4, Извештај о раду Управе (за научно-истраживачки рад) за 1948. и задацима за 1949 – достављен потпредседнику Владе ФНРЈ Александру Ранковићу (1948). До краја 1948. ископано је 36,6 тона фелдспата (за индустрију порцулана), 39,5 тона кварца (за индустрију стакла), 0,84 тона берилијума (за индустрију челика и атомску физику), 0,4 тоне лискуна (за електроиндустрију), 722 тоне нормалне руде и 10 тона богатије руде, која је ручно извађена из нормалне.

вредности за почетне радове из области атомске енергије“. Истицано је и да се уран ни на светском тржишту не може набавити по повољној цени, тако да се на трошкове истраживања није требало обазирати. Поред тога, финансијска исплативост истраживања је очекивана и од продаје фелдспата, лискуна, кварца и берилијума који су успут пронађени. До 1. јануара 1949. на радове у овом крају утрошено је око два милиона динара, али у Управи је постојало уверење да се „рад исплатио, а поготово ће се исплатити ако се у дубини нађу богатије зоне“.[11]

Радове је у почетку обављало једанаест, а током зиме 1948/49. девет рудара. Управа је тежила да им обезбеди што боље услове за рад и смештај, потребна техничка средства, топлу одећу и обућу, што бољу исхрану, редовне лекарске прегледе и повремени одмор, у нади да ће се наићи на богатија лежишта руде и покренути процес вађења и прераде руде, на шта је упућивао геолошки састав терена на југозападним обронцима планине Видоваче. Планирано је да се од пролећа 1949. доведе већи број рудара. Ожењеним радницима је одобрено да доведу породице у оближње село Добротић, а за неожењене је планирано да станују у баракама на самом градилишту. Планирано је и да се пре дефинитивне оцене исплативности на налазишту изврши млевење и флотација (издвајање концентрата руде) до тада извађених количина руде, или да се због мале количине руде млевење и флотација изврше у неком од рудника који већ имају монтиране погоне, за шта је требало прибавити сагласност надлежних органа, али и предузети мере да се „очува тајност“. Планирано је да се на самом налазишту монтира и бројач за регистрацију радиоактивног зрачења, који је израђен у радионици Управе, на којем би се на лицу места вршило испитивање узорака са околних терена који би по свом геолошком саставу могли да садрже уранове руде, како би се избегло губљење времена и ношење узорака на анализу у лабораторије у Београду. Требало је монтирати и малу покретну електричну централу за погон планираних уређаја, осветљење и друге сврхе.[12]

У сваком случају, Управа за координацију рада научних института је планирала да настави истраживања лежишта Добротић и околних терена. Према мишљењу Милана Ристића, који је неколико месеци боравио у Добротићу, требало је површинским откривањем или бушењем детаљно испитати неколико околних терена с обзиром на њихов геолошки састав (тзв. „гвоздени шешири“ и пегматитске жице на југозападним падинама планине Видоваче, Сува долина и село Обртинци, Лукићев лаз, Криви поток, Мусин кладенац, итд.).[13] Та истраживања су убрзо и спроведена,

[11] Исто.

[12] Исто.

[13] Исто.

али очекивања нису испуњена. Нису нађене веће количине урана и врло брзо се показало да на овом терену нема никаквих економских резерви нуклеарних сировина.[14]

У исто време, крајем 40-их година, са великим очекивањима вршена су истраживања и на југу Македоније, око насеља Старавина, код Битоља. На том терену су још пре рата у потрази за радијумом нађени извесни примерци пехблende, што је подгрејало наде да се може наићи на лежиште урана, којег има доста управо у рудама које садрже радијум. Пошто је један од примерака руде садржао чак 60% урана и показивао велику радиоктивност службеници Управе и УДБ-е су покренули интензивна истраживања на терену, испитивања људи који су пре рата на том простору трагали за радијумом и прегледање њихових архива. Осам екипа стручњака је упућено на терен и извршило почетна истраживања великог и тешко проходног терена између Кајмакчалана, Битољског поља, Кравичког врха и Витолишта. Међутим, изјаве испитаних истраживача нису се слагале са стањем на терену и пронађени су само трагови руде мангана и детектована врло мала или никаква радиоактивност. Уочене су геолошке појаве које не искључују али и не доказују постојање урана, а испитивање шлихова (концентрати тешких минерала добијени из речног или поточног песка испирањем) на неколико локација, река и потока (Ковачица, Жилица, Уруп, Бела река, Коњарка, Скочивир, Будимирци, итд.) није показало никакву или сасвим малу радиоактивност која се једва примећивала на лабораторијском бројачу. Ипак, одлучено је да се и током 1949. настави са извлачењем нових информација од предратних истраживача и са детаљнијим испитивањима терена, са стручњацима и осетљивим апаратима. Међутим, ни касније на овом терену нису нађене значајније појаве уранове руде.[15]

Управа и други надлежни органи су крајем 40-их и почетком 50-их година евидентирали и организовали истраживања и на другим теренима

[14] S. Nakićenović, *n. d.*, 71.

[15] AJ, 836, KMJ-II-6-a/4, Извештај о раду Управе (за научно-истраживачки рад) за 1948. и задацима за 1949 – достављен потпредседнику Владе ФНРЈ Александру Ранковићу (1948). У извештају Управе је истицан недостатак стручњака и осетљивих инструмената неопходних за спровођење истраживања, указивано је на велики простор и тешку проходност терена, али и на непоузданост информација које су добијане од предратних истраживача руда. За једног од њих је речено да има искуства, „располаже великом говорљивошћу и прича сасвим убедљиво“, али „веома често и спретно лаже“, док се други није снашао на терену и данима тражио место на којем је тобоже раније нашао „црну руду“ са садржајем радијума. У извештају је признато да је Управа током 1948. жртвовала много времена на ову врсту потраге и запоставила друге методе, „све у жељи да што пре дође до успеха“, односно до лежишта урана. О овоме види и сведочење М. Ристића у: Д. Никић, *Тајна црног камена*, Вечерње новости, 13. март 2006.

који су по свом геолошком саставу указивали на постојање лежишта урана (пегматити, кисели гранити, хидротермални раствори). Највећи број локација на којима је проспекцијом уочена радиоактивност и потом спроведена истраживања налазио се у Србији и Македонији. Највише се очекивало од падина Копаоника, Мотајице, Бусоваче, Цера, Букуље, Сталаћа, Доњег Милановца, Перистера, Кавадараца, Струмице и Беласице, Злетова, Бујановца, Врања, Мачкатице, и низа рудника, река и потока (Идрија, Вареш, Трепча, Алјин до, Дудица, Ханска река, Смоларска река, Штучка река, Крива топола, Новоселска река, Плавијар река, Стара река, Маденска река, Црна река, Рејац река, Железна река, итд.). Сва ова истраживања су била несистематска, непланска, са недовољним и непоузданим информацијама, малобројним кадровима и слабим инструментима, а посебан проблем је представљала конспирација која је отежавала учешће стручних кадрова у раду и њихову међусобну сарадњу. Током 50-их година су постигнути мали резултати, односно испоставило се да на истраживаним локацијама нема значајнијих лежишта урана које би било економски исплативо експлоатисати.[16]

Према подацима руководства Института у Винчи из 1953, до тада је потрошено око милијарду динара, а откривене количине урана су процењиване на 0,8-1 тона и сматрано је да „постоје изгледи за више“. Из ове количине највише се могло извадити 0,5 тоне. Стручњаци су процењивали да је за производњу нуклеарног оружја била потребна годишња продукција од 1.000 тона урана, а да је за један експериментални реактор какав је Југославија тада желела да гради било потребно најмање 6 тона металног урана, тако да је било јасно да недостатак природног урана, као тада основне сировине за рад на подручју атомске енергије, доводи у питање и целокупну нуклеарну политику земље. Као велики проблем за даљи рад на проспекцији и откривању нових лежишта урана и његовом искоришћавању навођена је конспирација, која је према мишљењу неколицине научника из Института у Винчи била већа него било где у свету, и то без икаквих безбедносних и политичких, а нарочито без научних оправдања.[17]

Међутим, упркос примедбама и ставовима научника и стручњака, и током 50-их година је настављена потрага за ураном, под строгим велом тајности и под надзором органа УДБ-е. Током те деценије у први план је дошло истраживање руде урана у источној Србији, у околини Калне,

[16] AJ, 836, КМЈ-II-6-а/4, Извештај о раду Управе (за научно-истраживачки рад) за 1948. и задацима за 1949 – достављен потпредседнику Владе ФНРЈ Александру Ранковићу (1948); S. Nakićenović, *n. d.*, 71.

[17] AJ, фонд Кабинет Председника Републике (КПР), 837, КПР-II-6-а, О два битна услова за развитак атомске енергије код нас, 23. мај 1953.

на падинама Старе планине. То је била локација и пројекат од којег се највише очекивало и на којем се највише инсистирало и улагало у оквиру југословенског нуклеарног пројекта. Теренска истраживања на Старој планини су почела 1949, када је откривено лежиште урана и нађено више локација са повишеном радиоактивношћу. Прва фаза истраживања је трајала до 1956, а потом су истраживања настављена детаљнијим испитивањем уочених радиоактивних појава на 11 локалитета и 24 жице (Габровница, Мездреја, Алдина река, Јањска река, Иновска река, Брезова река, Церач, Дебештица, итд.). У том периоду је обучаван стручан кадар, вршена проспекција терена и геолошко-рударске, геофизичке и геохемијске истраге, започели су технолошки експерименти на полуиндустријском постројењу, а октобра 1960. и изградња експерименталног индустријског постројења за производњу техничког диураната и концентрата уран диоксида (UO2) у Габровници и Мездреји. Истраживањима је руководила Савезна комисија за нуклеарну енергију, која је од оснивања 1955. руководила свим питањима истраживања нуклеарне енергије у земљи, односно Институт за истраживање нуклеарних сировина, Институт за технологију минералних сировина и Дирекција за нуклеарне сировине који су деловали у оквиру Комисије.[18]

Средином 60-их година највеће резерве урана су уочене на локалитетима Габровница и Мездреја, а процењивано је да укупно има око 560.000 тона руде са просечно 300 грама урана по тони, што је давало преко 170 тона метала. Планирано је да се на Старој планини развије индустријски објекат са капацитетом прераде 150.000–200.000 тона руде годишње, односно 500–600 тона дневно, и производње 45-50 тона метала урана годишње. Руковођен овим проценама, за које су многи стручњаци и стране делегације сматрали да су претеране и натегнуте, режим је током 60-их година започео изградњу великог уранијумског рударског и прерађивачког комплекса око Калне. Поред хидрометалуршких постројења за прераду руде и производњу метала урана, изграђен је и низ помоћних објеката: хемијско-радиометријска лабораторија, електромашинска радионица са возним парком, управна зграда, самачка зграда са 80 лежајева и 18 соба, стамбена колонија са 79 породичних станова у Кални и стамбена колонија са 16 станова у Мездрају и ресторан друштвене исхране са собама за преноћиште и друштвеним просторијама. Само од 1960. до 1965. Савезна

[18] S. Nakićenović, *n. d.*, 72-77; AJ, фонд Савезна комисија за нуклеарну енергију, 177-1, Претходна информација о руднику урана Кална, 10. новембар 1965; AJ, 177-1, Предлог програма радова у Кални са образложењем, Предузеће за истраживачке радове Кална, 6. јул 1965. Види и сведочење М. Ристића и Милована Пешића у: Д. Никић, Спор због карте, *Вечерње новости*, 14. март 2006; Исти, *Тајна под крампом*, 17. март 2006.

комисија за нуклеарну енергију је за истраживачке радове, изградњу постројења и помоћних објеката утрошила преко 8,5 милијарди динара, а за 1966. је планирано да се уложи још преко 1,7 милијарди динара.[19] Међутим, врло брзо се показало да је урана било много мање него што је очекивано и да га је било веома тешко и скупо искористити. Пројекат у Кални се показао као мегаломански промашај и цео комплекс је после 1966. године затворен, пошто је произвео мало више од једне тоне U3O8, далеко мање од количина које су оптимистично очекиване и количина које су сматране неопходним и за најмањи војни нуклеарни пројекат.[20]

Треба рећи да су у исто време, током 60-их година, поред осталог, вршена и испитивања у источној Македонији, око Подареша, Спанчева и Злетовске реке, као и на подручју Букуље (Каменац-Претурица, Паун стена). Процењивало се да код Подареша има око 70.000 тона руде и око 60 тона метала урана, а у Злетовској реци око 400.000 тона руде и преко 300 тона метала.[21]

У исто време кад је затворена Кална посустајао је читав југословенски нуклеарни програм, који је још од почетка 60-их година добијао мање новца и наилазио на све веће критике и неодобравања због великих трошкова и малих резултата. У исто време се одиграо и пад Александра Ранковића, потпредседника СИВ-а, шефа УДБ-е и председника Савезне комисије за нуклеарну енергију, која је и сама угашена 1971. године. Средином 70-их година читав нуклеарни пројекат је обновљен. И овај пут је тежиште било на коришћењу нукеларне енергије у мирнодопске сврхе и надокнађивању изгубљеног времена на том плану, али опет су се појављивале и идеје и планови за освајање технологије и производњу нуклеарног оружја за одбрамбене сврхе. У ово време је потрага за неопходним уранијумом усмерена ка северозападном делу државе, руднику Жировски Врх у Словенији, у којем су истраживања почела још почетком 60-их година, током 70-их формиран рудник, а током 80-их година почела економски исплатива производња урана. [22]

Дакле, може се закључити да су истраживања урана потребног за реализацију амбициозног југословенског нуклеарног програма

[19] AJ, 177-1, Прорачун резерви урана, Савезна комисија за нуклеарну енергију, 19. мај 1964; AJ, 177-1, Претходна информација о руднику урана Кална, 10. новембар 1965; AJ, 177-1, Предлог програма радова у Кални са образложењем, Предузеће за истраживачке радове Кална, 6. јул 1965.

[20] Jacques E. C. Hymans, *Achieving Nuclear Ambitions. Scientists, Politicians, and Proliferation*, Cambridge University Press, 2012, 176-177.

[21] AJ, 177-1, Записник о истраживањима 1963; AJ, 171-1, Прорачун резерви урана, Савезна комисија за нуклеарну енергију, 19. мај 1964.

[22] J. E. C. Hymans, *op. cit.* , 177-178, 197; Dušan Pensa, *Rudnik urana Žirovski vrh*, Žirovski vrh 1983; http//www.rudnik-zv.si/ (приступљено 1. новембра 2014).

у првим деценијама после Другог светског рата највише била везана за простор јужне и источне Србије и Македоније. Ова истраживања су из многих разлога дала слабе резултате када је у питању експлоатација и производња руде. Међутим, и после неуспелих покушаја експлоатације појединих лежишта настављена су модерна рударско-геолошка и геохемијска истраживања урана, поред осталог, у великој мери и на просторима јужне, источне Србије и Македоније. Према прегледу стања с краја 20. века, после полувековних истраживања, на простору јужне, југоисточне и источне Србије, који је сврстан у I ранг приоритета по степену перспективности на уран, индицирано је укупно 279 аномалија радиоактивности, од чега 146 води порекло од урана.[23] Као ураноносна подручја и подручја економски исплатива за експлоатацију, поред осталог, означена су: рудни рејон Старе планине (лежишта Алдинац, Иновска река, Мездреја, Габровница, Срнећи До, итд.); Врањско-пчињски рејон (Шаинце, Врањска Бања, Сурдулица, итд.); Заплањско-барбешки рејон (Доњи Присјан, Краставче, Гаџин Хан); рејон Кукавице и Слатинска река; и рејон Бесне кобиле и Босилеграда.[24]

СПИСАК ИЗВОРА И ЛИТЕРАТУРЕ:

Архив Југославије (АЈ), фонд Кабинет Маршала Југославије (КМЈ), 836; Кабинет Председника Републике (КПР), 837; Савезна комисија за нуклеарну енергију, 177.

Борба, бр. 78, 3. април 1955.

Вечерње новости, март 2006.

Службени лист ФНРЈ, бр. 13, 23. март 1955.

Бонџић Драгомир, *Научна сарадња Југославије и Совјетског Савеза 1944–1947,* Ослобођење Београда 1944, Зборник радова, Београд 2010, 357-381.

Bondžić Dragomir, *Pavle Savić – naučnik u ratu*, Intelektualci i rat 1939 – 1947, Zbornik radova sa Desničinih susreta 2012, Zagreb 2013, 239-249.

Гертик Сергеј, *Лежишта и појаве урана Старе Планине*, Београд 2003.

[23] Ivan A. Gržetić, Rade J. Jelenković, *Prirodni radioaktivni elementi, geološko poreklo i oblici pojavljivanja i migracije*, Jonizujuća zračenja iz prirode, Beograd 1995, 18.

[24] *Isto*, 18-23. Видети и: Vladimir Sarić, „Ležište urana Zletovska reka“, *Radovi Geoinstituta*, br. 12, Beograd, 1978, 43-53; Ivan Gržetić, Rade Jelenković, „Uranska mineralizacija Stare Planine (Kalna) i procesi kontaminacije“, *Ecologica*, br. 3, Beograd, 1994, 14-23; Сергеј Гертик, *Лежишта и појаве урана Старе Планине*, Београд 2003; итд. У осталим деловима Србије појаве урана су регистроване у рејонима: Лепенски вир–Пореч; Кучај; Букуља; Авала–Космај–Бабе; Рудник; Цер–Иверак; Голија; Таково–Борач; Сталаћ.

Gržetić Ivan, Jelenković Rade, „Uranska mineralizacija Stare Planine (Kalna) i procesi kontaminacije“, *Ecologica*, br. 3, Beograd, 1994, 14-23.

Gržetić Ivan A., Jelenković Rade J., *Prirodni radioaktivni elementi, geološko poreklo i oblici pojavljivanja i migracije*, Jonizujuća zračenja iz prirode, Beograd 1995, 3-39.

Ždrale Milan, *Na vratima pakla (100 godina atomskih otrkića)*, Beograd 1999.

LÀnnunziata Michael F., *Radioactivity. Introduction and history*, Amsterdam 2007.

Nakićenović Slobodan, *Nuklearna energija u Jugoslaviji*, Beograd 1960.

Pensa Dušan, *Rudnik urana Žirovski vrh*, Žirovski vrh 1983.

Пола века Института „Винча“ (1948-1998), Београд 2000.

Савић Павле, *Наука и друштво*, Београд 1978.

Sarić Vladimir, „Ležište urana Zletovska reka“, *Radovi Geoinstituta*, br. 12, Beograd, 1978, 43-53.

Hymans Jacques E. C., *Achieving Nuclear Ambitions. Scientists, Politicians, and Proliferation*, Cambridge University Press, 2012.

http//www.rudnik-zv.si/

СКРАЋЕНИЦЕ

АВНОЈ – АНтифашистичко веће народног ослобођења Југославије

КПЈ – Комунистичка партија Југославије

НОВ и ПОЈ – Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије

УДБ – Управа државне безбедности

ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија

Summary

Dragomir Bondžić

RESEARCH OF THE URANIUM ORE IN SOUTHERN AND EASTERN SERBIA AND MACEDONIA AFTER WORLD WAR II

After the Second World War in Yugoslavia were researches initiated in the field of nuclear energy, primarily for peaceful purposes. In late 40s and throughout the 50s the institutional, human and material basis of these studies had been established. One of the key elements of the nuclear program, as a precondition of its development, was securing nuclear materials, primarily uranium.

That is why, in the late ‘40s, field researches and mining-geological prospective works were launched, with the aim to investigate the appearance of nuclear materials in Yugoslavia and the possibility of their economic exploitation.

Necessary organization was created, the laboratories were established, and professionals trained, needed instruments were obtained and manufactured and addressed the teams were sent to terrain, primarily in search of uranium.

The search was conducted and coordinated by several state and scientific institutions, but in complete conspiracy and under the strict supervision of the State security bureau (UDB).

In the early decades researches largely were focused on the south-eastern parts of the state, the territory of the southern and eastern Serbia and Macedonia. The first researches were carried out in late 40-ies in the village Dobrotic near Prokuplje and municipality of Staravina near Bitola, but they quickly stopped because very small amounts of uranium were found.

From 1949 to the mid-60s intensive researches were carried out in the area of Kalna on the slopes of Stara Planina Mountain in Eastern Serbia, and it was the location from which the biggest income was expected and in which most resources were invested.

Живан Стојковић
Проф. др историјских наука
Лесковац

УДК 94(497.11)“1972/1978“
352:351.88(497.11:493)“1972/1978“

НЕДЕЉА ЛЕСКОВЦА У ВЕРВИЈЕУ У БЕЛГИЈИ

АПСТРАКТ: Седамдесетих година двадесетог века значајна пажња је поклањана повезивању градова у Југославији, у првом реду ради развијања економске, а затим и свих других облика сарадње. Лесковац је град који се често братимио са градовима у свим републикама Југославије, али оно што га издваја од других јесте остварена сарадња и братимљење са белгијским градом Вервијеом. Почетни контакти били су на политичком нивоу, разменом делегација поводом значајних празника за оба града, али је све то резултирало веома успешним гостовањем политичара, привредника, угоститеља, туристичких радника, здравствених стручњака и Културно-уметничког друштва Абрашевић и ликовних уметника Лесковцу у Вервијеу, маја 1978. године. Срдачан пријем, бројни контакти и разговори, изложба, концерти, презентација лесковачких специјалитета са роштиља и сусрети са југословенским радницима на привременом раду у Белгији испунили су једнонедељни боравак бројне лесковачке делегације овој земљи. Нажалост, узвратна посета никада није организована и касније су ти контакти прекинути.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Лесковац, братимљење, Вервије, контакти, гостовање, презентација, привреда, култура.

Прошло је 130 година од оснивања прве лесковачке фабрике гајтана која је почела са радом 1884. године у селу Стројковцу недалеко од града, а после пет година пренета у Вучје ради коришћења јаче водне снаге реке Вучјанке. Тако је, после ослобођења од Турака, започео индустријски развој Лесковца који му је донео и престижно име Српски Манчестер. Живот у самосталној Краљевини Србији од осамдесетих година XIX века сасвим је изменио друштвено-економску климу и показао способност српских привредника и трговаца да се повежу са суседним и европским државама, да набављају сировине, машине, али и да извозе готове производе. Међутим, оно што је посебно

важно – схватили су да морају да усвајају и европско знање, па су своју децу почели да школују у иностранству. Тиме су постављени темељи повезивања са Европом који су дограђивани и у заједничком Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца, касније Краљевини Југославији. Већ изграђена традиција развоја индустрије у Лесковцу настављена је са још већим интензитетом после завршетка Другог светског рата у новоствореној социјалистичкој Југославији, у којој је већ добијени престижни назив увелико надмашен. Свој велики углед у свету новостворена држава обезбедила је принципијелном спољном политиком, али и снажним привредним и културно-просветним развојем. Њено име било је довољна гаранција да се уклоне све баријере за међудржавну сарадњу са свим земљама света, а посебно са Европом. У таквим околностима Лесковац је почео да важи не само за најснажнији центар текстилне већ и хемијске, металне, фармацеутске, пољопривредне индустрије и других привредних грана и да бележи снажан просветни, културни и спортски успон. За њега се није могло говорити о до краја недефинисаном појму европеизација, јер је достигао све атрибуте европског развијеног града и тиме омогућио повезивање са било којим, у првом реду са сродним градовима у земљи и иностранству. Такве везе су учвршћиване и традиционалним српским обичајем братимљењем чија симболика означава свестрану сарадњу и међусобно поштовање. У Скупштини општине Лесковац постојала је и Комисија за међународну сарадњу на чијем челу је седамдесетих година био Мирослав Здравковић. Колика пажња је посвећивана таквим везама показује и податак да је Конференција градова при Републичкој конференцији Социјалистичког савеза радног народа Србије предлагала конкретно повезивање појединих градова у земљи и иностранству. Следећи такво опредељење, приликом прославе дана ослобођења града од фашистичког окупатора у Другом светском рату, 11. октобра 1971. године, на свечаној седници Скупштине општине донета је одлука о братимљењу Лесковца са Новим Местом, Бањалуком, Кумановом и Призреном. Лесковцу је препоручено и да успостави везу са белгијским градом Вервијеом (Verviers) чије име означава зелено и старо (werre et vieux) и налази се на тридесетак километара од Лијежа (Liege) у валонском делу Белгије (француско говорно подручје) са развијеном текстилном индустријом, са малим и старим кућама и много зеленила, како се са видним одушевљењем сећа др Мирослав Коцић. По казивању пак Милана Митића, дипломираног економисте, белгијски град Вервије је одабран зато што има сличну привредну структуру као и Лесковац. У то време лесковачка текстилна индустрија је у производњи штофова користила разбоје марке SNUC који су се производили у Вервијеу, а Машинотекс је настојао да освоји њихову производњу. Истовремено, предузеће Леминд ушло је у

значајан инвестициони подухват за отварање Фабрике пластифицираних лимова, а у Лијежу у Белгији постојала је фабрика за производњу лимова, која би обезбеђивала сировину за лесковачки подухват. Повезивања са Вервијеом је и стварање могућности сарадње у пољопривредној производњи и коришћење белгијског искуства у развоју млекарства. Наравно, не би изостала сарадња ни у сфери културе, здравства и образовања.

После овакве иницијативе, није се дуго чекало. Први званични контакт представља посета представника Вервијеа Ибера Парота, сенатора, који је као социјалиста био члан Сената Белгије, поводом дана ослобођења Лесковца, 11. октобра 1972. године. Уследио је срдачан пријем од стране лесковачког председника општине Добривоја Аранђеловића, упознавање са историјатом града и могућностима сарадње. Делегација Вервијеа присуствовала је и отварању нове школске зграде у Предејану, једне од најлепших и најуређенијих у лесковачком крају коју је отворио Влада Стевановић, републички секретар за образовање и науку. Видно задовољан пријемом и гостопримством, Ибер Парот је, по повратку у Вервије, овај сусрет оценио обострано корисним и упутио писмо захвалности председнику лесковачке општине. Одмах након тога приступа се припремама за сачињавање плана конкретне сарадње за који су били задужени начелник за привреду Милан Митић и председник Већа друштвених делатности Скупштине општине Мирослав Здравковић са осталим сарадницима. Добро припремљена, са јасним предлозима за сарадњу, делегација Лесковца, коју су чинили председник општине Добривоје Аранђеловић, председник Већа друштвених делатности Мирослав Здравковић, начелник за привреду Милан Митић и преводилац учинила је узвратну посету Вервијеу. Уследио је срдачан дочек који је организовао сенатор Ибер Парот, затим пријем код градоначелника Вервијеа Консонома, коме су присуствовали сви градски званичници. Четвородневни боравак у Вервијеу био је испуњен богатим програмом, а у првом плану су били разговори у привредним предузећима за прецизирање могуће сарадње, али и другим установама за међусобну размену стручњака из области здравства, културе и просвете.

„Након те наше посете“, пише Милан Митић, „уследили су конкретни облици привредне, научне и културне сарадње, по мени, врло значајни за нашу средину. Текстилна индустрија унапредила је привредне и развојне односе са Вервијеом, у Леминдовом ФПЛ [Фабрика пластифицираних лимова, п.а.] је почела производња захваљујући лимовима из Лијежа. Лесковачка млекара је користила белгијска истраживачка и производно-маркетиншка искуства.“

Контакти делегација настављени су и 1973. године, за време октобарских дана у Лесковцу. Гости из Белгије посетили су неколико радних

организација и договорили се о сарадњи и кооперацији Машинотекса и Леминда са белгијском фирмом SNUC. Планирано је да привредници из Вервијеа до наредне сајамске манифестације изграде један павиљон сајма у коме би излагали своје производе. Предвиђена је сарадња и у области туризма, као и размена средњошколске и радничке омладине. На свечаној седници Општег сабора, који је ове године први пут одржан под тим именом, 11. октобра 1973. године, донета је одлука о братимљењу Вервијеа и Лесковца и гостима из Вервијеа уручена Повеља. Том приликом представник Вервијеа је, између осталог, рекао: „Желимо да вам веома топло честитамо годишњицу ослобођења вашег града коју данас славите. Врло често у неким земљама занемарују се овакви догађаји и не придаје им се одговарајући значај. Прослава победе над фашизмом подсећа оне који су је доживели и младе који су имали срећу да не упознају колико је фашизам нанео смрти, насиља и понижења људском бићу. Али прослава треба такође да подсети колико је била велика жртва хероја који су знали да ослободе своју земљу и свој град од тог ужасног терета уз цену својих живота... Свечано обећавамо пред вама, одговорним личностима и становницима Лесковца, да ћемо урадити све што је у нашој моћи да успоставимо дубоке и трајне пријатељске контакте између наша два града. Ми ћемо се потрудити да заједнички пронађемо средства која ће нам омогућити размену локалних органа, представника удружења и омладине, а то је наша највећа жеља и жеља радника“.

Наредне године дошло је до промене у општинском руководству Лесковца, када је председник Скупштине општине постао Милорад Вељковић, али се контакти са Вервиејом нису прекинули, углавном на нивоу делегација и представника појединих привредних предузећа. Тако је делегација Вервијеа присуствовала обележавању Дана ослобођења Лесковца, октобра 1975. године и заједно са другим делегацијама, после свечане седнице Општег сабора у сали Дома синдиката, положила цвеће у Спомен-парку, Араповој долини и код Споменика ослободиоцима у центру града и учествовала у свим планираним манифестацијама.

Договорена дугорочна сарадња у различитим областима привредног и друштвеног живота најпре је остварена у здравству. На предлог председника лесковачке општине Милорада Вељковића, др Мирослав Коцић, офталмолог и шеф хируршког одсека Очног одељења лесковачког Медицинског центра, упућен је у Вервије на двомесечно усавршавање микрохирургије од 4. априла до 4. јуна 1977. године. Ова медицинска метода је почела да се примењује рутински од 1974. године, управо када је он завршио специјализацију у Београду, 4. марта те године. Његова заинтересованост за даље усавршавање била је изразита, па је зато и прихватио да сам плати пут до Вервијеа, задовољан што му

је указана и та част да као представник Лесковца први дуже борави у овом братимљеном граду. Пријем у Вервијеу био је врло срдачан. Био је смештен у једнокреветној соби за смештај стручних кадрова за размену у државној болници са телефоном и радио-апаратом и обезбеђеном храном. Његов домаћин на очном одељењу у Вервијеу био је др Марсел Жилсон (Marsel Gilson), познати белгијски офталмолог. Врло посвећено и заинтересовано, др Коцић се одмах укључио лекарску екипу, присуствовао одељењским визитама, улазио у операциону салу и повремено асистирао, учећи нове микрохируршке захвате. Сваког дана поподне са др Жилсоном одлазио је у Лијеж на чувену клинику BAVIJAR, чији директор је био професор Викерс, где је у специјалној соби за едукацију офталмолога, преко монитора пратио и упознавао савремене микрохируршке захвате у офталмологији. Ова клиника била је светски позната и по антиглауматонозним операцијама на оку. Посебан изазов био је и то што му је омогућено да 23. и 24. априла 1977. године учествује у раду симпозијума о глаукому затвореног угла у Лијежу (Reunion de la Societe Belge d'Ophtalmologie, section Francophone, tenne a Liege les 23-24. avril 1977). А затим још један важан догађај. Домаћини су др Коцићу омогућили да буде учесник европског конгреса у Паризу, од 8. до 10. маја 1977. године, где је могао да чује најновија достигнућа из области офталмологије. Уочивши велику заинтересованост др Коцића за стицање нових знања, др Жилсон му је омогућио да од 20. до 27. маја 1977. године борави на чувеној европској очној клиници у Гану RUKSUNIVERSITET- GENT- AKADEMISCH ZIEKENHUIS чији директор је био познати prof. J. Francois. Ова клиника била је позната по томе што су њој радили офталмолози специјализовани за појединачне хируршке захвате (по сегментима ока). Колико је Вервије (иначе нешто мањи од Лесковца) био значајан у медицинским достигнућима говори и чињеница да је у његовој болници постојало и кардио хируршко одељење где су извођене и операције на срцу. Др Коцић је у свим приликама био третиран и као званични представник Лесковца. Градоначелник Вервијеа Ибер Парот, поред великих обавеза, настојао је и да лично др Коцића упозна са културно-историјским споменицима Белгије. Посетили су познату бању Спа Франко Шамп где су се сваке године одржавале и познате трке формуле 1. Затим, Мастрикт, град на тромеђи Немачке, Холандије и Белгије, Луксембург, градић Малмеди, где су били изложени тенкови из познате немачке офанзиве преко Ардена у Другом светском рату и, најзад, Антверпен, где је имао срећу да посети кућу Рубенса. За време посете представника братимљених градова Вервијеу – Рубеа и Братфорда – представљен им је и др Коцић, а затим присуствовао релију до Менхенгладбаха у Немачкој. Врло снажан утисак на др Коцића оставила је

традиционална првомајска парада у Вервијеу, када је колона учесника кренула од најсиромашнијег дела града до главног трга са познатим белгијским мажореткињама. Био је на главној трибини као представник Лесковца и имао част да упозна чувеног белгијског бициклисту Мекса, вишеструког победника трке Тур де Франса.

Како су у 1977. години обележаване четири деценије од доласка Јосипа Броза Тита на чело Комунистичке партије Југославије и његов 85. рођендан, уприличен је богатији програм који је започео септембра и трајао до краја октобра. За разлику од ранијих година, поводом празника посвећених Титу, 10. октобра 1977. године, у сали Народног позоришта одржана је свечана седница Општинске конференције Савеза комуниста и извршних тела друштвено-политичких организација са одговарајућим програмом. Сутрадан је одржана свечана седница Скупштине општине и извршних тела друштвено-политичких организација. Поред других бројних гостију из Призрена, Бањалуке, Новог Места, Пазина, Битоља, Куманова, Титограда, Вишеграда, Нове Градишке и Винковаца, присуствола је и делегација из Вервијеа. У име гостију скуп је поздравио Марсел Рело из Белгије, председник Комитета за братимљене градове. Затим је, после говора Милорада Вељковића, уследио богат културно-уметнички програм. Задовољан изузетним пријемом у Вервијеу, др Коцић је са породицом, у свом стану, посебно угостио делегацију из тог бретимљеног града. Са представницима Вервијеа, после тих свечаности, договорено је да се 1978. године организује недеља Лесковца у Вервијеу, што је са великим задовољством прихваћено. У Лесковцу је то схваћено са пуно одговорности и жеље да се град представи у најбољем светлу. Одговарајуће службе добиле су задатак да припреме своје предлоге за наступ у Вервијеу, утолико пре што се радило о братимљеном граду, који је по својој судбини у Другом светском рату умногоме био сличан Лесковцу. Истовремено, структура привредне производња му је најближа, а оно што посебно карактерише ово опредељење је и одлука да се Лесковац представи и са својим културним достигнућима и угоститељством. После припреме таквог оквирног програма, у Вервије је отпутовала делегација града коју су чинили Живан Стојковић, потпредседник Извршног савета Скупштине општине, Милан Митић, начелник за привреду, и Мирко Кривачевић, технички директор Угоститељског предузећа „Балкан“. После низа разговора у четвородневном боравку и врло срдачног пријема, усаглашен је предлог програма за предвиђену манифестацију. Нажалост, пред сам крај боравка умро је градоначелник Вервијеа Ибер Парот, па је, после консултација са Лесковцем, делегација остала још три дана да би присуствовала сахрани. То, међутим, није утицало на даљу реализацију планираног боравка Лесковчана у овом граду. Договорено је да се посета

обави у мају 1978. године. За припрему детаљног програма боравка одређена је радна група са Живаном Стојковићем на челу. Одлучено је да се представи лесковачка привреда, угоститељство, здравство, ликовна уметност, Културно-уметничко друштво „Абрашевић“, али и да се организује трибина на којој би се говорило о југословенском самоуправљању. Наравно, у припреми недеље Лесковца у Вервијеу била је укључена и Амбасада Југославије у Белгији.

Комисија за припрему боравка припремила је оквирни програм који је предвиђао најпре получасовну емисију на радију за коју је био задужен новинар Сава Димитријевић. Емисију, преведену на француски језик, снимила је Радио Југославија и достављена је Вервијеу до 1. маја 1978. На предвиђеној конференцији за штампу планирана је презентација личне карте Лесковца, редакцију текста су извршили Живан Стојковић и Миша Ђорђевић, а лектуру Михајло Дедић, док је текст на француски језик превео професор Душан Јањић. Тај текст је такође достављен Вервијеу. Предвиђена је изложба ликовног стваралаштва Лесковца за чију реализацију су били задужени академски сликари Ђорђе Васић и Гмитар Обрадовић, а фотографије на тему револуционарне прошлости Лесковца узете су из збирке Душана Крстића. За изложбу су одабрани и примерци народне ношње чији избор је извршила Радмила Стојановић, кустос Народног музеја у Лесковцу. Каталог за изложбу, преведен на француски језик, урадио је Гмитар Обрадовић и предвиђено је да он буде дељен посетиоцима изложбе.

Важан део програма била је привредна делатност за коју је, такође, предвиђена изложба одговарајућих производа. У вези са тим, свим привредним организацијама са којима је постигнут договор за учешће достављен је допис са захтевом да до 20. априла 1978. године дају своје предлоге. За ту изложбу требало је припремити каталог изложених предмета, назив организације и друге податке. Истовремено, предвиђено је да се за време изложбе продају и сувенири из Лесковца. За њихову продају, као и за начин извоза и уношења остварених девиза, била је задужена организација Домаћа радиност. За концепцију изложбе били су задужени Драгомир Стојиљковић, Гмитар Обрадовић и Светислав Арсић, а за превод каталога на француски језик Душан Јањић.

У културно-уметничком програму предвиђено је гостовање Културно-уметничког друштва „Абрашевић“, за припрему његовог боравка били су задужени Живан Стојковић и Јован Јовановић. Требало је извршити проверу за учеснике, регулисати путне исправе и обезбедити код радних организација и школа одсуство учесника. Истовремено, припремљена је конференса, преведена на француски језик и достављена Вервијеу. Да би боравак те велике групе учесника био успешан, Комисија се обратила

за новчану и помоћ од 200.000 динара Републичкој заједници за културу и Одбору за послове југословенских радника на привременом раду у иностранству Републичке конференције Социјалистичког савеза радног народа Србије. Програм је предвиђао и презентацију лесковачких угоститељских специјалитета за коју је био задужен технички директор Балкана Мирко Кривачевић.

Важан део програма је био и сусрет привредника Лесковца и Вервијеа, коме треба да присуствују и представници Амбасаде Југославије у Бриселу. И најзад, управо на захтев представника Вервијеа, договорено је да се обаве и разговори на тему југословенског самоуправљања. Марксистички центар у Лесковцу припремио је текст, који је такође преведен на француски језик и, као и сви други делови, достављен Вервијеу до 1. маја 1978. године.

Делегација Лесковца у Вервијеу 1973.

После усвајања оваквог програма, уследиле су врло захтевне организационе припреме. Сачињена је листа учесника представника друштвено-политичких организација, односно званичне делегације града, затим лица задужених за спровођење технике, представника организација удруженог рада, односно привредна делегација, представника Медицинског центра, представника „Балкана“, преводилаца и, најзад, чланова Културно-уметничког друштва „Абрашевић“. Званичну делегацију чинили су: Милорад Вељковић, председник општине, Бранко Цакић, потпредседник Скупштине општине, Живан Стојковић, потпредседник Извршног савета

Скупштине општине, Даница Спасић, секретар Самоуправне заједнице културе, Војислав Грујић, председник Председништва Туристичког савеза општине Лесковац, Драгомир Стојиљковић, начелник за привреду општине Лесковац. Привредну делегацију чинили су: Синиша Петровић, директор „Здравља“, Милан Митић, директор „Лескотекса“, Младен Стојановић, директор „Летекса“, Сава Марковић, директор Агроиндустријског комбината, Стојан Николић, директор Пољопривредно-индустријског комбината „Поречје“ Вучје, Живојин Станковић, директор „Невене“, Сеад Котло, директор хемијског погона „Невене“, Драгутин Костић, председник Радничког савета „Невене“, Драгић Станковић, директор „Балкана“, Александар Коцић, представник „Леминда“. За преводиоце су ангажовани Љубиша Митић, професор, Љубиша Ранчић, професор и Милан Митић. У делегацији је био и Момчило Момчиловић, шеф Кабинета председника општине. Представници здравства Лесковца били су др Миодраг Тасић, директор Медицинског центра, др Ђура Димитрјевић, начелник ортопедије, др Живка Сретић, начелник пнеумофтизиолошког одељења и др Зоран Динић, начелник гинекологије. За представљање „Балкана“ са угоститељским производима ангажовани су: Мирко Кривачевић, технички директор, Митић Ђорђе, шеф кухиње хотела „Београд“, Радомир Николић, помоћник шефа кухиње ресторана „Мадера“, Слободан Цветковић, помоћних шефа кухиње хотела „Дубочица“ и конобар Лука Бутјер, шеф сале хотела „Београд“.

Од академских уметника били су ангажовани Ђорђе Васић и Гмитар Обрадовић, задужени за постављање изложбе. Културно-уметничко друштво „Абрашевић“ су водили Јован Јовановић, потпредседник, и др Томислав Цветановић, члан Управе, а ангажовани чланови: Гордана Недељковић, Видосава Костић, Божидар Ђокић, Никола Марјановић, Душан Костић, Момчило Стојиљковић, Мирослав Стојиљковић, Добривоје Цветковић, Јумер Арифовић, Јовица Стојановић, Славољуб Стаменковић, Војислав Шумоња, Слободан Плавшић, Виолета Милошевић, Наташа Миладиновић, Оливера Стаменковић, Светлана Милчић, Славица Стојиљковић, Јаворка Стојанова, Звездана Ђокић, Славица Марковић, Мирјана Антић, Драгана Станковић, Марина Стевић, Зоран Стојиљковић, Сокол Ђорђевић, Миодраг Ђорђевић, Зоран Стаменковић, Владимир Стајић, Звонко Димитријевић, Мирослав Димитријевић, Божидар Здравковић, Сава Тончић, Љубиша Михајловић, Слађан Јовић, Душан Томић, Аца Спасић, Златко Марковић и Миливоје Контић. Друштво је путовало аутобусом. Остали део учесника путовао је са три путничка аутомобила и авионом. За оне који су допутовали авионом организован је дочек на аеродрому у Бриселу, а затим превоз до Вервијеа.

Домаћини су врло детаљно разрадили програм боравка гостију из Лесковца, који је имао неколико делова: за званичну делегацију, за представнике привреде, за здравствене раднике, за радио, изложбу, презентацију угоститељских специјалитета, разговоре о југословенском самоуправљању и конференцију за штампу. Поред плаката и позивница за сваку манифестацију, штампан је и посебан сепарат о Лесковцу *Commune de la ville de Leskovac*.

Др Миодраг Коцић са делегацијом Вервијеа у кругу своје породице у Лесковцу

Гости и Лесковца стигли су у Вервије 16. маја 1978. године поподне и сместили се у градском хотелу „Амиго“. Званичан програм је почео 17. маја 1978. године. Преподне је организован излет до познате бање Спа, а затим је уследила посета Угоститељској школи у којој је после ручка саслушано предавање директора Габриела о овој школи. Пријем у општини Вервије организован је у 17 часова у присуству југословенског амбасадора у Белгији и градоначелника града, који су говорили, а затим је одржана конференција за штампу. Током овог дана постављена је изложба о Лесковцу у Културном центру Вервијеа. На отварању изложбе председник Милорад Вељковић је рекао: „Драги пријатељи, госпође

и господо, допутовали смо из Југославије из Лесковца у братски град Вервије остварујући први пут овакав сусрет који је потврда наших пријатељских односа и жеље да Титову мисао о сарадњи између народа и интернационализму непрекидно примењујемо. Преносећи вам поздраве свих радних људи и грађана Лесковца захваљујемо на срдачном пријему и на речима добродошлице. Са великим задовољством истичемо чињеницу да ће вам се представити омладина Лесковца са својим културно-уметничким аматерским програмом, јер је зближавање младих гаранција перспективе наших братских односа. Захваљујемо, такође, на иницијативи да се организује боравак представника наше општине у Вервијеу, да се обаве многи контакти и разговори који ће омогућити чвршће економске, културне и политичке везе. Настојали смо да вам преко скромних изложби прикажемо производе лесковачке привреде, ликовно стваралаштво, фолклор и револуционарну прошлост само као почетак нашег ширег и трајнијег упознавања. Лесковац је био центар Народноослободилачке борбе против фашиста и државних издајника потврђујући дугу традицију револуционарног радничког покрета. У социјалистичком друштву у новој Југославији наш град је познат по текстилној, хемијској, металској и прехрамбеној индустрији. Афирмисан је и као културни и просветни центар на југу Србије. Уверени смо да ће ови сусрети бити врло садржајни и да ће постати традиционални. Зато радни људи и грађани Лесковца са нестрпљењем очекују представљање братског града Вервијеа током ове године и дозволите ми да вам упутим и званични позив – добро дошли у Лесковац.“

Делегација привредника је, поред присуствовања пријему у општини и на отварању изложбе, овог првог дана остварила контакте са привредницима Вервијеа. Најпре су Александар Коцић и Драгомир Стојиљковић у пратњи преводиоца Љубише Ранчића посетили фирму BODART-Intercom, а затим заједно са Миланом Митићем и Младеном Стојановићем фирму SNOECK, где је за њих приређен и ручак.

Истог дана преко локалне радио станице града емитована је получасовна емисија о Лесковцу која је започела речима водитеља: „Добар дан драги пријатељи, побратими Лесковца“ и лесковачком четворком. После краћег историјата града спикер је даље наставио: „Лесковац је домаћин Међународног сајма текстила и текстилних машина. То је град познат по текстилној, металској, хемијској и прехрамбеној индустрији, занатству, пољопривреди и туризму и по специјалитетима са роштиља. Део о привреди Лесковца завршен је речима: „Привредну панораму о Лесковцу завршићемо податком да ће у лесковачкој општини до 1980. године бити запослено још 6.000 радника у новоотвореним предузећима.“ Култура града представљена је текстом: „Лесковац има професионално позориште без

благајне. Више од 200 позоришних представа годишње види око 90.000 гледалаца. Лесковац је домаћин Сабора народног стваралаштва, изворног мелоса свих народа и народности Социјалистичке Републике Србије. Домаћин је Смотре класика на југословенској сцени, Сусрета жена писаца Југославије, Ликовне колоније младих југословенских талената, Фестивала аматерског филма Југославије и других значајних културних остварења. Лесковац је град младих, град ученика и студената. Школе основног образовања похађа око 20.000 ученика, средње школе више од 8.000 ученика, а више школе и факултете неколико хиљада студената.“ У емисији су представљене и туристичке могућности града. Завршена је речима „Драги слушаоци, била је то емисија о југословенском граду Лесковцу. Припремили смо је у заједници са Радио-станицом Лесковца поводом недеље Лесковца у Вервијеу.“

Недеља Југославије у Белгији: братимљење Лесковца и Вервијеа

Поред тога лист VERVIERS spectacles, наредног дана 18. маја 1978. године, објавио је на две стране чланак „Leskovac notre ville soeur de Yougoslavie (Serbie)“ са фотографијама важних објеката у граду и околини.

Други дан боравка званичне делегације, 18. мај 1978. године, био је испуњен бројним посетама и контактима. Најпре је организована посета Болници у Вервијеу, затим ручак у Дому пензионера, након тога пријем и разговор у Привредној комори града и разгледање система грејања града, а после вечере у Старачком дому у 20 часова у Културном центру одржан је планирани разговор о самоуправљању у Југославији. Опширнији текст о томе преведен је француски језик под насловом: *Certains aspects de l'autogestion an Yougoslavie* и подељен присутнима. Највише питања у вези са овом темом односило се на права радника, друштвену својину, овлашћења, избор директора и статус предузећа.

Током овог дана чланови привредне делегације имали су сусрете са власницима појединих предузећа, упознавали се са њиховом делатношћу и договарали о могућој сарадњи. Сава Марковић и Стојан Николић са преводиоцем Љубишом Ранчићем разговарали су са власником фирме HI-SHI plastiks, Младен Стојановић, Драгомир Стојиљковић и Милан Митић са власником BRUNIX-a, а када им се пола сата касније придружио и Александар Коцић и Љубиша Ранчић са власником фирме WIOT (pieces de machines textiles) и XHBITTES и фирмом COUMONT (textile). До 15 часова посетили су и фирме THIELEN (GRAUX & CIE S. A. и BRANDT), после чега је за целу привредну делегацију приређен коктел у великој сали Привредне коморе. Ова делегација је присуствовала и разговорима о самоуправљању.

Трећег дана боравка, 19. маја 1978. године, организован је разговор у Синдикату Вервијеа, где је приређен и ручак, а поподне је посећена текстилна лабораторија CELAC (laboratoire textile). Чланови привредне делегација наставили су са посетама приватним фирмама у граду. Синиша Петровић, Живојин Станковић, Сеад Котло и Драгутин Костић, са преводиоцем Љубишом Ранчићем, посетили су фабрику SCHERWOOD MEDICAL (fabrication de sondes industrielles), а затим PHARMACIES POPULAIRES. Бранко Цакић, Сава Марковић, Стојан Николић, Драгомир Стојиљковић са Љубишом Ранчићем посетили су млекару, Милан Митић и Младен Стојановић фирму S. A. HOUGET-DEUSBERG-BOSSON. Синиша Петровић и Љубиша Ранчић обавили су и разговор са председницом фармацеутике Белгије госпођом Бодриај у Привредној комори. Екипа лекара, представника Медицинског центра Лесковца, остварила је врло срдачне контакте са својим колегама одговарајућих специјалности у Болници града. Такође је присуствовала свим сусретима који су организовани за званичну делегацију.

За све време боравка, испред хотела „Амиго" у центру града представници Балкана су приређивали мини роштиљијаду, уз велико интересовање грађана.

Званична делегација Лесковца отпутовала је за Лесковац 20. маја 1978. године.

За представљање Културно-уметничког друштава „Абрашевић“, које је допутовало аутобусом, сачињен је петодневни програм, који се одвијао паралелно са осталим програмима. Група је са закашњењем стигла у Вервије, 16. маја 1978. године, и била смештена у Дом за децу Несонво, а затим до краја боравка у бањи Спа. За предстојеће концерте припремљена је конференса, која је, такође, била преведена на француски језик. Њен садржај је:

ПРВИ ДЕО

1.

Драги пријатељи, тренутак је кад једни другима наздрављамо сунцем за радост и непресушност оваквих сретања са вама, грађанима братимљеног града Вервијеа и пријатељским народом Белгије. Дошли смо из Југославије, из Лесковца, са срцима пуним Тита, јер Тито то је цео југословенски народ. Дошли смо да вам кроз песму и игру искажемо љубав коју гајимо према вама. И веру у светског човека неподељеног државама, нити било којим другим границама, јер људскост и хуманост су та његова обележја за која не постоје нити могу постојати границе.

Наш вечерашњи концерт започињемо сплетом игара који носи назив *Братство и јединство*. У ову групу народних игара спадају игре које су новијег датума. Оне су производ најсветлије тековине Народноослободилачке борбе Југославије и изражавају нешто што је општејугословенско – братство и јединство равноправних народа и народности Југославије.

Сплет игара *Братство и јединство* извешће чланови фолклорне секције Културно-уметничког друштва „Абрашевић“ из Лесковца.

2.

Из баште наше недељиве љубави убрали смо бистри гргор реке Јужне Мораве која протиче крај Лесковца, један стручак косовских божура из Социјалистичке аутономне покрајине Косово, жарки пев жеталаца са поља Социјалистичке Републике Македоније, где стасава сунце и шапат зрења сунцокрета са гласних жица равнице у Социјалистичкој аутономној покрајини Војводини. Убрали смо плавет нашег Јадранског мора, перо древне соко птице изнад Јахорине, планине у Социјалистичкој Републици Босни и Херцеговини, раскошне тонове водопада Плитвичких језера у Социјалистичкој Републици Хрватској, прамен зоре са Триглава из Социјалистичке Републике Словеније и гордост Ловћена, планине у Социјалистичкој Републици Црној Гори. Убрали смо из баште наше не-

дељиве љубави и сачинили букет који вам пуним срцем поклањамо кроз сплет песама југословенских народа и народности у извођењу групе певача.

3.

У Социјалистичкој Републици Хрватској има много игара у којима долази до изражаја драмско-мимички карактер са забавно естетским елементима. Игре из ове републике специфичне су, јер се играју у већини случајева у затвореном колу. Посебно су интересантна хрватска сватовска кола и сватовски дрмеш, која су праћена и певањем.

Погледајмо сплет игара из Хрватске у извођењу фолклораца из лесковачког Културно-уметничког друштва „Абрашевић“.

4.

Народе Југославије карактерише раскошност народног мелоса. Кроз песму отргнути су од заборава многи догађаји и збивања. Познате су љубавне, обредне и друге песме. Оне су везане за читав естетски смисао сеоског и градског становништва.

Послушајмо две песме из Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине и две песме из Социјалистичке Републике Црне Горе. Извођачи су Божидар Ђокић и Славољуб Стаменковић. Прати их народни оркестар Културно-уметничког друштва „Абрашевић“ из Лесковца.

5.

Народне игре Социјалистичке аутономне покрајине Косово производ су народног стваралаштва и културе ове покрајине. Посебно су интересантне њихове игре у којима се изражава слободарски дух. Житељи Косова негују Руговску игру мачевима, у којој се два младића боре за девојку. Игре су им обично праћене ритмичким ударањем у музички инструмент који носи назив гоч.

Чланови фолклорне екипе извешће нам сплет игара са Косова.

Затим је уследила пауза од 15 минута.

ДРУГИ ДЕО

Водитељ улази после наступа народног оркестра који свира Влашко коло.

6.

Други део вечерашњег програма, његове прве тренутке, испунио је народни оркестар у чијем сте извођењу, из богате ризнице народне музике Социјалистичке Републике Србије слушали Влашко коло. Чланови фолклорне екипе спремни су да игром изаткају пред вама шарени маке-

донски ћилим жарких боја. Игре из Социјалистичке Републике Македоније одликују се ведрином и полетом. Китњасте су у погледу фигура и врло су темпераментне. Кола се отварају и затварају врло достојанствено.

Сплет игара из Македоније говори о љубави сиромашног пастира и ћерке богатог оца. Наравно, та љубав је забрањена. Девојка бежи и удаје са за пастира. Долази њен отац са намером да је врати, али кад увиди да је њихова љубав јача, саглашава се са њиховом срећом и сам покушава да заигра.

7.

Народне песме из Социјалистичке Републике Србије интерпретирају Иванка Стојановић и дует сестара Гордана Недељковић и Видосава Костић, а фолклорци ће вам представити део фолклорног блага Републике Србије у коме се огледа ведрина, полет, снага, лаки кораци пуни животне радости.

8.

Народне песме богате лепотом и дубоке њеним доживљајем, као што је дубоко Охридско језеро у Социјалистичкој Републици Македонији и песме пуне љубави бремените чежњом између сна и стварности житеља лесковачког краја, певаће Душан Костић и Гордана Недељковић. Затим ће вам чланови фолклорне секције исказати и дочарати игром део фолклорног богатства лесковачког краја где се чочеци стапају са месечином, док даире урањају у сан успаваних и зову их у коло. Да игром сагоре ноћ и неку дубоку, неутешну бол за неоствареном љубави.

9.

И тако, драги пријатељи,

Од сада у нашем граду, нашем Лесковцу, док благи сутони гласају, док се на улазу у просторије Културно-уметничког друштва „Абрашевић“ смењују сунца – небеско и неонско, ђачке клупе ће самовати до новог јутра и фабрике ће стишати свој ход. Младост ће песмом и игром ћилим изаткати и махнути вам својим жаром пуним љубави за човека, махнуће вама, грађанима братимљеног Вервијеа и пријатељском народу Белгије. И макар колико били далеко од нас, ви ћете увек бити са нама, јер простор до вас мерићемо срцем, а срце не признаје даљину.

Драги пријатељи,

Хвала вам на времену које сте нам подарили. И довиђења. Довиђења, са жељом да се ускоро сретнемо у Лескову.

Првог дана, 17. маја 1978. године, после ручка у Дому за децу, у 17 часова сви чланови су присуствовали пријему у општини на коме су говорили југословенски амбасадор у Белгији и председник општине Вервије. Затим је, у 19 часова, при отварању изложбе приређен први концерт. Наредног дана, после слободног преподнева, организован је излет у око-

лину Вервијеа, а поподне у 17. часова уследио је други концерт за децу у Дому De Forges Baelen.

Трећег дана боравка, 19. маја 1978. године, после ручка, организован је одлазак за Брисел где их је дочекало Белгијско-југословенско друштво. Концерт је одржан у сали Trade Mark.

Уз добру најаву и плакатирање, 20. маја 1978. године, у 10 часова, приређен је концерт на тргу у Вервијеу уз присуство бројних грађана. А у 14 часова у организацији Белгијско-југословенског друштва приређен је концерт у Анверсу. Интересантно је да је наредног дана организован сусрет са фолклорном групом L'IKAM, са чијим члановима су вођени разговори о начину рада и размењивана искуства. И најзад, најзначајнији концерт приређен је у GRAND THEATRE у Вервијеу, а после тога на тргу приређена вечера. Боравак Културно-уметничког друштва „Абрашевић" завршен је 22. маја 1978. када је преко Француске и Италије и спавањем у Марибору уследио повратак у Лесковац.

Лесковачки недељник „Наша реч" је, 19. маја 1978. године, објавио чланак под насловом „Лесковац у Вервијеу", у коме се говори о програму предстојећег боравка, а 2. јуна, чланак „Гостовање које се памти", у коме руководилац фолклорне секције „Абрашевића" Јован Јовановић, између осталога, каже: „У Белгији смо боравили више дана и наишли на веома топао и срдачан пријем. Приредили смо пет концерата, а колико су они били успешни најбоље потврђују речи градоначелника овог града који је изјавио да смо једно од најбољих друштава које је тамо гостовало. Најпријатнији су нам ипак били сусрети са нашим радницима на привременом раду у овој пријатељској земљи. За њих смо извели два концерта у Бриселу и Антверпену (Анверсу). Сале у којима смо наступали биле су увек пуне."

Нажалост, традиција контаката братимљених градова почела је осамдесетих година двадесетог века да бледи, а са овим гостовањем престале су везе са Вервијеом, без обзира на то што су оне биле и доста делотворне.

ИЗВОРИ

1. *Недеља Лесковца у Вервијеу*, Историјски архив Лесковца, нерегистрована грађа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Живан Стојковић, Хранислав Ракић, *Октобарски дани у Лесковцу (1945-2000)*, Лесковац, 2002.

2. Перица Хаџи-Јованчић, *Европеизација српског Манчестера 1918-1941*, Београд 2010.

3. Миодраг Андрејевић, *Срећно време*, Лесковац 2009.

ШТАМПА

Недељник *„Наша реч“*, Лесковац, 19. маја и 2. јуна 1978. године

СЕЋАЊА

Примаријус др Мирослав Коцић, офталмолог
Јован Јовановић, економиста за послове спољне трговине
Милан Митић, дипломирани економиста
Примаријус др Зоран Динић
Мр Мирослав Здравковић

Summary

Živan Stojković

WEEK OF THE CITY OF LESKOVAC IN VERVIERS IN BELGIUM

In the seventies of the twentieth century, in Yugoslavia, significant attention had been giving to connection cities, primarily for mutual economic development. Leskovac was an example of a city that fraternized with many towns in all Yugoslavian republics and these ties were very fruitful. The thing that differs Leskovac from other cities in Yugoslavia is it's establishing cooperation and twinning with the Belgian town of Verviers. Initial contacts were mainly at the political level by exchanging delegations on the important holidays for both cities. Leskovac's great experience in contacts with European countries, reflected in the successful hosting of politicians, entrepreneurs, restaurateurs, tourism workers, health professionals and the Cultural-Artistic Society Abrašević and artists, to Verviers in May 1978. Cordial reception, many contacts and discussions, exhibitions, concerts, presentations Leskovac grilled specialties and meetings with the Yugoslav expatriate workers in Belgium were filled with a one-week stay in this country. Unfortunately, a return visit was not organized and afterwards contacts were discontinued.

Небојша Димитријевић
археолог
Народни музеј Лесковац

УДК 902.6:551.583

УТИЦАЈ КЛИМАТСКИХ ПРОМЕНА НА ДРУШТВО И КЛИМАТСКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ У АРХЕОЛОГИЈИ

АПСТРАКТ: Последње две деценије преовлађујућа парадигма у планирању будућности људске цивилизације јесте еквилибријум у односу људске цивилизације и природне средине. Природна средина у којој се цивилизација развија последица је климатских услова на глобалном и регионалном нивоу који настају и мењају се под утицајем природних и антропогених сила.. Повећана свест о клими у садашњости покренуло је питање климатских промена и њиховог утицај на друштва у прошлости. Идеја да су људи дефинисани на основу стимуланса спољне средине тј. да клима утиче на биологију и психу човека а самим тим и на његово понашање и изражавање кроз које формира културу групе којој тај појединац припада назива се климатским детерминизмом.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Клима, брзе климатске промене, Холоцен, друштво, теорија самоорганизације.

> *„Климатске промене су највећа претња са којом ће се човечанство сусрести у блиској будућности. Оне прете да пониште последњих 50 година нашег развоја и рада и имаће свеобухватни утицај на свељудску културу“.*[1]

Последње две деценије преовлађујућа парадигма у развоју и планирању будућности људске цивилизације јесте одрживост, тј. еквилибријум у односу људске цивилизације и природне средине. Природна средина у којој се људско друштво развија последица је климатских услова на глобалном нивоу или одређеном географском подручју које настају и мењају се под утицајем природних и антропогених сила. Климатске промене на Земљи нису никаква новост, од самог њеног настанка клима се мењала и утицала на сложене биолошко-хемијске процесе које се одигравају на нашој планети. До појаве индустријске револуције сре-

[1] Бан Ки Мун, генерални секретар Уједињених нација, део говора са Светског бизнис-форума у Женеви, 03. 09. 2009. године.

дином XVIII века антропогени утицаји на климу и климатске промене били су ограничени на подручја које су људи насељавали док су промене на глобалном нивоу биле под утицајем природних сила. Последњих 200 година људске цивилизације обележио је метеорски успон индустријског друштва, које је са овладавањем нуклеарне енергије прешло у модерно, а са развојем вештачке интелигенције и у постмодерно друштво. Овај период пратио је успон свих сегмената људске цивлизације, нагли пораст броја становника, експанзија лепезе добара које људи користе у свакодневном животу, али и пораст свести о свету у коме живимо, нарочито свести о односу природе и човека. Једна од последица развоја модерног друштва била је и почетак инструменталног мерења климе на глобалном нивоу које се везује за раздобље око 1850. године,[2] добијени резултати од тога доба до данас указују на тренд убрзаног загревања површине планете које се везује за стално повећање индустријских капацитета људског друштва. Повећање индустријских капацитета могуће је само захваљујући експлоатацији фосилних и чврстих горива чијим се сагоревањем испушта угљен-диоксид и метан који изазивају ефекат стаклене баште. Иако постоје опречна мишљења, ставови и докази да ли и колико у ствари антропогени фактори утичу на климу и њено формирање, термометри у истраживачким станицама бележе пораст просечних годишњих температура, од 1850. до 2012. године за 0.60 до 0.80^0C[3] (слика 1.), што је можда, чини се, мали пораст, али довољан да убрза отопљавање ледника на половима и изазове ланчану реакцију у глобалном климатском систему. Данашње промене климе у виду глобалног загревања доводи до екстремних временских неприлика, повећања нивоа мора у приобалним појасевима и суша на копненим масама које угрожавају традиционални начин живота, културе и наслеђе великог броја људских друштава. Са даљом тенденцијом загревања Земље долазе и много екстремније временске прилике које неће поштедети ниједан део наше планете, а које ће довести у питање тековине људске цивилизације. како је то песимистично најавио генерални секретар Уједињених нација. Овакве и сличне најаве од стране политичара и научне заједнице последњих година подигле су људску свест о клими, климатским променама и утицајима које оне имају не само на „неразвијена“ друштва пацифичких острва већ и на високоразвијене земље света.

Повећана свест људи по питању односа климатских промена и њихових утицаја на људско друштво у садашњости покренула је питање климе, климатских промена и њиховог утицај на људска друштва у прошлости.

[2] Brohan P. et al. 2006.

[3] http://www.ipcc.ch/

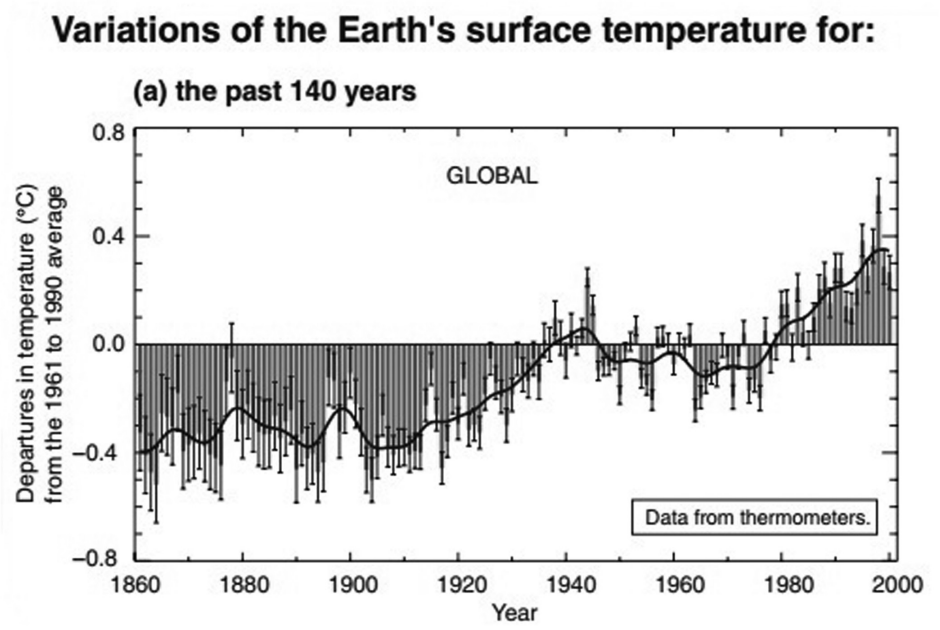

Слика 1. Варијације глобалне температуре за последњих 140 година добијене мерењем термометрима[4]

КЛИМАТСКЕ ПРОМЕНЕ У ХОЛОЦЕНУ

Појава и развој модерног друштва јесте великим делом заслуга климе током Холоцена, међутим дуго времена је у науци овај период важио за климатски стабилнији. Фокус палеоклиматолошких истраживања био је усмерен ка самом почетку Холоцена (9.500 година п.н.е.) и преласку из глацијалног у интерглацијално доба као прекретнице у развоју људске културе на глобалном нивоу. Ова добро знана и доста изучавана климатска промена припада циклусима ледених доба који се понављају на сваких 90.000 до 100.000 , с тим да 80% циклуса представља глацијално, а 20% интерглацијално доба, ови циклуси носе има „Миланковићеви циклуси“,[5] по чувеном српском математичару Милутину Миланковићу који их је открио.

Климатолошка истраживања последњих 20 година избацила су на светлост дана доказе о циклусима унутар циклуса, тј. о постојању мањих климатских циклуса унутар великих глацијалних и интерглацијалних циклуса. Ми се данас налазимо унутар топлог периода интерглацијалног циклуса који је почео око 1850. године са крајем хладног периода који

[4] Baede A.P.A. et al., 2001, 3.

[5] Milankovitch M., 1930.

је трајао од 1300. године, а који је у науци познатији као „Мало ледено доба“, а коме је претходио топлији период познатији као „Средњовековни топли оптимум“.[6]

На основу истраживања дугорочних климатских показатеља као што су лед, морско тло, језерски седименти, фосили, полен, али и оних краткорочних, сталагмита, дрвећа и др., дошло се до закључка да се ови циклуси топло – хладног времена смењују у неједнаким интервалима који трају од 1500 до 2000 година. Данас постоји више студија о краткорочним климатским циклусима унутар Холоцена, које се везују за период промена од 1500 до 2000 година, али које се не поклапају увек међусобно.

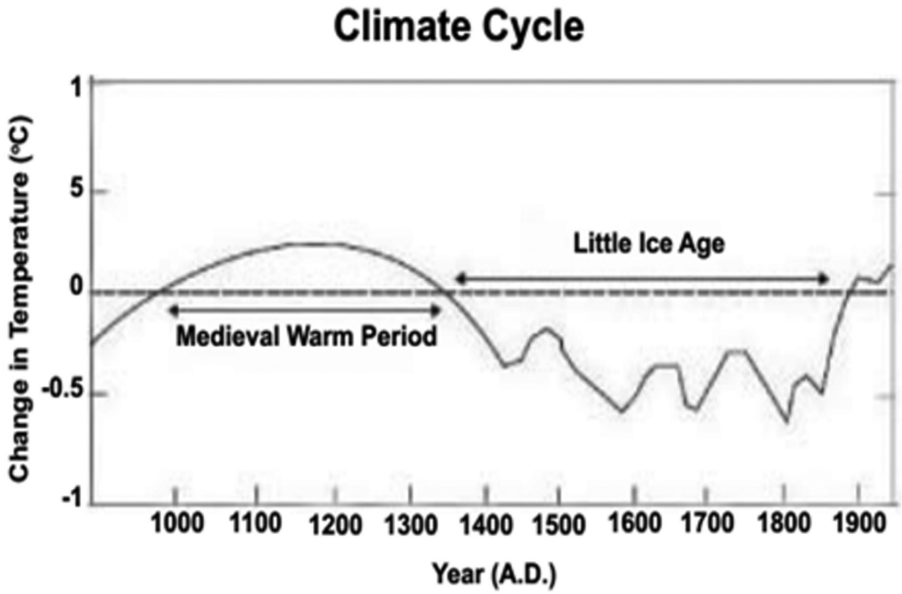

Слика 2. Просечне разлике у температурама током климатских циклуси последњих 1000 година[7]

Први недвосмислени доказ о цикличности климе унутар Холоцена појавили су се осамдесетих година прошлог века када су два истраживача, Данац Вили Денсгор и Швајцарац Ханс Ешгер, анализирали језгро леда дуго два километра које је крило податке о клими последњих 250.000 година.[8] Истраживање је било део пројекта бушења гренландског леденог покривача, GISP (Greenland ice sheet project),[9] данас вероватно јединог преживелог геолошког конгломерата плесистоценске глацијације

[6] Singer, S. F., et al., 2005, 2 – 4.

[7] Idem, 1.

[8] Dangaard, S., Oescher H., 1984.

[9] Dansgaard S. et al., 1993.

на северној хемисфери. Денсгор и Ешгер су у леду тражили промене у кисеониковим изотопима кисеоник – 18 и кисеоник – 16, јер њихов састав у сезоналним наслагама снега претвореног у ледени покривач Гренланда зависи од температуре ваздуха приликом падавина. На основу кисеоникових изотопа, они су добили очекиване резултате осцилација изотопа везаних за промене глацијалних и интерглацијалних периода, међутим њих је изненадила откривена цикличност промене у кисеониковим изотопима везаних за циклусе од 2550 година (новијим датовањима узорка тај период се креће од 1500± 500 година). Њихова истраживања потврђена су са још једним независним узорком леда, као и узорцима седимената из Атлантског океана. Промене циклуса биле су нагле, често је била потребна само једна деценија до дође до пораста или опадања температуре за половину од целокупне пројектоване вредности за 1500 година. Претпостављени узрочник ових промена је Сунце и количина енергије коју оно шаље на земљу.[10]

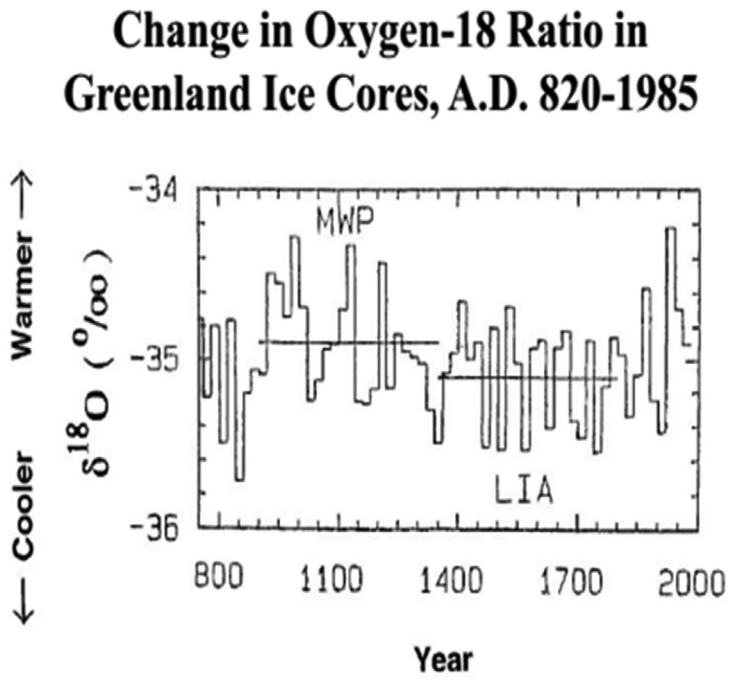

Слика 3. Промене у кисеониковим изотопима 820 – 1985 године, паралелне линије представљају дводеценијске промене кисеоника 18, док хоризонталне линије представљају просечне промене кисеоника 18 за Средњовековни климатски оптимум и Мало ледено доба[11]

[10] Dangaard, S., Oescher H., 1984, 288 – 294.

[11] Singer, S. F. et al., 2005, 3.

Цикличност промена климе унутар Холцена потврдила је и студија седимената океанског тла коју је спровео Церард Бонд.[12] Узети су узорци седимента океанског тла са две супротне стране Атлантског океана, један узорак је дошао источно од Гренланда а други западно од Ирске. Анализирани седименти су указали на то да је сваких 1470 ± 500 година током Холцена долазило до одвајања ледника и глечера који су на свом путу купили разне отпатке који су се касније таложили јужније у седиментима на месту где су се они топили. Током сваког оваквог догађаја, хладне воде које су носиле лед са простора северно од Исланда па све до Ирске успевале су да спусте температуру воде северног Атлантског океана за 2 до 3 C°. Бонд је открио девет оваквих догађаја у последњих 12.000 година, последње захлађење које се десило везује се за раније поменуто Мало ледено доба које са својим трајањем од неколико векова искаче из горе поменутих циклуса и указује на хронолошку сложеност климатских промена током Холоцена.[13]

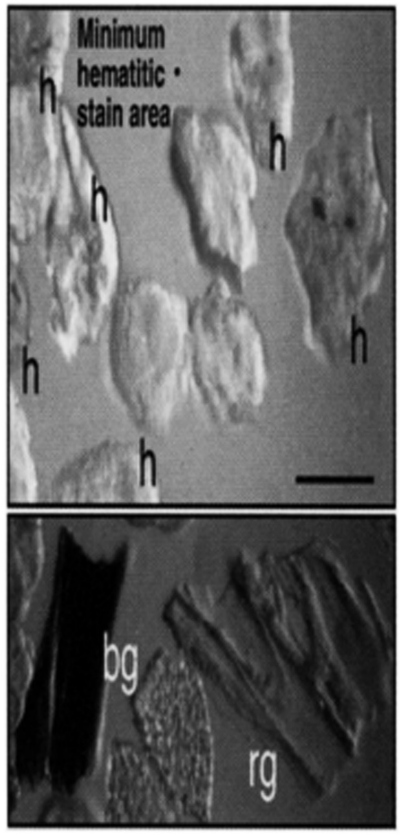

[12] Bond G. et al., 1997.

[13] Bond G. et al., 1997, 1257 – 1266.

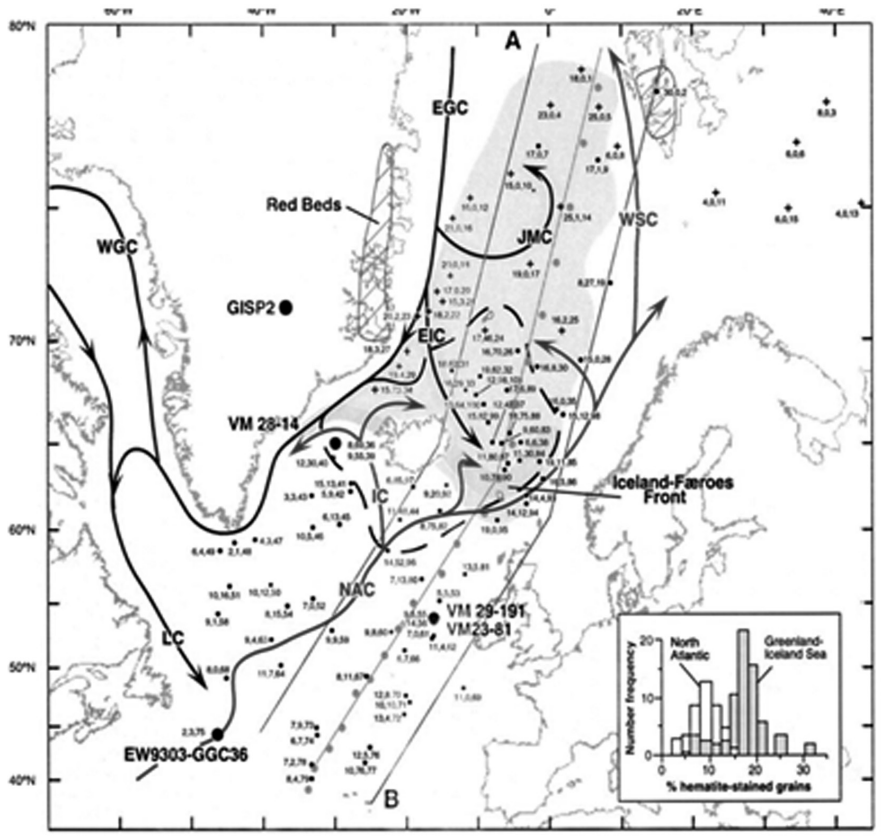

Слика 4. Микроскопски увећани узорци честица стена из седимената које су помоћу ледника пренешене на југ, хематит (горња слика) и вулканско стакло (доња слика) са Исланда[14]

На цикличност топлих и хладних периода у Холоцену указује и трећа студија спроведена на основу пажљиво бираних серија палеоподатака из последњих 10.000 година о падавинама и напредовању и повлачењу глечера. На основу истражених података добијених из леда и седимената током периода од последњих 10.000 година констатовано је шест хладних периода за које није могла да се утврди правилна цикличност. Не један, него више фактора, као што су уплив питке воде у северни Атлантски океан, ниска сунчева активност, вулканске ерупције и промене у топлим морским струјама, могли су да имају пресудан утицај у формирању хладне климе. Хладни периоди дешавали су се пре 6.200, 4.500 – 3.900, 2.800 – 2.500, 1300 – 500, година пре нове ере, као и 300 – 600 и 1200 – 1800 године нове ере. [15]

[14] Idem, 1261.

[15] Wanner H. et al., 2011, 3109 – 3123.

Како све ове студије показују, клима у Холоцену није мировала већ је била подложна честим променама, те промене, према истраживањима Пола Мајевског,[16] нису биле спонтане већ нагле. Студија Мајевског је, као и претходна, горе поменута, идентификовала најмање шест хладних периода који су због брзине ширења добили назив „брзе климатске промене“ или RCC (Rapid Climate Changes).

Мајевски је своју студију о промени климе у Холоцену спровео на основу палеоклиматских података изабраних на основу дужине трајање (предност су имали они који обухватају цели период Холоцена), апсолутног датовања (грешка мања од 500 година), географске распрострањености и публикованих резултата. Подаци су били подељени у три регије, Северна хемисфера средње и високе надморске висине, Северна хемисфера ниже надморске висине и Јужна хемисфера. Користећи датовања на основу GISP2 резултата, идентификовано је шест периода брзих климатских промена, 7000 – 6000, 4000 – 3000, 2200 – 1800, године пре нове ере и 800 – 1000, 1400 године нове ере.[17]

За одређивање климатских промена на простору Медитерана и јужне Европе коришћени су следећи палеоклиматски подаци: Гренладнски GISP 2 (Greenland Ice Sheet Project 2), δ18O(изотопи кисеоника), источномедитерански узорци седимената из мора (LC21), седименти језера и поленски узорци.[18] Датовање периода брзих климатских промена извршено је на основу добро датованих хемијских серија високе резолуције GISP 2 пројекта који су првобитно коришћени за праћење ширења и скупљања ледничких покривача током Холоцена.[19] Генерална запажања добијена проучавањем палеоклиматских остатака поклапају се са општим трендом који се дешавао на глобалном нивоу а који је обухватио Европу, северну Африку, западну и јужну Азију и северну Кину. Према овој студији, период промене климе у средњем Холоцену отпочео је средином V миленијума пре нове ере а завршио се крајем IV миленијума пре нове ере; током овог периода дошло је до захлађења на средњим и високим географским пределима, као и промена од влажнијих ка сувљим условима у тим пределима, такође, установљено је повлачења језера, дужих сушних периода и повлачења глечера.[20]

Резултати овде приказаних студије се не преклапају увек, али циљ овог дела рада није био да донесе дефинитивни суд о врсти, снази и дужини трајања неке климатске промене у прошлости, већ указивање на несталност и променљивост климе током Холоцена. Несталност климе си-

[16] Mayewski A.P. et al., 2004.

[17] Idem, 244 – 246.

[18] Weninger B. et al., 2009, 9.

[19] Mayewski A.P. et al., 2004, 245.

[20] Brooks N., 2013, 95.

гурно је утицала, у већој или мањој мери, на развој одређених друштвено -економских система у прошлости, о чему ће бити речи у другом делу рада. Изучавање климе и њеног утицаја на људска друштва одвија се на два нивоа, глобалном, који је овде приказан у овим студијама, и регионалном, много пута овде настаје неусклађеност у датумима почетка и трајања исте појаве јер глобалне климатске промене не дешавају се истовремено, истим интензитетом на великим географским површинама, на њих утиче рељеф, као и водене површине географских простора. Из овог разлога, поред глобалних трендова, потребно је добро истражити и локалне трендове који се у случају Србије огледају у биолошким палеоклиматским подацима.

КЛИМАТСКИ ДЕТЕРМИНИЗАМ У АРХЕОЛОГИЈИ

Климатски детерминизам представља научни правац који заступа тезу да физичка околина а не друштвени услови одређују културу. Они који припадају овом научном правцу верују да су људи дефинисани на основу стимуланса спољне средине. Главна теза климатских детерминиста заснива се на тврдњи да клима утиче на биологију и психу човека, а самим тим и на његово понашање и изражавање кроз које формира културу групе којој тај појединац припада.[21]

Крајем прошлог века археолог Харви Вајс је изнео податке о утицају климатских промена на еволуцију људских култура у протеклих 10.000 година.[22] Захваљујући глобалним палеоклиматским студијама, од којих смо овде у првом делу рада напоменули оне најпознатије, Вајс је успео да утврди могућу повезаност наглих климатских променама са потенцијалним колапсом одређених људских друштва. Најстарије потенцијални пример слома неког друштва услед климатске промене је проспаст ловачко–сакупљачких заједница Натуфијенске културе у југозападној Азији.[23] Пре 12.000 година натуфијенци су напустили ловачко–сакупљачки начин живота који је издржавао релативно мале групе људи и заменили су га за стратегију која је укључивала култивисање биљака и гајење животиња, што је у дужем периоду довело до појаве првих држава. Захваљујући резултатима палеоклиматских истраживања, постало је јасно да се ова велика промена у начину живота људи подудара са климатским променама млађег дријаса које су се десиле пре, између 12900. и 11600. године.[24]

[21] https://www.princeton.edu/~achaney/tmve/wiki100k/docs/Environmental_determinism.html

[22] Weiss H., Bradley S. R., 2001.

[23] Burroughs J. W., 2005, 193.

[24] Weiss H., Bradley S. R., 2001. 609.

Климатске промене и појава годишњих доба (топле, влажне зиме и топле, сува лета) које су уследиле са завршетком последњег леденог доба претвориле су суви степски предео југозападне Азије у шумовите пределе, где су успевали храст, пистаћи, као и дивље житарице. Ова промена је у почетку била експлоатисана од стране натуфијенских ловаца – сакупљача, али када су се хладнији и сувљи услови млађег дријаса поново вратили, смањили су се и извори хране, што је учинило ове ресурсе недовољним за опстанак. Носиоци Натуфијенске културе били су приморани да преместе своја станишта и изворе хране (дивље житарице) на просторе који су омогућавали појаву циљаног гајења житарица. Популација и социо-економска сложеност ових раних пољопривредних заједница расла је све до 6400. године пре нове ере, када је уследио други велики постглацијални шок. Палеоклиматски подаци указују на наглу климатску промену, последњу повезану са топљењем континеталних ледених покривача на простору северног Атлантика.[25]

Ова климатска промена означава крај прекерамичког неолита Б и прелазак у прекерамички неолит Ц на простору Блиског истока. Током овог периода долази до смањивања броја насеља и депопулације, нова насеља су мање површине и налазе се на новим локацијама, квалитет израде куће опада (зидови су танки, подови су од мрвљене креде). Материјална култура овог периода је такође доживела промене, камене алатке су мање стандардизоване, опада квалитет њихове израде. Стратегија исхране се ослањала на биљке и на животиње, али са траговима пораста важности животиња (постоје поуздани докази о присуству припитомљених свиња и крава у овом периоду), што вероватно указује на пораст номадског сточарства.[26]

Почетком IV миленијума пре нове ере на овим просторима поново почиње да цвета напредна култура Урук. То је било напредно друштво чија се стратегија опстанка заснивала на високим приносима житарица које су наводњаване каналима, што је омогућило насељавање и до тада за живот непогодних сувих предела Блиског истока. Процват Урука последица је померања летњих монсуна ка северу под утицајем сунчеве инсолације, у оном тренутку када је дошло до опадања монсунских падавина вероватно је под климатским стресом дошло и до стварања система за наводњавање како би се надоместио мањак падавина.[27] Развој Урук културе нагло је прекинут око 3300 – 3200. године пре нове ере, нестанак једне веома напредне културе збуњивао је научнике дуго времена. Нови палеоклиматски подаци указују на то да је ово било време веома јаких су-

[25] Idem, 610.

[26] Twiss C. K., 2007, 31.

[27] Burroughs J. W., 2005, 243.

ша које су трајале између једног и два века.[28] Са повратком влажнијих периода долази и до уздизања нових урбаних друштава заснованих на класним разликама, Акадско царство, Египат, Харапан, грчко бронзано доба и др. И овај период процвата људске цивилизације нагло је угашен негде око 2200. године пре нове ере. Палеоклиматски подаци са простора источног Медитерана указују на промену западних ветрова умереног појаса, и смањење монсунских падавина и до 30%, што је катастрофално утицало на пољопривредну производњу од Инда до Нила.[29]

Клима није престајала да се мења и у новом веку све до данашњег дана, добар пример за то је гајење винове лозе у Енглеској. Током римске окупације од I до IV века нове ере на простору Велике Британије под римском окупацијом винова лоза је успевала упркос томе што се овај простор налазио далеко на северу Европе. Након напуштања Енглеске од стране Римљана, долази до прекида у гајењу винове лозе који се подудара са хладним перидом током петог века.[30] Хладни период који је наступио у V и VI веку постаје један од фактора у данашњим историјским проучавањима разматрању, шта је довело до Велике сеобе народа, пада Римског царства[31] и појаве јустинијанске куге.[32] Виногради су се у Енглеској поново јавили током XI века, у периоду Средњовековног топлотног оптимума. У норманским пописима, након освајања Енглеске 1066. године, пронађено је 46 места у јужној Енглеској у којима се гајила винова лоза, од којих се нека налазе изнад 780 метара надморске висине. Током Малог леденог доба, које је трајало од 1300. до 1850. године, у Енглеској је било исувише хладно за гајење винове лозе, у том периоду река Темза се често замрзавала током зиме и служила је као простор за одржавање зимских фестивала. Данас се поново налазимо у порцесу загревања климе, и британски виноградари могу са оптимизмом да гледају у будућност.[33]

Све овде наведене повезаности друштвених колапса уопштено се поклапају се неким од периода климатских промена у Холоцену, међутим ове корелације представљају генерализацију која не успева да дубље објасни веома компликован однос људског понашања и утицаја климе на друштва. Пошто не можемо да као експеримент поновимо климатске и друштвене услове за које сумњамо да су повезани, једино што можемо тврдити јесте да се сви догађаји одигравају истовремено, један поред другог, сваки горе описан догађај може бити само пука случајност.

[28] Weiss H., Bradley S. R., 2001, 610.
[29] Idem.
[30] Singer, S. F. et al., 2005, 4.
[31] McCormick M. et al., 2012.
[32] Brooke L.J., 2014, 348.
[33] Singer, S. F. et al., 2005, 4.

У случају да желимо да докажемо да се не ради о пукој случајности, морамо доказати да је клима била кључни фактор или бар окидач промена у некој култури. Веома је тешко створити модел којим бисмо се служили приликом истраживања повезаности климе и друштва, а који ће симулирати све променљиве из једног веома сложеног односа. У сценаријима неких модела повезаност климе и друштва биће једноставна и конзистентна, таква повезаност између њих биће довољна као доказ о узрочности, пример за то јесу монсуни у југоисточној Азији. У сложенијим моделима повезаност ће бити нелинеарна, и биће много теже дефинисати унутрашње и спољашње силе које делују на друштво. Овакви модели се ретко користе у палеоклиматским истраживањима која у највећем броју случајева оперишу на великим временским и просторним скалама и приликом истраживања користе генерализоване моделе који не могу дубље да проникну у повезност друштва и климе. Овде постоји могућност адаптирања економских и демографских модела, па чак и модела из области физике, и њихово стављање у службу изучавања односа клима друштво.[34]

Од простијих модела ми не можемо очекивати да понове комплексност односа климе и друштва, већ један основни приступ како третирати људску популацију као део променљиве околине. У адаптацији простог економског модела маргиналних заједница на однос клима - друштва долази се до резултата да мале промене климе могу имати велике последице на маргинализоване (географски и друштвено) заједнице. Маргинализованост у овом случају није део физичког окружења већ је идеја која настаје из одређеног друштвеног или економског система.[35]

Као пример деловања климатске промене на маргинализоване заједнице може да послужи насељавање Викинга на Гренланду. Прве викиншке заједнице појавиле су се на Гренланду крајем десетог века, што се подудара са Средњовековним климатским оптимумом. Гренланд је за Викинге представљао маргинално подручије у односу на њихово изворно подручје око Данске и јужне Шведске. Почетком XV века Викинзи су напустили своја насеља на Гренланду недуго пошто је отпочео период Малог леденог доба. Далеко од својих главних центара, саобраћајница и већих извора сировине и хране, агропасторални Викинзи са Гренлада су били приморани да напусте своја насеља. С друге стране, Грениланд нису напустили Инуити којима је он представљао изворно станиште коме су прилагодили своје друштвено-економске односе и технологије преживљавања које су им омогућили опстанак на овом за живот веома тешком месту. Из овог проистиче да модел маргиналности није статичан и

[34] Coombes P., 2005, 305.

[35] Idem, 305.

да друштвене и технолошке промене утичу на нашу перцепцију околине коју настањујемо.[36]

С друге стране, као што смо напоменули, историја пружа довољно примера напредних друштава (Маје), чији су центри развоја нагло престали да постоје и за које су потребнији сложенији модели повезаности климе и друштва. Истраживач Грегори Банк је у свом раду[37] о узроцима пропасти друштва дао интересантан модел заснован на теорији самоорганизације. Теорија самоорганизације примењује се широком спектру истраживања од нанотехнологија до промена на берзама, она се у суштини заснива на принципу да из спонтаних интеракција између компонената система у првобитно неуређеном систему настаје нека форма глобалног уређења. Процес самоорганизовања је најчешће покренут насумичним померањима компонената унутар система чији се учинак појачава позитивним исходом. Пример самоорганизовања јесте људско друштво, које је еволуирало у компликоване шеме друштвених и економских односа. У процесу самоорганизовања постоје општа правила која управљају развојем и понашањем друштва, и постоје јединствена правила сваког друштва која су производ одвојене еволуционе секвенце развоја која оперише унутар општих правила.[38]

Концепт самоорганизованости се може објаснити на примеру гомиле песка у једнодимензионалном систему, ако имамо гомилу песка на коју додајемо још песка, у току додавања доћи ће до самоорганизовања зрна песка које ће тежити постизању минимално стабилног стања где ће стабилни угао гомиле представљати резултат самоорганизовања система. У случају када додајемо још песка на исту гомилу, ми стварамо нови стрмији угао који је неодржив и систем ће сам преко самоорганизовања уредити да прекомерна зрнца само склизну тако да ће угао стабилности вратити, што ће структуру поново учинити одрживом.[39]

У случају исте гомиле, али у вишедимензионалном систему, принцип самоорганизовања постаје комплекснији. Померање индивидуалних зрна песка у овом случају довешће до дестабилизације више минимално стабилних зрна која ће дестабилизирати своје следеће комшије и тако, све док лавина не захвати цео систем и уруши га. Сваки постојећи минимално стабилни подсистем ће приликом дестабилизације деловати као преносник поремећаја на следећи систем. Величина и учесталост лавина дефинисане су и зависе од унутрашње динамике између зрна песка.[40]

[36] Dugmore A.J. et al., 2007.

[37] Bunk G., 2002.

[38] Idem, 204.

[39] Coombes P., Barber K., 2005, 307.

[40] Idem, 307.

Људско друштво ће, као и гомила песка, понашати према истим општим правилима самоорганизованости. Пораст комплексности неког друштва доводи до повећања броја повезаности друштвених, економских и културних подсистема. Ови подсистеми представљају еквиваливент минимално стабилних система у гомили песка. Како се подсистеми шире и у својој интеракцији производе нове подсистеме тако и цивилизација постаје комплекснија и производи све више и више односа између подсистема. Једном када дође до поремећаја у неком подсистему доћи ће до каскадне реакције које ће се пренети на остале подсистеме. Снага поремећаја зависиће од способности индивидуалних делова система да пренесу поремећај на суседне системе. Велики поремећај или каскада довешће до пада једног или више подсистема, што ланчано доводи до пада целокупног система (колапса друштва). После колапса долази до рестартовања система на стандардни насумични систем који ће се током времена поново самоорганизовати све до тачке где ће поново моћи да генерише комплексност. Ово значи да ће сваки дуги друштвено економски прогрес бити могућ само кроз способност амортизације, тј. способности да се компоненте система одрже што више изнад минималног нивоа стабилности.[41]

Закључак модела самоорганизовања је контрадикторан данашњем размишљању да комплекснија и развијенија друштва боље подносе притисак климатских промена. Ово тврдња јесте донекла тачна, слабост првих цивилизација налазила су управо у њиховој сложености, јер што је култура сложенија то је индивидуа унутар ње зависнија од све ширег спектра крхких веза између подсистема. Модел самоорганизовања нам помаже да схватимо због чега су простије заједницае ловаца – сакупљача успевале да одоле много већим климатским изазовима током Плеистоцена, док су са друге стране прве цивилизације урушавале под мањим климатским стресом. Да ли ово значи да је данашње неупоредиво комплексније друштво под већим ризиком од пропасти услед промене климе? Одговор је и да и не, да – јер оно производи све више подсистема од којих појединац зависи, а чије се интеракције налазе на минимуму стабилности. С друге стране, модерно друштво са развојем подсистема развија и системе амортизације способне да одрже друштво на највишој могућој тачки изнад минимума стабилности. Самоорганизовани системи су у основи нелинеарни приликом одговора на спољашње утицаје, лавину може да изазове стена, али и каменчић. У већини случајева снага и сложеност поремећаја коју клима прави у друштву неће зависити од саме климе већ од осетљивости унутрашње динамике друштва. Било који догађај, без обзира на снагу може послужити као окидач за пропаст

[41] Idem, 308.

неког друштва. Догађај малог интензитета и значаја у односу на унутрашње стање друштва може да буде окидач за пропаст, али управо његова величина може да завара археологе и палеоклиматологе приликом проучавања података.

Литература

- Baede A.P.A. et al., 2001 The Climate System an Overview, *in Climate Change 2001: Scientific basis,* Cambridge University Press.
- Bond G. et al., 1997 D, *Science* Vol. 278, No. 5341*,* 1257 – 1266
- Brohan P. et al., 2006 Uncertainty estimates in regional and global observed temperature changes: a new data set from 1850, *Journal of Geophysical Research* 27.
- Brooks N., 2013 Beyond collapse: climate change and causality during the Middle Holocene Climatic Transition, 6400 – 5000 years before present, *Geografisk Tidsskrift* 112, 93 – 104.
- Burroughs J.W., 2005 *Climate Change in Prehistory: The End of the Reign of Chaos,* Cambridge University Press.
- Bunk G., 2002 Why Do Societies Collapse? A Theory based on Self – Organized Criticality, *Journal of Theoretical Politics* 14, 195 – 213.
- Coombes P. Barber K., 2005 Environmental determinism in Holocene research: causality or coincidence?, *Area* 37, 303 – 311.
- Dangaard S., Oescher H., 1984 North Atlantic Climatic Oscillations revealed by deep Greenland ice cores, *Climate Processes and Climate Sensitivity, Geophysical Monograph Series* Vol. 29, 288 – 298.
- Dugmore A.J. et al., 2007 Norse Greenland settlement: reflection on climate change, trade and contrasting fate of human settlements in the North Atlantic Islands, *Artic Anthropology* 44, 12 -36.
- Dansgaard S. et al., 1993 Evidence for general instability of past climate from a 250 – kyr ice – core record, *Nature* 364, 218 – 220.
- Mayewski A.P. et al., 2004 Holocene climate variability, *Quaternary Research* 62, 243 – 255.
- McCormick M. et al. 2012 Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence, *Journal of Interdisciplinary History* XLIII, 169 – 220.
- Milankovitch M., 1930 Mathematische Klimalehre und Astronomische Theorie der Klimaschwankungen, *Handbuch der Klimatologie,* Berlin.
- Singer, S.F. et al., 2005 The Physical Evidence of Earth`s Unstoppable 1500 year Climate Cycle, *NCPA Policy Report no. 279.* 1 – 27.
- Twiss C. K. 2007 The Neolithic of Southern Levant, *Evolutionary Anthropology* 16, 24 – 35.

- Wanner H. et al., 2011 Structure and origin of Holocene cold events, *Quaternary Science Reviews 30,* 3109 – 3123.
- Weninger B. et al., 2009 The impact of Rapid Climate on prehistoric societies during the Holocene in the Easter Mediterranean, *Documenta Praehistorica XXXVI*. 7 – 59.
- Weiss H., Bradley S.R., 2001 What Drives Societal Collapse?, *Science, Vol.* 291, No. 5504. 609 -610.

Summary

Nebojša Dimitrijević

IMPACT OF THE CLIMATE CHANGES ON SOCIETY AND CLIMATE DETERMINISM IN ARCHEOLOGY

Climate has affected human life and civilization from the emergence of hominids to the present day. Variations in the global average temperatures over the Holocene period have been relatively small compared to the ice age cycles, especially over the last 10,000 years. However, even these relatively small variations in global average temperature over the last 10,000 years have been significant in terms of their effects on human development and civilizations. These historical impacts of climate change can improve human life and cause societies to flourish, or can be instrumental in civilization's societal collapse.

Владимир Стевановић
Кустос – археолог
Народни музеј Лесковац

УДК 069.12(497.11)
37.03-057.874

УЛОГА МУЗЕЈА У РАЗВОЈУ НАУЧНЕ ПИСМЕНОСТИ ЂАКА – ПРИМЕР АРХЕОЛОГИЈЕ У НАРОДНОМ МУЗЕЈУ У ЛЕСКОВЦУ

АПСТРАКТ: У последње две године, Народни музеј у Лесковцу покушава да побољша приступ деци и њихово разумевање музеологије и културног наслеђа. Нудимо проактивно идеју укључивања ученика унутар музеологије и археологије, док они не постану не само посматрачи, већ и учесници у музеју.
Часови са ученицима у музеју постају интерактивни часови са три засебне целине. Први део је презентација у коју су они активно укључени, други део је тематска археолошка радионица, у којој стичу практично искуство, а трећи део је дискусија, у којој ученици могу размењивати своја искуства са кустосима и међусобно, формирајући тако сопствено мишљење о археолошким темама.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: музеј, научна писменост, археологија, интерактивно учење.

Низ научно-технолошких и друштвених промена довео је до разних последица од којих се доста њих могу сагледати у образовном систему. Савремени живот, заједно са научним и технолошким напретком, отворио је велике могућности за учење у свакодневном животу, што је, међутим, довело до тога да школа постепено губи монопол над знањем и учењем.

Могућност да школа није једина образовна установа, због сведоступности информација и начина на који се оне усвајају, обавезује целокупну заједницу да се бави својственим видом едукације. Конкретно, о музеју као образовној институцији можемо говорити од тренутка када је он постао јавна установа, с тим што се тек последњих деценија јавља помак у одређењу и схватању њене важности.[1]

Међутим, треба напоменути да се улога музеја у образовању не своди на „чињење нечег лепог и корисног са децом“ и трансмисију информација, тј. на схватање образовног рада на традиционални школски начин. У

[1] Б. Кулић, Ђ. Ранђако, *Осети уметност: интеркултурално искуство у музејској едукацији*, Нови Сад, Галерија Матице српске 2008, стр. 122.

овом случају проблем представља пасиван однос музеја према својим посетиоцима, који се своди једино на отварање изложбеног простора.

Данас образовни систем ставља велики акценат на активно учење, при чему се од ученика захтева да буде психолошки ангажован, где улаже властите напоре како би стекао лично искуство. На овај начин се формира критички став према предоченим информацијама, као и до бољег разумевања научних концепата са којима ће се сусретати касније.[2]

Музеј као институција и као средина за едукацију пружа јако велике могућности за активно учење и стицање искустава из прве руке. Када је у питању активно учење, кроз искуство самог ученика, као и његово психолошко ангажовање, конкретан рад на реалним проблемима и опипљивим предметима чини учење релевантним. На овај начин, музеј као едукатор ученику ангажује сва чула преко којих деца долазе у контакт са информацијама, тако да могу да у стварности осете, додирну, виде и упореде конкретне материјале.[3]

Слика 1. Народни музеј у Лесковцу

[2] С. Стефановић, К*аква нам је методолошка култура? У којој мери наша школа уводи ученике у научно мишљење – пример археологије* – предавање, Образовни форум, 11. 06. 2008.

[3] Б. Кулић, Ђ. Ранђако, *Осети уметност: интеркултурално искуство у музејској едукацији*, Нови Сад, Галерија Матице српске 2008, стр. 123

Овај вид образовања помаже ученику да концизније приступи научним формама и развија афинитете ка науци, која, с друге стране, подстиче дечију способност и самоувереност да систематично приступају решавању проблематике. Акценат се самим тим ставља на разумевање научних принципа, уместо да се инсистира на памћењу представљеног садржаја, што подразумева пасивни принцип учења.

Музејска едукација кроз радионице и интерактивне програме омогућава ученицима такву врсту образовања, где се њима само не говоре резултати науке, већ им се допушта да сами приступају решавању проблема научнима методама. На овај начин се ученицима помаже да изразе своје идеје, ставове, да тестирају своје претпоставке, као и своје резоновање.[4]

2. АРХЕОЛОГИЈА, МУЗЕЈ И УЧЕНИЦИ

Узевши у обзир идеје нове музеологије, адаптацију синопсиса и другачију понуду у односу на класично вођење групе кроз поставку, Народни музеј у Лесковцу је групама ученика основних и средњих школа представио нове едукационе програме који су припремљени од стране младих кустоса.

Слика 2. Почетни слајд са предавања „Праисторија Лесковца“

[4] С. Стефановић, *Каква нам је методолошка култура? У којој мери наша школа уводи ученике у научно мишљење-пример археологије* – предавање, Образовни форум, 11. 06. 2008.

1. ПРЕДАВАЊА

Од стране кустоса-археолога припремљена су тематска предавања намењена ученицима основних и средњих школа. Предавања су се бавила темама као што су: еволуција човечанства и настанак првих оруђа и оружја, настанком првих цивилизација у свету и код нас, затим период од најстаријих трагова насељавања на територији Лесковца па све до доласка Римљана, преко византијског наслеђа и локалитета Царичиног града, па све до средњовековне археологије.

Предавања су интерактивна, што подразумева активан разговор са ученицима, приликом чега се појашњавају сви елементи у предавању који могу да делују непознато ученицима.

Поред великог броја фотографија и визуелних приказа који се налазе у предавањима, ученицима се често обезбеде и реплике најинтересантнијих налаза, неки су из праисторије, неки са локалитета Царичин град итд. На овај начин се ученици могу и тактилно упознати са елементима важним за саму тему предавања. Интерпретација информација преко свих чула (вид, слух, мирис, укус и додир) јако је значајан фактор када је у питању усвајање нових идеја и новог градива.

Слика 3. Фотографија са предавања у Народном музеју у Лесковцу намењено ученицима лесковачке Гимназије

Осим тога, предавања су компаративног типа, где се, на пример, у случају појашњавања свакодневног живота једног припадника винчанске културе, његова свакодневица упоређује са животом појединца у данашње време, односно на који начин се користи слободно време у прошлости и данас.

2. АРХЕОЛОШКА РАДИОНИЦА О ПРАИСТОРИЈИ ЛЕСКОВЦА

Осим предавања, у Народном музеју у Лесковцу је започет програм који обухвата различите радионице за децу у предшколском узрасту, као и за ученике основних школа.

Између осталих радионица, новина у раду Народног музеја у Лесковцу су археолошке радионице. Основна идеја археолошких радионица у музеју је да се деци приближи идеја о археологији и археолошком принципу истраживања, који је другачији од уобичајених школских предмета и метода.

Концепт радионице је следећи:

- Теоријско упознавање са циљем археологије
- Теоријски приказ методологије археолошких истраживања

Слика 4. Део радионице „Буди археолог“, теоријско упознавање са археолошким методама

- Реконструкција археолошке сонде
- Упознавање са археолошким профилом
- Упознавање са археолошким алатом
- Вођење дневника
- Поштовање стратиграфије
- Археолошки контекст на основу стратиграфије
- Опхођење према археолошким налазима

На овај начин ученици се упознају са научним приступом и методама које евентуално доводе до теорија о којима уче у школи. Осим тога, сама симулација истраживачког процеса од теоријског дела до практичног ископавања, приближава ученике реалним истраживачким системима и методама.

Теоријски део

У теоријском делу ученици добијају подлогу преко које могу да формирају своје виђење конкретно неке географске јединице (у овом случају Лесковац са околином), као другачију целину од уобичајене територијалне. У свести деце тако се формира идеја о културном наслеђу једне територије, као и идеја о биолошким аспектима који су битни за развој једне људске заједнице на тој територији. Па тако, деца се упознају са значајем близине река у једном граду и близине шуме, односно ловишта.

Методе археолошких истраживања

Кроз методе археолошких истраживања стичу информације о археолошком рекогносцирању, што деци може да буде јако интересантно јер је у питању један вид „детективског“ истраживања животне средине. На овај начин она се могу играти тако што ће истраживати промене на терену, промене на земљишту, потенцијалне остатке фортификација и слично. Игра је један од најбољих начина на који деца могу да усвајају ново градиво, јер је у питању активан процес без њима „озбиљног“ приступа.

Реконструкција археолошке сонде и упознавање са археолошким профилом

У складу са расположивим могућностима, у Народном музеју у Лесковцу, с обзиром на то да не можемо да ископамо сонду у паркићу поред Народног музеја, кустоси-археолози су се сложили око идеје да се направи надземна сонда. У овом случају, структура сонде у облику квадрата је садржана у једном дрвеном сандуку квадратног облика 1,50м x 1,50м.

Овај сандук је напуњен земљом где се на сваких десетак центиметара налази репродуковани археолошки материјал, од кога је један део у виду керамике док други, деци интересантнији део, чине Ц налази, односно реплике фигурина које се чувају у Народном музеју у Лесковцу.

Слика 5. Упознавање са археолошком сондом

Сонда се дели на квадранте, где се након скидања дела слоја може опазити археолошки профил са којим се ученици упознају. На овај начин стичу практично знање о природним процесима, попут ерозије земљишта.

Кроз практични део археолошке радионице деца физички долазе у контакт са информацијама о ерозивним процесима терена, објашњава им се због чега се старије цивилизације налазе углавном испод нас, приликом чега им се ствара свест о културном наслеђу и знању које се налази ван уобичајеног видокруга на који су ученици навикли.

Упознавање са археолошким алатом

Ученици се упознају са прикладним алатом који се користи приликом ископавања, што им даје могућност да сами врше реконструкцију ископавања, и схвате практичну вредност употребе алата, као и предности и мане суве земље, односно влажне земље за рад.

Слика 6. Упознавање са археолошким алатом

Вођење дневника

Овај део радионице наглашава важност бележења информација које се добијају приликом прикупљања података, као и о томе колико је велика вредност контекста у коме се налазе археолошки предмети. На овај начин је могуће указати на опасности несистемтичних ископавања, и на огроман губитак информација које се иначе добијају помоћу систематичних ископавања. У исто време, шири се свест о постојању непримерене, тзв. дивље археологије, која је тренутно значајан фактор када је у питању уништавање културног наслеђа.

Поштовање стратиграфије – археолошки контекст на основу стратиграфије

Свест о стратиграфији на терену и улози хронолошког контекста је такође врло битна за формирање научног става код ученика, када је у питању рад на терену. Кроз радионицу, ученици почињу да размишљају о хронолошком оквиру у којем се предмети налазе под земљом.

У сваком случају, ове информације могу деловати превентивно у смислу стварања одбојног става према дивљој археологији, која је, нажалост, све више заступљена у нашој земљи.

Слика 7. Археолошка радионица – Опхођење према археолошким налазима

На крају, ученицима се скреће пажња на значај опхођења према материјалу који се пронађе приликом ископавања: разлози због којих се приступа конзервацији предмета, као и утицају зуба времена на стање пронађеног материјала.

3. АРХЕОЛОШКА РАДИОНИЦА „ЕВОЛУЦИЈА ЧОВЕКА“

Радионице на тему Еволуција човечанства су јако заступљене у свим већим музејима у свету. Чак, предавања о еволуцији могу бити идеалан увод за саму радионицу, где би предавања била први део радионице, сама археолошка радионица – други део, док би се трећи део радионице могао формирати у виду округлог стола са ученицима, где би деца имала прилику да учествују у разговору са археолозима везаном за било коју тему која њих занима, а тиче се еволуције човеченства.

Предавање „Еволуција човека“

Јако корисно предавање за ученике основних и средњих школа је предавање које се бави тематиком еволуције човечанства. Ова тема је нарочито важна узевши у обзир неке покушаје да се у школству омаловажи теорија еволуције, као и јачање религиозне свести код ученика кроз предмете као што је веронаука. Дакле, научни, односно археолошки приступ едукацији на тему еволуције је заиста неопходан када је реч о основном и средњем образовању.

У зависности од нивоа образовања (основна или средња школа) вршила би се адаптација садржаја самог предавања, где би се код основних школа већа пажња посветила стварању уопштене слике, пре свега хронолошке мапе и хронолошког контекста у који се могу сврстати људи.

Томе би се, даље, надовезао илустровани приказ развоја примата са посебним акцентом на разлику између мајмуна, човеколиких мајмуна и човека, и њихову еволутивну везу, с обзиром на то да је то тема која нарочито збуњује најмлађе. Главни део предавања би био развој хоминида по временским раздобљима и њихово место у свету (достигнућа хоминида, територијална распоростањеност итд.). Финале предавања треба да представља развој *Homo sapiensa* до савременог доба.

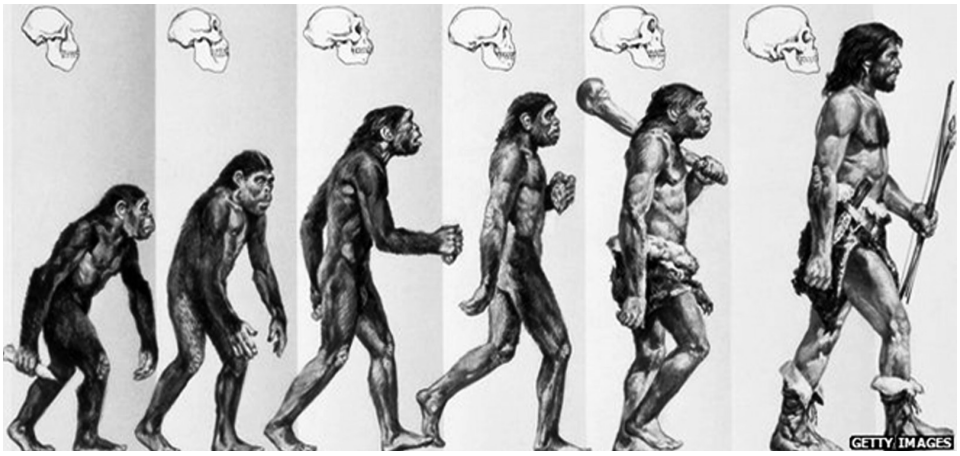

Предавање за ученике средњих школа би садржало основну идеју горепоменутог, с тим што би се већа пажња посветила детаљима везаних за специфичности у скелету, као и палеолитској археологији, у смислу оруђа на основу којих се класификују периоди, као и сами периоди, откриће ватре, стварање првог оружја, уметност, станиште итд.

Археолошка радионица

За археолошку радионицу о еволуцији је неопходно да се ученицима презентују пре свега пластични докази о самој еволуцији. Ови докази би били у виду реплика читавог скелета бар једног хоминида, у недостатку чега би се користиле илустрације или фотографије у природној величини. Ове реплике могу бити положене у импровизовани археолошки слој, који би учесници радионице могли да ископавају.

Интересантно је да се ученицима скрене пажња на природу локалитета који ископавају, па да тако, рецимо, локалитет буде смештен у пећини, приликом чега би морали да истраживање врше помоћу додатног осветљења. Након проналаска скелета, на основу добијених података у виду графикона и илустрација, од ученика би се захтевало да одреде врсту хоминида коме скелет припада.

Пример музеја у Мелбурну

Музеј у Мелбурну, у Аустралији, приликом радионица користи реплике фосилизованих лобања које затим ученици могу да ископавају, чисте, одређују антропометријске тачке, а затим и мере. Такође, учесници радионице воде записник о резултатима истраживања, а затим и мерења. Све ово је јако битно за развој научног ума код детета, приликом чега млада особа стиче разумевање за систематизовани приступ решавању проблема, као и потреби за заштитом археолошких локалитета и културних споменика.

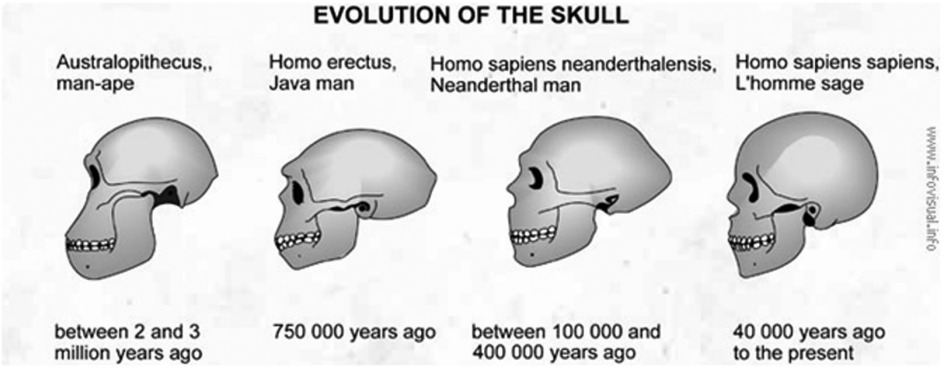

Линк за сајт музеја у Мелбурну:

http://museumvictoria.com.au/melbournemuseum/education/education-programs/human-evolution-workshop/

Пример музеја у Бургосу

У музеју у Бургосу, у Шпанији, постоји програм за најмлађе основце, који би лако могао да се примени и у нашим музејима. У питању је прављење диораме са представом еволуције човека од лего коцкица, која је касније постављена као засебна изложба, која је привукла пажњу многих посетилаца. Што се тиче евентуалног недостатка средстава у нашим условима, ову радионицу је такође могуће осмислити помоћу пластелина, или чак једноставно цртањем на основу приказаних илустрација.

Линк за сајт музеја у Бургосу:
http://www.ice-age-europe.eu/visit-us/network-members/museum-of-human-evolution/whats-on-here.html#family

Округли сто

Округли сто представља финале радионице и њен најбитнији део. На округлом столу би се водила једна конструктивна дебата између ученика и предавача, приликом које би ученици могли да изнесу своје критике, похвале и евентуалне предлоге за саму радионицу и њен креативни део.

Други део дебате би се односио на све могуће недоумице ученика везане за питање еволуције. На овај начин, ученицима се пружа могућност

да потврде све информације и градиво које им је представљено кроз теоријски и практични део археолошке радионице о еволуцији човека.

4. ЗАКЉУЧАК

Идући у корак са условима које нуди савремено доба по питању образовања ученика, установе музејског типа имају могућност да унапреде своје ресурсе и да се адаптирају на начин на који је могуће одредити најоптималнији приступ када је у питању образовање научне писмености код деце ван школских инситуција.

Адаптирајући синопсисе и уз помоћ модерне технологије, у музејима је могуће ученицима задржати пажњу и образовати развој научне логике. Уз помоћ и ангажман школског кадра, посећивање ученика музејима може бити потпуно ново искуство, прилагођено интересовањима деце.

Музеји почињу да мењају свој приступ где се посетилац поставља у пасивну улогу посматрача и на тај начин бива изложен информацијама. Долази до појаве интерактивних радионица, предавања, па чак и обичних посета, где се ученици стављају у први план и цео скуп информација се прилагођава њима. Посетилац постаје активни учесник програма, где кроз разговор, дружење или програмиране активности у виду задатака и решавања проблема постаје директно повезан са информацијама те на тај начин усваја исте.

Народни музеј у Лесковцу последње две године ставља акценат на развој великог броја радионица прилагођене разним усрастима и тематским целинама. Када је у питању археологија, јавља се велико интересовање

код ученика с обзиром на то да им се у овом случају нуди проактивни археолошки приступ који деци омогућава директан контакт са репликама или стварним археолошким материјалом, кроз реконструисану археолошку сонду или костимираном реконструкцијом на археолошком локалитету.

5. ЛИТЕРАТУРА

Б. Кулић, Ђ. Ранђако, *Осети уметност: интеркултурално искуство у музејској едукацији*, Нови Сад: Галерија Матице Српске 2008

С. Стефановић, *Каква нам је методолошка култура? У којој мери наша школа уводи ученике у научно мишљење-пример археологије* – предавање, Образовни форум, 11.06.2008.

Summary

Vladimir Stevanović

ROLE OF MUSEUMS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC LITERACY OF STUDENTS - ARCHAEOLOGY EXAMPLE IN THE NATIONAL MUSEUM OF LESKOVAC

We strive to follow the paste of the modern age and to use the digital revolution in our advantage. Musems have the opportunity to adapt and improve their own systems in the educational purposes of the elementary school and high school students.

Museology must adapt their concepts so they can maintain the focus of the students, in purpose of forming the scientific logic in their mind. Archaelogy and its basic understanding of logic can help the children to apply its science litteracy, which they can later use to grasp the problems they are dealing with trough school and in real life.

Abstract: National Museum of Leskovac is trying, for the last two years, to improve the approach toward children and their understanding of museology and cultural heritage. We offer the proactive idea of envolving the students inside the museology and archaeology, until they become not just the beholder, but the actor inside the museum.

Students classes inside the museum become interactive classes with three separate wholes. The first part is the presentation in which they are actively involved, the second part is the archaelogy theme workshop, so they can gain the practical experience, and the third part is the conference, where the students can exchange their experiences with the currators and with each others, thus forming the proper oppinion of an archaeological theme.

Јана Глигоријевић
студент IV године историје уметности,
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

УДК 725.212(497.11)
339.174:677(497.11)(091)

КОМПЛЕКС ЛЕСКОВАЧКОГ САЈМА

АПСТРАКТ: Рад се пре свега бави архитектонским дометима комплекса лесковачког Сајма. Смештањем у контекст и културно- историјске оквире, обраћа се пажња на значај манифестације (од њених зачетака у виду панађура с краја деветнаестог века, па све до конституисања Сајма као институције) и изграђених објеката, њихову иновативност у тренутку стварања, као и неопходност баштињења истих, како због богате прошлости и историје града у периоду одржавања сајмова, тако и због јединствености конструктивног решења главне изложбене хале.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: текстилна индустрија, Сајам, архитектура, изложбене хале, Округли павиљон.

Почеци и развој лесковачког Сајма

Текстилна индустрија била је једна од најважнијих грана привреде у Србији и Југославији током деветнаестог и двадесетог века, и као таква најразвијенија је била управо на југу Србије. Крајем деветнаестог и почетком двадесетог века у Лесковцу се отварају фабрике разних индустријских грана: метална, хемијска, ужарска, текстилна, које дају наговештај претварања града у значајан трговачки и индустријски центар Краљевине Србије. Лесковац се са својом околином развио захваљујући монополу у гајењу и преради конопље. Прва фабрика вунених тканина у Лесковцу отворена је 1896. године. Надимак „српски Манчестер“ који је град поносно носио у зениту своје индустријске развијености данас звучи готово претенциозно. Као центар врло развијене производње текстила, остао је све до почетка деведесетих година двадесетог века, када је ова индустрија пропала услед општих прилика изолације и економске депресије.[1]

Историју лесковачког сајма можемо пратити и у деветнаестом веку. Већ тада је град снабдевао Балкан и Малу Азију производима од кудеље

[1] Ранка Гашић, *Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата – британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића,* Лесковачки зборник бр. 49, Лесковац 2009, 93-100.

гајене у овом крају, као и разним другим производима и сировинама. Тада је забележен низ панађура[2] - вашара, богатих разноврсном робом, који су уједно били стециште пословног света.[3] Тако је Лесковац постао прометан центар не само у погледу трговине већ и у погледу окупљања људи из земље и иностранства. То је било, између осталог, постигнуто захваљујући добрим саобраћајним везама, јер се Лесковац налази на главној железничкој прузи Париз – Атина, као и на магистрали Београд – Солун. Сви ови панађури су, упоредо са привредним успоном града, добијали и сложеније форме свог одржавања, и на тај начин су одражавали привредни напредак овог краја.

Слика 1. Разгледница са приказима неких од важнијих фабрика текстила из Лексовца и околине, период између два светска рата

Лесковачки панађури су претеча локалне индустријске изложбе одржане 1927. године у градској Реалној гимназији поводом педесетогодишњице ослобођења од Турака, као и локалних изложби индустрије и занатства у послератном периоду из којих је 1953. године настао специјализовани Сајам текстила и текстилних машина, као обележје карактера привреде града, у коме је текстилна индустрија учествовала у бруто производима

[2] *(грч. panenirion, тур. panayir)*.

[3] О историјату панађура, првим индустријским изложбама и развоју текстилне индустрије има више чланака у новинама „Глас Сајма“: Анон, *Лесковачки панађури*, Глас Сајма, година I, бр. 2, 16. јул 1956, 1; М. Т., *Зачетак данашњег Сајма*, Глас Сајма, година II, бр. 2, март-април 1957, 4; Историјски архив Лесковац, Фонд Секретеријата за привреду (даље ИАЛ, СП), бр. 7063, Инвестициони програм за израду изложбеног павиљона Сајма текстила и текстилних машина у Лесковцу, 1956, 1.

са преко 80%.[4] Тако је Лесковац у оквирима ФНРЈ постао зачетник прве строго специјализоване текстилне манифестације. Организовањем ове манифестације указана је пажња Лесковцу као граду са традицијом текстилне индустрије дуге седамдесет пет година, као и расаднику стручног кадра широм земље који су учени у лесковачкој текстилној школи тада старој тридесетак година.

Почетак сајма био је скроман. Из изложбе је прерастао у сајам, а потом из локалних оквира у опште југословенске, да би, најзад, 1955. године добио карактер међународног специјализованог сајма. Циљ сајма је, наравно, било успостављање контакта између купаца и продаваца – произвођача, упоређивање квалитета производа, дезена и општег асортимана конкурентних предузећа, склапање већих комерцијалних послова, као и омогућавање бољег увида у привредни успех једне земље и њених појединих индустријских грана.[5] Први специјализовани сајам текстила организован је са једанаест излагача, на другом је тај број повећан на тридесет пет, где је спадала и једна инострана фирма, а већ на трећем – осамдесет седам излагача од којих је било седам страних фирми, чиме је сајам добио међународни карактер. Поред повећања броја излагача, сразмерно је расла и цифра дохотка. Управни одбор сајма је био обогаћен члановима из читаве републике, тако да је на тај начин сајам проширен у својој основној формацији у републичким размерама. Све ове чињенице сведоче о развоју и значају ове манифестације током педесетих и шездесетих година. На овај начин је сајам створио традицију одржавања сваке године, на коме су поред готових текстилних производа излагане и машине, утензилија, боје, хемикалије и остала помоћна средства. Сајам се поред тог комерцијално – пропагандног дела састојао и из одржавања стручно-научних предавања, приказивања научних филмова, практичних демонстрација, организовања изложби стручне литературе корисне за домаће стручњаке, из области производње текстила, текстилног машинства, хемикалија и сл. Године 1956. оформљене су и новине „Глас Сајма“. Путем њих је организација детаљно обавештавала јавност о дешавањима и припремама за предстојећи Сајам, које су трајале и по више месеци.[6]

[4] ИАЛ, *исто*, 1-2.

[5] Услед технолошког развитка и напретка државе, конституисано је више сајмова општег карактера: Загребачки велесајам, Осјечки сајам, Новосадски сајам, Скопски сајам и сајмови и изложбе у Словенији. Оваква оријентација на опште сајмове није била практична, па се појавила потреба за организовањем специјализованих сајмова. Тако су се неки од ових сајмова специјализовали управо по узору на лесковачки: Осјечки на дрвну индустрију и модеран намештај, Новосадски као пољопривредни итд. Тиме је постигнуто лакше сагледавање развоја једне привредне гране земље. – ИАЛ, СП, *исто*, 2.

[6] Штампане су од 1956. до 1990. године, периодично – на годишњем нивоу, а свакодневно у данима одржавања Сајма: Анон., *Интензивне припреме за V Сајам*, Глас Сајма, година I, бр. 9, новембар-децембар 1956, 8.

Од 1958. године приређиване су и разне ревије, попут ревија савременог одевања и пропагирања конфекцијске производње одела, обуће, одеће, итд., које су имале за циљ да представе најновије кројеве и дезене.

Гошин павиљон

До 1956. године Сајам се одржавао у згради Више мешовите гимназије коју је изнајмљивао у ту сврху, а која се налази одмах до простора, тзв. сајмишта, на коме је изграђен комплекс изложбених хала сајма, у самом центру града. Међутим, како се сајам из године у годину развијао, тако је захтевао и више простора. Недостатак изложбеног простора био је узрок одбијања извесног броја излагача из иностранства. Поред тог практичног, постојао је и други проблем који се тицао прописа о сајмовима на основу кога је утврђено да сваки сајам треба да има на располагању и сопствени сајамски изложбени простор грађен у ту сврху. Из тих разлога је Управа Сајма 1956. године покренула иницијативу изградње монтажног павиљона величине 52 х 24 м, са 1,584 м^2 изложбеног простора. То је био први у низу пројеката изложбених павиљона који су грађени све до 1961. године. Архитекта који је радио на пројектовању ове хале био је Милорад Цветић. У плану је била изградња хале, која би се финансирала делом преко инвестиционог кредита из фонда НО општине Лесковац, а делимично из буџета. Како је Сајам простор користио само два месеца у години, током лета, пројектом је било предвиђено и адаптирање павиљона у сврху биоскопске сале са осамсто педесет монтажних столица. Тако би Управа Сајма имала приходе и ван сајамске сезоне, којима би отплаћивала кредит. Павиљон изложбене хале је по првобитној идеји требало да буде привремено смештен, до одређивања коначне локације, у парку поред гимназије, на углу између улице Доситеја Обрадовића и Учитеља Јосифа. Његова локација није мењана до данас, и познат је под називом „Гошин павиљон“.

Грађевина је правоугаоног облика са двосливним кровом. У образложењу пројекта је наведено да би се у њему повремено могле организовати и кошаркашке, одбојкашке утакмице, бокс-мечеви, у делу сале са паркетом, одакле би се склањале биоскопске столице. У ту сврху су поред подужног зида конструисане покретне трибине за око шесто гледалаца. Улаз у биоскопски фоаје је са западне стране, док је излаз на северној страни. Конструкција хале је метална, јер је, као што је већ поменуто, требало да буде премештена на нову локацију. Зидови су обложени таролит плочама и дрвеним изолационим панелима, док су одређене површине, попут прозорских и улазних оквира, застакљене. За под су употребљене бетонске монтажне плоче, док је у делу за биоскоп и игра-

лиште постављен паркет.[7] Павиљон данас има функцију спортске хале, у којој се редовно одржавају тренинзи и утакмице.

Слика 2. 1) Гимназија; 2) Гошин павиљон; 3) Плави павиљон; 4) Округли павиљон; 5) Бомбајац; 6) Мостар

Плави павиљон

Убрзо након изградње првог павиљона, започета је изградња и другог. Недељни лист „Наша реч“ из марта 1957. године преноси утиске са седнице Народног одбора општине Лесковац, на којој је доста времена било посвећено дискусији о решавању проблема Сајма. Као главни проблем опет се појавило питање недостатка изложбеног простора. У чланку се још наводе и секундарне повољности које град добија одржавањем сајма: „... у време одржавања Сајма је и културно-забавни живот у граду био знатно интензивнији... Поред тога, и сам град је добио свечани изглед, јер је био украшен и припремљен за дочек и смештај многобројних излагача и посетилаца из земље и иностранства...“. Такође, бележи се и повећани промет угоститељства, трговине, занатства, услужних предузећа, нарочито у току јуна и јула, у периоду припремања и одржавања сајма.[8] Одбор је тада донео још једну одлуку, која се односила на активно укључивање

[7] ИАЛ, СП, *исто.*

[8] М. Трудић, *Одборници: Проширити и још више унапредити Сајам*, Наша реч, бр. 10, 2. Март 1957, 1.

примењене уметности у оквире Сајма.[9] Питање значаја уметничког и естетског аспекта у производњи текстила покренуто је позивањем уметника Пеђе Милосављевића да одржи предавање на V Сајму 1957. године.[10] Крајем марта исте године комисија је одобрила инвестициони програм за изградњу хале бр. 4, а архитекта пројекта је поново био Милорад Цветић.

Хала је смештена уз зграду гимназије, и делом је заузела и површину парка. Грађена је од армираног бетона, тако да није било предвиђено њено премештање као што је то био случај са Гошиним павиљоном. У извештају комисије се јавило благо негодовање око локације, јер би она угрожавала даљи рад гимназије, с обзиром на чињеницу да се овај простор претварао у право сајмиште (уз идејни пројекат Павиљона бр. 4 достављен је и распоред будућих хала), и да би у наредном периоду школа из тог разлога морала да тражи нову локацију.[11] Грађевина је првенствено била намењена иностраним излагачима. И овде је постојала идеја о коришћењу хале у друге сврхе у месецима ван сајамске сезоне, за одржавање биоскопских представа, приредби културно – уметничког садржаја, разних предавања, семинара, евентуално и као магацински простор за смештај и складиштење вуне, кудеље и других производа.

Слика 3. Простор сајмишта, а некада парк са погледом на соколски дом (данас Народно позориште), период између два светска рата

[9] Наглашена је неопходност учешћа Удружења примењених уметника на пољу текстилног дизајна. - Н. Ст., *Сајам у Лесковцу једини ове врсте у земљи*, Глас Сајма, година II, бр. 3, мај-јун 1957, 4.

[10] Назив предавања је гласио: К., У*метност и потреба њене примене у текстилној индустрији. Предавање Пеђе Милосављевића на V Сајму*, Глас Сајма, година II, бр. 2, март-април 1957, 7.

[11] Писмено образложење комисије које стоји уз куцано одобрење инвестиционог програма. – ИАЛ, СП, број 3223, Инвестициони програм за изградњу изложбеног павиљона бр. 4 Сајму Текстила и текстилних машина у Лесковцу, 1957.

Површина коју хала запрема износи 900 м^2, димензија 36 х 19,5 м. Над правоугаоном основом уздиже се армирано бетонска конструкција од шест параболичних сегментних сводова ослоњених на одговарајуће греде. Са северне – подужне стране павиљон је застакљен целом дужином у висини од 4,4 м, док је јужна подужна страна, такође целом својом дужином, осветљена у висини од 8,3 м. На тој страни се налази и највиша тачка параболне линије. Застакљена платна имају металну конструкцију тако да се у сегментима могу отварати, са јужне стране по систему хармонике, а са северне стране по хоризонталној осовини, чиме је омогућено проветравање. Калканске стране, источна и западна су затворене. У унутрашњости хале се целом дужином поред застакљене јужне површине простире на висини од 4,32 м галерија ширине 10 м. Галерију носе стубови на размаку од 6 м, на истом размаку на коме су и параболични носачи који носе сегментне сводове. За интерну комуникацију између приземља и галерије служи спирално степениште, које је у углу на јужној страни. Ту се налази и санитарни чвор. Спољашњи и унутрашњи зидови су обрађени делимично у теракоти, а делимично обложени керамичким плочицама у боји. Стубови у хали, спирално степениште и зидови санитарних просторија су такође обложени плочицама. Подови су прекривени паркетом. Једноставност и проходност архитектонског решења приземља и галерије пружају могућност смештања изложбених штандова и излагања великог броја различитих експоната. Архитекта је имао још једну идеју о намени простора ове хале, а коју је објаснио у техничком опису идејног пројекта. Наиме, гимназија би у вансајамској сезони могла ову салу користити као гимнастичку дворану, монтирањем справа чији би магацин био у подруму школе. Исте године постављен је и монтажни павиљон Бомбајац, који је назив добио по Бомбају, у коме је био монтиран због представљања југословенске државе. У ово време је допремљена и светлосна кула.[12]

Округли павиљон

У одобрењу инвестиционог плана из 1958. године, као инвеститор се наводи Међународни сајам текстила и текстилних машина у Лесковцу. Он ове године и званично добија статус међународног сајма и статус установе са самосталним финансирањем. Управа сајма, ради стимуланса произвођача и прерађивача, уводи и награђивање најбољих производа са I, II и III наградом у виду медаље. За најбољи артикал и највеће достигнуће додељивана је награда жирија „Златна преслица“.

[12] ИАЛ, СП, *исто.*

Слика 4. Поглед на Округли павиљон, шездесете године XX века

Павиљон је пројектован у бироу Грађевинског предузећа „РАД“ из Београда, а архитект је био Стјепан Залежак. Градња је била подељена у две фазе (грађевински и занатски радови). С обзиром на то да се са градњом започело крајем маја, у првој фази је била изграђена и галерија хале без главне конструкције. Хала је била у употреби за сајам који је одржан те године, с тим да је уместо крова имала привремено шаторско платно. Коначно је завршена 1959. године.[13] Ван сајамске сезоне имала је сличну намену као и претходне. Акценат је посебно стављан на функцију магацина, нарочито за складиштење и сортирање дувана, као и магацинског простора за смештај сировина (сирове вуне) и готових производа, који је био дефицитаран.[14] Најмонументалнија, она заузима 2640 м^2 површине, и са око 4000 м^2 изложбеног простора. Подигнута је на великом делу простора који је заузимао некадашњи парк.

Основа је приближно кружног облика са средњим пречником од око 65 м, покривена висећим кровом. Темељи су израђени од сплета ар-

[13] Т., *Последње припреме*, Глас Сајма, година III, бр. 4, јун-јул 1959, 1; У другом чланку се наводи како је највећа тешкоћа била изградња крова и да је „павиљон са висећим кровом јединствено архитектонско остварење у нашој земљи“: Д., *Завршен Округли павиљон пре рока*, Глас Сајма, година III, бр. 4, јун-јул 1959, 2.

[14] У току једне године за потребе текстилне индустрије лесковачког басена било је прерађивано око 700 тона вуне. - ИАЛ, СП, Главни пројекат изложбене хале бр. 3, Сајам текстила и текстилних машина – Лесковац, 1958.

мирано бетонских плоча. Вршено је и фундирање тла због подземних вода на дубини од око шест метара, а израђен је и тампон слој од бетона дебљине један метар. Према плану, хала је поред главног простора који служи за излагање, односно одигравање утакмица, требало да садржи и споредне просторије, попут мушке и женске гардеробе за сто двадесет особа са потребним тушевима и умиваоницама, као и одређени број тоалета. Споредне просторије – свлачионице и тоалети – требало је да буду изграђени у подруму, али ништа осим главне хале и галерије није реализовано. На висини од 4,3 м изнад пода хале изграђена је галерија облика кружног прстена ширине 8,6 м, којој се прилази једнокраким степеништем у два супротна краја хале. Галерије су, као и цела хала, одлично осветљене дневном светлошћу, јер су зидна платна у потпуности застакљена, а конструкција крова омогућује да прозорско платно буде највеће висине тамо где је у највиши кров. Подови су око унутрашње стране покривени терацом, а централни део паркетом. Велики број улаза обезбеђује лак прилаз, као и брзо пражњење хале. Два снажна ободна носача положена су у равни нагнутој према хоризонталној равни пода за око 28° 48’ и они, заједно са носећим кабловима, носе сав терет крова. Носећи каблови су постављени у склопу ободних носача и служе за ношење кровних плоча. Поред њих су постављени и помоћни каблови који имају функцију укрућивања кровне површине. То се постиже тако што се помоћни каблови, помоћу нарочитих вретена, затежу.

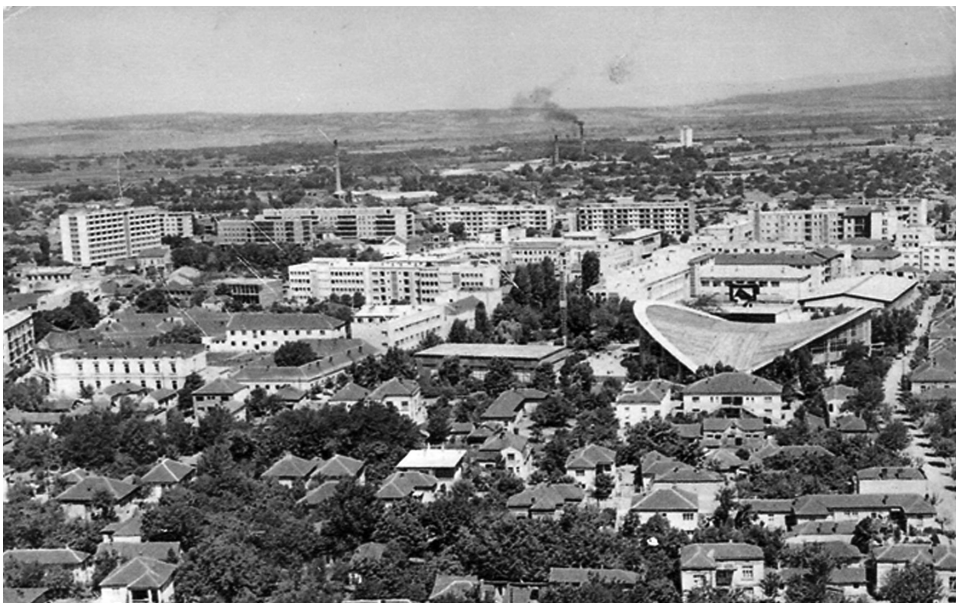

Слика 5. Панорама Лесковца са погледом на Округли павиљон, разгледница из 1966. године

Тим затезањем помоћних каблова преноси се сила притиска на носеће каблове, уноси се у њих сила затезања, они се истежу и заузимају нов положај при коме притискају помоћне каблове. На тај начин се добија крута мрежа каблова у чија се окца, која образују по два носећа и два попречна помоћна кабла, постављају монтажне плоче дебљине 3 цм. Из плоча вире по четири канџе од челичног лима којима се ослањају на носеће каблове. Прелаз из ободних носача у монтажне кровне плоче извршен је помоћу плоча посебног облика положених у малтер, а у делу где се кровна површина одваја од ободних носача помоћу посебне монолитне конструкције ослоњене на низ стубова обликованих у виду брисолеја.[15]

Решење примењено за обраду крова је у то време било иновативно. У свету је у овом периоду било изграђено још само пар објеката са оваквим решењем. Као преседан и могући узор могао би се наћи у конструкцији Ц. С. Дортон арене (*J. S. Dorton Arena*), која се налази у Северној Каролини. Започео ју је архитект Метју Новики (*Matthew Nowicki*), а након његове смрти завршио архитект В. Х. Дитрик (*William Henley Deitrick*). Грађена је у периоду од 1949. до 1953. године, и о њој се често говори као о првој грађевини са структуром крова у виду мреже каблова. Арена је елиптичног облика, са два параболична лука на којима почива мрежа каблова.[16] Други такав пример може се наћи у Француској. Изградња велике спортске хале Ла Гранд Неф де Л'ил-де-Ван (*La Grande Nef de L'Île-des-Vannes*) у граду Сент Уан, област Сена-Сент Дени, започета је 1959. а завршена 1967/8. године. Архитекти који су радили на овом спортском комплексу су Анатол Коп, Лусијан Метриш и Пјер Шазаноф (*Anatole Kopp, Lucien Metrich*, *Pierre Chazanoff*). Велика хала овалног облика покривена је кровом који почива на два бетонска хиперболична параболида и мрежи каблова међу њима. Објекат од 2007. године има епитет „Наслеђе XX века" који је доделило Министарство културе Француске и унет је у списак историјских споменика.[17] Нигде није потврђено да је архитект Округлог

[15] ИАЛ, СП, *исто.*

[16] *Docomomo US*, August 2012. Доступно на: http://www.docomomo-us.org/register/fiche/js_dorton_arena (преузето 24.5.2014.); David R. Black, ''Nowicki, Matthew (1910-1950)'', *North Carolina Architects & Builders – A biographical dictionary*, Published 2009. Доступно на: http://ncarchitects.lib.ncsu.edu/people/P000044 (преузето 24.5.2014.); Sonjoy Deb, ''Analysis, Design and Construction of Fabric Structures'', *The Masterbuilder*, August 2013, 107. Доступно на: http://www.masterbuilder.co.in/analysis-design-and-construction-of-fabric-structures/ (преузето 24.5.2014).

[17] *Cite de l'architecture & du patrimonie*, Base de données d'inventaires du Centre d'archives de l'Ifa, Fonds Kopp, Anatole (1915-1990), Inventaire complet, réalisé par Elisabeth Essaïan sous la direction de David Peyceré. Mis à jour le : 1996-08-30. Доступно на: http://archiwebture.citechaillot.fr/fonds/FRAPN02_KOPAN/inventaire/objet-37580 (преузето 24.5.2014.); *Ministere de la Culture et de la Communication*. Доступно на:

павиљона за узор имао Дортон арену, која је била изграђена тек коју годину раније, али се може довести у везу са њом. Узимајући у обзир намену ових хала, затим облик, решење кровне конструкције, уклештење параболичних лукова које је изведено на сличан начин, само у мањим размерама у случају лесковачког павиљона, као и чињеницу да је Дортон арена представљала новитет у архитектонској конструкцији, могло би се доћи до закључка да је Стјепан Залежак ипак имао информације о овој грађевини. Што се тиче француске спортске хале, она је започета годину дана након лесковачке, па се не може узети у разматрање као могући узор.

Слика 6. J. S. Dorton Arena, арх. Метју Новики, САД, педесете године XX века

Слика 7. Округли павиљон, арх. Стјепан Залежак, ФНРЈ, шездесете године XX века

Слика 8. La Grande Nef de I'Île-des-Vannes, арх. Анатол Коп, Лусијан Метриш и Пјер Шазаноф, Француска, седамдесете године XX века

http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/merimee_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=PA93000024 (преузето 24.5.2014.); *Saint – Ouen tourisme: Site officiel de l'office de tourisme*. Доступно на: http://www.st-ouen-tourisme.com/fr/decouvertes/fiche/355-grande-nef.html (преузето 24.5.2014).

Округла хала, тзв. Шајкача, до недавно је коришћена приликом приређивања новогодишњих и других сајмова, као и за поједине концерте и утакмице, док није у потпуности затворена након приватизације.

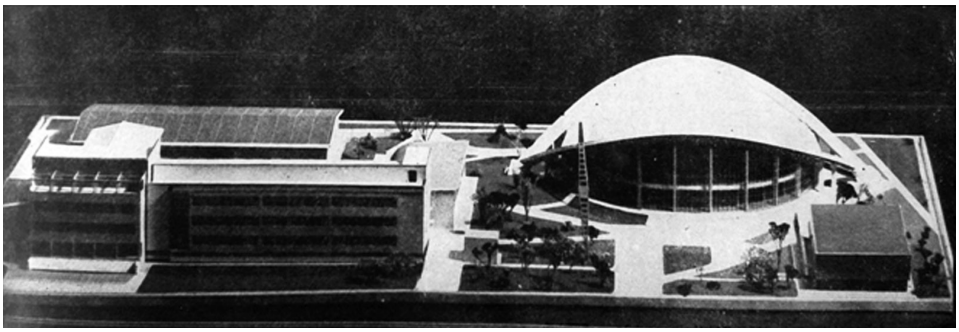

Слика 9. Фотографија макете комплекса изложбених хала Сајма

Управна зграда Сајма, адаптација[18]

„Глас Сајма“ из марта-априла 1960. године преноси одлуку новог Управног одбора о формирању Клуба пословних људи, који би окупљао домаће и иностране учеснике Сајма ради лакше сарадње и размене идеја.[19] У чланку из 1961. године се наводи да је неопходна адаптација просторија Управне зграде за потребе Управе, Клуба, Прессервиса.[20] Адаптацију зграде је извршио архитекта М. Станишић.[21] Она се састојала из изградње новог степеништа које повезује приземље и први спрат и додавања преградних зидова. У холу је изграђено трокрако степениште које повезује приземље и први спрат. Хол се у приземљу, након адаптације, у време сајамских дана користио као бифе. Шанк је био смештен испод степенишног крака. На спрату где је канцеларијски простор, извршене су минималне измене преграђивањем неких просторија. У приземљу су се поред хола – бифеа налазиле канцеларије рачуноводства, књиговодства и шефа организације[22] а на спрату пријавница, секретар, правни референт,

[18] Истраживач није успео да у Архиву Лесковца пронађе пројекат по којем је грађен објекат пре адаптације из 1961. године. О адаптацији зграде у: ИАЛ, Општински фонд за стамбену изградњу Лесковац, бр. 818, Адаптација Управне зграде Сајма у Лесковцу, 1961.

[19] М., *Са састанка новог управног одбора Сајма; изнето више значајних одлука*, Глас Сајма, година V, бр. 2, март-април 1960, 5

[20] Уочи припрема за IX Сајам. Б. М., *Уређење Сајмишта*, Глас Сајма, година VI, бр. 60, март-април 1961, 2

[21] У опису пројекта се нигде не наводи пуно име архитекте.

[22] ИАЛ, *исто*, план основе приземља.

генерални директор, сликар архитект, дактилограф и пропаганда.[23] Данас је простор некадашњег хола у приземљу отворен и претворен је у башту кафића, док је у остацима некадашњих канцеларија смештен ентеријер кафеа и Управа сајма. Просторије на спрату нису у употреби.

Монтажна хала типа „Соко Н-11“ – Мостарац

Метална монтажна хала била је производ предузећа „Соко“ из Мостара. Правоугаоног је облика, ширине 12,7 м, висине на крајевима 4,30 м а на средини 5,2 м и променљиве, монтажне дужине. Овим програмом је, заправо, била предвиђена изградња хале дужине 30 м, која би се добила монтирањем две хале, са корисном површином од 762 м^2. Инвеститор за изградњу ове хале био је Општински фонд за стамбену изградњу у Лесковцу, и примарна функција објекта није била у сврхе Сајма. Хала је подигнута за потребе Фонда, у виду магацинског простора за смештај инвентара, механизације и грађевинског материјала. Поред тога, Фонд је имао у плану изнајмљивање овог простора и сарадњу са разним привредним и друштвеним организацијама, предузећима и установама, којима би хала послужила за складиштење материјала, амбалажа, опреме, одржавања изложби и слично. У јеку грађевинске сезоне, ова хала би се издавала за потребе лесковачког Сајма текстила, који би био и најповољнији закупац.[24]

Закључак

Ако сумирамо сазнања проистекла проучавањем овог комплекса, можемо увидети два главна типа наслеђа. У погледу историјског наслеђа, институција Сајма је сведок и оличење привредног, индустријског, културног живота Лесковчана и околине. Ту историју треба неговати и преносити је тако да и будуће генерације имају свест о значају који је град имао на локалном, националном и интернационалном нивоу. А друго, не мање важно, јесте архитектонско наслеђе. Упркос томе што је највише пажње посвећено пројектовању главног Округлог павиљона и томе што су хале првенствено имале утилитарну, а не естетску функцију, оне су показатељ једног тока архитектуре средине двадесетог века, као и новог архитектонског достигнућа, можда јединственог у том тренутку, макар на подручју Балкана, ако не и шире. Сајам је део колективне меморије грађана, али и даље ствара нове успомене. Стога, очување наслеђа не

[23] Исто, план основе спрата.

[24] ИАЛ, Одељење за привреду, Општински фонд за стамбену изградњу Лесковац, Монтажна хала типа „Соко Н-11“, 1961.

представља само чување сећања, или стављање вета на уништавање, већ и активно коришћење. Овим истраживањем само се загребало по питању значаја и иновативности ове грађевине у архитектонском смислу. Узимајући у обзир епитет француске спортске хале из 2007. године, као и конструктивне везе главне сајамске хале и Дортон арене, долази се до идеје о дубљем истраживању лесковачког комплекса и Округлог павиљона и његове позиције на архитектонској сцени Југославије и света педесетих и шездесетих година прошлог века.

Слика 10. Округли павиљон – некад и сад

Илустрације лесковачких хала преузете су са интернет портала Мој град Лесковац: http://mojgradleskovac.wordpress.com, док су остале две преузете са: https://www.flickr.com/photos/29584882@N06/3181852583/in/photostream/ и http://archipostalecarte.blogspot.com/2013_11_01_archive.html

Библиографија

Аноним, *Интензивне припреме за V Сајам,* Глас Сајма, година I, бр. 9, новембар-децембар 1956.

Аноним, *Лесковачки панађури*, Глас Сајма, година I, бр. 2, 16.јул 1956.

Б. М., *Уређење Сајмишта*, Глас Сајма, година VI, бр. 60, март-април 1961.

Д., *Завршен Округли павиљон пре рока*, Глас Сајма, година III, бр. 4, јун-јул 1959.

David R. Black,''Nowicku, Matthew (1910-1950)'', *North Carolina Architects & Builders – A biographical dictionary*, Published 2009. Доступно на: http://ncarchitects.lib.ncsu.edu/people/P000044

Docomomo US, August 2012. Доступно на: http://www.docomomo-us.org/register/fiche/js_dorton_arena

Историјски архив Лесковац, Фонд секретеријата за привреду (даље ИАЛ, СП), број 7063, Инвестициони програм за израду изложбеног павиљона Сајма текстила и текстилних машина у Лесковцу, 1956.

ИАЛ, СП, број 3223, Инвестициони програм за изградњу изложбеног павиљона бр. 4 Сајму текстила и текстилних машина у Лесковцу, 1957.

ИАЛ, СП, Главни пројекат изложбене хале бр. 3, Сајам текстила и текстилних машина – Лесковац, 1958.

ИАЛ, Општински фонд за стамбену изградњу Лесковац, бр. 818, Адаптација Управне зграде Сајма у Лесковцу, 1961.

ИАЛ, Одељење за привреду, Општински фонд за стамбену изградњу Лесковац, Монтажна хала типа "Coko H-11", 1961.

К., *Уметност и потреба њене примене у текстилној индустрији. Предавање Пеђе Милосављевића на V Сајму*, Глас Сајма, година II, бр. 2, март-април 1957.

Ministere de la Culture et de la Communication. Доступно на: http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/merimee_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=REF&VALUE_1=PA93000024

М., *Са састанка новог управног одбора Сајма; изнето више значајних одлука*, Глас Сајма, година V, бр. 2, март-април 1960.

М. Трудић, *Одборници: Проширити и још више унапредити Сајам,* Наша реч, бр. 10, 2. март 1957.

М. Т., *Зачетак данашњег Сајма,* Глас Сајма, година II, бр. 2, март-април 1957.

Н. Ст., *Сајам у Лесковцу једини ове врсте у земљи*, Глас Сајма, година II, бр. 3, мај-јун 1957.

Р. Гашић, *Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата – британски и немачки утицај у предузећима Илића и Теокаревића*,

Лексовачки зборник бр. 49, Лесковац 2009.

Saint – Ouen tourisme: Site officiel de l'office de tourisme. Доступно на: http://www.st-ouen-tourisme.com/fr/decouvertes/fiche/355-grande-nef.html

Sonjoy Deb, ''Analysis, Design and Construction of Fabric Structures'', *The Masterbuilder*, August 2013. Доступно на: http://www.masterbuilder.co.in/analysis-design-and-construction-of-fabric-structures/

Т., *Последње припреме*, Глас Сајма, година III, бр. 4, јун-јул 1959.

Cite de l'architecture & du patrimonie, Base de données d'inventaires du Centre d'archives de l'Ifa, *Fonds Kopp, Anatole (1915-1990)*, Inventaire complet, réalisé par Elisabeth Essaïan sous la direction de David Peyceré. Mis à jour le : 1996-08-30. Доступно на: http://archiwebture.citechaillot.fr/fonds/FRAPN02_KOPAN/inventaire/objet-37580

Summary

Jana Gligorijević

COMPLEX OF THE LESKOVAC FAIR

Above all, this paper deals with the architectural reaches of the Fair complex in Leskovac. Having enveloped it into a larger context and given it the cultural and historical framework, attention is being paid to the significance of the occasion itself (from the very beginning as "panadjur" (fair – Greek panenirion, Turkish panayir) at the end of the nineteenth century, to the construction of the Fair as an institution) and the built structures, their innovational quality at the moment of creation, as well as the necessity of giving them a legacy, due to the abundant past and history of the city in the period of fair hosting on the one hand, and the uniqueness of the constructive solution applied to the main exhibition hall, on the other. This kind of solution was used in two other structures in the world – *J. S. Dorton Arena* in the North Carolina and *La Grande Nef de I'Ile-des-Vannes hall* in St. Ouen, and it represented a novelty in the building of roof construction in the nineteen fifties of the last century. Architectural and temporal connection of *J. S. Dorton Arena* and the main *Round pavillion* of the Leskovac's Fair leave spare room for further research on authenticity of the constructive solution of the latter hall, as well as the professional links on the international level. Thus, a question of protecting such a construction is posed, together with the significance that it might have with regard to the inheritance of the modern architecture on the soil of the Balkans, as well as in a wider scope.

Владана Путник
истраживач сарадник на Одељењу
за историју уметности
Филозофског факултета у Београду

УДК 725.8(497.11)
639.1.081.32(497.11)(091)

АРХИТЕКТУРА СОКОЛСКОГ ДОМА У ПРОКУПЉУ

АПСТРАКТ: Први соколски домови подизани су током друге половине деветнаестог и почетка двадесетог века за потребе соколских друштава која су кроз спорт неговала национални идентитет. Највећи број њих подигнут је током међуратног периода, од којих известан број њих спада у значајнија остварења југословенске архитектуре, међу којима се, свакако, може уврстити и Соколски дом у Прокупљу, дело архитекте Момира Коруновића из 1933. године. У раду ће бити разматран историјат соколског друштва у Прокупљу, ток изградње Соколског дома, анализа његових архитектонских карактеристика и вредности, као и улога коју је ова грађевина имала у животу грађана Прокупља.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Соколски покрет, соколски дом, архитектура, Прокупље, Момир Коруновић

Соколски покрет је настао у Прагу 1862. године, у оквиру тадашње Хабзбуршке монархије, као вид буђења чешке националне свести кроз спортске активности. Идејни творац овог концепта био је Мирослав Тирш, а заједно са њим су оснивачи били Јиндрих Фигнер и Еманоел Тонер.[1] Соколство је пропагирало либералистичку филозофију и јачање националног идентитета путем физичких вежби, у првом реду гимнастике и атлетике. Соколи су активно радили на промовисању чешке народне културе, како би подстакли духовно уједињење Чеха,[2] и одолели комплетној асимилацији са германском културом и језиком. Поред Чеха, соколски концепт су преузели и други словенски народи који су живели у оквиру територије Аустроугарске. Своја друштва су током друге половине деветнаестог века оснивали Пољаци, Словаци, Словенци, Хрвати и Срби. Иако је највећа активност и развијеност Сокола била у Аустроугарској,

[1] Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*, Beograd, 1991, 5-6.

[2] F. A. Hellebrandt, Jiri Kral, „Scientific Work of the Tenth Sokol Festival“, *Science*, 89/ 2314, New York, 1939, 413.

њихов утицај се јавио и у Краљевини Србији, али и у другим земљама које су имале емигранте словенског порекла.[3] Популарност Соколског покрета међу словенским народима свакако је допринела јачању панславизма и жеље за независношћу од германизоване културе Аустроугарске.

Од јужнословенских племена Словенци су били први који су прихватили концепт Тиршовог Соколства и основали „Јужног Сокола“ већ 1863. године.[4] Љубљана је до шестојануарске диктатуре представљала центар јужног соколства. У њој су одржана два јужнословенска свесоколска слета 1893. и 1904. године, као и први југословенски слет 1922. године по оснивању Краљевине.[5] Хрватски Сокол је основан 1874. године у Загребу са идејом ослобађања и уједињења свих Хрвата. Убрзо су основана соколска друштва у региону: у Вараждину 1878. године, Бјеловару 1884. године, Задру и Карловцу 1885. године. Хрватски Соколски савез основан је 1904. године,[6] а у њиховом саставу су били и Срби све до оснивања „Српског Сокола“ 1905. године у Загребу.[7] Први свесрпски соколски састанак одржан је 7. новембра 1910. године у Београду, када је дошло до уједињења свих српских соколских друштава.[8]

Развој спорта у Србији може се озбиљно изучавати од 1808. године, када је на Великој школи у Београду уведено „фехтовање“, односно мачевање са сабљом.[9] Међутим, још значајније за изучавање соколства је напоменути да је у Београду 1852. године сликар Стеван Тодоровић основао „Прво српско гимнастичарско друштво“.[10] Да је Стеван Тодоровић био високо цењен у соколским круговима сведочи чињеница да су у Београду, за Видовдан 1927. године, Соколи ишли на Ново гробље да поставе венце на његов гроб, пошто су га сматрали првим покретачем Соколства у Србији.[11]

---

[3] Ladislav Jandásek, „The Sokol Movement in Czechoslovakia“, *The Slavonic and East European Review*, 11/31, London, 1932, 67.

[4] N. Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*, Beograd, 1991, 5-6.

[5] Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd, 2007, 418.

[6] Jelena Borošak-Marijanović, „Zastave hrvatskih sokolskih društava Slavonije i Srijema iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja“, *Osiječki zbornik*, 24-25, Osijek, 1996-1999, 115.

[7] N. Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*. Beograd, 1991, 6.

[8] *Исто*, 8.

[9] Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890−1914*, Београд, 2008, 328.

[10] Саша Недељковић, „Повест савеза витешких друштава „Душан Силни“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 138, Нови Сад, 2012, 103.

[11] Соколски гласник, 7, 15. април 1927, 114-115.

Влада Краљевине Србије је 1887. године послала групу изасланика у иностранство како би увезли систем физичког васпитања за школе.[12] У Краљевини Србији се гимнастичко друштво под називом „Соко“ први пут појавило 1891. године.[13] За промоцију Соколства организоване су у Београду током 1907. и 1908. године „Словенске соколске вечери“.[14] Иницијатива за формирање јединственог јужнословенског Сокола јавила се први пут 1903. године.[15]

Соколски домови почели су да се граде у Аустроугарској већ током друге половине деветнаестог века, али је највећи број њих подигнут током међуратног периода, како у Чехословачкој и Пољској, тако и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославији. Како је пракса подизања соколских домова у Србији у тренутку избијања Првог светског рата била на самом почетку, о замашнијем градитељском фонду може се говорити тек од почетка треће деценије двадесетог века. Већина објеката указује на ослањање на тадашње актуелне стилске тенденције, због чега су њихове промене читљиве хронолошком анализом подигнутих домова. После Првог светског рата интензитет градње соколских домова, као и активност Сокола, су расли из године у годину. Може се закључити да је прву фазу пројектовања обележило стваралаштво Момира Коруновића и других архитеката и инжењера који су следили његов став да је потребно потражити узоре у народној архитектури и уметности како би се формирао својеврстан национални стил. У другој фази пројектовања, која се може рачунати од шестојануарске диктатуре до почетка Петрове Петолетнице, равномерно су били заступљени сви стилови, пошто је интензитет градње у том периоду био највећи. Домове подигнуте током Петрове Петолетнице махом одликује модернији речник, који је варирао у зависности од укуса средине.

Највећи допринос теоријском објашњењу природе соколских домова дао је архитекта Момир Коруновић.[16] Он је сматрао да би сви соколски домови требало да имају стилско јединство у народном духу са регионалним варијацијама.[17] Промовисао је свој став на седницама одбора, међутим, у пракси се тешко могла реализовати његова замисао, пре свега због хетерогености стваралаца, али и због сасвим различитих тежњи соколских друштава. Коруновићеве соколане махом красе веома

[12] Fridolín Macháček, *The Sokol Movement: Its Contribution to Gymnastics*, The Slavonic and East European Review, 17/49, London, 1938.

[13] Д. Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890–1914*, Београд, 2008, 330.

[14] Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006, 23.

[15] N. Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*, Beograd, 1991, 7.

[16] Момир Коруновић (1883-1969), српски архитекта.

[17] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 401.

карактеристични мотиви препознатљиви за његово стваралаштво, попут кула са тупим забатима, окулуса, низа лучно завршених прозора, стилизованих декорација и присуства полихромије, који заједно доприносе утиску историчности.[18]

Коруновићеве мисли и идеје по питању изградње соколских објеката су умногоме утицале на развој „соколске архитектуре“. Иако су остварења чешких архитеката несумњиво утицала на Коруновићеву рану фазу, он је ипак пронашао свој ликовни израз синтезом кубистичких форми, експресионизма и националног стила.[19] Током свог стваралаштва Коруновић је израдио нацрте за двадесет и пет соколских домова,[20] од којих је свега шеснаест реализовано.[21] Највећи број њих спада у значајнија остварења југословенске архитектуре, међу којима се, свакако, може уврстити и Соколски дом у Прокупљу, који је архитекта Коруновић пројектовао 1933. године.

Соколско друштво „Југ Богдан“ у Прокупљу основано је 1907. године, а до 1912. године друштво је већ бројало 120 чланова. Познато је да су Соколи из Прокупља учествовали на Југословенском свесоколском слету у Љубљани одржаном 1922. године.[22] Иако је од самог почетка рада друштва постојала иницијатива и жеља да се подигне грађевина која би служила њиховом раду и активностима, услови за то су се стекли тек почетком четврте деценије двадесетог века. Момир Коруновић добровољно је израдио пројекат за дом соколског друштва „Југ Богдан“. За изградњу дома изабрана је локација између зграде поште, у којој је данас смештена зграда Музеја, и кафане „Југ Богдан“,[23] како тадашње новине наводе – „на најлепшем месту у вароши“. Предрачун за изградњу дома износио је 300.000 динара.[24] Са радовима се започело 5. маја,[25] а освећење темеља одржано је већ 17. маја 1934. године. На свечаности су присуствовала соколска друштва из Ниша, Блаца и Куршумлије, као и сва културно-просветна друштва из Прокупља. За време церемоније освећења певало је певачко друштво „Југ Богдан“, а говор је одржао старешина соколског друштва у Прокупљу Добривоје Михаиловић.[26]

[18] *Исто*, 402.

[19] Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 32.

[20] Извештај за V редовну главну скупштину Савеза Сокола Краљевине Југославије

[21] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 32.

[22] Петко Марјановић, *Прокупље за сећање*, Прокупље, 2013, 28.

[23] Слободан Несторовић, *Под Хисаром*, Београд, 1972, 124.

[24] Аноним, *Свечано полагање камена темељца првог соколског дома у Топлици*, Политика, бр. 9939, 18. мај 1934, 16.

[25] Податак са полеђине фотографије Соколског дома у Прокупљу из приватне колекције Милоша Јуришића

[26] Аноним, *Свечано полагање камена темељца првог соколског дома у Топлици*, Политика, бр. 9939, 18. мај 1934, 16.

Неколико месеци пошто су темељи Соколског дома освећени, у Прокупљу је одржана још једна значајна свечаност – освећење споменика изгинулим Топличанима у балканским и Првом светском рату 9. септембра 1934. године. О значају овог догађаја говори чињеница да је освећењу присуствовао краљ Александар I Карађорђевић у пратњи председника владе Николе Узуновића, као и патријарх Варнава.[27] Соколи Прокупља су активно учетвовали у манифестацији, а краљ Александар је, видевши недовршени соколски дом, том приликом донирао 20.000 динара за завршетак изградње.[28] Дом је званично завршен 21. септембра 1935. године,[29] поставши први соколски дом у топличком крају.[30]

Дом се простирао на површини од близу 600 м², са великом и малом салом и неопходним свлачионицама и читаоницом. У приземљу се налазио дубок трем, преко којег се улазило у предворје, које је водило у просторије Трговачког удружења и у главну вежбаоницу површине 170 м² са позорницом. Уз вежбаоницу је постојао бифе и остава за справе. До свлачионица се долазило преко позорнице, што је било једно необично решење. Изнад улазног трема се налазио доксат, решења сличног као на Соколском дому у Урошевцу. Изнад трифоре доксата је било предвиђено да се изради стилизовани рељеф грба Краљевине Југославије, што ипак није изведено. Нажалост, услед скромних средстава које је друштво поседовало, објекту недостаје предвиђена полихромија, карактеристична за Коруновићев опус, као и фасадна пластика.[31] У Соколском дому су такође била смештена културна друштва, попут Народне одбране, Јадранске straже и Црвеног крста,[32] што сведочи о просветном и културном значају који је овај објекат имао за Прокупље.

Када се посматра кроз своју друштвену улогу, централна сала била је мултифункционални простор. Она је уједно била вежбаоница, позоришна сала, биоскопска сала, служила је за приредбе, предавања, игранке и концерте. Отуд се слободно може рећи да један соколски дом није био само претеча савремених спортских центара, већ и домова културе. Поводом тридесетогодишњице рада соколског друштва „Југ Богдан“, 13.

[27] Аноним, Ђ. В. *Краљ, дочекан и поздрављен срдачно и одушевљено, присуствовао је свечаностима у Прокупљу*, Политика, бр. 9452, 10. септембар 1934, 1.

[28] М. Баршић, *Под сенком двеју старих победоносних застава 2 „гвозденога пука“ Ђ. В. Краљ изрекао је Своју Краљевску реч Топличанима,* Време, бр. 4551, 10. септембар 1934, 2.

[29] Податак са полеђине фотографије Соколског дома у Прокупљу из приватне колекције Милоша Јуришића

[30] Аноним, *Свечано полагање камена темељца првог соколског дома у Топлици,* Политика, бр. 9939, 18. мај 1934, 16.

[31] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 77.

[32] Соколски гласник, 12, бр. , 1937, 6.

јуна 1937. године у холу Соколског дома постављена је спомен-биста краљу Александру са соколом који држи тегове, симболом Соколског покрета.[33]

Соколски дом у Прокупљу сматра се једним од Коруновићевих домова који су успешније уклопљени у локално градитељско наслеђе. Грађевина је пројектована у народном духу, са нарочитим узором у османско-балканској архитектури. Посебан омаж традиционалном градитељству представља еркер изнад улаза, који почива на два стуба у приземљу. Прозори на спрату су полукружно завршени и декорисани плитком фасадном траком, а еркер пробија кровни венац Коруновићевим карактеристичним мотивом извијене атике. Фасадна орнаментика имала је најчешће за циљ да опонаша народни вез или резбарију блиску обичном човеку.[34] Шаре које су коришћене у народној примењеној уметности биле су одлични мотиви који су се могли једнако применити у свим крајевима Краљевине Југославије. На тај начин је аутентичан универзални народни дух преточен у карактеристичну врсту националног стила.

Неколико Коруновићевих пројеката соколских домова израђених у истом периоду, као и нацрт за Прокупље, сведоче о ауторевом сличном стилском третману соколских домова приближно истог капацитета. Соколски дом у Јагодини (1935–1940)[35] поседује главни улаз решен попут трема изнад којег се налази лучни тимпанон. Још једна спона са традиционалним градитељством јесу декоративне димњачке капе.[36] Коруновићева коригована верзија нацрта непознатог аутора за Соколски дом у Добоју,[37] који је завршен и свечано отворен 20. јуна 1935. године,[38] такође представља слично решење. Обе грађевине су инспирисане османско-балканским архитектонским наслеђем, са карактеристичним еркером изнад улаза као главним мотивом прочеља. Соколски дом Витешког Краља Александра Ујединитеља у Косовској Митровици, подигнут између 1936. и 1939. године,[39] такође је пројектован по узору на балканску варошку архитектуру, са елементима моравског типа куће, што се добро уклапало

[33] Аноним, *У Прокупљу су јуче откривени споменици Блаженопочившем краљу Александру и војводи Кости Војиновићу*, Политика, бр. 10436, 14. јун 1937, 8; Аноним, Национално славље у Топлици, Време, бр. 4463, 14. јун 1934, 5.

[34] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 405.

[35] Архив Југославије, Фонд Министарства физичког васпитања Краљевине Југославије, 71–17–47.

[36] А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996, 87-88.

[37] Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 2, Београд, 1997, 310.

[38] Соколски гласник, 17, 5. јун, 1937, 3.

[39] АЈ, ФМФВ, 71–17–47.

у оријентално градитељско наслеђе. Оваква интерпретација националног стила у највећој мери је везана управо за Коруновићева решења соколских домова.

Други светски рат је, свакако, представљао један турбулентан и деструктиван период за целокупну државу, па тако и за Соколски покрет и судбину архитектуре које је створена за њихове потребе. За време окупације, у Соколском дому је била смештена бугарска војска.[40] Прокупље је било први ослобођени град на југу Србије и због тога је 12. септембра 1944. године у њему одржана конференција представника народноослободилачких одбора из нишког, зајечарског и топличког округа. Конференција је сазвана у сали Соколског дома,[41] као јединoм објекту који је својим капацитетом испуњавао потребе оваквих скупова. Овакве праксе током Другог светског рата нису биле неуобичајене. Познато је да је Друго заседање АВНОЈ-а одржано у Соколском дому у Јајцу.[42] Управо у том периоду је уклоњена спомен-биста краља,[43] што је био чест случај у многим соколским домовима широм земље.[44] Од 1947. године Соколски дом је уступљен ДТВ „Партизан"-у.[45] Године 1954. постављена је спомен-плоча посвећена одржаној конференцији. Данас су у Соколском дому смештене редакција „Топличких новина" и Спортско-туристички центар.[46] Као и у случају већине соколских домова који су сачувани после Другог светског рата, и Соколски дом у Прокупљу је у већој мери успео да сачува своју примарну функцију спортско-културно-просветног центра.

Соколски домови Момира Коруновића заузимају највише место међу остварењима соколске архитектуре, пре свега због утиска историјског континуитета, али и одређене врсте модерности, оригиналности и снажне комуникације са посматрачем, што је свакако било од примарне важности због промовисања идеје пансловенства.[47] Због тога Соколски дом у Прокупљу чини значајан део градитељског наслеђа Прокупља, не само због својих архитектонских квалитета, већ и због друштвене улоге коју је имао током турбулентних догађаја новије историје.

[40] Д. Борисављевић, *Краљева биста нетрагом нестала*, http://www.politika.rs/

[41] С. Несторовић, *Под Хисаром*, Београд, 1972, 297.

[42] Slobodan Nešović, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd, 1973, 97□108.

[43] С. Несторовић, *Под Хисаром,* Београд, 1972, 130.

[44] Бисте краља Александра I Карађорђевића су уклоњене у Соколском дому у Београду, Ужицу, биста краља Петра I Карађорђевића је уклоњена из Соколског дома у Старој Пазови, биста Лазара Поповића у Соколском дому у Сремским Карловцима је уништена, видети у: Владана Путник, Архитектура соколских домова у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца и Краљевини Југославији, докторска дисертација, одбрањена 2014, 95, 101, 103, 111.

[45] *Исто*, 124.

[46] Д. Борисављевић, *Слика нађена, споменика нема*, http://www.politika.rs/

[47] A. Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*, Beograd, 2007, 401□405.

Слика 1 - Момир Коруновић, Соколски дом у Прокупљу, 1934. (из приватне колекције Милоша Јуришића)

Слика 2 - Момир Коруновић, Соколски дом у Прокупљу, данашњи изглед (аутор фотографије Душан Ђорђевић)

Литература

Ladislav Jandásek, „The Sokol Movement in Czechoslovakia“, *The Slavonic and East European Review*, 11/31, London, 1932, 65□80.

Аноним, *Свечано полагање камена темељца првог соколског дома у Топлици*, Политика, бр. 9939, 18. мај 1934.

Аноним, *Национално славље у Топлици*, Време, бр. 4463, 14. јун 1934.

Аноним, *Њ. В. Краљ, дочекан и поздрављен срдачно и одушевљено, присуствовао је свечаностима у Прокупљу*, Политика, бр. 9452, 10. септембар 1934.

М. Баршић, *Под сенком двеју старих победоносних застава 2. „гвозденога пука“ Њ. В. Краљ изрекао је Своју Краљевску реч Топличанима*, Време, бр. 4551, 10. септембар 1934.

Аноним, *У Прокупљу су јуче откривени споменици Блаженопочившем краљу Александру и војводи Кости Војиновићу*, Политика, бр. 10436, 14. јун 1937.

Fridolín Macháček, „The Sokol Movement: Its Contribution to Gymnastics“, *The Slavonic and East European Review*, 17/49, London, 1938, 73-90.

F. A. Hellebrandt, Jiri Kral, „Scientific Work of the Tenth Sokol Festival“, *Science*, 89/ 2314, New York, 1939, 413□415.

Слободан Несторовић, *Под Хисаром*, Београд, 1972.

Slobodan Nešović, *Temelji nove Jugoslavije*, Beograd, 1973.

Nikola Žutić, *Sokoli: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 - 1941*, Beograd, 1991.

Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд, 1996.

Александар Кадијевић, „Архитектура соколских домова Момира Коруновића у Босни и Херцеговини између два светска рата“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, 2, Београд, 1997, 303-312.

Jelena Borošak-Marijanović, „Zastave hrvatskih sokolskih društava Slavonije i Srijema iz fundusa Hrvatskog povijesnog muzeja“, *Osiječki zbornik*, 24-25, Osijek, 1996-1999, 115-123.

Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка: 1910 - 1941*, Чачак, 2006.

Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd, 2007.

Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт. Урбанизација и европеизација Београда 1890−1914*, Београд, 2008.

Саша Недељковић, „Повест савеза витешких друштава ‘Душан Силни’“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 138, Нови Сад, 2012, 103□114.

Петко Марјановић, *Прокупље за сећање*, Прокупље, 2013.

Д. Борисављевић, *Слика нађена, споменика нема*, http://www.politika.rs/
Д. Борисављевић, *Краљева биста нетрагом нестала*, http://www.politika.rs/

Summary

Vladana Putnik

ARCHITECTURE OF THE SOKOL HOME IN PROKUPLJE

The Sokol movement was created in 1862 in Prague as a form of awakening Czech national awareness through sport activities. The Sokol movement condoned a liberalist philosophy and strengthening the national identity though physical exercise, primarily gymnastics and athletics. Besides Czechs, the Sokol concept was adopted by other Slavic peoples who lived in the Austrian Empire. The popularity of Sokol movement has certainly contributed the strengthening of pan-Slavism. The inseparable part of studying the Sokol movement is also the architecture built for its purpose, above all Sokol Halls and gymnasiums, and Sokol stadiums. Sokol Halls were designed as multifunctional objects, both sport and cultural centres. The basic and most important space of every Sokol Hall was the gymnasium, which was also used as a theatre, cinema, but also often as a dancing hall. The Sokol Hall in Prokuplje, designed in 1933 by Momir Korunovic, represents an important part of the city's architectural and cultural heritage. The Hall was built in national style, characteristic for Korunovic's work. It can be concluded that Korunovic designed several similar Sokol Halls in Yugoslavia during the same period, such as the ones in Jagodina and Doboj. Apart from its architectural value, the Sokol Hall played an important role in the city's newer history. The way that Sokol Halls were designed in all Slavic countries enabled them to have the same purpose today. Therefore, it is not unusual that the Sokol Hall in Prokuplje kept its cultural and educational function until today.

Јасмина Ковачевић
историчар уметности
Крагујевац
Александра Столић
историчар уметности
Крагујевац

УДК 75.052.044(497.11)

ИКОНОГРАФИЈА СВЕТИХ РАТНИКА У МАНАСТИРУ СВЕТОГ ЈОВАНА БОГОСЛОВА У ПОГАНОВУ

АПСТРАКТ: У раду је начињен покушај да се анализира иконографија светих ратника који су насликани у погановском храму. Претходно проучивши резултате до којих су раније истраживачи дошли, при проучвању представа светих ратника у српској средњевековној уметности, долази се до закључка да у манастиру св. Јована Богослова нема великих одступања. Оно што га издваја међу великим бројем српских споменика је обједињено приказивање два иконографска типа светих ратника, као и особен начин сликања светих Теодора који погановско сликарство повезује са сликарством Костура.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: иконографија, свети ратници, Поганово, манастир светог Јована Богослова, свети Ђорђе, свети Димитрије, свети Теодор Тирон, свети Теодор Стратилат, Костур.

Фигуре светих ратника су имале врло значајну улогу у оквиру сликаног програма византијских, а самим тим и српских храмова, тако да је њихово присуство у зидном сликарству било готово неизоставно још од првих деценија победе поштовалаца култа икона.[1] Њихова позиција унутар сликаног програма храмова била је јасно одређена још у последњим деценијама XII века, тако да ће се до краја епохе Палеолога, а и касније у поствизантијској уметности, представе светих ратника појављивати готово искључиво на површинама најнижих зона зидова наоса, стубова и пиластера.[2]

Када се говори о представама светих ратника у задужбинама српских владара, потом и српске властеле, може се рећи да је њихова улога била јасно дефинисана и да су заузимали посебно место у оквиру сликаног

[1] М. Марковић, *Свети ратници из Ресаве: иконографска анализа, у: Манастир Ресава; историја и уметност*, Деспотовац 1995, 191-192.

[2] М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, у: Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије*, Београд 1995, 589-591.

програма српских храмова још од оснивања државе Немањића. Треба напоменути да су многи српски задужбинари подизали храмове за чије су патроне бирали најпоштованије међу светим ратницима јер су их гледали као заштитнике и помоћнике у биткама и походима, а предност је придавана Св. Ђорђу који је још од краја XII века, од времена владавине Стефана Немање, посебно истицан.[3]

У најнижој зони наоса цркве манастира Св. Јована Богослова,[4] међу стојећим фигурама, истичу се као посебна целина представе светих ратника. На зидовима западног травеја је смештена група од седам светих ратника, чији ће положај, физиономија, одећа и наоружање бити даље разматрани.

Сликари су представе светих ратника у српским црквама формирали на основу византијских узора, понављајући њихова иконографска решења. У византијској уметности је био доминантан иконографски тип светог ратника, представљеног у пуној ратној опреми, што ће се наћи и на зидовима српских цркава и манастира. Међутим, током XIII века, у неким великим задужбинама као што су Студеница, Милешева, Сопоћани и Ариље, јавља се иконографски тип светог ратника–мученика[5], приказаног у патрицијској одећи са крстом, уместо оружјем у рукама. Такав тип мученика–ратника, није представљао новину у византијској иконографији, али је тај начин представљања био одавно напуштен. Иако су се на источнохришћанским споменицима свети ратници приказивали у пуној опреми, са оружјем, овакве неуобичајене појаве мученика–ратника се више везују за споменике из периода пре иконоборства. Међутим, ове закаснеле појаве, условно речено, у српској уметности XIII века се могу приписати како посебној жељи ктитора (да истакне и ратничке и мученичке особине тих светитеља), тако и утицају Св. Саве који је током својих боравака у Цариграду и на Светој гори, вероватно запазио овакве представе, што је касније желео да понови и у српским задужбинама.[6] Култ светих ратника је доживео процват за време краља Милутина, тако да је

[3] В. Ј. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, ЗЛУМС 4 (Нови Сад 1968), 71-72; И. М. Ђорђевић, *Две молитве краља Стефана Дечанског пре битке на Велбужду и њихов одјек у уметности*, ЗЛУМС 15 (Нови Сад 1979), 139-149.

[4] У науци познат као манастир Поганово. Црква овог манастира је живописана до 24. октобра 1499. године што се зна на основу натписа на западном зиду над главним порталом цркве. О времену подизања и живописања храма cf. Ђ. Сп. Радојчић, Г. Суботић, *Из прошлости манастира Светог Јована Богослова*, Ниш 2002, 7-46 (са старијом литературом).

[5] М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, 602-604.

[6] М. Марковић, *Свети ратници из Ресаве: иконографска анализа*, 192.

иконографски тип ратника са оклопом и оружјем, постао доминантан. Задужбине краља Милутина, Богородица Љевишка, Краљева црква, Хиландар, Св. Никита итд. су споменици у којима се овакав тип ратника јавља. Ова традиција сликања светих ратника у ратној опреми се наставља и током читавог XIV века.[7] Њихово појављивање на зидовима манастира и црквава Лазареве Србије кулминира, увећава се њихов број фигура, што је последица бурних времена, која су наступила, тако да је сликањем великог броја светих ратника, на неки начин појачана моћ вере и самопуздања, пред надолазећом опасношћу османских освајача. Никада се није толико инсистирало на приказивању светих ратника, као што је било у преиоду почетка пропадања српске државе.[8]

Традиција сликања светих ратника је наставила да се поштује и након пада Смедерева 1459. године. Тако су и у цркви манастира Поганова,[9] која је осликана на самом крају XV века, своје место нашле фигуре светих ратника. Занимљиво је истаћи да се у Поганову обједињују два иконографска типа, па се петорица светих ратника сликају у војничкој одећи са мачевима, копљима и штитовима, а код остале двојице се истиче њихово мучеништво и страдање за веру. Како је раније поменуто, свети ратници се у српским споменицима представљају или као ратници–мученици или само као ратници. Обично се свети ратници сликају једнообразно, било да се сликају у војничкој или племићкој одећи. Ретко изглед ових светитеља варира тако да се поједини разликују од осталих. Поред Поганова, познат је пример пећинске цркве Св. Атанасија код Струге, где је на северној страни храма смештен Св. Теодор Тирон, приказан у племићкој одећи са крстом у руци, док се поред њега налазе представе Св. Ђорђа и Св. Димитрија у панциру, наоружани.[10] Због чега је долазило до комбиновања ова два типа, није познато, можда су то биле посебне жеље ктитора, или пак творца сликаног програма.

Узимајући у обзир изоловану позицију манастира Св. Јована Богослова, живопис није оштећен током минулих векова, а фигуре најниже зоне су сачуване у целости. За идентификовање светих ратника није било потешкоћа, с обзиром да су сачувани сви натписи, тако да се њихова име-

[7] *Исто*.

[8] Д. Михаиловић, *Црква у Рамаћи – нови споменик сликарства Моравске школе*, Саопштења I (Београд 1956), 150-151.

[9] Подигнут је вероватно за време владавине деспота Стефана Лазаревића, у периоду мирних година, када је на власти био султан Мехмед, тако да је у пограничним крајевима према Османском царству, могао бити подигнут манастир, пре коначног пада ових крајева под турску власт 1425. године, Г. Суботић, у: Ђ. Сп. Радојчић, Г. Суботић, *Наведено дело*, 41, 46-47.

[10] С. Габелић, О иконографији св. Прокопија, ЗРВИ 43 (Београд 2006), 544; Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980, 158.

на могу лако ишчитати; поред тога, при анализи иконографије ових представа, није било великих одступања, тако да је то додатно олакшало дешифровање њихових личности. Најпоштованији свети ратници, Св. Ђорђе и Св. Димитрије, насликани су на свеверном зиду западног травеја. Анализирајући њихове физиономије, може се утврдити да нема одступања од уобичајеног иконографског решења. Свети Ђорђе је представљен као млад човек, без браде и бркова, са густом коврџавом косом која пада преко ушију. Свети Димитрије је такође насликан као голобради младић, са густом равном косом, зачешљаном иза ушију. Обојица на главама имају бисерне венце. Ратници су приказани у војничкој одежди, у панцирима са дугим плаштовима који им сежу до листова, а везују се напред, високо на грудима. Обучени су у тунике тамно плаве и црвене боје, које им сежу до колена. Овде сликари прате праксу уметника моравске школе, који при сликању панцира прибегавају импровизовању различитих украса, а изглед те опреме светих ратника није био истоветан оновременој одежди српских бораца.[11] Они носе уске чакшире, стегнуте испод колена и дубоке чизме. Обојица држе копља у десној руци ослоњена на земљу, а левом придржавају мачеве у корицама. Светом Ђорђу се на леђима види део орнаментисаног штита кружног облика, а Св. Димитрије свој штит држи око леве руке. Свети Ђорђе и Св. Димитрије су у програмима српских цркава, заузимали важно место, а посебно у властеоским задужбинама, као што је и само Поганово.[12] Такав начин представљања наоружаних светих ратника, који су представљали помоћ и заштиту у биткама, био је нарочито омиљен код српске властеле, која је свој положај стекла управо својим ратничким умећем.[13]

Представа Светог Нестора налази се на западном зиду западног травеја, поред Светог Димитрија. Он је приказан као голобради младић, дуже, таласасте косе зачешљане иза ушију. Обучен је у ратничку одећу попут Св. Димитрија и Св. Ђорђа, у десној руци држи копље усправно ослоњено на земљу, док левом придржава мач и велики штит. Без обзира на то што нису смештени на истом зиду, Свети Нестор, Свети Димитрије и Свети Ђорђе представљају засебну групацију светих ратника, који, иако наоружани, не делују застрашујуће, већ напротив, уливају сигурност.

Представе два света Теодора, Тирона и Стратилата, насликане су на јужном делу западног зида, уз портал. Они су насликани окренути један ка другом у полупрофилу. Ближе порталу се налази Св. Теодор Стратилат,

[11] М. Марковић, *Свети ратници из Ресаве: иконографска анализа*, 210-211.

[12] О идентитету ктитора у: Ђ. Сп. Радојчић, Г. Суботић, *Наведено дело*, 7-15, 31-47.

[13] И.М. Ђорђевић, *Представе светог Димитрија у српским властеоским задужбинама из времена Немањића, у: Студије српске средњовековне уметности*, уред. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2008, 95.

приказан као средовечан човек густе коврџаве косе, која му прекрива уши; дуже, зашиљене браде, завршене у више праменова. Насупрот њему је Св. Теодор Тирон, приказан такође као средовечан човек, са кратком али густом косом, која пада преко ушију, док му је брада подељена у два зашиљена прамена. Свети Теодори су насликани као ратници, с рукама подигнутим у молитви ка сегменту неба, одакле им божанске руке пружају круне мучeништва. Између њих је насликано оружје: тоболац са два лука и стрелама, уз који су прислоњена два мача и штитови. Копља су искошена и прислоњена уз њихова рамена. Одложено оружје, блажени погледи светих ратника и преданост вери, све то асоцира на свечаност чина крунисања мученичким венцима у знак одавања почасти српским борцима за веру и државу. Овакав начин сликања ова два светитеља окренутих један ка другом је редак у источнохришћанској уметности, пошто се обично приказују фронтално. Овај иконографски тип се у српској уметности среће пре Поганова, једино у цркви Св. Петра и Павла у Жичи, као и у Јошаници, али је то сликарство лоше очувано. У византијској уметности се, иначе, овакав тип светих Теодора, окренутих један ка другом, јавља још у XI и XII веку на печатима, као и на стеатитским иконама. Током XIII и XIV века се овакве представе чешће срећу, да би њихово појављивање кулминирало у поствизантијском периоду, у зидном сликарству и иконопису. У зидном сликарству се први пут јавља у другој половини XIV века, на споменицима области Костура, Свете горе, као и у Србији, али је на споменицима области Костура највише заступљен.[14]

Александра Трифонова,[15] у својој студији о овом иконографском типу светих Теодора, прави класификацију оваквих представа у зависности од тога да ли Христос, чија се представа слика у сегменту неба изнад, крунише или благосиља Св. Теодора Тирона и Св. Теодора Стратилата. Трифонова је овакве представе разврстала у три типа:

- Први тип се везује за представу где Христос крунише свете Теодоре.
- Други тип се везује за представу на којој Христос благосиља свете Теодоре.
- Трећи тип се везује за представу на којој су приказани сучељени свети
- Теодор Тирон и свети Теодор Стратилат, док је фигура Христа изостављена.

Према њеној подели, погановска представа се сврстава у први тип, при чему представља једну од њених варијанти, јер Христос није при-

[14] A. Trifonova, *The iconographical type of saints Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post-Byzantine period*, Зограф 34 (Београд 2010), 53-55.

[15] *Исто*, 61-62.

казан како крунише свете Теодоре, већ се само Господње руке виде из сегмента неба, како шаљу мученичке круне светим ратницима. Овакав иконографски тип је карактеристичан за поствизантијску епоху, за период од краја XV до XVII века, и када су српске земље у питању, јавља се само у манастиру светог Јована Богослова у Поганову. Поред тога, ова варијанта првог иконографског типа светих Теодора се још јавља у Костуру, у цркви свете Богородице Кубелидике. С обзиром да су мајстори коју су радили на осликавању цркве у Поганову вероватно били из области Костура, вероватно је да су под утицајем сликарских решења своје матичне средине пренели овакву представу светих Теодора и у српску властеоску задужбину. Према мишљењу Г. Суботића[16], реч је о истом сликару. Наиме, он сматра да је сликар који је са својом радионицом био задужен за осликавање зидина цркве у Поганову, осликао и цркву свете Богородице Кубелидике у Костуру, као и манастирску цркву светог Ђорђа у Кремиковцима близу Софије; стога би понављање овако необичног иконографског типа могло да се припише избору главног сликара чије је умеће било дубоко укорењено у прошлости града из кога је потекао.

На јужном зиду западног травеја налазе се нарочите представе св. Меркурија и св. Прокопија. Њихове представе се доста разликују од остали представа светих ратника, јер су приказани као мученици. Насликани у племићкој одећи, у дугим хаљинама преко којих носе плаштове прикачене фибулом на десној страни, и са богато украшеним мученичким крстовима у десној руци, подсећају на припаднике племићког сталежа. Обично се свети ратници сликају једнообразно, било да се сликају у војничкој или племићкој одећи. Ретко изглед ових светитеља варира тако да се поједини разликују од осталих. Св. Меркурије је приказан као млад човек са кратком, коврџавом, густом косом зачешљаном иза ушију и са нешто краћом брадом и брковима. Св. Прокопије је представљен као голобради младић, косе средње дужине, благо гргураве, зачешљане иза ушију. На главама имају мученичке, бисерне венце. Њихове хаљине различито обојене, у бело и црвено, сежу до пода, и падају у богатим наборима, док су плаштови обрубљени жутом траком са бисерима. Св. Меркурије левом руком придржава плашт, док св. Прокопије леву руку држи окренуту на горе, у знаку адорације. Оба ова светитеља припадају категорији светитеља нижег култног ранга.

Након идентификовања светих ратника може се доћи до закључка, да примери у манастиру св. Јована Богослова, не одступају од традиције. Поштовани су старији критеријуми при избору ратничких фигура, које

[16] Г. Суботић, *Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица,* Глас CCCLXXXIV, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10 (Београд 1998) 109-127.

најчешће започињу представама св. Ђорђа и св. Димитрија, а потом се настављају представама светих Теодора и групом коју чине св. Меркурије, св. Прокопије и св. Нестор, као најпоштованији и најпопуларнији међу овом групом светитеља.[17] Када се узме у обзир њихово позиционирање унутар храма, овде се не одступа од општих правила, јер су они били обично сликани на бочним зидовима, или у певницама, или у оквиру западног простора.[18] Погановски храм има триконхалну основу, по узору на основе какве су имали већина споменика моравске Србије, где су групе светих ратника у сликарском програму смештане у бочне конхе, тј. певнице. Међутим, ни оваква основа храма није условила устаљено сликање фигура светих ратника, тако да су они своје место нашли на зидовима западног травеја. То решење су вероватно погановски сликари преузели са старијих споменика XIV века, па су као узор могли да послуже Сопоћани.[19]

Физиономије погановских светих ратника су у складу са оним што је налагала ликовна традиција. Свети Ђорђе, свети Димитрије и свети Нестор су приказани као голобради младићи, али св. Нестор овде није приказан са разбарушеном косом, што је карактеристика већине његових представа.[20] Физиономије св. Теодора Тирона и Стратилата не одступају од пређашњих. Свети Теодор Тирон има фризуру сличну оној код светог Димитрија, док св. Теодор Стратилат има фризуру попут оне какву има св. Ђорђе. Једине промене које су извршене, јесу оне у сликању њихових брада, где су сликари заменили облике брада двојице Теодора. Тирон се слика са густом заобљеном брадом, која се завршава у више праменова[21], али на погановској фресци, њему је насликана раздељена брада у два прамена, шиљасто завршена, што је иначе карактеристично за физиономију св. Теодора Стратилата; и обратно. Свети Меркурије је представљен на типичан начин, као зрео човек средњих година, који је још увек у пуној снази. Овакав иконографски тип св. Меркурија се не поклапа са описима физиономије св. Меркурија у ерминији Дионисија из Фурне, где је он описан као младић са тек израслом брадом.[22] Свети Прокопије се слика као млађи човек, без браде и бркова, са косом средње дужине, зачешљаном иза ушију, и на тај начин је приказан и у Поганову,

[17] С. Габелић, *Наведено дело*, 544.

[18] М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, 591-593, 607.

[19] V. J. Đurić, Vizantijske freske u Jugoslaviji, Beograd 1974, 63.

[20] М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, 592, 621-622.

[21] Исто, 621.

[22] Исто; М. Марковић, *Свети ратници из Ресаве: иконографска анализа*, 208.

с тим што му је коса благо уковрџана, што је карактеристика за његове представе из доба Палеолога.[23]

Одећа и оружје погановских св. ратника не одступа од традиционалне византијске иконографије. Ни овде није изостављена модификована одежда касноантичких римских царева. Облик и дужина тунике, различито решени панцири и плаштови дају једну карактеристичну ноту војног духа. Тунике су код светих ратника углавном истоветно решене, и сежу до изнад колена. Различито су обојене: црвена (св. Димитрије), тамно-плава (св. Ђорђе и св. Теодор Тирон), зелена (св. Нестор и св. Теодор Стратилат). Плаштови су код свих светих ратника црвене боје, сем плашта светог Димитрија, који је зелене боје. Плашт као неизоставни део одеће светих ратника, од епохе Палеолога, губи своју првобитну функцију[24], и претвара се у тешку богато драпирану тканину, која се везује у чвор на грудима (св. Ђорђе, св. Димитрије, св. Нестор), или се слика око руку и тела ратника (свети Теодори). При сликању панцира, који је један од најбитних елемената војне опреме, доста се прибегавало импровизацији и комбиновању различитих елемената. Међутим, Погановo у том смислу, не представља изузетак, пошто је удаљавање од класичног изгледа опреме римских војника почело одавно, и на неки начин је кулминирало у уметности Палеолога. На српским споменицима XIII и XIV века сликарско решење овог елемента је произвољно и препуштено машти сликара.[25] У Поганову су свети ратници приказани у панцирима без плочица (lorica squamata), али овде имају изглед различито орнаментисаних блуза, са металним ојачањима за најосетљивије делове трупа- груди, бедра и рамена. Метална ојачања су различито решена и различито декорисана. Код светих Теодора и светог Нестора су панцири решени у виду обојених блуза са имитацијом плочица које су негде поређане у виду концентричних кругова (св. Нестор). Изглед панталона је код свих ратника исти, уске су, везане испод колена, због лакшег кретања. На ногама ратници имају дубоке кожне чизме обојене у црвено или браон.

Сви ратници су наоружани главним деловима оружја, као што су мач, копље и штит. Једино св. Теодор Тирон и св. Теодор Стратилат имају још и тоболац са стрелама и луковима. У византијској уметности се ретко слика тоболац за смештање лука, а то је више било карактеристично за српску уметност, почевши од времена краља Милутина.[26] Сходно томе,

[23] С. Габелић, *Наведено дело*, 533.

[24] М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, 623.

[25] М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, 597-599, 623.

[26] О пореклу овог мотива v. М. Марковић, *О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима*, 624.

погановски уметници су свој узор пронашли вероватно у некој од Милутинових задужбина.

Целокупан изглед светих ратника у Поганову одступа од изгледа ратника, како касноантичког Рима, тако и од типичног средњовековног српског ратника, с обзиром да су српски владари борбену опрему углавном набављали из западних земаља. На тај начин је српски ратник имао опрему западног типа, и из тог разлога, представе светих ратника се не могу узети као веродостојна грађа за проучавање опреме српских средњовековних војника.[27] Међутим, како у Поганову тако и у сликарству других споменика изглед опреме светих ратника није био археолошки тачан, тако да ни по овом критеријуму, Поганово не одудара од византијских канона.

Ратници су приказани поприлично статично. Иако носе пуну ратну опрему, оружје је углавном одложено. Мачеви су у корицама, копља су одложена, а стреле у тоболцу. Они не изгледају претеће и застрашујуће, већ више делују као посматрачи, него ли актери неког догађаја.

Ови нарочити иконографски и стилски елементи погановских представа, дуго су у науци посматрани као следбеници неких решења, која су у ове крајеве дошла са Запада. Међу првим истраживачима који су се бавили сликарством овог манастира, истиче се Андре Грабар, који при анализи овог особеног начина сликања, уочава многе италијанизме.[28] Он и реконструише развој тих италијанских мотива. Пар деценија након тога, Светозар Радојчић, пишући о једној сликарској школи из друге половине XV века, се приклања оваквом тумачењу, и сам сматра да је овај стил кји се јавља у Поганову, представљао симбиозу византијских елемената, са елементима касноготског натурализма, и раноготског идеализма.[29] Радојчић Поганово смешта на сам крај развоја тог вештачки створеног стила, који је задржао ранија иконографска решења источнохришћанске уметности XIV века, којима су придодати ти нови елементи.

Међутим, разматрања Г. Суботића су највероватније најподробнија и вероватно дају најпоузданије податке.[30] Пишући о уметницима костурске сликарске школе, пише и о уметнику који је био задужен за осликавање зидина погановске цркве. Суботић говори о том уметнику, као о неком ко је имао широко теолошко знање, али сматра да тај уметник

[27] Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957, 175.

[28] A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 352.

[29] С. Радојчић, *Једна сликарска школа из друге половине XV века: прилог историји хришћанске уметности под Турцима, у: Одабрани чланци и студије 1933-1978*, Београд 1982, 258-279.

[30] Г. Суботић, *Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица*, 109-127.

своје иконографске узоре не налази у споменицима Костура, већ своје иконографске основе обогаћује појединим елементима које проналази у споменицима XIV века, које је посетио на свом путу ка северу. Као један од узора наводи велики сликарски програм манастира Леснова. Суботић, оне елементе који ранији истраживачи повезују са утицајем Запада, повезује са старијим узорима из области Костура, као и мотивима минијатурног сликарства XII века.

Анализа иконографије светих ратника у манастиру св. Јована Богослова говори у прилог мишљењу Г. Суботића, а то је да порекло мајстора који су радили на осликавању овог храма, води из области Костура. На овакав закључак упућује неколико карактеристика које носи сликарство манастира Јована Богослова, као што је немали број позајмица из антике на ратничкој опреми које се јављају у предлошцима уметника из већих сликарских школа, каква је била и она из Костура; као и византијска ликовна традиција, која је свакако била у корелацији са оновременом традицијом XV века; поред тога, појединa иконографска решења, као што је начин приказивања светих Теодора, упућују на директну повезаност са споменицима Костура. Наиме, уметност и Запада и Истока имају сличан карактер, наставши под сличним условима, а антички елемент је свакако био неизоставан и у једној и у другој.

На крају, долази се до закључа да представе светих ратника у Поганову не одступају у великој мери од давно дефинисаних иконографских модела које су као узор имали творци овог сликарског програма. Главна особеност је представљање и обједињење два иконографска типа светих ратника, што није било карактеристично за српско средњевековно сликарство и по томе је Поганово јединствено међу споменицима, као и по представама светог Теодора Тирона и светог Теодора Стратилата, који упућују на грчке корене. Анализа иконографије светих ратника може бити од велике користи при истраживању целокупног сликаног програма погановског храма, као и порекла његових сликара.

Сл. 1. Свети Димитрије и Свети Ђорђе (снимак: Ј. Ковачевић)

Сл. 2. Свети Димитрије

Сл. 3. Свети Димитрије и Свети Ђорђе (снимак: Ј. Ковачевић)

Сл. 4. Свети Нестор (снимак: Ј. Ковачевић)

Сл. 5. Свети Теодор Тирон и Свети Теодор Стратилат (снимак: Ј. Ковачевић)

Сл. 6. Свети Прокопије и Свети Меркурије (снимак: Ј. Ковачевић)

Сл. 7. Свети Прокопије

Сл. 8. Свети Нестор

Сл. 9. Свети Прокопије и Свети Меркурије (детаљ)

Сл. 10. Тоболац са стрелама и луковима (детаљ наоружања Светих Теодора)

БИБЛИОГРАФИЈА

Габелић 2006 С. Габелић, О иконографији Св. Прокопија, Зборник радова Византолошког института XLIII, 2006, 527-552.

Grabar 1928 A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928.

Грозданов 1980 Ц. Грозданов, Охридско зидно сликарство XIV века, Београд 1980.

Ђорђевић 1979 И. М. Ђорђевић, Две молитве краља Стефана Дечанског пре битке на Велбужду и њихов одјек у уметности, Зборник Матице српске за ликовне уметности XV, 1979, 135-150.

Ђорђевић 2008 И.М. Ђорђевић, Представе светог Димитрија у српским властеоским задужбинама из времена Немањића, У: Студије српске средњовековне уметности, Ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд 2008, 91-101.

Ђурић 1974 В. Ј. Ђурић, Византијске фреске у Југославији, Београд 1974.

Ђурић 1968 В. Ј. Ђурић, Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству, Зборник Матице српске за ликовне уметности IV, 1968, 67-100.

Марковић 1995 М. Марковић, Свети ратници из Ресаве: иконографска анализа, У: Манастир Ресава; историја и уметност, Деспотовац 1995, 191-217.

Марковић 1995 М. Марковић, О иконографији светих ратника у источнохришћанској уметности и о представама ових светитеља у Дечанима, У: Зидно сликарство Дечана. Грађа и студије, Ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1995, 567-630.

Михаиловић 1956 Д. Михаиловић, Црква у Рамаћи-нови споменик сликарства Моравске школе, Саопштења I, 1956, 147-155.

Радојчић 1982 С. Радојчић, Једна сликарска школа из друге половине XV века: прилог историји хришћанске уметности под Турцима, У: Одабрани чланци и студије: 1933-1978, Ур. С. Радојчић, Београд 1982, 258-279.

Радојчић, Суботић 2002 Ђ. Сп. Радојчић, Г. Суботић, Из прошлости манастира Светог Јована Богослова, Ниш 2002.

Суботић 1998 Г. Суботић, Костурска сликарска школа. Наслеђе и образовање домаћих радионица, Глас CCCLXXXIV, САНУ, Одељење историјских наука, књ. 10, 1998, 109-127.

Trifonova 2010 A. Trifonova, The iconographical type of saints Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post-Byzantine period, Зограф XXXIV, 2010, 53-64.

Шкриванић 1957 Г. Шкриванић, Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику, Београд 1957.

Summary

Jasmina Kovačević, Aleksandra Stolić

THE ICONOGRAPHY OF HOLY WARRIORS IN THE MONASTERY OF SAINT JOHN THEOLOGIAN IN POGANOVO

In the medieval Serbian churches, the painters used to represent Holy Warriors on the basis of Byzantine models, mostly by repeating their iconographic solutions. By studying the results of previous researchers on representation of Holy Warriors in the Serbian Medieval Art and comparing them

with how they are shown in the church of St. John Theologian , in Poganovo, there were found not many differences.The dominant iconographic type of the Holy Warriors in Byzantine is certainly a representation of warriors in the whole armor. This type will be also seen on the walls of Serbian churches and monasteries.

During the 13th century, in a couple of the greatest Serbian monastery foundations, there are some characteristic deviations of a usual iconographic type, more precisely, there occurs a type of holy warrior-martyr, in patrician clothes, with a cross instead of a weapon in his hands. It's interesting that the mentioned type of a warrior was not a new one in Byzantine art, but that way of presentation was abandoned long time ago. However, these, conditionally speaking, delayed occurrences in the 13th century can be ascribed to the influence of St. Sava who was, during his trips and stays in Constantinople and Mount Athos, probably noticed the founders' tendencies to highlight warrior and martyr abilities of those saints.

It should be emphasized that in the church of St. John Theologian (painted in the end of the 15th century) there are two types combined on the seven painted warriors. The five of the Holy Warriors are painted in military clothes with swords, spears and shields, while in the other two, there are highlighted their martyrdom and suffering for the faith. Considering the isolated position of the monastery of St. John Theologian, the frescoes were not damaged and the lowest zones are preserved in their entirety. Based on all these predispositions, there were no difficulties in identifying Holy Warriors.

These special iconographic and stylistic elements of Poganovo iconographic representations have been long seen as certain followers of some solutions which came to this region from the West, but today, it is more likely that certain iconographic and stylistic influences came to Poganovo from Kastoria, Greece. At the end it could be concluded that the Holy Warriors of Poganovo do not deviate completely from long ago defined iconographic principles and models. The main characteristic studied here, was exactly the representation and combining of the two iconographic types.

Татјана Здравковић
дипл. инж. грађ.
Марина Павловић
дипл. социолог
ЛП Дирекција за урбанизам и изградњу Лесковац

УДК 711.435(497.11)

УСЛОВИ СТАНОВАЊА И ЖИВОТА У РОМСКОМ НАСЕЉУ ЧИФЛУК МИРА

АПСТРАКТ: Циљ рада је приказивање истраживачке фазе у процесу израде Плана детаљне регулације за ромско насеље Чифлук Мира у Лесковцу. Сложеност живота насеља истраживана је кроз детаљне анализе урбанистичких специфичности насеља, уз примену социолошког истраживања, као компоненте у процесу израде плана. Примењена је метода анкетирања, као један од начина да се омогући партиципација становништва, као и метод поређења урбанистичких карактеристика са типичним ромским насељем и стандардима струке. Методом разлике декларишемо ромска насеља као посебне просторе или просторне целине. Из етичког односа према простору и становницима насеља произилазе, као резултат истраживања, смернице за приступ урбанисте у даљем раду.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: ромско насеље, становништво, урбанистички план, урбаниста, партиципација, легализација, инклузија, етика

УВОД

До 2014. год. на територији града Лесковца није урађена прецизна информациона основа о зонама непланске изградње подстандардних ромских насеља, чак ни у картама постојећег стања важећих планских докумената. За успешну примену нових, економски, социјално и еколошки одрживих решења неопходна је идентификација зона неформалних ромских насеља, пре свега изграђених без плана. У оквиру Пројекта „Прикупљање података о подстандардним ромским насељима за ГИС“, који је спроведен на територији Републике Србије, прикупљени су подаци на терену, попуњене анкете и графички је мапирано 14 ромских насеља на територији града (где је критеријум био групација најмање 10 кућа ромске популације). У Лесковцу се налазе четири ромска насеља. Два су стара више векова – махала Подврце и Сат махала. Два су новија, формирана у другој половини двадесетог века – насеље Славко

Златановић и насеље Чифлук Мира (са Винарцем). Остала су у Грделици, Предејану и селима: Брестовац, Печењевце, Мирошевце, Тураковац, Међа, Богојевце, Доње Бријање и Локошница. Ниједно ромско насеље није предвиђено за расељавање.

„Становање и насеља Рома су лоши, морају да се унапреде.“[1] Вековима присутни у нашој историји и традицији, Роми имају једнака права на легално становање и решавање стамбених проблема у оквирима ромских насеља, која су настајала у различитим временским периодима. Присутна друштвена и економска дискриминација ромске заједнице захтева посебан приступ и у урбанистичком планирању. У процесима Европске интеграције, инклузија Рома је саставни део стамбене политике, а поред осталог подразумева и „унапређивање положаја Рома у области: приступа основним правима, грађанског учешћа, тржишта рада, образовања, здравствене и социјалне заштите, адекватног становања и креирања послова“.[2]

Контраст спратних потпуно завршених објеката и лоших неусловних објеката за становање (као одраз екстремног сиромаштва), грађевински недовршени објекти (где су само део објекта стављена у функцију), недовољна саобраћајна и инфраструктурна опремљеност насеља, дивље депоније, деградирано стање животне средине, генералне су карактеристике ромских насеља на територији града. Као једине присутне функције, поред становања у ромским насељима, јављају се мањи објекти у функцији трговине (продавнице) у склопу приземља стамбених објеката (у насељу Славко Златановић), верски објекат (шатор у насељу Славко Златановић) и Дом културе (у насељу Подврце).

Услови становања и живота и стање животне средине у ромском насељу Славко Златановић

Предмет истраживања су услови живота и становања у ромском насељу Чифлук Мира, које је новијег датума. Социолошко истраживање,

[1] Проф. др Владимир Мацура, *Смернице за унапређивање и легализацију неформалних ромских насеља*, Београд, 2008. год.

[2] Organization for Security and Co-operation in Europa, *„Европска подршка за инклузију Рома“*, Београд, 2014.

као компонента, примењено је услед присутних специфичности ромске заједнице, као једне од најрањивијих група у Србији. Рањивост се манифестује екстремним сиромаштвом ромске популације и ограниченим приступом запошљавању, образовању, здравственој заштити, социјалним услугама и адекватном становању.

АНАЛИЗА УРБАНИСТИЧКИХ КАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЉА

Насеље, које нема посебан назив, настало је 60-их година прошлог века на десној обали реке Јабланице, након поплаве која је нанела штету, доделом плацева за изградњу као помоћ поплављенима. Након II светског рата поплаве су биле врло честе у Лесковцу и насељима у околини. Прве веће поплаве помињу се 1907. год., али о њима нема писаних докумената. „Поплава из јуна 1948. год. је имала катастрофалне размере. Поплавни талас је био висок око 1,5 m.“[3] Настанак овог насеља везује се за поплаву из 1963. год. Градња у непосредној близини претходног боравишта погодовала је. Мањи део насеља, чији су становници пресељени на овом простору и даље постоји, физички одвојен реком, на левој обали Јабланице (КО Винарце).

Насеље Чифлук Мира налази се у рубној зони грађевинског подручја Генералног урбанистичког плана Лесковца, у делу блока 82. У обухвату је Плана генералне регулације 14, оквирне је површине 5,7 ha и није предвиђено за расељавање. Предвиђа се даља разрада простора Планом детаљне регулације, са следећим смерницама: „планира се задржавање постојеће претежне намене, задржавање постојећег карактера зоне и унапређење“.[4]

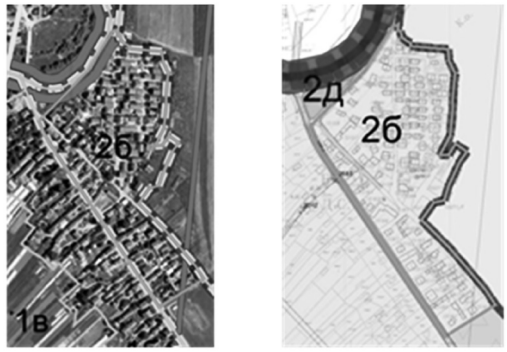

Ортофото приказ и катастарска подлога насеља у Плану генералне регулације 14 у Лесковцу

[3] М. Петковић, *Лесковац, биографија једног града*, Лесковац, 2014.

[4] *План генералне регулације 14 на грађевинском подручју ГУП-а Лесковца http://www.ledir.rs/*

Насеље је интегрисано у зону становања и у директном контакту са српским делом насеља (дуж Светосавске улице – локалног пута за Винарце), са западне стране су српске, а са источне ромске куће. У насељу је око 150 кућа. Продор у ромско насеље је Ђурђевданска улица, која није асфалтирана, и полукружна Поречка. Претежна и једина намена земљишта је породично становање. Пратећих компатибилних намена у насељу нема (трговина, услуге и сл.), као ни уређених јавних зелених површина.

Спајање слободностојећих објеката у низ

Недовршени објекти

Преизграђеност насеља

Насеље има карактеристике које га сврставају, али и одвајају од осталих ромских насеља. По изгледу – груписању кућа у компактну целину, одсуству карактеристика слама, потпуном одсуству катастарске парцелације на делу насеља, изграђеним неусељеним објектима (приближно 20% од укупно саграђених), дивљој депонији (на десној обали реке), непрописном растојању између објеката, спајању слободностојећих објеката у низ и присутној преизграђености – насеље је типично ромско.

Цветни засади

Квалитетан грађевински фонд

Начин ограђивања парцеле

Насеље се разликује од осталих насеља јер је: приметно чистије (не сврстава се у нехигијенско), изграђено новим, чврстим стамбеним објектима са окућницама, екстремно сиромаштво присутно у малој мери, врло приметна тежња да куће и дворишта изгледају као комшијске – српске, број помоћних објеката занемарљив (присутни су само главни стамбени

објекти), велики број парцела је ограђен, у дворištима има дрвећа, кутка за седење и цветних засада, спонтано је формирана улична мрежа, делимично и катастарски присутна и формира неправилне грађевинске блокове.

РЕЗУЛТАТИ СОЦИОЛОШКОГ ИСТРАЖИВАЊА

До које мере су ромска насеља подстандардна у односу на правила струке је питање које се може проблематизовати. Атмосфера која влада насељем је дух толеранције и заједништва. Анкета је спроведена у спонтантим контактима са становништвом, без веће тензије. Јединице за узорак биране су на терену, тако што је у обзир долазио објекат из којег се чуо разговор или жагор у дворишту куће. Уз добровољан пристанак на разговор, након официјелног дела становници су слободно износили своје проблеме. Будући да је анкета спроведена у августу 2014. год., када је време за сезонске радове, насеље је било полупразно. Интервјуисање у тешким рејонима карактеристика је оваквих анкета, за које је потребно стрпљење и разборитост.

Упитник је садржао 18 питања. Анкета је урађена на простом случајном узорку од укупно 25 испитаника (1 непотпун упитник).

Прва три питања из упитника се односе на старост насеља:

1. Од које године Ваша породица живи у овом насељу?
2. Да ли знате од када постоји ово насеље ?

а) знам, постоји одавно

б) знам, постоји 100 година

ц) не знам

3. Знате ли неку причу из прошлости насеља

Аутентични искази испитаника, кроз евоцирање сећања, упућују на закључак да је држава одредила простор овог ромског насеља услед елементарне непогоде која је ово становништво задесила. Старост насеља у Винарцу, према исказима испитаника, на левој обали реке датира још из периода Другог светског рата, док је са десне стране било само неколико кућа (25%). „Одавно још, од почетка овде, од кад је била она поплава“ (33%). Трећина испитаника (33%) не зна тачно да одреди почетак изградње насеља („одавно, ја и не памтим“). Скоро половина (42%) документује период изградње решењима која су добијали приликом додељивања плацева, након поплаве, тј. као накнаду штете коју је нанела поплава (1960 – 1963. године). „Последња кућа са десне стране од 1963. године постоји“; „Од државе смо добили по 2 а, 1 а 80 м^2“; „Држава је доделила плацеве“; „По мом решењу за доделу плаца 2 а 73 м^2“ - кажу становници насеља.

На друго питање о прецизнијој оријентацији у времену, одговор „под а)“ типовало је 67% испитаника. За одговор „под б)“, определило се 12% анкетираних. Старост насеља није знало да процени 21% испитаника.

О прошлости насеља ништа није рекло 42% испитаника.

Пример неограђеног дворишта

Изглед улице Ђурђевданске

Кутак за седење

Следе питања која су одредила социјалну карту становника насеља, старост, бонитет и спратност објеката и потребе:

4. Да ли ваша породица има сталне приходе? (могуће је заокружити више одговора)

а) од запослења члана породице

б) од пензије члана породице

ц) од сезонских / повремених послова

д) од помоћи родбине и пријатеља

е) без редовних прихода

5. Које године је изграђен објекат у коме живите?

.....

6. Од којег грађевинског материјала је зидан?

а) квалитетан (цигла, бетон ...)

б) слабији квалитет (од различитих грађевинских материјала)

ц) лош (склон паду)

7. Површина објекта у коме живите је.....

8. Спратност.....П.....П+1.....П+2.....П+Пк

9. Број чланова вашег домаћинства.....

13. Недостатак стамбеног простора, уколико постоји у вашем домаћинству, решили бисте:

а) надградњом објекта

б) доградњом још једне - две собе

ц) објекат задовољава потребе

15. Када бисте имали више новца него што сада имате, на шта бисте прво потрошили?

Без редовних прихода је 75% становника насеља. Сталне приходе остварује веома мали број породица. Приходе од сталног запослења нема нико, 8% остварује право на пензију, од сезонских послова издржава се

13% породица, док незнатан број (4%) има поред пензије члана породице и приходе од сезонских послова. Од социјалне помоћи живи 75% ромских домаћинстава.

Годину изградње куће неколико испитаника није знало да одреди прецизно („Одавно, то је одавно“, „Не знам баш“), док се остали одговори могу поделити у две групе: а) период изградње непосредно након додељивања плацева („Има око 30 година“, „Не знам, пре 40 година“, „Више од 45 година“, „1963-64“) и б) период касније градње („Стара кућа реновирана одавно“, „Преко 20 године“, „1976-78“, „Пре 15 година“.

Од квалитетног грађевинског материјала изграђено је 67% објеката, слабијих је 21% и склоних паду 12% (старачка домаћинства). Просечна површина објекта у основи износи 65 м^2.

Приземних објеката је исто толико колико и спратних (П+1) 46%, док је приземних са поткровљем 8%. Просечан број чланова домаћинства је осам (вишегенерацијска породица).

Недостатак стамбеног простора није у могућности да реши 21% испитаника („Ако будем имала, ако могу, много смо“). Објекат задовољава потребе у 67% случајева („То делимо, кувамо, спремамо“, „То што има, шта ће више“). Незнатан број одговора (8%), односи се на доградњу једне - две собе и 4% на надградњу објекта.

На питање које се односило на поседовање веће количине новца одговори су сконцентрисани на сређивање куће и бригу о породици.

Право на здраво становање подразумева одвођење отпадних вода и остале основне елементе комуналног опремања насеља. Део упитника садржао је следећа питања:

10. Имате ли у унутрашњости објекта?

а) воду

б) купатило

ц) wc

11. Да ли сте прикључени на водовод и канализацију?

1. водоводна мрежа:.....да, ...не

2. канализациона мрежа:.....да, ...не

12. Да ли у насељу постоје електро-инсталације и телефонски каблови?

а) постоје, имамо прикључак на оба

б) постоје , имамо струју

ц) постоје, али нисмо прикључени

д) не постоје

14. Шта недостаје насељу, по вашем мишљењу?

а) асфалтиране улице

б) осветљење

ц) ограђена дворишта

д) нешто друго (наведите шта).....

Воду и санитарне просторије има 63% објеката. Пољски wc користи 8% становника. Чесма у дворишту постоји у 29% случајева. На водоводну мрежу - градски водовод прикључено је 83% домаћинства. Решену канализацију има 46% (интерно „приватно у реку“), док је то проблем за већину – 54%. Сви би се прикључили регуларно, кад би за то постојали услови. Прикључке на електро-инсталације и телефонске каблове има 58% домаћинстава, док 38% има само струју (4% нема директне прикључке на инсталације које постоје у насељу).

Одговори на питање: „Шта недостаје насељу, по вашем мишљењу?“, највише су груписани око проблема асфалтирања и осветљења. Асфалтиране улице навело је као недостатак 37% испитаника („асвалтиране улице, то треба да се ради?“). Да осветљење није регулисано на најбољи начин сматра 17% анкетираних, 46% одговора је груписано у исказима: „Као прво канализација, осветљење и асвалтирање пута“, „асвалтиране улице и осветљење, друго све фала богу, сваки си има своју кућу“. „Све фали то што си рекла“, сматра 55% становника насеља. Имовинско-правни основ утицао је вероватно на одговоре у упитнику, где нико није типовао одговор „под ц)“ - ограђена дворишта. Али, исто тако, овај податак се може узети и као индикатор добросуседских односа.

Податак да су сви објекти нелегални, иницирао је питање у упитнику, које је гласило:

16. Да ли сте поднели захтев за легализацију?

а) не

б) нисмо, али имамо у плану

ц) поднели смо

Карактеристични одговори су у следећим процентима: 21% становника поднело је захтеве за легализацију („Поднели смо, али су оспорили“), 25% има у плану легализацију бесправно подигнутих објеката („То би испоштовали сви, мора да се испоштује тај закон, али кад би имали“), половина (46%) није у могућности да легализује своју кућу („Закаснили смо“), док 8% испитаника није знало шта то значи („Шта је то?“, „Не знам ја то?“).

Последња два питања односила су се на осећај дискриминације у ромском насељу и значење термина инклузија Рома. Питања из упитника су гласила:

17. Да ли је, по вама, живот у ромском насељу вид дискриминације?

а) јесте донекле

б) јесте, али је немогуће променити услове живота

ц) није , нама је овако лепо

18. Да ли вам је познато и да ли знате шта значи инклузија Рома?

а) није ми познато

б) то је укључивање у ширу друштвену заједницу

ц) то је процес асимилације

д) то је помоћ државе ромској заједници

Да је живот у ромском насељу вид дискриминације сматра већина (58%). Четвртина становника насеља (20%) пристаје на живот у подстандардним условима („Лепо је све овде“). Избегло је да одговори на ово питање 22% испитаника: **„**Ја мислим да смо сви као једнаки и желим да будемо као сви једнаки“, „Није, нормално да није лепо“, „Лепо баш није“, „Није лепо овако да се живи“ – одговори су 29% анкетираних. Исто толико јасно је изразило свој став одговором под „а) да“.

Исправно је одредило процес инклузије Рома 4% анкетираних (то је помоћ државе ромској заједници) у ширу друштвену заједницу. Није разумело о чему се ту ради 21% испитаника, док се 75% определило за одговор да им није познато („Шта је то?“, „Шта то значи?“).

ЗАКЉУЧАК – СМЕРНИЦЕ ЗА ИЗРАДУ ПЛАНА

Насеље је одрживо, али би план морао садржати „специфична“ правила, која се разликују од општих минималних стандарда струке. Проблем преизграђености, који је присутан у делу насеља, али не угрожава квалитет становања, уводи нови тип објекта – породичне куће које се могу спајати у низ, али по својим димензијама и припадајућој грађевинској парцели не представљају становање у низу, у складу са општим правилима струке. Парцелација се мора прилагодити величини парцеле, која је становницима додељивана по решењима, а што је испод минимума за породичну градњу. Међусобно растојање објеката може бити једнако нули, тј. објекти се могу постављати и на међи, уколико су суседи сагласни. Саобраћајнице се прилагођавају расположивој ширини између објеката на терену, са што мање интервенција по грађевински фонд насеља (колско-пешачке и сл.). Паркирање се у највећем броју случајева не може решити на парцели, па је потребно овај услов, ублажити, изоставити или решити паркирањем у габариту улица. Присутна свест и потреба становника за комуналном хигијеном насеља, упућују на то да у приоритетима за реализацију плана треба да буду: изграња канализационе мреже и јавне расвете и асфалтирање улица. Увођењем јавне зелене површине са мобилијаром за одмор становника, дечјег или рекреативног игралишта, оплеменили би се социјални контакти у насељу. У циљу подизања урбане свести, становнике треба укључити (по угледу на пилот пројекте који се спроводе) и у остале фазе израде плана, упознати их са планским решењем и правима стављања примедбе на урбанистички план, за време јавног увида.

Литература

Organization for Security and Co-operation in Europa, „Европска подршка за инклузију Рома*“,* Београд, 2014

Проф. др. Владимир Мацура, Смернице за унапређивање и легализацију неформалних ромских насеља*,* Београд, 2008.год.

Македонка Петковић, Лесковац биографија једног града*,* Лесковац, 2014

Просторни план Републике Србије //www.rapp.gov.rs/

План генералне регулације 14 на грађевинском подручју ГУП-а Лесковца http://www.ledir.rs/

Summary

Tatjana Zdravković, Marina Pavlović

CONDITIONS OF HOUSING AND LIVING IN ROMA SETTLEMENTS ČIFLUK MIRA

Being unplanned and substandard Roma' settlements are difficult to be brought into urbanistic and legal frames, due to their uniqueness. The most economic and socially painless way to integrate Roma' settlements into wider environment is legalisation through urbanistic plan – by leaving those settlementson the areas where they are formed. The main characterisation of those settlements is complexity of this problem: they vary in area – phisical, economic, social, ownership, legal, hygienic and other characteristics. That's why both identification and solving problems and dilemas of Roma' settlements stands in front of an urban planner as a great responsibility. Improvement of already existing as well as establishing sustainable conditions for both living and dwelling, should be develop by raising tolerancy and establishing thrust between experts and the population. To achieve good understanding between the city urban planner and settlement dwellers, cooperation with the urbanist sociologist is required, while carrying out plans.The main goal of the research is Roma' settlement integration into the society by establishing maintainant dwelling conditions in the settlement. As the conducted sociological research shows, Romas are opened for contact and cooperation. There are photo documents taken during that inquiery that also show space and the way of life. Due to satisfying needs of dwellers, potentials and limitations for settlement adjusment are identified. The conclusion is that unformal, substandard Roma' settlement could becarrefully and rationaly integrated into the whole urban stucture, which is the most adequnt aproach for dwellers. So, it is the tast of the urban planner to enable legal regulation and sanation of an unformal settlement stop further illegal construction, exceeddogmas in urbanistic plans and identfy sustainable forms of individual moderate standards dwelling through new type of plan documents.

Дејан Вељковић
дипломирани социолог
Лесковац

УДК 070.48НОВИНЕ ЦРНОТРАВСКЕ“1999/2000“

ОПШТИНСКИ ЛИСТ „НОВИНЕ ЦРНОТРАВСКЕ“

АПСТРАКТ: Аутор у тексту разматра садржај општинског листа „Новине црнотравске“, месечног информативно-политичког гласила општине Црна Трава, чији је први број штампан 1. јануара 1999. године. Анализом је обухваћен комплет свих 11 бројева, колико је укупно изашло из штампе до маја 2000. године, када је лист престао са излажењем из финансијских и кадровских разлога. Аутор констатује да највећи део новинског простора у овом гласилу заузимају извештаји, осврти, коментари и слични текстови из друштвено-политичког живота локалне заједнице, рада Скупштине општине Црна Трава и њених тела и органа. Видно место уступљено је текстовима о развојним програмима и акцијама које покрећу месне заједнице на тим просторима, коришћењу расположивих сировина и других потенцијала у циљу стварања услова за бољи квалитет живота на том привредно неразвијеном подручју.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: „Новине црнотравске“, јавно информисање, локална заједница, Црна Трава, двоброј, наслов, чланак

Први број новопокренутог локалног листа „Новине црнотравске“, месечног информативно-политичког гласила општине Црна Трава, изашао је из штампе 1. јануара 1999. године, у тиражу од 1000 примерака. У уводнику, објављеном на другој страници, стоји да се на овај начин „испуњава обећање и излази у сусрет грађанима, попуњавајући празнину у погледу јавног информисања“. У наставку се наводи да ће лист на својим страницама „доносити информације из друштвено-политичког, привредног, културног и других области живота и рада грађана на овом подручју. Исто тако, објављиваће текстове из рада Скупштине општине, њених тела и органа“.[1]

У уводној речи поводом првом броја, у чијем потпису стоји Уредништво, наводи се да ће лист покретати и афирмисати све активности које доприносе развоју и напретку црнотравског краја и које су у складу са интересима грађана и њиховом борбом за виши стандард и бољи квалитет

[1] *Новине црнотравске*, бр. 1:2.

живота. Уредништво листа истиче да ће лист о свим јавним стварима писати јавно и слободно јер је, како „законске одредбе подвлаче, слобода јавног информисања неприкосновена и нико нема право да је незаконито ограничава, или да, принудом утиче на рад јавног гласила“.[2]

Уредништво је упутило позив читаоцима и сарадницима да својим прилозима и сугестијама допринесу да лист што боље испуњава своју мисију. Оснивач и издавач листа „Новине црнотравске“ је Скупштина општине Црна Трава. Шесточлани редакцијски одбор, који је именован од стране оснивача, сачињавају: Жика Јовановић, Љубиша Јаћимовић, Милча Савич, др. Зоран Савић, Мирко Марковић (заменик главног и одговорног уредника и уједно председника Издавачког савета листа) и Властимир Вељковић (главни и одговорни уредник).

Појаву новог гласила забележила су средства јавног информисања. Тако београдски дневник „Политика“, у тексту насловљеном „На киосцима први број „Новина црнотравских“, пише: „Првог јануара ове године изашао је први број „Новина црнотравских“, што је, иначе, била вишегодишња жеља становника ове сиромашне и малене општине на југу Србије. Новина ће излазити једном месечно“.[3]

Покретање листа „Новине црнотравске“ уследило је из реално нараслих потреба грађана и шире јавности. Они имају право на истинито, правовремено и потпуно информисање и интерес да буду обавештени о свим питањима ове локалне заједнице. Међутим, географски положај, саобраћајни, економски и други услови у великој мери су ограничавајући фактор за доследно остваривање ових циљева и задатака. Заправо, подручје је по многим карактеристикама специфично. Захвата горњи и средњи слив реке Власине. Читава територија је типично планинска, са комплексом висоравни, малих котлина и уских клисура које су усекли читава мрежа нерегулисаних планинских потока и река. Налази се на југоистоку Републике Србије, удаљено од Лесковца око 66 километара. Са јужне стране граничи се са Власинским језером и планином Варденик, са северне је Сува планина, са западне Грделичка клисура, а са источне се граничи са Бугарском. Кичму читавог простора ове општине чини планина Чемерник, просечне надморске висине 1545 до 1638 метара, са највишим врхом Станикин крст (1718 метара).

У горњем току реке Власине, која извире из Власинског језера, на „надморској висини 900 – 970 метара, између планина Чемерника, Острозуба и Плане, налази се живописна клисура у чијем је центру, на ушћу Чемернице у Власину, варошица Црна Трава“. (Костадиновић, Р. 1968:8). Основно богатство ове области, која захвата око 320 квадратних километара, јесу

[2] *Исто*, 1999:2.

[3] *Политика*, 5. јануар 1999:14.

шуме, травнате површине погодне за развој сточарства, хидроенергетска снага водених токова и други природни потенцијали. Писменост је почела да се шири тек од 1811. године. Библиотека са читаоницом отворена је 1908. године, док је „Друштво за уређење и унапређење варошице Црна Трава“, основано почетком 20. века, покренуло иницијативу за изградњу водовода, електрификацију, пошумљавање, просецање путева и решавање других питања материјалног и духовног карактера.

Насеља на овим просторима су разбијеног типа. Тако се под варошицом Црна Трава подразумева још пет насељених места: Златанце, Јовановце, Чука, Тодоровце и Обрадовце, која имају више од 50 расутих махала и заселака. У саставу општине су још Брод са 12 махала и заселака, Млачиште (седам), Банковце (осам), Добро Поље (више од 20), Горње и Доње Гаре (25), Дарковце (20), Кална (38), Јабуковик (десет), Рупље (више од 20), Преслап (десет), Састав Река, Градска, Криви Дел, Бистрица, итд. Махале су удаљене једна од друге од неколико стотина метара до пет и више километара. Удаљеност села од општинског центра Црне Траве је израженија и износи од шест километара (Брод) или седам (Млачиште), до 28 (Бистрица), односно 30 километара (Кална).

Миграција становништа са ових простора је врло изражена, нарочито од 60-их година прошлог века. Према попису 1960. године, на „подручју општине Црна Трава било је 2217 домаћинстава са 12.523 становника“. (Исто, 1968:66). Отежани услови за живот због неразвијености инфраструктуре и свеукупне економске неразвијености „производе“ процес исељавања који Црну Траву доводи на 3.700 становника на задњем попису“.[4]

Црна Трава је једно од најнеразвијенијих подручја у Србији и са најнижом насељеношћу (просек 11,8 становника на један квадратни километар). Мада угрожено миграцијом, ово „подручје је великих развојних могућности. Водно и шумско богатство, пашњаци, лековито биље, нетакнута природа – неке су од предности овог краја. Градња мини производних погона, производња здраве хране, риболовно–ловни туризам неискоришћени су адути подручја Власине“.[5] Наведено стање и нарасле потребе да грађани буду информисани о друштвено-олитичким, економско-привредним, културним и другим токовима на тлу општине били су основа од које се пошло приликом покретања иницијативе и доношења конкретне одлуке о покретању месечника „Новине црнотравске“. Не умањујући улогу и допринос других, велику заслугу за излажење листа има тадашњи председник Скупштине општине Црна Трава Жика Јовановић,

[4] Реферат Жике Јовановића, 26. април 2000, поводом прославе Дана општине Црна Трава.

[5] *Црна Трава (1943 – 1998) – 55 година од ослобођења*, Власина – Власотинце, Посебно издање, бр. 3, 1998, СО Црна Трава.

као и наставник музичке културе Мирко Марковић. Они су, како се увидом у лист може запазити, и најзаступљенији својим прилозима из живота и рада локалне заједнице Црна Трава.

Лист је, већ од првог броја, наишао на врло добар пријем код читалаштва и целокупан тираж одмах се нашао у рукама грађана посредством месних заједница, локалне самоуправе, сеоских продавница животних намирница, школа, киосака за продају штампе у Црној Трави, Лесковцу и Нишу. Лист је био доступан и Црнотравцима који живе у Београду, Зајечару, Неготину и у другим местима у којима су настањени или ангажовани на грађевинским и сличним сезонским пословима. На овај начин омогућена им је „веза“ са завичајем и дешавањима у њему, што и јесте једна од битних улога „Новина црнотравских“.

Лист је формата А4 (30х21 цм), обима осам до шеснаест страница штампаног текста, писмо ћирилично, прелом текстова комбинован на три или четири ступца (ширина ступца шест, односно четири цм) или ређе на два ступца (8 цм). Штампа у црно-белој техници, док је блок наслова у плавој, односно црвеној боји. Исто тако, на првој страници је у боји тзв. „ударни“ (главни) наслов уводног текста, а при дну у истој боји блок са најважнијом поруком, или уоквирен комерцијални оглас. Наслови на последњој страници, њихови оквири и блок импресума су, такође, у истој боји у којој и прва страница. Поред текстуалног дела, структуру листа чине и фотографије којима су илустровани поједини чланци. Типично је да је у сваком броју, на првој страници, фотографија величине 10х16 цм, или 12х7,5 цм. Мотиви су панорамски или снимци поводом Дана општине или сличне тематске садржине. Такође, објављени су појединачни и групни снимци, фотографије спомен-обележја, комуналних и других објеката у том крају. Укупно је објављено 79 фотографија, ширине од једног (2,5) до три ступца (10 цм). Занимљиво је да је лист неговао и карикатуру, па је на својим страницама објавио девет таквих прилога на актуелне друштвено-политичке теме. Величине су од 6х5 до 13х7 цм. Аутор је Мирко Марковић, члан Уредништва листа. Објављене (или објављиване) су и анегдоте са тог подручја. Део новинског простора заузимају огласни текстови, пре свега, предузећа грађевинске и грађевинско – занатске оперативе. Из штампе је изашло 11 бројева, од којих три двоброја (4 – 5, април – мај 1999; 6 – 7, август – септембар 1999; и 9 – 10, март – април 2000). Објављено је више од 200 чланака, извештаја, коментара, вести, репортажа и сл. Са мајским бројем (11 – 2000. године) престало је излажење „Новина црнотравских“, али о разлозима укидања листа не постоји званичан акт. Сматра се да су у питању проблеми материјално – финансијске и кадровске природе.

Први број месечника „Новине црнотравске“, доноси на првој страници текст, „На прагу нове, 1999. године“. Реч је о новогодишњој поруци

Жике Јовановића, председника Скупштине општине. Текст је илустрован панорамским снимком центра Црне Траве, а при дну је блок новогодишње и честитке божићних празника. На другој страници је уводник поводом првог броја листа и званично саопштење за јавност са седнице Општинског одбора Југословенске левице, одржане 5. децембра 1998. године. На трећој и четвртој страници је текст насловљен „Охрабрујући резултати“, који садржи опширан извештај председника Жике Јовановића о двогодишњем раду Скупштине општине. Реч је о детаљној анализи двогодишњег спровођења изборног програма усвојеног приликом конституисања новоизабране Скупштине општине. Пета страница посвећена је седници Скупштине општине, која је одржана 30. децембра 1998. године. Текст носи наслов „Амбициозан развојни програм“ и у њему су акценти на оживљавању производње у постојећим привредним погонима и увођење нових програма, развој овчарства и оснивање малих рибњака на рекама, обнова путне мреже и реконструкција електричних водова, боља здравствена заштита грађана, обнова домова културе и развој културно-уметничког аматеризма кроз оживљавање „Сусрета села“. Шеста страница садржи три текста. У једном је извештај са седнице Извршног одбора Скупштине општине („Прекретница“); други чланак („Обим и задаци“) посвећен је уређењу путне мреже и изградњи нових деоница, уз констатацију да је читаво подручје традиционално без добрих путева, што причињава велике тешкоће и проблеме грађанима. На седмој страници, под заједничким насловом „Мир, рад, успех“, објављене су новогодишње жеље и поруке грађана и њихове фотографије, док је осма, последња страница, посвећена најмлађима, објављујући њихове литерарне радове.

Преко целе прве и друге странице фебруарског издања „Новина црнотравских“ (број 2, 1. фебруар 1999), наслов је „Заједничким снагама и средствима“, са наднасловом „После усвајања развојног програма за 1999. годину“. Чланак садржи разговор са Љубишом Јаћимовићем, председником Извршног одбора Скупштине општине Црна Трава, о основним правцима и приоритетним пословима и задацима друштвеног и економског развоја овог подручја. На наредној страници је извештај са збора грађана Месне заједнице Преслап, на коме је усвојен извештај о уређењу локалних путева и других комуналних објеката од интереса за унапређење животних услова грађана. Други чланак, на истој страници, посвећен је оживљавању традиционалне културне акције „Сусрети села“, с позивом месним заједницима да се активно укључе у њихово спровођење. На четвртој страници је текст „Из битке у битку“. У њему се говори о формирању Седме српске ударне бригаде у Јабуковику, код Црне Траве, и њеном борбеном путу до Словеније. Повод је обележавање 55 – годишњице ове јединице. У чланку „Покренуте бројне акције“, аутор

Милча Савић, координатор у Скупштини општине за рад месних заједница, пише да су у свих 14 месних заједница покренуте бројне активности за решавање виталних проблема грађана, као што су уређење и одржавање локалне путне мреже, електрификација махала, градња мостова, водоснабдевање и др. Он наглашава испољени ентузијазам грађана и њихову опредељеност да заједничким снагама и напорима побољшају животне услове у свом окружењу.

Мартовско издање листа (број 3, март 1999) доноси на првој страници дужи текст аутора Жике Јовановића: „Јасни циљеви и задаци“, а повод је трогодишњица формирања Општинског одбора Југословенске левице у Црној Трави. У чланку „Завичајни клубови“, који постоје у Лесковцу, Нишу и Београду, подвлачи се њихов значај и улога у погледу окупљања грађана са црнотравског подручја и неговања везе са родним крајем и коренима предака. У овом броју заступљени су извештаји са обележавања 55-годишњице формирања Седме српске ударне бригаде „Сећања на храбре и одважне“ и прилог „Духовно богатство и патриотизам“, чији су аутори Светозар Стојановић и Сава Игњатовић, обојица из Ниша, чланови Секције Седме бригаде. На петој страници је чланак „Покретање „мртвих капитала“, којим аутор Раде Станисављевић наглашава природне потенцијале као реалне основе за економски развој црнотравског краја. Међу њима су шуме и шумски плодови, енергетска снага Чемернице и Власине и њихових бројних притока, могућности за оснивање овчарских и фарми коза, погона за прераду меса и млека, отварање мини рибњака, плантажно гајење јагодичастог воћа, брање и прерада лековитог биља, производња конзумног и семенског кромпира и друге могућности као реалност за привредни развој, економско јачање и заустављање миграције становништва.

У двобројu листа (4-5, март – април 1999) под насловом „Дух слободарства и родољубља“ преко целе прве странице објављен је извештај са антиратног митинга одржаног 22. априла 1999. године, а поводом НАТО агресије на нашу земљу. Наредних пет страница, такође, садржи написе поводом агресије и антиратне поруке упућене са тог скупа. У посебном блоку, на последњој страници, уоквирене црвеном линијом, објављене су четири антиратне карикатуре, аутора Мирка Марковића. Такође и две песме антиратне садржине, чији су аутори Љубиша Стефановић и Јасмина Јанићијевић.

Централно место у двобројu 6-7 (август – септембар 1999) заузимају информације о последицама катастрофалног невремена и поплава које су 16. јуна те године задесиле подручје општине Црна Трава, као и мерама за отклањање причињених штета. Наслов преко целе прве странице гласи „Санација последица невремена“, а на другој и трећој страници су чланци

о интервентној помоћи месним заједницама и грађанима за ублажавање последица нанетих невременом. На шестој страници је дужи чланак о проблемима аутобуског превоза ученика – основаца од куће до школе и натраг, са предлогом да се стање побољша. На седмој страници аутор М. Марковић пише о ангажовању грађана месне заједнице Криви Дел на решавању комуналних проблема, међу којима су јавна расвета, локални водовод, електрификација, увођење фиксних телефона, поправка путева и завршетак уређења Дома културе, као и адаптација сеоске цркве. На осмој и деветој страници су две репортаже. Наслов једне је „Селом загосподариле брезе“ (запис из Јабуковика), а друге „Јутро у аутобусу“ (запис из аутобуса на линији Лесковац – Црна Трава).

Акција „Новина црнотравских“, под називом „Вуковим трагом“, која је покренута у броју два (фебруар 1999), дала је охрабрујуће резултате. Поред првих прилога тада објављених, уследили су нови – народне песме настале на црнотравском подручју. Обе су из етномузиколошке збирке Мирка Марковића, наставника музичке културе у Црној Трави. Једна је забележена по казивању Маре Стефановић из Јабуковика, а друга Борке Ранђеловић из Преслапа. Дечја страница овог двоброја садржи малу анкету међу основцима у Градској о томе шта, према њиховом мишљењу, треба предузети и урадити да би „Школа у новој школској години била још лепша?“. Одговори деце су кратки и једноставни, искрени и маштовити.

Осми број листа нашао се у рукама читалаштва 1. јануара 2000. године. На насловној страници је новогодишња порука Жике Јовановића, председника Скупштине општине. Текст носи наслов „Обнова и препород завичаја“, а у поднаслову стоји „Спремни смо за нове напоре и прегнућа, за нове подухвате на путу развоја и напретка“. Новогодишња порука заузела је простор целе прве и две трећине друге странице, а на трећој и једној половини четврте странице објављен је извештај са народног збора, који је 23. децембра 1999. године одржан у Градској. Повод за одржавање збора је предаја на коришћење објеката инфраструктуре изграђених у тој години, завршетак прве фазе санирања последица невременом 16. јуна те године, као и свечано потписивање докумената са компанијом „Интерспид“ из Београда о оснивању индустријског погона за производњу здраве хране у Градској. Лист доноси дужи текст насловљен „Немерљив допринос грађана“ у коме се наводе активности сваке месне заједнице понаособ на реализацији властитих програма, прецизније шта је и колико урађено у протеклом трогодишњем периоду, при чему се потенцира активан однос грађана у реализацији пројеката. Последњу страницу лист је уступио деци. Међу основцима у Црној Трави и Градској спроведена је новогодишња анкета. Њихове жеље и поруке своде се на неколико речи: мир, здравље, слобода, радост и успех.

Двоброј 9-10 (март – април 2000), посвећен је Дану општине – 26. април. На првој и другој страници је текст „Одбрана слободе и части“ аутора Жике Јовановића, председника Скупштине општине. Он подсећа да је у борбама за ослобођење у Другом светском рату активно учествовало више од 3.700 Црнотраваца, међу којима 350 жена. У ратним операцијама широм земље живот је изгубило 1.700 бораца. На трећој страници је програм обележавања Дана општине, а на четвртој и петој напис „Историјски напад на Црну Траву“. Реч је о 26. априлу 1943. године, када је овај крај ослобођен од окупаторских јединица. На наредним страницама је извештај о раду органа општинске управе и чланак „Мини електране – велика корист“ у коме се појашњавају хидро-енергетски потенцијали река и потока у црнотравском крају, уз подсећање да о томе постоји документација у београдском Институту „Јарослав Черни“. На наредним страницама листа су чланци о комуналним таксама и коришћењу комуналних добара, уређењу комерцијалног ловишта на 520 хектара шумског земљишта у рејону Млачишта и развоју ловног туризма, као и текст „Од топљења руде до монументалних објеката“ у коме се објашњава појава и развој грађевинских заната у црнотравском крају. Према овом тексту, грађевинарство је почело да се развија почетком 19. века, после ослобођења од турске владавине и гашења примитивне експлоатације и топљења руде. На претпоследњој страници је првонаграђени литерарни рад „Моја школа“, чији је аутор Марија Младеновић, ученица осмог разреда основне школе. Рад је награђен на литерарном конкурсу расписаном поводом дана основне школе „Александар Стојановић“ у Црној Трави. У рубрици „Вуковим трагом“, лист објављује две народне песме из необјављене збирке Мирка Марковића, записане према казивање Ђурђе Марковић из Кривог Дела.

Једанаести број „Новина црнотравских“, изашао је из штампе маја 2000. године. Претежан садржај листа чине текстови поводом Дана општине Црна Трава (26. април) и извештаји са свечаности које су тим поводом одржане. Објављен је реферат председника скупштине општине Жике Јовановића, који је заузео и највећи простор. Тога дана означен је почетак рада капацитета за прераду дрвета у Црној Трави и за 12. јули те године најављено отварање индустријског објекта за прераду шумских плодова и лековитог биља у Градској. У Јовановићевом излагању акценат је на задацима који предстоје у погледу привредног развоја овог краја на бази природних ресурса и комунална изградња у циљу стварања бољих животних услова грађана. Лист објављује списак добитника јавних признања организацијама, предузећима, месним заједницама и појединцима за заслуге у развитку општине Црна Трава, о чему је одлука донета на свечаној седници Скупштине општине. На страницама гласила

налазе се изјаве гостију – учесника прославе Дана општине, затим дужи текст „Богатство ‹зелених рудника›“ у коме се наводи природно благо наших шума и могућности за његово коришћење, информација о пројекту „Рупље“ са програмом проширења рибњака, градња вештачке акумулације, мини хидроцентрале и погона за прераду дрвета и шумских плодова у зони Рупље. Посебан „блок“ чине награђени радови ученика основне школе са јавног литерарног конкурса расписаног у част Дана општине. Награђени су радови Иване Николић, Иване Милчић, Марине Глигоријевић и Милене Станковић. Награде, комплете књига, обезбедила је Скупштина општине Црна Трава. Комплетима књига награђени су и ученици – аутори најуспешнијих ликовних радова са конкурса такође расписаног поводом Дана општине. Добитници су Јелена Младеновић, Милена Станковић и Марија Момчиловић.

Са издањем 11. броја престало је даље излажење „Новина црнотравских“. Из наведеног садржаја може се закључити да је лист, као месечно информативно гласило, највећи део новинског простора уступао текстовима из друштвено-политичког живота ове средине, рада Скупштине општине, њених тела и органа, развојним програмима и акцијама месних заједница, комуналној изградњи и уређењу локалних објеката инфраструктуре, коришћењу развојних потенцијала и стварању услова за виши квалитет живота грађана на тим просторима. Своје место на страницама листа нашле су и информације из других области свакодневице. Врло добар пријем имала је страница за најмлађе са прилозима који значе подстицај деци за њихово стваралачко исказивање. Уз информисање грађана, улога листа огледала се и у погледу акционог повезивања месних заједница и грађана, одржавању и неговању веза Црнотраваца у расејању са старим завичајем, афирмацији слободарских традиција и других колективних вредности као културних тековина ширег опсега и значаја.

Литература

1. Костадиновић, Радомир (1968) Црна Трава и црнотравци, Општински одбор Савеза бораца – Црна Трава, Графичко предузеће „Напредак“, Лесковац.

2. Комплет листа Новине црнотравске бр. 1 – 11 (јануар 1999 – мај 2000. године), ФИЛЕКС, Лесковац, СО Црна Трава.

3. Реферат Жике Јовановића, 26. април 2000, поводом прославе Дана општине Црна Трава.

4. Политика, 5. јануар 1999. Београд.

5. Црна Трава (1943 – 1998) – 55 година од ослобођења, Власина – Власотинце, Посебно издање, бр. 3, 1998, СО Црна Трава.

Summary

Dejan Veljković

THE MUNICIPAL NEWSPAPER "NOVINE CRNOTRAVSKE"

The author discusses the contents of the municipal newspaper "Novine crnotravske", monthly informative - political media of the municipality Crna Trava, whose first issue was printed on 1st January 1999. Analysis includes the complete set of all 11 numbers, how many came from the press until May 2000th, when the newspaper stopped publishing due to financial and human reasons. The author states that the majority of newspaper space in this newsletter occupies reports, reviews, comments, and similar texts from the socio - political life of the local community, the work of the Municipality of Crna Trava and its bodies and organs. Visible place ceded the texts of development programs and actions triggered by local communities in these areas, the use of available raw materials and other resources in order to create conditions for higher quality of life in this economically underdeveloped region.

Александар Динчић
Народни музеј Ниш
Ивана Груден Милентијевић
Народни музеј Ниш
Иван Митић
Народни музеј Ниш

УДК 069.51:343.819.5(497.11)“1967/2014“

РАД НА ПРЕЗЕНТАЦИЈИ МЕМОРИЈАЛНОГ КОМПЛЕКСА „12. ФЕБРУАР“ И ЊЕГОВИХ ЗБИРКИ ОД 1967. ДО 2014. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: У Другом светском рату у читавој поробљеној Европи био је оформљен систем концентрационих логора првенствено из покушаја нацистичких власти да на тај начин држе у покорности локално становништво, али никако не смемо заборавити ни економске разлоге. Један овакав логор био је у Нишу, познат под именом Логор на Црвеном крсту – тако су га сами логораши прозвали. У овај логор највећи број људи је довођен са простора југоисточне Србије која је била у надлежности Фелдкомандантуре 809, коју су Немци формирали по уласку у град. Након ослобођења града, логор је дуго времена био под контролом Југословенске народне армије (ЈНА), а од 1963. године налази се под ингеренцијом Народног музеја у Нишу. Од тада започиње интензиван рад на сакупљању документације која говори о историјату логора. Прва поставка била је отворена 1968. године и она се, са мањим изменама, задржала до 2012. године, када је урађена нова стална поставка. Осим тога, Народни музеј је организовао и неколико изложби са логорском тематиком у циљу промовисања овог културно-историјског објекта од изузетног значаја. Упркос ратним годинама и друштвено-политичким проблемима, музеј је наставио са прикупљањем ове документације, што је резултирало објављивањем најобимније монографије од његовог поставка – регистра жртава нишког концентрационог логора и затвора – 2014. године.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Народни музеј, Меморијални музеј, Логор на Црвеном крсту, Ниш, изложбе, нова поставка...

1. ПОЧЕТАК РАДА НА ПРИКУПЉАЊУ ПОДАТАКА, ДОКУМЕНАТА, ФОТОГРАФИЈА И ПРЕДМЕТА О ЛОГОРАШИМА

Народни музеј у Нишу је свој интензивни и иницијативни рад на прикупљању података, докумената, фотографија и предмета о заточеницима нишког концентрационог логора и нишких затвора започео одмах након претварања логорске зграде у Меморијални музеј

„12. фебруар“. Овај рад је са мањим прекидима трајао до почетка деведесетих година прошлог века, када су се десили бурни догађаји и распад бивше државе. Међутим, почетком XXI века рад на обогаћењу логорске збирке настављен је и траје и данас.

Формирањем Одбора за уређење Меморијалног музеја у логору на Црвеном крсту, 1961. године, покренута је једна широка акција да се бивши нацистички концентрациони логор конзервира, рестаурира и претвори у музеј посвећен животу, страдањима и борби логораша. На овај начин објекат је требало сачувати за будућа покољења. Народни одбор општине Ниш је одмах након свог оснивања преузео потребне мере за откуп зграде логора која се до тада налазила у власништву Југословенске народне армије (ЈНА). Логорски комплекс је откупљен и предат Народном музеју у Нишу да се о њему стара, руководи пословима на уређењу и прикупљању грађе, односно одговарајућег документационог материјала. Народни музеј је у мају 1962. године као овлашћена установа за радове у логору, склопио уговор са предузећем за пројектовање у Нишу, у циљу израде детаљног елабората за конзервацију и рестаурацију овог објекта.[1]

Меморијални музеј је, према замисли, требало да превазиђе локалне оквире, а циљ је био прикупљати и излагати документационе материјале свих или већине логора у некадашњој Југославији.[2] Оваква концепција показала се у пракси тешко изводљивом, јер је за њену реализацију било потребно неколико година озбиљног и студиозног рада групе стручњака на сакупљању, првенствено, историјског материјала. Музеји, архиви и остале релевантне институције који су располагали одговарајућом грађом тешко су је поклањали, јер се грађа такве вредности нерадо уступа. Из тог разлога, усвојено је друго решење, које је у том тренутку било најадекватније могућностима и условима. Састојало се у томе да се у логорском комплексу, поред материјала који се односи на овај објекат, прикаже и материјал из радничког покрета и Народноослободилачке борбе (НОБ-а). Музеј је у савезничком бомбардовању куће Христодулових 1944. године изгубио своје просторије и после рата, 1950. године, пресељен је у Улицу „Станка Пауновића“. Овде се већ налазила стална поставка предмета из НОБ-а.[3]

Рад на прикупљању предмета, докумената и фотографија омогућио је формирање сталне поставке, те је зграда немачког – нацистичког концентрационог логора 12. фебруара 1967. године претворена у Мемо-

[1] НМН, Збирка предмета и докумената Логора на Црвеном крсту (даље: ЛЦК), кутија (даље: кут.), 14. Извештај о добијеним и утрошеним средствима за конзерваторске радове у логору на Црвеном крсту за 1962. годину и план предвиђених радова за 1963. годину.

[2] *Исто*.

[3] http://narodnimuzejnis.rs/?page_id=2

ријални комплекс – музеј „12. фебруар“, којим су у наредном периоду руководили сарадник Народног музеја Бранко Ножица и, након њега, кустос историчар Зоран Милентијевић. Тако формирана поставка личних предмета и фотографија заточеника логора незнатно се мењала све до 2011. године, када су започете припреме за обележавање 70 година од бекства из логора.[4]

Стална изложбена поставка налазила се у централној логорској згради у три нивоа: у приземљу, на спрату и поткровљу. Некадашње логорске собе носиле су називе по догађајима из историје логора. Догађаји су сликовито приказани документима, фотографијама и предметима заточеника. Најпре је опремљен призмени, а 1969. године отворен је и спратни део.[5]

У приземном делу логорске зграде опремљене су и уређене три просторије. У првој, мањих димензија, били су изложени предмети пронађени у логорском комплексу приликом ослобођења и касније – приликом претварања логорског комплекса у Спомен-музеј. Најзначајни предмети били су немачке полицијске лисице којима су везивани логораши, као и кутлача коју су користили немачки војници. Остале собе у приземном делу посвећене су првом пробоју из логора, где су у једној представљене фотографије и имена учесника бекства док је друга соба, број 12, задржала у потпуности аутентичан изглед. На спрату је опремљено седам просторија, свака тематски представљена – женска соба, соба интернираца, јеврејска соба, соба другог бекства, соба највећих домаћих и европских логора, соба стрељаних на Бубњу и соба последњег стрељања – док је у поткровљу логорске зграде отворено 20 самица аутентичног изгледа. Поред неких самица истакнути су и натписи логораша који су пронађени на зидовима, гредама и вратима док се у неким самицама на поду налазила бодљикава жица. [6]

Прва стална поставка у Меморијалном музеју „12. фебруар“ пратила је историјат логора према званично утврђеној и прихваћеној истини. Мада је за ондашње време била савремена, ипак, није могла у потпуности реално приказати догађаје, људе и појаве. Тако је у соби број пет истакнута немачка плакатирана објава о стрељању припадника НОП-а, док су стрељане присталице покрета генерала Драже Михаиловића биле исечене. [7]

Прикупљање музејског материјала за меморијални музеј „12. фебруар“ започето је паралелно са радом на монографији историје Ниша у

[4] А Динчић, *Нова стална изложбена поставка у Меморијалном музеју „12. фебруар“ у Нишу*, Шумадијски записи (Зборник радова Народног музеја у Аранђеловцу), број 7, Аранђеловац, 2014, 254.

[5] *Исто*.

[6] *Исто*.

[7] *Исто*, 255.

Другом светском рату. Група аутора одређена да напише ратну историју града публикацији је дала радни наслов: Ниш у вихору ослободилачког рата (1941-1945). Сагласност за штампу дали су партијски руководилац Извршног одбора ЦК СКС у Београду, СУБНОР града Ниша и генерал Јован Митић Ђорђе, тада у политичкој управи ЈНА.[8]

Рукопис је првобитно написан од стране директора ОШ „Учитељ Таса“ Мирослава Миловановића и директора Нишког архива Ђорђа Стаменковића и носио је радни наслов Народноослободилачки покрет Ниша.[9] Пошто је делатност НО покрета у Нишу од 1942. године врло симболична, текст је проширен убацивањем предратног периода, за шта је требало повећати и број аутора. Рукопис је прихваћен 1968. године, а исте године је и почело штампање ове монографије у издању новосадског „Дневника“. Књига је објављена врло касно за тадашње прилике и целокупни развој наше ратне историографије. Настала је тако што је по хитној поруџбини Градског комитета Савеза комуниста Србије (СКС) и СУБНОР-а ангажована група политичких и друштвених радника, са задатком да одлази од једног до другог партијског члана или његових сарадника, у многобројне друштвено-политичке организације, узима сведочанства из рата, снимајући их на магнетофонским тракама. Потом је вршен препис најзанимљивијих делова за потребе књиге, због чега у њој има више нетачности и произвољности.

Исти материјал коришћен је и приликом рада на формирању збирке логора на Црвеном крсту. Овај посао је радио сарадник Народног музеја у Нишу Бранко Ножица, некадашњи службеник Управе државне безбедности, са дактилографима. Један број изјава прикупљан је по становима и кућама, док су поједини разговори обављени у згради Народног музеја у Нишу приликом доласка саговорника.[10]

Историјски (студијски) материјал, систематизован у 21 књизи изјава заточеника нишког концентрационог логора или затвора, укоричен је и коришћен приликом писања прве званичне књиге о логору у периоду од 1979. до 1982. године.

Рад на рукопису о логору на Црвеном крсту започео је нишки учитељ Божидар Миловановић, да би га наставио и окончао Мирослав Миловановић, један од логорских заточеника. Књига је објављена 1983. године и носила је наслов Нацистички концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу 1941-1944. У редакционом одбору налазили су се углавном преживели заточеници логора. Тада је по први пут,

[8] Историјски архив Ниш (даље: ИАН), фонд-збирка VARIA, *Народноослободилачки покрет Ниша* – необјављена верзија рукописа.

[9] *Исто*.

[10] У збирци предмета заточеника логора на Црвеном крсту сачувано је око 100 котура магнетофонских трака са изјавама логораша и обичних цивила-грађана.

после завршетка Другог светског рата, обелодањен списак страдалих и усмрћених из логора и нишких затвора.[11] Са радном верзијом рукописа о нишком концентрационом логору, покренута је и анкета нишког СУБНОР-а о попису страдалих у логору, интернацији и у рату. [12]

Након објављивања прве књиге о нишком концентрационом логору 1983. године, Народном музеју у Нишу јавио се велики број читалаца и давао нове предмете, податке и допуне, што је довело и до повећања логорске збирке. Тада је Народни музеј у Нишу имао посебно одељење посвећено логору на Црвеном крсту и Бубњу. Поред овог одељења, постојало је и одељење радничког покрета, као и одељење Народноослободилачке борбе.[13]

Најзаслужнији за богаћање логорске збирке и систематизацију података био је историчар кустос Народног музеја у Нишу Зоран Милентијевић, који је дуго година држао збирку предмета. Започео је опсежни рад на новом покушају поименичног утврђивања страдалих из нишког логора и затвора, а такође и целовит попис преживелих логораша и затвореника. То је био изузетно тежак посао, што се може уочити по сачуваној документацији у историјском одељењу Народног музеја у Нишу – у збирци предмета и докумената о заточеницима логора на Црвеном крсту. Збирка је велика и има око 5.000 докумената, предмета и фотографија. Целокупни вишегодишњи рад на попису погинулих и преживелих логораша и затвореника сврстан је у три књиге – Књига логораша, Књига стрељаних и Књига затвореника Специјалне полиције. У књизи о евидентираним логорашима налази се 1.558 имена, у књизи стрељаних 1.020, а у књизи затвореника Специјалне полиције 230 имена.[14]

У погледу научно-истраживачког рада најпре се приступило писању публикације Логор на Црвеном крсту, која је 1985. године била завршена, а аутор је био кустос историчар Зоран Милентијевић. Обрадио је историјат нишког логора од окупације до ослобођења, пружајући основне и

[11] М. М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу*, Ниш–Београд, 1983.

[12] НМН, ЛЦК, кут. 14, фасцикла (даље: ф.), 18. Попис страдалих бораца на територији општине Ниш (евиденција сахрањених на Старом нишком гробљу, на Бубњу и Војном гробљу на Делијском вису)

[13] НМН, ЛЦК, кут. 14. Логор и Бубањ – Раднички покрет и НОБ – изложба април-мај 1990. године – студијски материјал (координатор Наташа Дрча, коаутор Таса Јовановић). Прве предмете музеј добија на поклон и систематским радом, збирка се обогаћује, тако да је 1990. године располагала са 1770 предмета и докумената. Прикупљено је обиље података путем личних контаката са преживелим борцима и учесницима рата, сарадника партизанског покрета, логорашима, учесницима пробоја и породицама погинулих. Од њих је добијен велики број предмета, оружје које је употребљавано у току рата, мемоарска грађа и друго. *(Исто)*

[14] НМН, ЛЦК, пописне књиге бр. 23, 24 и 25.

најважније податке, из објашњење најбитнијих догађаја из историје постојања логора.

У периоду 1986 – 1990. године предвиђено је даље обогаћивање музејске збирке логора и збирке Бубањ. Допуна се вршила путем поклона и истраживањем на терену – у граду и околним селима општине Ниш и региона. Сваке године, кроз музејску документацију, вршена је паралелно и валоризација предмета који су раније били прикупљени и који су се тек прикупљали. У просеку, срећивано је 30 јединица мемоарске грађе за једну годину. Оне су завођене у инвентар, уз претходно куцање и коричење. Вршено је фотографисање 50-70 предмета из збирке, уз претходну израду негатива и копија. Предмети из збирке налазили су се највећим делом у поставци меморијалног логорског комплекса. Доминантан материјал био је папир, знатно мање је било метала, текстила и коже. Сваке године вршена је конзервација 10-20 најугроженијих предмета.[15]

У овом периоду настављено је објављивање публикација као резултат даљег научно-истраживачког рада. За примарни задатак постављено је писање публикације о јеврејским заточеницима, што је на крају успешно реализовано 1988. године. Такође, велика пажње поклоњена је раду на допуни публикације о интернирцима југоисточне Србије у Норвешкој из 1986. и 1987. године.[16]

Поводом прославе тридесетогодишњице АСНОС-а и ослобођења Ниша, Народни музеј у Нишу припремио је изложбу „Интернирци југоисточне Србије у Норвешкој“. Ова тематска изложба, која се својим садржајем у потпуности уклапала у сталну изложбену поставку нишког логора, имала је за циљ да грађанима, а пре свега младој генерацији, путем изложбе документационог материјала и фотографија прикаже страдање и патње заточеника у норвешким логорима. Сви интернирци са подручја југоисточне Србије прошли су кроз нишки концентрациони логор. Били су из разних крајева овог дела Србије: из Ниша, Лесковца, Топлице, Заплања, Беле Паланке, Сврљига, Лебана, Бојника, Медвеђе, Власотинца, Зајечара и других места. Први транспорт из Ниша кренуо је 23/24. априла 1942. године. Нишки логораши најпре су транспортовани у логор на Сајмишту, а затим даље преко Аустрије и Немачке за Норвешку. Били су то углавном борци партизанских одреда овога краја, активисти НОП-а, млади скојевци, илегалци, као и мањи број припадника ЈВуО. Интернирање логораша трајало је до самог ослобођења града. Њихова судбина била идентична са судбинама осталих интернираца. Од њих 600, једва је око 300 дочекало ослобођење.[17]

[15] НМН, ЛЦК, кут. 14. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ у периоду 1986-1990, 1-2.

[16] *Исто*, 2.

[17] НМН, кут. 14. Изложба „Интернирци југоисточне Србије у Норвешкој“ – студијски материјал (аутор Зоран Милентијевић).

Важну улогу у историјату логора имале су жене. На симболичан начин, 8. марта 1976. године отворена је изложба „Жене у логору на Црвеном крсту“, што је имплицирало и формирањем посебне – женске собе у Меморијалном музеју.[18] Народни музеј у Нишу је 2. јуна 1982. године у сали Дома ЈНА приредио и изложбу „Страдање и хероизам жена у логору на Црвеном крсту“.[19] У овом периоду, израђена је концепција дела музејске сталне изложбене поставке, на део који се односи на рат и револуцију (Ниш у рату и револуцији 1941-1944).[20] Године 1987. организована је и изложба „Нишки скојевци у Смедеревској Паланци“. Ради реализације поменуте изложбе, група историчара одлазила је у Архив у Смедеревској Паланци, обилазила преживеле заточенике овог логора, снимала изјаве како би дошле до што аутентичнијих сазнања о животу логораша.[21] Планирана је и публикација о женама у логору, али она, нажалост, није реализована. Сваке године Народни музеј је организовао поводом прославе 12. фебруара и пригодне изложбе дечијих радова ученика основних школа Ниша.[22]

У периоду од јануара до децембра 1987. године Збирка логора обогаћена је за 32 предмета – фотографија југословенских интернираца у Норвешкој. Предмети су дати на поклон. Поклоњена је и једна говеђа жила којом су стражари и капои тукли логораше. Овај предмет је из логора Дахау код Минхена, а како је у том логору било и нишких заточеника, он је изложен у сталној поставци Меморијалног музеја. Исте године организована је изложба о логору Јасеновац и логору на Црвеном крсту у дому ЈНА.[23]

Временом, и остале културно-историјске институције града показују све веће интересовање за историју Другог светског рата и логорску проблематку. Историјски архив у Нишу је 1983. године организовао и поставио четири изложбе, од којих је у месној заједници „12. фебруар“, 12. фебруара отворена изложба под насловом Бекство из логора на Црвеном крсту.[24]

---

[18] НМН, ЛЦК, кут. 15. Изложба „Жене југоисточне Србије у Логору на Црвеном крсту“. (аутор Зоран Милентијевић).

[19] *Исто*.

[20] НМН, ЛЦК, кут. 14. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ за 1992. годину, 1.

[21] НМН, ЛЦК, кут. 15. Изложба „Жене југоисточне Србије у Логору на Црвеном крсту“. (аутор Зоран Милентијевић); документациони материјал налази се у историјском одељењу Нишког народног музеја – у збирци предмета заточеника логора на Црвеном крсту (кутија 16).

[22] НМН, ЛЦК, кут. 14. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ у периоду 1986-1990, 3.

[23] НМН, ЛЦК, кут. 14. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ за 1987. годину, 2.

[24] Драгољуб Ж. Мирчетић, *Педесет година Историјског архива Ниш*, Ниш, 2002, 291.

2. ГОДИНЕ ДРУШТВЕНО-ЕКОНОМСКЕ КРИЗЕ

Почетком 1990. године рад на обогаћивању збирке још више се појачао захваљујући кустосу историчару Зорану Милентијевићу. Те године прегледана су и сређена 693 досијеа заточеника логора и затвора, извршено је делимично преуређење постојеће сталне изложбене поставке у Меморијалном музеју, велики број старих потписа је замењен новим и допуњеним, прикупљено је 65 немачких докумената који су повезани са нишким концентрационим логором, итд.[25]

У годинама опште друштвене и економске кризе у СФРЈ и распада земље, рад на збирци био је нешто мањег обима него претходних година. Ипак, и у том кризном периоду збирка је и даље била обогаћивана. У 1991. години, обрађено је 545 досијеа затвореника и логораша. Наредне године, прикупљено је седам нових предмета – фотографија лица која су прошла кроз нишки логор по различитим основама – као таоци или илегалнии политички радници. Предмети су поклоњени и музеолошки обрађени. Поводом педесетогодишњице пробоја логора организована је традиционална изложба дечјих радова на ту тему.[26]

Ратне године зауставиле су даље обогаћивање и сређивање збирке. Такође, због неколико ванредних ситуација документација је морала да се премешта како не би била уништена. Међутим, упркос ратним годинама, Народни музеј и град Ниш нису престали са обележавањем најважнијег дана у историји логора – 12. фебруара. Сваке године одавана је почаст палим жртвама пробоја, а то је била прилика да се неки преживели логораши окупе поново на истом месту. Њихов долазак у Меморијални музеј користио је надлежном кустосу историчару Марини Влаисављевић да у разговору са њима прикупи нова сазнања о логору, логорском животу заточеника и дође до нових фотографија.

Један од важнијих послова у овом периоду било је очување музејских предмета и документације. Почетком девесетих година, због друштвено-економске ситуације у земљи, било је отежано спровођење редовних конзерваторских поступака, а највећа опасност претила је за време НАТО бомбардовања Савезне Републике Југославије 1999. године. Највећа активност те године била је посвећана очувању постојећих предмета, јер је претила могућност њиховог директног оштећења или губитка. Уз напор који је уложен од стране надлежног кустоса и осталих запослених у На-

[25] НМН, ЛЦК, кут. 14. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ за 1990. и 1991. годину, 2.

[26] НМН, ЛЦК, кут. 14. Извештај о раду Одсека за логор Црвени крст и Бубањ за 1992. годину, 1.

родном музеју, предмети и документација су успешно сачувани. Један део помоћних логорских зграда је био оштећен од последица детонације приликом бомбардовања суседне касарне, али су оне у наредним годинама успешно реконструисане и враћен им је првобитан – аутентичан изглед. Важан посао урађен је 2008. године – завршена је последња у низу ревизија постојећих збирки.

3. НАСТАВАК ИНИЦИЈАТИВНОГ РАДА (2011-2014)

У периоду од 2011. до 2013. године обновљен је и интензивиран рад на прикупљању документације и материјала о страдању припадника НОП-а и припадника ЈВуО и четничког (равногорског) покрета, као једне од затвореничких група у нишком концентрационом логору.[27] Окупатори су за време рата предузели бројне војне походе и полицијске акције и довели у логор већи број следбеника и помагача Михаиловићеве антинацистичке и антифашистичке борбе. У годинама након ослобођења града и бивше државе припадници овог покрета отпора били су на маргини друштва, те им је као „државним непријатељима“ било онемогућено да учествују у разним акцијама и догађајима организованим у логорском комплексу. Такође, започето је прикупљање материјала о страним поданицима у логору, који су му дали интернационално обележје.[28] Поред документације, прикупљане су фотографије, писане и аудио-изјаве преживелих сведока или директних потомака логораша. Најмање је учињено по питању набавке предмета због великог протока времена и запостављености ове теме.

Народни музеј у Нишу је у склопу своје издавачке делатности штампао и књигу у виду мање брошуре под насловом „Добривоје Маринковић, равногорац у логорској жици“.[29] Средином 2014. године, реализована је и публикација „Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту“, где је приказан само један део прикупљеног и већином невиђеног историјског материјала за потребе реализације друге фазе сталне изложбене поставке у Меморијалном музеју логора „12. фебруар“.

Будући да је број домаћих и иностраних посетилаца Меморијалног музеја сваке године све више растао, јавила се потреба за публикацијом која би заинтересованима пружила додатна сазнања о постанку и раду логора. Народни музеј у Нишу одлучио је да припреми такву историјску

[27] Лист *Вечерње Новости* од 23. маја 2013, Београд. Текст под насловом „Антифашисти опет заједно“.

[28] Лист *Вечерње Новости* од 16. јуна 2012, Београд. Текст под насловом „Детаљи спасавања савезничких пилота“.

[29] М. Влаисављевић, *Издања Народног музеја Ниш 2011-2013*, Зборник Народног музеја Ниш, број 22, Ниш, 2013, 233.

штампаницу. Оно што је раније писано приказивало је живот у логору као бескомпромисну борбу на живот и смрт између појединих „издајника“ и самопрегорних бораца за народну ствар. Тако је 2012. године штампана публикација Логор на Црвеном крсту аутора кустоса историчара Небојше Озимића. Појавила се двадесет и шест година након публикације кустоса историчара Зорана Милентијевића.[30] У септембру 2014. године изашла је и публикација о нишком логору на енглеском језику. Јеврејско страдање у нишком концентрационом логору симболично је обележено публикацијом „Велизар Пијаде – херој логора на Црвеном крсту“, која је изашла 2011. године.[31] Јеврејско страдање у логору је обележено такође још једном публикацијом, где је посебно обрађен Моша Шоамовић, познати сликар.[32]

У години када је Народни музеј у Нишу славио 80 година постојања, први пут после више од четири и по деценије, на симболичан начин – 12. априла 2013. године, у 12 часова, отворена је нова стална поставка у Меморијалном музеју логора на Црвеном крсту. Аутор поставке био је Небојша Озимић, коаутор Ивана Груден, док је визуални идентитет новој поставци дао Ненад Петровић. Нова поставка модернија је и савременија за посетиоце и конципирана је тако да сви имају јасну слику времена у којима је логор био најактуелнији. У првој опремљеној соби уочљиви су немачки ратни документи о хапшењу и стрељању како комуниста (припадника НОП-а) тако и четника (припадника Југословенске војске у отаџбини). Тако се већ на самом почетку јасно видео истински историјски приказ једног тешког времена.[33] И остале просторије су освежене новом поставком – документима, фотографија, музејским предметима. Једна је посвећена првом и другом бекству са именима и фотографијама ученика оба пробоја, док је следећа просторија, соба број 12, задржала свој аутентичан изглед. Пројекат нове логорске поставка урађен је у сарадњи са Министарством културе Републике Србије. До сада је уређено једино приземље главне логорске зграде, док се сређивање спрата зграде очекује у наредном периоду. Осим предмета, фотографија и документима, поставка је обогаћена и аудио-визуелним ефектима, што посетиоцу даје посебан доживљај. У овом периоду новцем Министарства културе адаптирана је помоћна зграда у логорском комплексу која је претворена у пројекциону салу. Најсавремена опрема омогућила је још бољу презентацију самог логора и тим поводом снимљен је и документарни филм кустоса историчара Небојше Озимића и историчара Александра Динчића

[30] *Исто*, 232.

[31] *Исто*, 233.

[32] Небојша Озимић, Мара Макарић, *Јевреји у логору на Црвеном крсту – незавршена прича о Моши Шоамовићу*, Ниш, 2014.

[33] А.Динчић, *н.д*, 257.

о логору на Црвеном крсту. У реализицији овог филма помогла је и Марија Крстић, која је била режисер.

Последњих неколико година, у Републици Србији организује се манифестација „Ноћ музеја“ у чијој организацији активно учествује и Народни музеј у Нишу отварањем врата свих својих културно-историјских објеката. Посете Меморијалном музеју „12. фебруар“ током Ноћи музеја су сваке године све бројније, не само због нове поставке него и због сарадње са другим организацијама. У 2012. години, у сарадњи са невладином организацијом, у логорском комплексу постављена је изложба фотографија о споменику Бубањ, док је 2014. године у сарадњи са гимназијом „Стеван Сремац“ организовано читање поезије, као и спровођење анкете са циљем добијања информација о сазнањима посетилаца о нишком и осталим логорима у Европи. Такође, у пројекционој сали организовано је предавање кустоса историчара Небојше Озимића, са темом „Суђење Јовану Чемерикућу, председнику нишке општине за време окупације (1941-1944)“. На тај начин, логор на Црвеном крсту био је један од најпосећенијих културно-историјских објеката те вечери.

Како је логор због националности категорија затвореника имао један интернационални и пројугословенски карактер, пригодно је обележено и страдање Словенаца у њему. Пројектом који је финансирао Национални савет словеначке националне мањине у Србији, а чији је подносилац била словеначка заједница Франце Прешерен из Ниша, штампана је двојезична монографија „Страдање Словенаца у Нишу током Другог светског рата (1941-1945)/ Trpljenje Slovencev v Nišu med Drugo svetovno vojno (1941-1945)“ кустоса историчара Иване Груден Милентијевић. У прилозима су приказана имена свих словеначких затвореника у нишком концентрационом логору (страдали и преживели).[34]

Као резултат вишегодишњег рада на прикупљању изјава, докумената и фотографија, објављена је монографија на 600 страна под насловом „Жртве Лагера Ниш *(1941-1944)“*.[35] Лагер овде симболизује све нишке затворе, као и логор одакле су затвореници изгубили своје животе. Овај регистар обухвата имена, презима и име једног родитеља (ако га има у документима), датум, начин и околности хапшења, као и датум и место усмрћења заточеника. Приликом писања овог регистра, аутори су користили и документа из архива у Нишу, Београду, Крушевцу и других научних институција. За највећи број коришћено је неколико извора, који су међусобно упоређивани како би подаци били што релевантнији и

[34] I. Gruden, *Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugom svetskog rata (1941-1944) – Trpljenje Slovencev v Nišu med Drugo svetovno vojno (1941-1944)*, Niš, 2014, 112-114.

[35] Н. Озимић, А. Динчић, Б. Симовић, И. Груден Милентијевић, И. Митић, *Жртве Лагера Ниш (1941-1944)*, Ниш, 2014.

тачнији. Иако се број жртава у регистру разликује од броја жртава који је послератна Земаљска комисија утврдила, аутори нису имали намеру да умањују број жртава већ су на основу прикупљене релевантне документације дошли до тог броја. Овим именским регистром сигурно се неће завршити истраживачки поступак већ ће он бити подстрек за даљи рад како не бисмо заборавили ниједну жртву нишког логора и затвора. Ову најобимнију монографију коју је Народни музеј издао од свог постанка, уједно и када је реч о историографији града Ниша, потписала је група аутора, историчара. За народну годину у плану је реализација неколико пројеката, као и штампање неколико публикација која ће се бавити логорском проблематиком и још подробније објаснити историју логора како домаћим тако и страним посетиоцима.

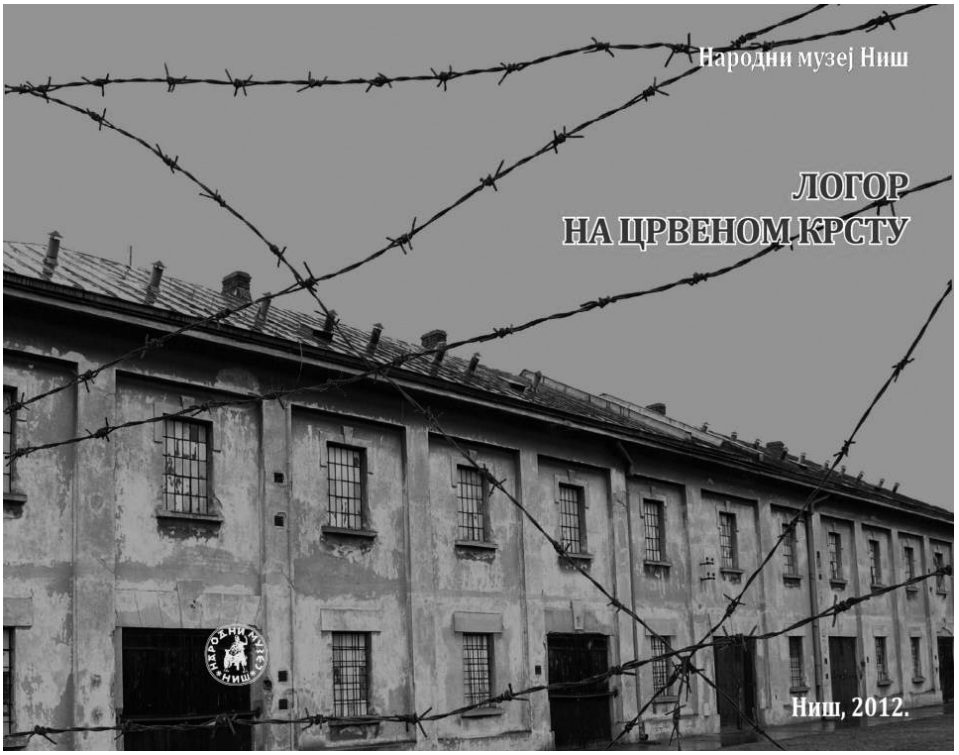

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Народни музеј Ниш, Збирка предмета и докумената Логора на Црвеном крсту. Извештај о добијеним и утрошеним средствима за конзерваторске радове у логору на Црвеном крсту за 1962. годину и план предвиђених радова за 1963. годину.

-Попис страдалих бораца на територији општине Ниш (евиденција сахрањених на Старом нишком гробљу, на Бубњу и Војном гробљу на Делијском Вису)

2. Историјски архив Ниш, фонд-збирка VARIA, Народноослободилачки покрет Ниша – необјављена верзија рукописа.

3. Влаисављевић М, Издања Народног музеја Ниш 2011-2013, Зборник Народног музеја Ниш, број 22, Ниш, 2013.

4. Gruden I, Stradanje Slovenaca u Nišu tokom Drugom svetskog rata (1941-1944) – Trpljenje Slovencev v Nišu med Drugo svetovno vojno (1941-1944), Niš, 2014.

5. Динчић А, Нова стална изложбена поставка у Меморијалном музеју „12. фебруар“ у Нишу, Шумадијски записи (Зборник радова Народног музеја у Аранђеловцу), број 7, Аранђеловац, 2014, 254.

6. Миловановић М. М, Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и стрељања на Бубњу, Ниш-Београд, 1983.
7. Мирчетић Д. Ж, Педесет година Историјског архива Ниш, Ниш, 2002.
8. Озимић Н, Макарић М, Јевреји у логору на Црвеном крсту – незавршена прича о Моши Шоамовићу, Ниш, 2014.
9. Озимић Н, А. Динчић, Б. Симовић, И. Груден Милентијевић, И. Митић, Жртве Лагера Ниш (1941-1944), Ниш, 2014.
10. Лист Вечерње Новости од 23. маја 2013. године
11. Лист Вечерње Новости од 16. јуна 2012. године
12. www.narodnimuzejnis.rs

Summary

Aleksandar Dinčić, Ivana Gruden Milentijević, Ivan Mitić

WORK ON THE PRESENTATION MEMORIAL COMPLEX
"12. FEBRUARY" AND ITS COLLECTIONS SINCE 1967. UP TO 2014.

Concentration camp at Red Cross , as well as the Memorial Museum, with a new exhibition, today represents one of the most important cultural-historical monuments in Nis. Work of the employees in the National Museum in gathering documentation and detainees of prisoners of this camp allow that only Nis camp today is open for visitors from various parts of Europe and the world.

Бојана Миленковић
Самостални саветник
Школска управа у Лесковцу

УДК 373.52(497.11)”1977/1985”

ОСНИВАЊЕ И ПОЧЕТАК РАДА ОБРАЗОВНОГ ЦЕНТРА I ФАЗЕ СРЕДЊЕГ УСМЕРЕНОГ ОБРАЗОВАЊА „БОШКО КРСТИЋ“ У БОЈНИКУ

АПСРТАКТ: Анализа рада Образовног центра прве фазе средњег усмереног образовања „Бошко Крстић“ у Бојнику може да допринесе утврђивању модела квалитетнијег образовања са аспекта модерних едукативних захтева и у значајно промењеним друштвеним околностима. Овоме доприноси извесна временска дистанца, која иде у прилог доношењу конкретних закључака и предузимању исправних поступака.

Осврт на све аспекте рада Центра у оснивању пружа увид у сложеност проблема оснивања образовне установе, као и постављање темеља њеном квалитетном раду у будућности.

Овај историјско-аналитички преглед континуитета рада, са освртом на све његове аспекте, може да послужи као основа за даља истраживања у корист прикупљања извесних искустава која подржавају одређене стандарде у образовању. Анализа може, свакако, бити модел примењив и у осталим образовним институцијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: образовни центар, усмерено образовање, Бојник, школство, стручне школе.

Крајем 80-их година XX века Бојник по први пут добија могућност оснивања средње стручне школе, а самим тим и образовања ученика на вишем степену стручности. За оваквом школом у Пустој Реци је у дужем временском периоду постојала реална потреба, будући да би кадар који би она образовала доприносио бржем економском, друштвеном, па и културном развоју овога краја.

Организација школе у оснивању вршена је највећим делом према заједничким основама средњег усмереног образовања, донетим 26. новембра 1976. године, и Закона о усмереном образовању и васпитању, усвојеном 13. јула 1979. године од стране Скупштине СР Србије.

Заједничка основа представља прву фазу средњег усмереног образовања у трајању од две године и јединствена је за све. „Има претежно општеобразовни карактер и обухвата општеобразовне, друштвено-економске, природно-математичке и производно-техничке садржаје са политехничком оријентацијом... Програмски се наслања на основно образовање и васпитање, проширује опште образовање стечено у основној школи и услов је за свако даље образовање и оспособљавање за рад“. Заједничка основа обухвата:

1) Редовну наставу као основни облик образовно-васпитног рада, и то:

- опште културно подручје (српскохрватски језик и књижевност, страни језик, уметност, физичко са здравственим васпитањем и одбрана и заштита);
- друштвено-економско подручје (основи марксизма и самоуправни социјализам, историја, географија);
- природно-математичко подручје (математика, физика, хемија, биологија);
- производно-техничко подручје (основи технике и производње).

2) Изборну наставу. Она продубљује и проширује садржаје редовне наставе и има карактер професионалног усмерења, тј. стицања позитивног образовања за мање сложена занимања и укључивање у удружени рад.

3) Практичну наставу и производни рад. Они су саставни део редовне наставе и организују се у оквиру остваривања програма производно-техничког подручја у школским радионицама и организацијама удруженог рада.

Поред овога, заједничка основа обухвата и друге образовно васпитне облике рада: факултативну, додатну, допунску и припремну наставу, слободне активности ученика, друштвено користан рад ученика, културну и јавну делатност школе, делатност заједнице ученика.

По завршетку прве фазе сви ученици, односно полазници, имају једнака права на даље образовање у свим облицима друге фазе средњег усмереног образовања, без обзира на изборну наставу и друге образовно-васпитне активности у првој фази. На тај начин обезбеђује се демократизација образовања и васпитања и превазилажење елемената дуализма присутних у досадашњем систему образовања и васпитања.

У складу са оваквим реформским захтевима, маја 1977. године донет је План и програм образовног васпитног рада заједничке основе средњег усмереног образовања.

Наставни план[1]

[1] План и програм образовног васпитног рада заједничке основе средњег усмереног образовања, Сл. гласник Р. Србије, мај 1977.

Заједничке основе средњег усмереног образовања

Васпитно-образовно подручје и предмети	Разред и фонд часова			
	I разреда		II разреда	
	Нед.	Год.	Нед.	Год.
А) Опште културно подручје	4	140	4	
1. Српскохрватски језик	2	70	2	140
2. Страни језик	2	70	-	70
3. Уметност (естетско васпитање)	2	70	2	-
4. Физичко са здравственим васпитањем	2	70	2	70
5. Одбрана и заштита	2	70	2	70
Укупно подручје	12	420	10	350
Б) Друштвено-економско подручје				
6. Основи марксизма и самоуправног социјализма	2	70	2	70
7. Историја	2	70	2	70
8. Географија	2	70	-	-
Укупно подручје	6	210	4	140
В) Природно-математичко подручје				
9. Математика	4	140	4	140
10. Физика	2	70	2	70
11. Хемија	2	70	2	70
12. Биологија	2	70	1	35
Укупно подурчје	10	350	9	315
Г) Производно-техничко подручје				
13. Основи технике и производње	2	70	2	70
Укупно подручје	2	70	2	70
Д) Изборна настава			5	175
УКУПНО	30	1050	30	1050

Примена овог плана и програма заједничких основа средњег усмереног образовања одређена је за I разред од 1977/78. године, а за II разред од 1978/79. године.

У години примене наставног плана заједничке основе средњег усмереног образовања, школске 1977/78. године Скупштина општине Бојник по први пут у историји школства ствара услове свршеним основцима бојничких основних школа да за одређене профиле средњошколског образовања не морају више да путују у 21 км од Бојника удаљен Лесковац. Наиме, школске 1977/78. године формирана су три истурена одељења првог степена прве фазе средњег усмереног образовања. Одељења су била саставни део Образовног школског центра „Раде Металац“ у Лесковцу. У ова три одељења уписало се 105 ученика, тако да је велики број свршених основаца због недостатка школског простора, свој ученички статус решило у неким од средњих школа у Лесковцу. Рад ова три одељења верификован је самоуправним споразумом између Скупштине општине Бојник, Образовног школског центра „Раде Металац“ Лесковац и решењем Републичког секретаријата за образовање, науку и културу. Упис ученика у ова одељења вршила је комисија СО Бојник, а у чијем саставу су били:

1. Косана Ђорђевић, директор Основне школе „Станимир Вељковић Зеле“ из Бојника, председник комисије;

2. Милутин Јовановић, директор Основне школе „Стојан Љубић“ из Косанчића, члан, и

3. Божидар Станковић, директор Основне школе „Стојан Љубић“ из Горњег Брестовца, члан.

Те школске 1977/78. године настава је извођена у просторијама Основне школе „Станимир Вељковић Зеле“, а изводили су је професори Образовног центра „Раде Металац“ из Лесковца.

Следеће школске 1978/79. године број уписаних ученика је знатно повећан. У I разред уписано је 210 ученика распоређених у 7 одељења, у II су уписана 102 ученика, распоређена у три одељења. Тако је у I и II разред ове школске године уписано укупно 312 ученика, распоређених у 10 одељења.

Решењем Републичког секретаријата за образовање и науку пре почетка школске године, 1. јуна 1978. године, утврђено је да су испуњени услови за почетак рада II разреда прве фазе средњег усмереног образовања одељења Образовног техничког центра „Раде Металац“ у Лесковцу, са седиштем у Бојнику. С обзиром на то да је простор за извођење наставе још увек био у изградњи, настава је и ове године извођена у просторијама Основне школе „Станимир Вељковић Зеле“.

Школска 1979/80. година за бојнички крај била је година нових крупних промена у остваривању „самоуправног социјалистичког преображаја средњег усмереног образовања“. Наиме, још 27. септембра 1978. године, на једној од својих седница, Скупштина општине Бојник је донела

Одлуку о оснивању школе прве фазе средњег усмереног образовања и васпитања у Бојнику. На тај начин је започео процес издвајања истуреног одељења из састава Општег техничког центра „Раде Металац“ у Лесковцу, што је и потврђено одлуком Савета Образовно техничког центра од 13. априла 1979. године.[2] Како би могле да се изврше квалитетне припреме за почетак рада школе, од уписа ученика до избора потребних наставника, као и због обављања других послова из делокруга рада органа управљања до његовог конституисања, именована је матична комисија у саставу:

1. Косана Ђорђевић, професор француског језика из Бојника;

2. Миодраг Миловановић, секретар Самоуправне интересне заједнице основног васпитања и образовања из Бојника.

Комисија је, у складу са овом одлуком, већ јуна 1979. године расписала конкурс, а потом, августа, извршила избор професора. У међувремену, започет је процес регистрације Центра код Привредног суда у Лесковцу, а 27. јула 1979. године, на седници Матичне комисије, донета су два врло значајна решења, и то:

- Решење о одређивању назива и седишта школе прве фазе средњег усмереног образовања и васпитања у Бојнику и

- Решење о одређивању имена лица које ће привремено вршити дужност директора.

На основу ових решења, школа прве фазе средњег усмереног образовања и васпитања у Бојнику звађе се: Образовни центар Прве фазе средњег усмереног образовања „Бошко Крстић“ у Бојнику. Школа је добила назив по једном од главних организатора устанка на подручју Пусте Реке за време Другог светског рата. За вршиоца дужности директора, до избора колективних органа управљања као и спровођења поступка избора инокосног пословодног органа у овој школи, изабрана је Косана Ђоровђевић, професор француског језика и директор Основне школе „Станимир Вељковић Зеле“ у Бојнику. Седници Матичне комисије присуствовали су председник скуштине општине Бојник Војислав Смиљковић и начелник одељења за општу управу и друштвене службе Радосав Милосављевић.

Прва школска 1979/80. година Образовног центра I фазе средњег усмереног образовања „Бошко Крстић“ почела је са радом у суботу, 1. септембра 1979. године, док је васпитно-образовни рад у школи почео 3. септембра. У школу је уписано укупно 438 ученика, и то у I разред 225 ученика, распоређених у 7 одељења, у II разред 213 ученика, распоређених у 7 одељења. Ученици су уписани у први и други разред на основу одлуке о плану уписа ученика средњег усмереног образовања на подручју Јужноморавског региона, без полагања пријемног испита. Наста-

[2] Школска архива, кут. бр. 4, фас. 2, 1979. г.

вно особље школе је на самом почетку школске године извршило поделу предмета. У току ове године радили су следећи професори:

- Косана Ђорђевић, в.д. директора, француски језик
- Милун Антанасковић, наставник математике
- Мирољуб Стојановић, наставник математике
- Србислав Крстић, професор историје
- Драги Станковић, апсолвент ОНО
- Лидија Николић, професор српскохрватског
- Снежа Ђурић, професор социологије, марксизам и самоуправни социјализам
- Митар Николић, професор хемије
- Сава Трајковић, професор биологије
- Зоран Стоичић, апсолвент физике
- Снежана Арсова, професор географије
- Стева Јовановић, професор српскохрватског
- Ратко Илић, професор основа технике и производње
- Петар Спасић, професор ликовне уметности
- Влада Маринковић, апсолвент физичког и здравственог васпитања
- Новица Стевановић, апсолвент физичког и здравственог васпитања
- Слободан Стојилковић, апсолвент музичког васпитања
- Момчило Лазаревић, виша школа за производни рад
- Слободан Атанасковић, професор руског језика
- Раде Илић, административно-књиговодсвени послови
- Добросава Ратковић, помоћни радник
- Петровка Цветковић, помоћни радник

Из овога се може видети да је одређен број предмета нестручно заступљен, односно наставу су изводили апсолвенти и наставници јер се ни на поновљеном конкурсу нису јављали професори са одговарајућом стручном спремом.

Школа је радила у две смене, с тим што је II разред похађао наставу у првој смени, а I у другој смени. Школа је користила седам учионица, фискултурну салу и библиотеку, а у договору са Основном школом користила је кабинете за хемију и биологију, за физику, за физичко васпитање, за општенародну одбрану и школску радионицу. Све учионице су опремљене савременим намештајем, новим школским таблама и лавабоима. Од ове школске године услови рада су знатно побољшани у односу на претходну годину изградњом новеа школске зградае, у чијем саставу су биле и просторије за ученике Образовног центра „Бошко Крстић“.

У току септембра школа је, ради нормалног функционисања, разрешила неколико важних питања. Најпре је 17. септембра 1979. године, одржан референдум на коме су усвојени Статут и Самоуправни споразум

о удруживању рада радника Образовног центра. Убрзо је изабрано и председништво Збора радних људи у саставу:

1. Мирољуб Стојановић, председник
2. Србољуб Крстић, заменик председника, и
3. Стеван Јовановић, за члана. Збора радних људи

На седници Збора, одржаној 3. новембра 1979. године за директора Образовног центра „Бошко Крстић“ изабрана је Косана Ђорђевић, професор француског језика. На истој седници усвојен је Програм рада за школску 1979/80. годину.[3]

Крајем новембра формирана је Конференција Савеза социјалистичке омладине, чији су основни задаци били да остварује:

1. Самоуправљање ученика у школи
2. Побољшање успеха и унапређивање васпитно-образовног процеса
3. Организовање и развијање идејно – политичког рада
4. Унапређивање рада колективних чланова ССО и др.

Свечаном седницом збора радних људи Центра, којој су присуствовали и представници шире друштвене заједнице, 25. децембра 1979. године, пригодним програмом је обележен Дан школе.

Школске 1979/80. ученици и наставници центра извели су екскурзију до Дубровника. Том приликом посећена су многа значајна историјска места.

Школска година завршена је 31. августа 1980. године. У складу са школским календаром, васпитно-образовни рад школске 1980/81. године почео је 1. септембра 1980. године. Од ове школске године, осим за ученике I и II разреда који су радили по програму I фазе заједничке основе усмереног образовања, организован је васпитно-образовни рад и за ученике II фазе једног одељења III разреда по програму за средње усмерено образовање. Ове године отворено је једно одељење III разреда Пољопривредне струке, техничар у заштити биљне производње и прехрамбених производа. У току школског распуста за потребе Центра опремљена је још једна учионица, осма по реду, и наставничка канцеларија. Школске 1980/81. године намештај ОТЦ „Раде Металац“, коришћен за потребе извођења наставе одвојених одељења у Бојнику, пренет је Образовном центру „Бошко Крстић“. Поред намештаја, пренета су и наставна средства која су била доста скромна. Услови рада у школи су релативно били добри и гарантовали су, уз одређену ангажованост радника Центра, потпуну реализацију васпитно-образовног рада.

Ове школске године уписано је 449 ученика у 15 одељења. Ученици су уписани и I и II разред на основу одлуке о плану уписа ученика средњег усмереног образовања на подручју Јужноморавског региона, без

[3] (Извештај о раду школе, Школска архива кут. 22 фас. 1, 1979/80)

полагања пријемног испита, а у III разред на основу Плана уписа које је донела Самоуправна интересна заједница усмереног образовања и васпитања Јужноморавског региона. Бројно стање ученика по разредима школске 1980/81. било је:

У I разред уписало се 212 ученика, распоређених у седам одељења;

У II разред уписало се 205 ученика, у седам одељења, и то четири са 120 ученика природно-научне струке и три са 85 ученика језичке струке

У III разред уписала су се 32 ученика, распоређених у једно одељење пољопривредне струке – техничар у заштити биљне производње и прехрамбених производа.

За реализацију програмских задатака ангажована су 24 лица, од чега 21 наставног особља и 3 ненаставног особља.

За ученике III разреда организована је пракса ради повезивања теоријских и практичних знања, и то на крају наставне године.

Школске 1980/81. у школи су радили следећи стручни активи:

1. Актив професора српскохрватског и страних језика. Руководилац овог актива била је Радмила Степић, професор српскохрватског језика.

2. Актив професора друштвених наука, руководилац актива био је Србислав Крстић, професор историје, и

3. Актив професора природних наука, руководилац актива био је Драгољуб Димитријевић.

Стручни активи су на својим седницама разматрали питања анализе рада, резултате рада и реализацију програма; усаглашавање критеријума оцењивања, стручно усавршавање и подизање нивоа наставе; организовање школских и ваншколских такмичења; размену искустава и помоћ млађим наставницима и др.

Планом уписа ученика за школску 1981/82, који је објављен у „Политици“,[4] предвиђено је да се у Образовном центру „Бошко Крстић“ упише једно одељење Електротехничке струке – погонски електричар. Међутим, Извршни савет Скупштине општине Бојник оспорио је овај план уписа и преко Скупштине СИЗ-а усмереног образовања и васпитања Јужноморавског региона у Лесковцу издејствовао је упис једног одељења од 32 ученика Пољопривредне струке – агро-економиста техничар,[5] и на овај начин отпочело је образовање ученика у II фази усмереног образовања пољопривредне струке за занимање – агроекономиста техничар.

У школској 1981/82. уписано је укупно 502 ученика, и то у:

I разред 233 ученика у 8 одељења,

II разред 208 ученика у 6 одељења,

[4] *Политика*, 30. мај 1981.

[5] Одлука Самоуправне интересне заједнице усмереног васпитања и образовања Јужноморавског региона у Лесковцу, Школска архива кут.7. фас 1, 1981.

III разред 33 ученика у 1 одељење и

IV разред 28 ученика у 1 одељење

Школа је радила у две смене и користила је 9 учионица, од којих је једна специјализована за наставу биологије и хемије и располагала је извесним наставним средствима (купљена су најнеопходнија средства). За обављање образовања I и II разреда заједничке основе обезбеђена су најнеопходнија наставна средства према нормативима (минимум норматива).

Међутим, када је у питању обезбеђење наставних средстава за III и IV степен стручне спреме пољопривредне струке за наведена занимања, Образовни центар је располагао само са:

- Збирком семена пољопривредних култура,
- Инсектаријумом и неким наставним помагалима,
- Цртежима, шемама и сликама пољопривредних машина, машина за заштиту биља и других апарата који се користе при обради земљишта и гајења култура, као и за заштиту биља и прехрамбених производа и
- Писаћим машинама за наставу биротехнике.

Према томе, Образовни центар за обављање делатности у II фази усмереног образовања за наведена занимања пољопривредне струке није обезбедио ни минимум наставних средстава по минималном нормативу. Уз све то, Центар није поседовао ни своју економију.

Због тога је инспектор Просветног инспектората Републичког секретаријата за образовање и науку Крунослав Малчевић, вршећи преглед Образовног центра ради утврђивања прописаних услова за почетак рада и вршења делатности, у свом Извештају од 5. октобра 1981. године[6] утврдио: „да нису испуњени услови за почетак рада и вршење делатности III и IV степена стручне спреме Пољопривредне струке, занимања: агроекономиста техничар и техничар у заштити биљне производње и прехрамбених производа у Образовном центру 'Бошко Крстић' у Бојнику.

Да би Просветни инспекторат могао предложити Републичком секретаријату за образовање и науку доношење позитивног решења, потребно је да Образовни центар учини следеће:

1. Да обезбеди најнеопходнија наставна средства по нормативу за II фазу средњег образовања и васпитања за занимања: агроекономиста техничар и техничар у заштити биљне производње и прехрамбених производа (по минималном нормативу)

2. Да обезбеди довољан број наставника пољопривредних стручњака са завршеном одговарајућом високом стручном спремом за извођење наставе за уже стручне наставне предмете за наведена два занимања Пољопривредне струке."

[6] Завод за унапређивање васпитања и образовања Лесковац, Историјски архив у Лесковцу кутија 9, фасцикла 2.

На захтев школе, инспектор Малчевић је 8. јула 1982. године извршио поновни преглед школе, где је утврдио да је дошло до извесних промена, али не и довољних за испуњавање прописаних услова за вршење делатности IV степена стручне спреме за наведена занимања. Инспектор Малчевић је у предлогу мера[7] о доношењу позитивног решења за верификацију IV степена стручне спреме за занимања: агроекономски техничар и техничар у заштити биљне производње и прехрамбених производа наложио школи да обезбеди потребна наставна средства према утврђеном и објављеном нормативу за сваки наставни предмет према наставном плану и програму.

Из ових разлога школа је повела акцију на обезбеђењу средстава ради набавке учила за II фазу пољопривредне струке у циљу верификације Центра од стране Републичког секретаријата.

У циљу подизања културно-образовног и стручног нивоа наставника, школа је за потребу наставничке библиотеке школске 1981/82. набавила девет књига, тако да је сада имала укупно 118 наслова, а од часописа и листова примала је *Наставу и васпитање*, *Економику школе*, *Школу савремене праксе*, *Просветни гласник* и *Просветни преглед*.[8]

За Дан школе откривена је биста Бошку Крстићу, организатору устанка у Јабланици и Пустој Реци. Бисту је открио секретар СУБНОР-а Републике Србије Батило Гудурић, ратни друг Бошка Крстића. Средства за израду бисте обезбедили су родитељи ученика и наставници Центра.

По календару рада Образовног центра „Бошко Крстић“, за школску 1982/83. годину, школа је почела да ради 1. септембра 1982. године.

Као и сваке године, упис ученика обављен је до 31. августа, и то за I и II разред по Одлуци о плану уписа ученика средњег усмереног образовања на подручју Јужноморавског региона, без полагања пријемног испита и за III и IV разред на основу плана уписа који је донела Скупштина СИЗ-а усмереног васпитања и образовања Јужноморавског региона.

Уписано је 507 ученика, распоређених у 16 одељења, 14 у заједничкој основи са 443 уписаних, и то 7 одељења у I, са 222 ученика, и 7 одељења у II, са 221 учеником. У другој фази уписана су 64 ученика пољопривредне струке, и то 32 у III разред, за техничара у заштити биљне производње и прехрамбених производа, и 32 у IV разред – агроекономиста – техничар. Поред 507 редовних ученика, школа је уписала 30 ванредних ученика, по 15 у I и II разред.

Васпитно-образовни рад у школи остварен је у 190 наставних дана распоређених у 38 недеља, и то: 35 недеља за наставу по предметима из наставног плана, две недеље за производни рад, три недеље

[7] Исто.

[8] Исто.

за професионалну праксу у трећем разреду и четири недеље за професионалну праксу у четвртом разреду и једну недељу за остале облике васпитно-образовног рада. Поред наставних дана, школа је у току школске године организовала одређен број дана за спортски, културни, забавни и друштвени живот ученика.

Школске 1982/83. године радила је у две смене, преподневну и послеподневну. Користила је 9 учионица, од којих је један кабинет ОНО, један кабинет за биологију и хемију, фискултурну салу и библиотеку, заједно са Основном школом „Станимир Вељковић Зеле“, спортска игралишта и школско двориште. За време пректичне наставе, производног рада и професионалне праксе васпитно-образовни рад одвијао се у Организацијама удруженог рада „Битекс“, „17. фебруар“ и „Ратар“, са којима је школа имала склопљене самоуправне споразуме за реализацију напред наведене наставе. Програмом рада за школску 1982/83. годину предвиђен је рад на стварању специјализованих учионица за наставу географије и историје, радионице за наставу основи технике и производње. У приземљу ходника планирана је заједничка просторија за библиотеку и ђачку задругу.

Од наставно-материјалне базе школа је у овој години располагала са два кино-пројектора, шест графоскопа, два епископа, два дијапројектора, телевизором, грамофоном, магнетофоном, појачалом са звучницима, дијафилмовима, слајдовима и графофолијама. За наставу српскохрватског обезбеђене су звучне читанке и лектира, прибор за наставу из математике, географске и историјске карте, слике, цртежи, шеме и др.

У овој школској години на реализацији програмских задатака радило је 28 наставника (20 професора, 5 наставника и 3 апсолвента).

У III и IV разреду наставу су изводили стручњаци из удруженог рада – агрономи, укупно четири.

Од ове школске године школа је добила нове кадрове, и то професора историје Ацу Јовановића и професора биологије Радојку Калајџић.

Поводом дана Скупштине општине Бојник, 10. октобра 1982. године, Образовни центар „Бошко Крстић“ добио је Октобарску награду општине за реализацију образовно-васпитних задатака.

Поред 190 наставних дана, школа је у току године имала и 11 радних субота, које су искоришћене за реализацију програма друштвено-корисног рада (три суботе искоришћене су за рекреацију ученика – јесени и пролећни крос – и акцију „сви на снегу“, по једна субота искоришћена је за прославу Дана школе, културно–забавни живот ученика, бербу грожђа, приредбу у част 29. новембра, Дана младости, излет до Царичиног града, за комеморативну свечаност на Спомен-гробљу и новогодишње свечаности.

На крају наставне године, од 507 ученика, разред је положило 370, 101 ученик је упућен на поправне испите, док је 36 ученика поновљало.

Поправни испити обављени су крајем августа, а разред је понављало још 11 ученика.

Усвајањем програма рада школе 31. августа створени су услови за почетак рада Образовног центра. У новој школској 1983/84. години, а којим ће се остваривати:

1. План и програм заједничких основа и оспособљавање ученика III и IV разреда пољопривредне школе.

2. Редовна настава

а) системско праћење и стручна анализа примена наставних планова и програма;

б) примена нових облика, метода и средстава рада у настави и рационализацији рада на часу, као и корелација наставе појединих предмета и

в) системско праћење, анализа и вредновање степена усвојености наставних садржаја код предмета код којих ученици не показују задовољавајуће резултате

3. Допунски васпитно-образовни рад

Овај облик рада изводиће сваки наставник у оквиру свог предмета ако за то има потребе, а у циљу бољих резултата рада примењиваће групни и индивидуални облик рада

4. Додатни васпитно-образовни рад

Овај облик рада изводио се по Упутствима Просветног савета СРС. Овакав облик рада изводио се са најбољим ученицима у појединим областима (самостална истраживања, рад у лобораторијама, референтска настава и др.).

5. Припремна настава

Овакав вид наставе примењује се на крају другог полугодишта са ученицима који се упућују на поправни испит са једном или две недовољне оцене.

6. Друштвено користан рад

7. Општенародна одбрана и друштвена самозаштита

8. Заштита и унапређивање друштвене средине

9. Стручно, педагошко-психолошко, дидактичко-методичко и марксистичко усавршавање наставника

10. Развијање културних и других потреба код ученика

Остваривање задатака из ове области вршиће се преко добро припремљених културних прогрма за децу (драмских, музичких посета позоришту, изложбама, биоскопу, екскурзијама и сл.)

11. Повезивање Центра са друштвеном средином

а) Учешће Центра у реализацији задатака месних заједница на територији општине, а на основу захтева месних заједница

б) Месне заједнице и ђачки родитељи учествоваће у реализацији програма рада Центра (друштвено-користан рад, остваривање рада у току радних субота, припрема и извођење екскурзија и сл.).

12. Положај ученика у Центру.

За остваривањем оваквих програмских задатака Центар је имао одличне услове рада и добре кадрове, који су гарантовали потпуну реализацију васпитно-образовних циљева. Просторије Центра смештене су у згради Основне школе „Станимир Вељковић Зеле“, а које су одлуком Савета основне школе пренете Образовном центру „Бошко Крстић“. У свим учионицама уведена је вода из школског водовода, у школи постоји санитарни чвор, просторије се греју парним грејањем.

Школске 1983/84. године уписана су 482 ученика, распоређених у 15 одељења, и то 224 у I разред са 7 одељења, 196 у II разред, са 6 одељења. У III резред најпре су у јунском року уписана 32 учаника, али због повећаног интересовања дозвољен је упис још 4 ученика, тако да је III разред имао укупно 36 ученика. У IV разред уписано је 26 ученика.

Што се тиче наставног кадра, ове школске године дошло је до извесних промена у настави математике, биологије и историје. Одласком професора историје Аце Јовановић на одслужење војног рока, на његово место примљен је Родољуб Зечевић, до повратка професора Јовановића. С циљем обезбеђивања кадрова, Центар је предузимао мере стипендирања (једног професора математике) и стварања стамбених услова. Ради развијања иницијативе и самосталности у раду, свесне радне дисциплилне и одговорности ученика за рад и свој успех, развијања осећања другарства и колегијалности и међусобне помоћи и сарадње са друговима и наставницима у циљу остваривања васпитно-образовних задатака, ученици Центра организовали су се у:

- заједнице ученика одељења,
- заједнице ученика струке
- заједнице ученика резреда и
- заједнице ученика Центра.

У другој половини септембра и током октобра реализован је друштвено користан рад – ученици Центра учествовали су у берби грожђа на економији Основне организације удруженог рада „Ратар“ у Бојнику. Током првог полугођа, у сарадњи са Домом здравља, организована су предавања о заразним болестима и алкохолизму, а на исту тему приказивани су и филмови.

У Центру је 7. децембра 1983. године, на састанку ООСК вођен разговор на тему „Актуелна идејно-политичка питања остваривања реформе средњег усмереног образовања и васпитања на подручју региона“. Састанку су присуствовали: Петко Димитријевић, секретар СИЗ-а Јужно-

моравске ригионалне заједнице и представници Међуопштинског комитета СК из Лесковца. Уводно излагање поднела је Косана Ђорђевић.

Прво полугодиште завршено је 15.јануара 1984.године. Успех центра на крају полугодишта је био врло слаб, где је више од 50% ученика имало слабе оцене. За време распуста 13 ученика бојничког средњошколског центра је боравило на зимовању на Власинском језеру у трајању од 9 дана.

Друго полугође почело је 6. фебруара, а већ 17. фебруара ученици Центра су учествовали у обележавању комеморативне седнице поводом зверског стрељања мештана Бојника и Драговца, 17. фебруара 1942. године, када је 13. пук 17. бугарске пешадијске дивизије Првог корпуса извршио стрељање „над 435 мушкараца, жена и деце (међу којима и око 50 ђака). Овом броју треба додати још око 60 људи, који су се убрзо разболели и помрли од последица рањавања, слабе исхране, нехигијенског становања и психофизичког слома....“[9]

Школа је током другог полугођа наставила са реализацијом васпитно-образовног програма. Наставна година завршена је 15. јуна 1984. године. Пет дана касније, 20. јуна, Образовни центар „Бошко Крстић“ у Бојнику добија свој телефон.

Упис ученика Образовног центра „Бошко Крстић“, школске 1984/85. године одвијао се по предвиђеном плану и у одређеним роковима и текао је без неких озбиљнијих тешкоћа.

На основу закључака Извршног одбора СИЗ-а средњег усмереног образовања и васпитања[10] у Центру су могла бити уписана 494 ученика, од тога у заједничкој основи 430, односно 238 ученика у I разред и 192 у II разред. У II фази усмереног образовања дата је могућност да се у III разред пољопривредне струке, у једно одељење упишу 32 ученика са трећим степеном стручности занимања воћар-виноградар-расадничар, и једно одељење у IV резреду исте струке са IV степеном стручности занимања – техничар у заштити биљне производње и прехрамбених производа. Према истом плану, у Центру је требало уписати по 20 ученика полазника у I и II разред. Међутим, реализација Плана уписа (у оквиру I и II уписног рока) није остварена у предвиђеном обиму, тако да је Образовни центар у Бојнику школске 1984/85. године уписао укупно 456 ученика разврстаних у 15 одељења. У I разред уписало се 215 ученика у 7 одељења, у II разред 193 ученика у 6 одељења и по једно одељење у III разреда са 21 учеником и IV разред са 29 ученика.

Рад Центра почео је 1. септембра (субота) 1984. године док је наставна година односно образовно-васпитни рад започео 3. септембра.[11]

[9] Никола Илић, *Крвави фебруар*, Лесковац, 1976.

[10] К.27.ф.1.

[11] Летопис Образовног центра „Бошко Крстић“ у Бојнику.

И поред свих уложених напора, стање материјално-техничке опремљености Центра (опрема, наставна средства, учила) још увек није било на потребном нивоу. Према броју ученика, а на основу норматива, Центар није располагао довољним бројем наставих средстава, али је и ове године радио на опремању, допуни и модернизацији просторија, односно учила за просторије специјалне намене (кабинете).

У настојању да верификује свој рад и постојећи број струка и занимања, Центар је чинио максималне напоре да обезбеди прописане услове.

Школске 1984/85. године створени су оптимални услови за рад II фазе пољопривредне струке, занимања воћар-виноградар-расадничар, на основу којих је извршена и верификација овог занимања.[12] Овим поводом је 6. марта 1985. године Образовни центар посетио Крунослав Малчевић, републички просветни инспектор. Поред стварања ових оптималних услова, у овој школској години је опремљен и кабинет за физику са намештајем и наставним средствима.

Планирање наставног рада од стране наставника (глобално и тематско) у Центру обављено је пред почетак, односно на самом почетку школске године. Проценат наставника који су били спремни за почетак наставе школске 1984/85. године у Образовном центру био је 85%.

Но, има и оних који су своје планове предали директору школе са доста закашњења, што, свакако, није смело да се догађа јер је за те припреме школа предвидела довољан број радних сати у оквиру својих годишњих програма рада.

И ове школске године, као и ранијих година, јавио се проблем недостатка стручних кадрова за наставу математике и физике, тако да је школа радила без дипломираних наставника математике и физике. Реализацију програма наставно-образовног процеса је изводило 26 наставника, 4 стручњака из удруженог рада до 1/3 радног времена, директор, 2 административна и три помоћна радника.

Лоши временски услови у јануару и фебруару 1985. године утицали су на редовно похађање наставе и од стране ученика и од стране наставника. Скоро да је била пракса да се касни на први и други час.

Током марта и априла 1985. године обављен је општи преглед Центра од стране просветних саветника Завода за унапређивање образовања и васпитања из Лесковца.

Програмом друштвеног рада за школску 1984/85. годину, поред осталог, предвиђено је:

- уређивања простора око школе
- акција бербе шипурака
- уређење Спомен-гробља

[12] К.27.ф.1.

- акција сакупљања секундарних сировина
- организовање радне акције на берби грожђа на економији „Ратар“ и др.

На крају школске године од 456 уписаних ученика 446 је завршило разред, и то 62 ученика са одличним успехом, 55 са врлодобрим, 99 са добрим, 179 са довољним и 51 ученик је понављао разред.[13]

Одлуком Радничког савета ООУР „Ратар“ од 30. марта 1985. године уступљено је на коришћење земљиште друштвене својине без накнаде Образовном центру „Бошко Крстић“ ради извођења практичне наставе ученика.

Summary

Bojana Milenkovic

ESTABLISHMENT AND BEGINNINGS OF THE EDUCATIONAL CENTER OF THE I PHASES OF SECONDARY VOCATIONAL EDUCATION “BOŠKO KRSTIĆ” IN BOJNIK

For the first time in the history of its existence the municipality of Bojnik, in the school year 1979/80, had got secondary vocational school, and therefore the possibility to educate students at a higher level of expertise.

Educational Center of the first phase of secondary vocational education “Bosko Krstic” started with work on Saturday 1st September, while the educational work in the school began on the 3th September 1979.

For a longer period of time there was a real need for such a school in the Pusta Reka area, because it was expected that its graduated student would contribute to faster economic, social and even cultural development of this region.

[13] К. 27.ф.1.

ПРИКАЗИ

Драган Крсмановић

ЖРТВЕ ЛАГЕРА НИШ

(Н. Озимић, А. Динчић, И. Груден Милентијевић, Б. Симовић, И. Митић, *„Жртве лагера Ниш“,* издавачи Народни музеј Ниш, Нишки културни центар, Медивест КТ, Ниш, *2014, 582 стр.)*

Научни и стручни радови обавезно имају уводни део чији је циљ да читаоца уведу у материју и пруже му информацији о претходним сазнањима, резултатима дотадашњих истраживања, околностима рада (обично проблемима) и изразе захвалност онима без којих циљ рада не би било могуће остварити. Уводи дакле не представљају аутентичан рад већ синтезу онога што је аутор „покупио“ од других истраживача.

Управо је то карактеристика ове књиге. У уводном делу се расправља о предрасудама и недореченостима других аутора. Прихвата се прича о капитулацији и два антифашистичка покрета, изражава разумевање за узимање талаца... У овом делу аутори износе значајне чињенице, али и подржавају неке одраније усвојене заблуде. У другом, оном суштинском, делу аутори су на изузетан начин ујединили две ствари које њихов рад чине квалитетним, скоро јединственим. Испољили су ретко виђену систематичност и аналитичност у раду, улажући огроман напор и посветивши неопходно време да се један озбиљан и обиман посао приведе крају и истовремено одбацили све идеолошке, расне па и моралне предрасуде пописујући све жртве и страдалнике без икакве дискриминације.

Управо такав приступ индивидуалне, персоналне идентификације даје једину могућу слику о страдању жртава логора у Нишу. Не прича о хиљадама и милионима већ прича о човеку као непоновљивој индивидуи са својим пореклом, осећањима и јединственом животном причом дају наду да је могуће схватити страхоте Другог светског рата и ратова уопште и не дозволити да се злочини понове. Квантификација је неопходна и потребна, али је у суштини нехумана јер човека своди на

број и статистику. На исти онај нечовечни начин на који је квотом „сто за једног“ пре седамдесет година окупатор поручио да их животи Срба, Јевреја и Рома не интересују већ само гола математика по којој је нечији живот вреднији од стотина других живота. С друге стране, и сами смо опседнути бројкама као да смо се већ навикли на смрт и насиље и као да нас само подаци о броју страдалих могу довести до емпатије за жртве сваке врсте.

У свету препуном предрасуда и данас има оних које вести о смрти далеких народа не зенимају уколико цифре мртвих нису довољно високе и за које људски живот може представљати „колатералну штету“ као да се ради о кућном уређају или аутомобилу. Баш због тога овакве књиге треба писати и добро је што књига „Логор Бањица – логораши (књига заточеника концентрационог логора Београд – Бањица 1941-1944)“ није остала усамљена. Ова књига иде и корак даље јер је рађена на бази више извора и великог броја докумената, остављајући могућност заинтересованима да идентификују извор и додатно га провере или допуне.

Посебно значајно је што књига аргументовано показује промене у третману талаца и прелазак са „стихијских одмазди“ у првој ратној години на систематизацију злочина као полуге одржавања власти и пацификације Србије. Прелазак са одмазди у току и непосредно након борбе коју је спроводио Вермахт на оне систематске и оптерећене процедуром коју је спроводио СС. Било је корисно показати како злочини често могу остати без казне али и да је права смрт не физички нестанак већ заборав.

Постоје материјални и духовни споменици. Материјални се граде од камена, бетона и бронзе и они својом монументалношћу сведоче о величини подвига или страдања оних којима је споменик посвећен. На другој страни постоје духовни споменици саткани од сећања, митова и емоције. Управо овакав споменик, грандиозан и до сада скоро незабележен израдили су аутори ове књиге. Споменик у коме су спојили оно до сада неспојено, помирили оно до сада непомирљиво и сачували оно до сада скоро заборављено.

За свој труд заслужују похвалу и захвалност потомака који тек сада могу одгонетнути ко су и чији су, зашто нас нема више и ко је за то одговоран.

IN MEMORIAM

Саша Хаџи Танчић
1948 – 2014

Књижевник Саша Хаџи Танчић припадао је малој, одабраној групи стваралаца југа Србије, који су својим делом обележили једно време и оставили неизбрисив траг. Саша је био мој и пријатељ мојих пријатеља. Повезивали су нас бројне идеје, али је – за разлику од многих са „јужне пруге“ – успео да се издвоји даровитошћу, обимним и разноврсним стваралаштвом.

Последњи пут смо се дружили неколико недеља пре његовог одласка у „вечиту тишину“. У Лесковцу, док се кретао кораком који је одавао да га срце и тело полако издају, говорио је да сада, када је у пензији, има више времена да оствари бројне планове и заокружи свој књижевни наум. Најавио је да ће много више боравити у родном Лесковцу него Нишу, где је провео највећи део свога живота, али се, нажалост, то није догодило. Смрт је била бржа од његових снова.

Књижевно стваралаштво Саше Хаџи Танчића је обимно и разноврсно, али, како су приметили поједини књижевни критичари, није довољно проучено и на прави начин вредновано.

Саша Хаџи Танчић (рођен у Лесковцу, 3. новембра 1948. године, преминуо у Нишу 15. маја 2014) потиче из старе грађанске породице. Основну школу и гимназију завршио је у Нишу. Хаџи Танчић је био новинар Народних новина у Нишу (1971–1977) и главни уредник ИП „Градина“ (1989–1994), када је постао професор у Средњој музичкој школи и директор Уметничке школе у Нишу. Хаџи Танчић је био директор Народне библиотеке у Лесковцу (2002–2006) и Народног позоришта у Нишу (2006–

2009). Све ово време био је уредник нишког часопис за књижевност, уметност и културу „Градина“ (1978–1989) и лесковачких часописа „Освит“ (1991–1998), листа „Лесковчанин“ (1996–2001), српског листа за духовност и сатиру „Лесковачка мућкалица“ (2002) и часописа за знање, веровање, стварање, вредновање „Успења“ (2007–2009).

ЗБИРКЕ ПЕСАМА: Записан свршиће се свет (Градина, Ниш, 1973), Пејзаж с душом (Наша реч, Лесковац 1975), Лична смрт, Псалми за 2000 (Графика Галеб, Ниш, 2001);

ЗБИРКЕ ПРИПОВЕДАКА: Јевреме сав у смрти (Просвета, Београд, 1976), Савршен облик (Просвета, Београд, 1984), Силазак у време (Просвета, Београд, 1987), Звездама повезани (Просвета/Књижевне новине, Београд, 1990), Ивицом, најлепши пут (Свјелост, Сарајево, 1990), Галопирајући војник (Српска књижевна задруга, Београд, 1991), Скидање оклопа (Просвета, Ниш, 1993), Храм у коферу (Прометеј, Нови Сад, 1995), Небеска губернија (Просвета, Београд, 1997), Ратна престоница (Рад, Београд, 2007), Кафкин син (Рад, Београд, 2008), Лепи гробови (Танеси, Београд, 2010). Саша Хаџи Танчић је приредио две збирке прича својих ранијих издања: Кључ за чудну браву (Просвета, Београд, 1994), Повратак у Наис (Глас српски, Бања Лука, 1997); Мирољуб Јоковић је приредио избор „Најлепше приче Саше Хаџи Танчића“ (Рашка школа/Тенеси, Београд, 2012), а његове приче објављене су у више антологија.

РОМАНИ: Свето место (Рад, Београд, 1993), Црвенило (Просвета, Београд, 1995), Караван Светога Влаха (Просвета, Београд, 2002), Меланхолија (Рад, Београд, 2006).

ОГЛЕДИ И ЕСЕЈИ: Паралелни светови (Градина, Ниш, 1979), Паралелни светови (Градина, Ниш, 1989), Поетика одложеног краја (Просвета, Београд, 1999), Романи Миливоја Перовића (ПОНД, Лесковац/СИИЦ, Ниш, 2002), Проклетство, коначна ведрина (Рад, Београд, 2002), Повлашћена места (Нишки културни центар, Ниш, 2005), Корен, копрена (Филекс, Лесковац, 2006), Из дубина књижевног дела (Нишки културни центар, Ниш, 2007), Шест прозора и хоризонт (Службени гласник, Београд, 2010);

ПРИРЕЂИВАЧКИ РАД: Корак међу тајнама, поезија младих песника Ниша (Градина и Књижевна омладина Ниш, Ниш, 1980), Стеван Сремац, Старо време – ново читање (Градина, Ниш, 1982), Бора Станковић, Старо време – ново читање (Градина, Ниш, 1983), Нишке приповетке Стевана Сремца I - III (Стеван Сремац, Ниш 1995), Бранко Миљковић, Песме о песми (Градина, Ниш, 1996), Српске празничне приче („Рашка“, Београд, 2000), Бранко Миљковић, приповедање љубави (АРС центар Уметничке школе, Нишки културни центар, „Градина“, Ниш, 2001), Најлепше приповетке Борисава Станковића (Просвета, Београд, 2004), Симон Си-

моновић, Без датума (Глас српски, Графика, Бања Лука, 2005), Српске празничне приче (часопис „Крајина“, Бања Лука – Београд, Арт принт – Београд, 2009), Вељко Милићевић, Најлепше приповетке (Ариадна, Београд, 2009), Светолик Ранковић, Најлепше приповетке (Ариадна, Београд, 2010), Момо Капор, Мали екран – ТВ критике (Тенеси, Радио-телевизија Србије, Београд, 2012), Фантастична зоологија, српске приповедне прозе двадесетог века (Службени гласник, Београд, 2012).

НАГРАДЕ – За изузетно плодан и успешан књижевни рад Саша Хаџи Танчић је добио бројна признања: Награда Ослобођења града Ниша (1976), награда „Лазар Вучковић“ (1991), Андрићева награда (1991), Златна плакете „Жак Конфино“ (2003), „Ромонда Сербија“, награда Књижевне колоније „Сићево“ (2005), „Златно слово“, награда књижевног часописа „Акт“ (2009), „Вељкова голубица“, награда Градске библиотеке из Сомбора (2013).

Душан Стошић, познати филозоф, који је део животне биографије исписивао у Лесковцу, не једном приметио је: „Читао сам Хаџи Танчићеве прве књиге и наслутио да је Бора Станковић добио наследника, а Југ, после толико деценија, правог, такорећи великог писца.“

Данило КОЦИЋ

Лесковачки зборник
књ. LV

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
мр Владимир Ђорђевић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 500 примерака

***

Штампа: „Медија-арт Графосистем“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik / одговорни уредник мр Владимир Ђорђевић. - 1961, бр. 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац : Медија-арт Графосистем). - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274

НАРОДНИ МУЗЕЈ

ЛЕСКОВАЦ